

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΣΤΑΥΡΟΥ

***ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΟΥ 4^{ου} ΑΙΩΝΑ π.Χ.***

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2016

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΣΤΑΥΡΟΣ ΣΤΑΥΡΟΥ

***ΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΤΟΧΟΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑΣ
ΤΟΥ 4^{ου} ΑΙΩΝΑ π.Χ.***

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2016

«Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα» (Ν.5343/32, άρθρο 202, §2)».

Μέλη Τριμελούς Συμβουλευτικής Επιτροπής:Επιβλέπων

Γεώργιος Ν. Γιαννάκης, πρώην Αναπληρωτής Καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής και Λατινικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Μέλη

Ιωάννης Περυσινάκης, Καθηγητής της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων

Αγλαΐα Κωστοπούλου, Λέκτορας της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (μέχρι το 2011)

Γερασιμούλα Ζωγράφου, Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (από το 2011 κ.ε.)

Μέλη Επταμελούς Εξεταστικής Επιτροπής:

Ιωάννης Περυσινάκης

Γερασιμούλα Ζωγράφου

Αριάδνη Γκάρτζιου

Μαρία Λιάτση

Χαρίλαος Αυγερινός

Αθανάσιος Ευσταθίου

Αντώνιος Τσακμάκης

Στην Κωνσταντίνα, στη Μαρία και στη Χριστίνα

Πρόλογος

Η διατριβή μου υπήρξε καρπός του ενδιαφέροντός μου για την ιστοριογραφία της κλασικής εποχής. Η ενασχόλησή μου με αυτή ξεκίνησε από τις προπτυχιακές μου σπουδές, συνεχίστηκε στα χρόνια που εργάζομαι ως καθηγητής στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση της Κύπρου και μπήκε σε νέες βάσεις στα χρόνια του μεταπτυχιακού μου στη Μ. Βρετανία (2002-2004). Η ολοκλήρωση εκείνου του σταδίου με βοήθησε να συνειδητοποιήσω ότι μπορούσα να κάνω το μεγάλο βήμα προχωρώντας στην εκπόνηση μιας διδακτορικής διατριβής.

Στο βήμα αυτό καθοριστικός ήταν ο ρόλος του επιβλέποντος καθηγητή κ. Γ.Ν. Γιαννάκη, Αναπληρωτή Καθηγητή της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Χάρη στην πολύτιμη καθοδήγησή του, την οποία συνέχισε και μετά τη αφυπηρέτησή του, μπόρεσα να φέρω εις πέρας έναν στόχο ζωής. Μπορώ να πω ότι χωρίς τη δική του συνεχή στήριξη, ιδιαίτερα κατά τις δύσκολες στιγμές που έζησα αυτά τα χρόνια, δύσκολα θα ολοκληρωνόταν αυτή η διατριβή. Για όλα όσα μου πρόσφερε, για τις παρατηρήσεις, τις συμβουλές, την υπομονή, τον χρόνο που αφιέρωσε, την ενθάρρυνση και την ηθική του υποστήριξη, τον ευχαριστώ από βάθους καρδιάς.

Επιθυμώ επίσης να ευχαριστήσω θερμά και τα υπόλοιπα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, τον Καθηγητή της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων κ. Ιωάννη Περυσινάκη, τη Λέκτορα της Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων κ. Αγλαΐα Κωστοπούλου και την Καθηγήτρια Αρχαίας Ελληνικής Φιλολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων κ. Γερασιμούλα Ζωγράφου η οποία συμπλήρωσε την επιτροπή μετά την ανασυγκρότησή της το 2011 λόγω της συνταξιοδότησης της κ. Κωστοπούλου. Το ειλικρινές ενδιαφέρον, οι καίριες παρατηρήσεις και οι οδηγίες τους βοήθησαν σημαντικά, ιδιαίτερα στην τελική διαμόρφωση της εργασίας μου.

Θα ήθελα επίσης να ευχαριστήσω την οικογένειά μου, τη σύζυγό μου Κωνσταντίνα και τις κόρες μου Μαρία και Χριστίνα, για τη στήριξη που μου πρόσφεραν σε όλη τη διαδικασία της διατριβής. Κατά κάποιο τρόπο επωμίστηκαν κι αυτές τη δική μου προσπάθεια και θεωρώ ότι έχουν μεγάλη συμβολή στην ολοκλήρωσή της.

Περίληψη

Το σπουδαίο έργο του Ηροδότου και του Θουκυδίδη, των δύο μεγάλων ιστοριογράφων του 5^{ου} αι. π.Χ., επηρεάζει τις κρίσεις μας για τους ιστορικούς του αιώνα που ακολουθεί. Συνήθως τους αντιμετωπίζουμε ως κατώτερους σε σύγκριση με τις δύο αυτές εμβληματικές μορφές και βλέπουμε στο έργο τους την παρακμή του λογοτεχνικού είδους που καθιερώθηκε τον προηγούμενο αιώνα. Στη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα όμως το ιστοριογραφικό έργο που παράχθηκε ήταν πλουσιότερο όχι μόνο σε ποσότητα αλλά και σε ποιότητα, έστω κι αν από αυτό σώζεται σε αποσπασματική μορφή ένα πολύ μικρό μέρος του. Νέες υποδιαιρέσεις της ιστορικής γραφής και νέα θέματα δημιουργούν έναν αξιοσημείωτο πλουραλισμό: *Περσικά*, *Ελληνικά*, *Σικελικά*, *Αιθίδες*, *Παγκόσμια Ιστορία* και *Φιλιππικά* διευρύνουν τα όρια της ιστοριογραφίας θεματικά, χρονολογικά και γεωγραφικά. Οι ιστοριογράφοι της εποχής αυτής αξιοποιούν την κληρονομιά του 5^{ου} αιώνα, ταυτόχρονα όμως την αμφισβητούν στην επιλογή των θεμάτων, στην αξιοποίηση των πηγών, στην οργάνωση του υλικού, στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβάνονται την έννοια της αιτιότητας. Στην ιστοριογραφία αποτυπώνονται οι τεράστιες πολιτικές, κοινωνικές αλλαγές και ανακατατάξεις στον ευρύτερο ελληνικό χώρο και στον χώρο της Ανατολής. Ο 4^{ος} αι. π.Χ. είναι η περίοδος καθιέρωσης της ιστοριογραφίας ως διακριτού λογοτεχνικού είδους, ενώ οι νέες τάσεις που εμφανίζονται σε αυτή ανοίγουν τον δρόμο για την ιστορική παραγωγή της ελληνιστικής εποχής.

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος.....	vii
Περίληψη	viii
Συντομογραφίες.....	1
Εισαγωγικές παρατηρήσεις.....	2
α. Εισαγωγή.....	2
β. Το ιστορικό πλαίσιο	8
γ. Από τη «μονογραφία» στην <i>Παγκόσμια Ιστορία</i> : οι νέες υποδιαιρέσεις στην ιστοριογραφία	15
1. Κτησίον Περσικά	48
1.1. Η ιστορική μέθοδος.....	48
1.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις	48
1.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας.....	55
1.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας	59
1.2. Η αφηγηματική τεχνική.....	61
1.3. Ερμηνεύοντας το ιστορικό γίνεσθαι.....	72
1.3.1. Αιτιότητα.....	72
1.3.2. Ηθική διάσταση: η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας.....	77
1.4. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή	79
1.5. Ο νέος προσανατολισμός.....	82
1.5.1. Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας.....	82
1.5.2. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας.....	83
2. Ξενοφώντος Ελληνικά	85
2.1. Η ιστορική μέθοδος.....	85
2.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις	85
2.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας.....	89
2.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας	90
2.2. Η αφηγηματική τεχνική.....	92
2.3. Ερμηνεύοντας το ιστορικό γίνεσθαι.....	102
2.3.1. Αιτιότητα.....	102
2.3.2. Ηθική διάσταση: η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας.....	108
2.4. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή	109
2.5. Ο νέος προσανατολισμός.....	114
2.5.1. Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας.....	114
2.5.2. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας.....	117
3. Ελληνικά της Οξυρρύγχου	121
3.1. Η ιστορική μέθοδος.....	121
3.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις	121
3.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας.....	124
3.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας	125
3.2. Η αφηγηματική τεχνική.....	126
3.3. Ερμηνεύοντας το ιστορικό γίνεσθαι.....	132
3.3.1. Αιτιότητα.....	132
3.3.2. Ηθική διάσταση: η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας.....	136
3.4. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή	137
3.5. Ο νέος προσανατολισμός.....	142

3.5.1. Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας.....	142
3.5.2. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας.....	145
4. Φιλίστου Σικελικά	146
4.1. Η ιστορική μέθοδος	146
4.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις	146
4.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας.....	153
4.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας.....	154
4.2. Η αφηγηματική τεχνική.....	155
4.3. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή	159
4.4. Ο νέος προσανατολισμός.....	161
4.4.1. Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας.....	161
4.4.2. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας.....	165
5. Ατθίδες	169
5.1. Η ιστορική μέθοδος	169
5.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις	169
5.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας.....	179
5.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας.....	179
5.2. Η αφηγηματική τεχνική.....	180
5.3. Ερμηνεύοντας το ιστορικό γίνεσθαι.....	185
5.3.1. Ηθική διάσταση: η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας.....	185
5.4. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή	188
5.5. Ο νέος προσανατολισμός.....	189
5.5.1. Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας.....	189
5.5.2. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας.....	190
6. Εφόρου Παγκόσμια Ιστορία	193
6.1. Η ιστορική μέθοδος	193
6.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις	193
6.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας.....	203
6.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας.....	205
6.2. Η αφηγηματική τεχνική.....	206
6.3. Ερμηνεύοντας το ιστορικό γίνεσθαι.....	212
6.3.1. Αιτιότητα.....	212
6.3.2. Ηθική διάσταση: η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας.....	221
6.4. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή	226
6.5. Ο νέος προσανατολισμός.....	227
6.5.1. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας.....	227
7. Θεοπόμπου Φιλιπικά	229
7.1. Η ιστορική μέθοδος	229
7.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις	229
7.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας.....	234
7.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας.....	236
7.2. Η αφηγηματική τεχνική.....	237
7.3. Ερμηνεύοντας το ιστορικό γίνεσθαι.....	243
7.3.1. Αιτιότητα.....	243
7.3.2. Ηθική διάσταση: η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας.....	249
7.4. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή	252
7.5. Ο νέος προσανατολισμός.....	257
7.5.1. Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας.....	257

7.5.2. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας.....	260
8. Συμπεράσματα.....	263
8.1. Επιμέρους συμπεράσματα.....	263
8.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις	263
8.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας και η επιδίωξη της αμεροληψίας	265
8.1.3. Η αφηγηματική τεχνική	266
8.1.4. Αιτιότητα.....	270
8.1.5. Η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας.....	272
8.1.6. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η <i>συνέχεια</i> και η διαφοροποίηση από αυτή.....	273
8.1.7. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας.....	274
8.2. Γενικά συμπεράσματα.....	277
Summary.....	286
Index Nominum.....	289
Index Locorum.....	294
Βιβλιογραφία	299

Συντομογραφίες

<i>FGrHist</i>	Jacoby, F. <i>Die Fragmente der griechischen Historiker</i> , Berlin 1923-1958
<i>IG</i>	<i>Inscriptiones Graecae</i> , Berlin 1918-1957
<i>IG I²</i>	<i>Inscriptiones Atticae Euclidis anno anteriores</i> , editio minor, ed. F.H. de Gaertringen, Berlin 1918-1957
<i>OCD³</i>	<i>Oxford Classical Dictionary</i> , eds. S. Hornblower and A. Spawforth, Oxford 2003

Οι συντομογραφίες των αρχαίων συγγραφέων και των έργων τους είναι εκείνες του Λεξικού *LSJ⁹*, ενώ οι συντομογραφίες των περιοδικών ακολουθούν αυτές της *L'Année Philologique*.

Όλες οι παραπομπές στα *Ελληνικά* της Οξυρρύγχου στην παρούσα εργασία ακολουθούν την αρίθμηση των αποσπασμάτων που χρησιμοποιείται στο βιβλίο των Kern J.S. & McKechnie R.P., *Hellenica Oxyrhynchia* (Warminster 1987).

Οι παραπομπές στα αρχαία κείμενα γίνονται στη σειρά *Oxford Classical Texts*.

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

α. Εισαγωγή

Το σπουδαίο έργο του Ηροδότου και του Θουκυδίδη, των ιστοριογράφων που έθεσαν τις βάσεις της ιστορίας κατά τον 5^ο αι. π.Χ., επηρεάζει σε πολύ μεγάλο βαθμό τις κρίσεις μας για την ιστοριογραφία του επόμενου αιώνα. Θεωρούμε ότι αυτή είναι σαφώς κατώτερη και ότι υπολείπεται σημαντικά του έργου των δύο αυτών εμβληματικών μορφών. Σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να παρουσιάσει την ιστορική παραγωγή του 4^{ου} αι. π.Χ. και να προσπαθήσει να δείξει ότι αυτή όχι μόνο δεν συνιστά οπισθοδρόμηση και παρακμή, αλλά ότι απεναντίας ανοίγει νέους δρόμους και διαμορφώνει νέες τάσεις, διαφορετικές από αυτές του 5^{ου} αι. Τον 4^ο αιώνα γράφτηκε πλούσιο ιστορικό υλικό, από το οποίο μας σώζεται ακέραιο το έργο του Ξενοφώντος. Από τα υπόλοιπα, με εξαίρεση τα *Ελληνικά* της Οξυρρύγχου, έχουμε μόνο παραθέματα τα οποία υπάρχουν στο έργο άλλων συγγραφέων της αρχαιότητας.

Επιδιώξή μας είναι να παρουσιάσουμε τη στενή σχέση της ιστοριογραφίας του 4^{ου} αι. π.Χ. με αυτή του 5^{ου} αι. αναδεικνύοντας ταυτοχρόνως την εξέλιξη και τη διαφοροποίηση της μεθοδολογίας, τον τρόπο αναζήτησης, οργάνωσης και παρουσίασης του υλικού, το πώς αντιλαμβάνονται οι ιστορικοί του αιώνα αυτού τις σχέσεις αιτιότητας και τον ρόλο των σχέσεων αυτών στην εξέλιξη των γεγονότων και τη διαμόρφωση των καταστάσεων, την αλληλεξάρτηση μεταξύ των πολιτικών, κοινωνικών, στρατιωτικών και διεθνών εξελίξεων και της ιστοριογραφικής ανάπτυξης. Να ερευνήσουμε επίσης αν το λογοτεχνικό είδος το οποίο πρωτοεμφανίστηκε στη διάρκεια του 5^{ου} αι., συνέχισε να εξελίσσεται κατά τον 4^ο αι., στη διάρκεια του οποίου καθιερώθηκε ως είδος με διακριτά χαρακτηριστικά.

Με την παρούσα εργασία δεν επιδιώκεται να παρουσιαστεί απλώς μια *ιστορία* της ιστοριογραφίας του 4^{ου} αι. π.Χ. ούτε να δοθεί απλώς υλικό που θα συμπλήρωνε μια γραμματολογία που ασχολείται με την ιστοριογραφία της περιόδου. Αντιθέτως καταβάλλεται προσπάθεια να αναδειχθεί η σπουδαιότητα και η ποικιλία του ιστορικού έργου που παράχθηκε, να παρουσιαστούν οι νέες τάσεις και προσανατολισμοί, η *συνέχεια* με την προηγούμενη ιστοριογραφική παραγωγή, αλλά και η διαφοροποίησή της από αυτή.

Κρίθηκε ότι είναι προτιμότερο και ουσιαστικότερο η μελέτη της ιστοριογραφίας της περιόδου αυτής να γίνει μέσα από μια θεματική διερεύνηση του σωζόμενου υλικού, για να επισημανθούν καλύτερα οι ομοιότητες και οι διαφορές μεταξύ των ιστοριογράφων της περιόδου και να αναδειχθούν οι διάφορες πτυχές του έργου τους και οι τάσεις τους.

Ωθηση για την προσπάθειά μας αυτή μας έδωσε η απουσία ενός έργου που να εξετάζει συνολικά και σε βάθος την ιστοριογραφία του 4^{ου} αιώνα. Ο Fornara¹ (1983) δεν ασχολείται ειδικά με την ιστοριογραφία του αιώνα αυτού και κινείται σε ευρύτερο πλαίσιο μελετώντας την ιστοριογραφία της κλασικής Ελλάδας και της Ρώμης. Το ίδιο ισχύει και για το έργο που επιμελήθηκε ο Hornblower² (1994), στο οποίο η ιστοριογραφική παραγωγή του 4^{ου} αι. σχεδόν αγνοείται. Ο Marincola³ (2001) σε ένα σύντομο έργο, στο οποίο εκτός από τους Έλληνες ιστοριογράφους εξετάζει και την ιστοριογραφία της ρωμαϊκής εποχής, μεταβαίνει από τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη στον Πολύβιο, παραλείποντας την περίοδο που ερευνούμε. Διαφορετική είναι η αντιμετώπιση της περιόδου στο συλλογικό έργο που επιμελείται ο ίδιος μελετητής και εκδίδεται το 2007⁴. Πρόκειται για ένα ογκωδέστατο έργο στο οποίο υπάρχει ένας μικρός αριθμός μελετών, που έχουν σχέση με την ιστοριογραφία του 4^{ου} αι. π.Χ., κατά κανόνα με τη μορφή της συνοπτικής παρουσίασης της ιστοριογραφίας που γράφεται την περίοδο αυτή, ενώ δεν υπάρχει καμία μελέτη για τις *Ατθίδες*. Σε σχέση με τα προηγούμενα πιο εξειδικευμένα είναι η έκδοση που επιμελήθηκε ο Parmeggianni⁵ (2014) και η οποία ασχολείται αποκλειστικά με την ιστοριογραφία του 4^{ου} αι. π.Χ. Στην ουσία πρόκειται για συλλογή επιστημονικών άρθρων τα οποία επικεντρώνονται σε ορισμένες πτυχές του έργου των ιστοριογράφων της εποχής ή ακόμη και σε συγκεκριμένα αποσπάσματα των έργων τους.

Για τους ιστορικούς του 4^{ου} αι. π.Χ. έχουμε περιορισμένο αριθμό μονογραφιών. Εξαιρείται βέβαια ο Ξενοφών για τον οποίο υπάρχει πλούσια βιβλιογραφία η οποία παρατίθεται στο τέλος της εργασίας μας. Με τον Κτησία ασχολήθηκε μέχρι στιγμής μόνο ο Lenfant⁶ (2004). Για τον ιστορικό της Οξυρρύγχου

¹ *The Nature of History in Ancient Greece and Rome* (Berkeley, Los Angeles, London 1983).

² *Greek Historiography* (Oxford 1994).

³ *Greek Historians* (Oxford, New York 2001).

⁴ *A Companion to Greek and Roman Historiography*, Vol. 1 & 2 (Malden, Oxford, Victoria 2007).

⁵ *Between Thucydides and Polybius* (Washington, D.C. 2014).

⁶ *Ctesias de Cnide. La Perse. L' Inde. Autres Fragments* (Paris 2004).

βασιζόμαστε στο έργο του Bruce⁷ (1967) και στους McKechnie και Kern⁸ (1987). Για τον Φίλιστο δεν υπάρχει καμία μονογραφία, ενώ για τις *Ατθίδες* ως υποδιαίρεση της ιστοριογραφίας της περιόδου έγραψαν οι Jacoby⁹ (1949) και Harding¹⁰ (2008). Ο Harding¹¹ (1994) έχει γράψει επίσης και για τον Ανδροτίωνα. Για τον Έφορο, ως πρόσφατα, υπήρχε μόνο το κλασικό έργο του Barber¹² (1935). Πριν από λίγα χρόνια το κενό που υπήρχε ήρθε να συμπληρώσει η μονογραφία του Parmeggianni¹³ (2011). Με τον Θεόπομπο ασχολήθηκαν οι Shrimpton¹⁴ (1991) και Flower¹⁵ (1994).

Απουσιάζει λοιπόν μια μελέτη για την ιστοριογραφία της περιόδου αυτής, η οποία να εξετάζει την ιστοριογραφική παραγωγή στο σύνολό της και να προβάλλει τις πτυχές εκείνες που την καθιστούν σημαντικό σταθμό στην εξέλιξη του λογοτεχνικού αυτού είδους. Χωρίς την ιστοριογραφία του 4^{ου} αι. και τα νέα δεδομένα, που αυτή διαμόρφωσε, δεν μπορεί να γίνει κατανοητή η πορεία της στα χρόνια που ακολούθησαν. Αυτό το κενό προσπαθεί να καλύψει η παρούσα διατριβή.

Η διατριβή μας έχει ως αντικείμενό της την ιστοριογραφία του 4^{ου} αι. π.Χ. και πιο συγκεκριμένα από τις αρχές του αιώνα μέχρι τα χρόνια του Αλεξάνδρου. Θεωρούμε ότι από τα χρόνια του Μακεδόνα στρατηλάτη και μετά διαμορφώνονται νέα δεδομένα στην ιστοριογραφία, τα οποία την διαφοροποιούν από αυτήν των προηγούμενων χρόνων του αιώνα αυτού. Η μελέτη των ιστορικών των χρόνων του Αλεξάνδρου, ο οποίος σηματοδοτεί μια νέα εποχή για τον ελληνικό κόσμο, κρίνουμε ότι μπορεί να γίνει στο πλαίσιο μιας ευρύτερης μελέτης για την ελληνιστική ιστοριογραφία.

Τα έργα των ιστορικών της περιόδου που μελετούμε, πλην του Ξενοφώντος και μικρού μέρους των *Ελληνικών* της Οξυρρύγχου, δεν σώζονται. Είμαστε υποχρεωμένοι να μελετούμε το έργο τους μέσα από παραθέματα ή παραπομπές που έγιναν σε αυτό από άλλους συγγραφείς της αρχαιότητας. Η μελέτη τέτοιων αποσπασμάτων δύναται να δώσει μια αποσπασματική και παραπλανητική εικόνα του

⁷ *An Historical Commentary on the "Hellenica Oxyrhynchia"* (Cambridge 1967).

⁸ *Hellenica Oxyrhynchia* (Warminster 1987).

⁹ *Atthis : the local chronicles of ancient Athens* (Salem, N.H., 1949).

¹⁰ *The story of Athens : the fragments of the local chronicles of Attika* (London 2008).

¹¹ *Androtion and the Atthis: the fragments* (Oxford: Clarendon, 1994).

¹² *The Historian Ephorus* (Cambridge 1935).

¹³ *Eforo di Cuma: studi di storiografia greca* (Bologna 2011).

¹⁴ *Theopompus the Historian* (Montreal 1991).

¹⁵ *Theopompus of Chios* (Oxford 1994).

έργου, καθώς καταγράφηκαν σε ποικίλα συγγράμματα με κριτήρια που έθεσαν άλλοι συγγραφείς από την κλασική εποχή έως την ύστερη αρχαιότητα. Είναι αυτονόητο ότι η μορφή του υλικού που μελετούμε δεν επιτρέπει τη διατύπωση βέβαιων κρίσεων και γενικευτικών τοποθετήσεων. Τα αποσπάσματα αυτά δίνουν όμως τη δυνατότητα να ανασυνθέσουμε τη δομή των χαμένων αυτών έργων, να τα συγκρίνουμε μεταξύ τους και με τα έργα που σώθηκαν ακέραια, να ανιχνεύσουμε κοινά σημεία και διαφορές και να οδηγηθούμε στην συναγωγή συμπερασμάτων.

Θα προσπαθήσουμε να αναζητήσουμε τις αλλαγές που συντελούνται στην ιστοριογραφία του αιώνα αυτού και θα αναζητήσουμε τα θέματα με τα οποία ασχολήθηκαν οι ιστορικοί της περιόδου. Θα αποδείξουμε ότι υπάρχει σημαντική ανανέωση των θεμάτων και εμφάνιση νέων υποδιαίρέσεων στην ιστοριογραφία. Το ιστορικό έργο της περιόδου αυτής είναι αναμφισβήτητα πλούσιο και μεγάλο. Μένει να διαπιστώσουμε αν είναι και ποιοτικό.

Η ιστορία χρειάζεται υλικό, πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές. Οι ιστοριογράφοι του 4^{ου} αιώνα αναζήτησαν πηγές για το έργο τους, προσπάθησαν να τις αξιολογήσουν κριτικά και εφάρμοσαν την αρχή της αυτοψίας. Και τον αιώνα αυτό έχουμε ιστορικούς, οι οποίοι, όπως ο Θουκυδίδης, αποτελούν σε μεγάλο βαθμό οι ίδιοι την πηγή για το έργο τους. Οι νέες μορφές όμως ιστοριογραφίας, που εμφανίζονται, διαφοροποιούν σημαντικά και διευρύνουν τις πηγές που αξιοποιούν οι ιστορικοί. Εμφανής επίσης είναι από τον αιώνα αυτό η τάση για όλο και μεγαλύτερη αξιοποίηση των γραπτών πηγών στη συγγραφή ενός ιστορικού έργου.

Τα χρόνια αυτά διευρύνονται σημαντικά τα χρονικά και γεωγραφικά όρια της ιστορίας. Η σύγχρονη ιστορία κατοχυρώνεται ως βασικό αντικείμενο μελέτης από τους ιστορικούς της περιόδου. Ταυτόχρονα όμως μελετάται πλέον συστηματικά και το μακρινό, μυθολογικό παρελθόν (τὸ μυθῶδες που επέκρινε ο Θουκυδίδης, 1.21), με όλους τους κινδύνους που συνεπάγεται ένα τέτοιο εγχείρημα. Πλαταίνουν όμως και τα γεωγραφικά όρια, καθώς η ιστορία ασχολείται όχι μόνο με τη μελέτη των υποθέσεων του κυρίως ελληνικού χώρου αλλά με τον ελληνισμό στην ολότητά του. Ακόμη πιο έντονο ενδιαφέρον επιδεικνύεται για τα βαρβαρικά έθνη με τα οποία οι Έλληνες έρχονται σε επαφή, προχωρώντας πιο πέρα από τον στόχο του Ηροδότου να συμπεριλάβει στο έργο του *ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά* Ελλήνων και βαρβάρων (1.1).

Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τα θέματα που πραγματεύονται οι ιστορικοί, θα οδηγήσει σε σημαντικές διαφοροποιήσεις του τρόπου με τον οποίο οργανώνουν το υλικό τους. Τα εκτεταμένα σε σχέση με το παρελθόν έργα απαιτούν διαφορετική δομή, διαφοροποίηση στις αφηγηματικές τεχνικές και αξιοποίηση τεχνικών που προέρχονται από άλλα λογοτεχνικά είδη. Ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης χρησιμοποίησαν ρητορικά μέσα στην αφήγησή τους. Αξίζει να μελετήσουμε αν στη διάρκεια του αιώνα αυτού η αξιοποίηση των ρητορικών μέσων αποβαίνει εις βάρος της ιστορικής αλήθειας.

Διαφοροποιήσεις παρουσιάζονται και στον τρόπο με τον οποίο οι ιστορικοί ερμηνεύουν τα γεγονότα, έστω κι αν υπάρχουν αρκετά κοινά σημεία με την ιστοριογραφία του 5^{ου} αι. Τα ιστορικά έργα της περιόδου, που μελετούμε, δείχνουν ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για θέματα που σχετίζονται με την ηθική. Η ηθική διδασκαλία φαίνεται να είναι ένας από τους στόχους της ιστοριογραφίας του αιώνα αυτού. Παράλληλα, η ιστορία αναδεικνύει όλο και περισσότερο τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει η προσωπικότητα ως διαμορφωτής των ιστορικών εξελίξεων. Αξιοσημείωτη είναι επίσης η πολιτική διάσταση που αποκτά η ιστοριογραφία. Οι ιστορικοί του αιώνα θα προσπαθήσουν να δώσουν απαντήσεις στα πολιτικά προβλήματα της εποχής τους προβάλλοντας τη μορφή εξουσίας που θεωρούσαν ως την πιο κατάλληλη.

Τον 4^ο αι. π.Χ. θεωρείται πλέον αυτονόητο ότι το παρελθόν, καθώς και το πρόσφατο παρόν, πρέπει να αποτελούν αντικείμενο ιστορικής καταγραφής και μελέτης. Η ιστοριογραφία καθιερώνεται ως λογοτεχνικό είδος, η μελέτη του οποίου αποτελεί καθήκον για κάθε εγγράμματο και καλλιεργημένο άνθρωπο. Όλοι οι ιστορικοί των χρόνων αυτών έχουν συναίσθηση ότι υπηρετούν ένα λογοτεχνικό είδος και ότι συνεχίζουν μιαν ιστορική παράδοση. Η αναγνώριση των πιο πάνω δεν εμποδίζει τη διαφοροποίηση από την παράδοση αυτή και την προσπάθεια εκ μέρους των ιστορικών να την ανανεώσουν, όπως θα δούμε στη συνέχεια της μελέτης.

Η εργασία μας περιλαμβάνει τις Εισαγωγικές Παρατηρήσεις με υποκεφάλαια την Εισαγωγή, το Ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ζουν και γράφουν οι ιστοριογράφοι του 4^{ου} αι. π.Χ. και εκείνο στο οποίο παρουσιάζονται οι υποδιαιρέσεις της ιστοριογραφίας κατά τον αιώνα αυτό, η νέα θεματολογία και οι υπό μελέτην ιστορικοί. Ακολουθούν επτά κεφάλαια στα οποία εξετάζονται ξεχωριστά, ανά

ιστοριογράφου, κάθε ένα από τα ιστορικά έργα της εποχής. Σε όλα ακολουθείται η ίδια δομή και εξετάζονται σε επιμέρους υποκεφάλαια η ιστορική μέθοδος που χρησιμοποιεί ο κάθε ιστορικός (αξιοποίηση των πηγών, αυτοψία και επιδίωξη της αμεροληψίας), η αφηγηματική τεχνική, ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύουν το ιστορικό γίνεσθαι (η αιτιότητα και η ηθική διάσταση στο έργο τους), η ένταξη του έργου των ιστορικών σε μια παράδοση ιστορικής γραφής και η διαφοροποίησή τους από αυτή, καθώς επίσης και ο νέος προσανατολισμός της ιστοριογραφίας του αιώνα αυτού (το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας και η πολιτική διάσταση του ιστορικού έργου). Απουσιάζει από τον Φίλιστο το υποκεφάλαιο *Ερμηνεύοντας το ιστορικό γίνεσθαι*, στο κεφάλαιο για τις *Αιτίδες* δεν υπάρχει υποενότητα που να αναφέρεται στην *Αιτιότητα* και στο κεφάλαιο για τον Έφορο η υποενότητα *Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας*. Αυτό συμβαίνει, είτε γιατί δεν προσφέρεται κάτι στο σωζόμενο υλικό σε σχέση με θέμα είτε γιατί το θέμα έχει ήδη αναλυθεί σε προηγούμενα υποκεφάλαια. Ακολουθεί το κεφάλαιο των Συμπερασμάτων.

Στις παραπομπές χρησιμοποιείται ο χρόνος έκδοσης του άρθρου ή του βιβλίου με τη σελίδα. Ο πλήρης τίτλος βρίσκεται στο τέλος, στη Βιβλιογραφία.

β. Το ιστορικό πλαίσιο

Δύο μεγάλες πολεμικές συγκρούσεις διαμόρφωσαν την πορεία του Ελληνικού κόσμου κατά τον 5ο αι. π.Χ., προκαλώντας διαμετρικά αντίθετα αποτελέσματα: οι Περσικοί πόλεμοι στην αρχή του αιώνα και ο Πελοποννησιακός πόλεμος στο τέλος του. Ο πρώτος ενίσχυσε την εθνική συνείδηση των Ελλήνων και την πεποίθησή τους για την ανωτερότητα του πολιτικού και κοινωνικού τους συστήματος σε σχέση με αυτό των "βαρβάρων" και οδήγησε στη δημιουργία της Δηλιακής Συμμαχίας η οποία πολύ σύντομα μετατράπηκε σε Αθηναϊκή ηγεμονία. Η πόλη της Αθήνας θα γνωρίσει στα χρόνια αυτά μια τεράστια πολιτική, οικονομική, στρατιωτική και πολιτιστική ανάπτυξη υπό την πολιτική καθοδήγηση του Περικλή. Ο Πελοποννησιακός πόλεμος, που θα ακολουθήσει ανάμεσα στη Σπάρτη και την Αθήνα και τους συμμάχους τους, θα αποδειχθεί πολλαπλά καταστροφικός για τις ελληνικές πόλεις-κράτη. Θα προκαλέσει όχι μόνο την κατάρρευση της αθηναϊκής ηγεμονίας (404 π.Χ.) αλλά και θα οδηγήσει συγχρόνως σε μια κοινωνική, οικονομική και πολιτική παρακμή. Η πόλη-κράτος θα χάσει τους συνεκτικούς δεσμούς της. Ο πολίτης δεν αγωνίζεται πια για την ευημερία της πόλης του αλλά κυρίως για το προσωπικό του συμφέρον¹, ενώ δεν λείπουν οι περιπτώσεις πολιτών οι οποίοι δεν διστάζουν να πολεμήσουν εναντίον της ίδιας τους της πόλης².

Η νικηφόρα σύγκρουση του Ελληνισμού με την πανίσχυρη Περσική αυτοκρατορία επηρέασε αποφασιστικά την εξέλιξη του ελληνικού κόσμου. Δημιούργησε στους Έλληνες μια αίσθηση υπεροχής της ελληνικής εθνικής ταυτότητας³ απέναντι στους "βαρβάρους", ενώ διαμόρφωσε τις συνθήκες εκείνες οι οποίες αποτέλεσαν τη βάση για την πολιτική και πολιτιστική ανάπτυξη του 5ου αι. π.Χ. Η αποκατάσταση των εμπορικών σχέσεων ανάμεσα στην Ιωνία και την κυρίως Ελλάδα έθετε τις βάσεις της οικονομικής ανάπτυξης. Παράλληλα, η στρατιωτική συνεργασία των ελληνικών πόλεων υπό την ηγεσία της Σπάρτης για την αποτροπή του περσικού κινδύνου δημιουργούσε το πλαίσιο για την επανατοποθέτηση της

¹ Σύμφωνα με τον Fox (2006:247) τον 4^ο αι. π.Χ. η πόλη-κράτος έπαψε να είναι το επίκεντρο της πολιτικής ζωής, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι θα πάψει να διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο στον αιώνα αυτό και στα ελληνιστικά χρόνια [βλ. Schuller (2001:80)]. Για την κυριαρχία του ατομικισμού στην ιδιωτική και δημόσια ζωή βλ. Glotz (1981:303-309).

² Ο Ξενοφών πολέμησε στη μάχη της Κορώνειας στο πλευρό του Αγησιλάου εναντίον των δυνάμεων της Θήβας και της Αθήνας, πολέμησε δηλ. εναντίον της πόλης του.

³ Hornblower (2001:122).

συμμαχίας αυτής σε μια πιο μόνιμη βάση. Ο κοινός κίνδυνος και θρίαμβος ένωσε τις ελληνικές πόλεις. Η άρνηση όμως της Σπάρτης να αναλάβει έναν τέτοιο ηγετικό ρόλο και μετά το τέλος του πολέμου άφηνε ανοιχτό το πεδίο στην πόλη της Αθήνας για μια συνειδητή προσπάθεια συνένωσης των ελληνικών πόλεων και υπέρβασης της απομόνωσης που δημιουργούσε το σύστημα της πόλης-κράτους. Η δημιουργία της Συμμαχίας της Δήλου (477 π.Χ.) ήταν ένα αποφασιστικό βήμα προς την κατεύθυνση αυτή. Περιλάμβανε όλες σχεδόν τις πόλεις, οι οποίες είχαν ελευθερωθεί από τον περσικό ζυγό και επικεφαλής της τέθηκε η Αθήνα. Ο τρόπος οργάνωσης της συμμαχίας, και ιδιαίτερα ο κυρίαρχος ρόλος της Αθήνας μέσα σε αυτήν, οδηγούσε αναπόφευκτα στην μετατροπή της σε ηγεμονία⁴. Ο στόλος ήταν σχεδόν αποκλειστικά αθηναϊκός, οι αξιωματούχοι επίσης, ενώ και η συμμαχική εισφορά⁵ καθοριζόταν ουσιαστικά από την πόλη των Αθηνών. Δεν υπήρχε αρμόδιο σώμα το οποίο να ρυθμίζει τις διαφορές που προέκυπταν ανάμεσα στην Αθήνα και στους υπόλοιπους συμμάχους και δεν προβλεπόταν διαδικασία με την οποία θα μπορούσε κάποια άλλη πόλη να αναλάβει την ηγεσία της συμμαχίας. Μέχρι τα μέσα του 5ου αι. π.Χ. η Συμμαχία της Δήλου είχε μετατραπεί σε αθηναϊκή ηγεμονία. Η Αθήνα είναι η πρώτη πόλη στον ελληνικό χώρο που αποκτά τέτοια δύναμη. Από εδώ και στο εξής, η επιδίωξη της ηγεμονίας κυριάρχησε στις πολιτικές επιζητήσεις των ελληνικών πόλεων. Η Αθήνα δεν κατάφερε να κυριαρχήσει σε όλο τον ελληνικό χώρο. Η ήττα της στον Πελοποννησιακό πόλεμο σήμανε το τέλος της ηγεμονίας της. Το γκρέμισμα των τειχών της Αθήνας γιορτάστηκε ως η αρχή της ελευθερίας των ελληνικών πόλεων⁶ και ως ο θρίαμβος της αυτονομίας, στην πραγματικότητα όμως σήμαινε τον θρίαμβο του ηγεμονισμού. Την Αθηναϊκή ηγεμονία διαδέχτηκε η Σπαρτιατική και, όταν αυτή κατέρρευσε στα Λεύκτρα το 371 π.Χ., η ηγεμονία της Θήβας. Η Θήβα κυριάρχησε για δέκα μόλις χρόνια. Η μάχη της Μαντινείας (362 π.Χ.) και ο θάνατος του Επαμεινώνδα σήμαναν το τέλος της, ανοίγοντας το δρόμο για τη νέα δύναμη που αρχίζει να δημιουργείται, τη Μακεδονία του Φιλίππου Β΄.

⁴ Για τους λόγους που η Αθήνα ήταν η κατάλληλη δύναμη να αναλάβει την ηγεμονία βλ. Hornblower (2001:125), για την οργάνωση της Συμμαχίας της Δήλου και τη μετατροπή της σε αθηναϊκή ηγεμονία βλ. Σακελλαρίου (2000:419-424), Schuller (2001:60), Austin & Vidal-Naquet (1977:126). Ο Fox (2006:183-185) θεωρεί ότι η αθηναϊκή ηγεμονία δεν ήταν τόσο καταπιεστική και επιζήμια για τους συμμάχους.

⁵ Θουκ. 1.96, 1.99.

⁶ Οι Κορίνθιοι παρουσιάζουν τους Σπαρτιάτες ως υπερασπιστές της ελευθερίας των Ελλήνων (Θουκ. 1.69), ενώ για τους εορτασμούς κατά το γκρέμισμα των τειχών της Αθήνας βλ. Ξεν. *Ελλ.* 2.2.23.

Κοινό στοιχείο των αντιπάλων της Αθήνας, πριν και κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου, ήταν η εχθρότητά τους απέναντι στην ηγεμονική εξουσία και η επιθυμία τους για διατήρηση της αυτονομίας⁷. Την αυτονομία των υπηκόων της Αθήνας προπαγάνδιζε και η Σπάρτη, η οποία, σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (1.23.6, 1.86.5, 1.88), ανησυχούσε από την τεράστια δύναμη που συγκέντρωνε η αντίπαλός της και από την ανατροπή του συσχετισμού δυνάμεων στον ελληνικό χώρο. Ο πόλεμος ήταν και μια σύγκρουση ανάμεσα στην ιδεολογία της ηγεμονίας και σε αυτήν της αυτονομίας, της δημοκρατίας και της ολιγαρχίας. Απέκτησε βέβαια και φυλετικό χαρακτήρα, καθώς η πλειονότητα των συμμάχων της κάθε αντίπαλης παράταξης ήταν Ίωνες ή Δωριείς⁸.

Η ήττα λοιπόν της Αθήνας δεν έφερε την αποκατάσταση της αυτονομίας στον ελληνικό χώρο. Η Σπάρτη ανέλαβε ηγεμονικό ρόλο και σε όλες σχεδόν τις πόλεις τοποθετήθηκαν από τον Λύσανδρο ολιγαρχικές κυβερνήσεις, οι οποίες παρέμεναν στην εξουσία χάρη στη σπαρτιατική στρατιωτική υποστήριξη (Διοδ. Σικ. 14.10.1)⁹. Η σπαρτιατική ηγεμονία παρουσίαζε μια σημαντική ιδιαιτερότητα σε σχέση με την αθηναϊκή. Η Αθήνα δεν μπόρεσε ποτέ να επεκτείνει την κυριαρχία της σε όλο τον ελληνικό χώρο· είχε κατά κύριο λόγο τον έλεγχο των νησιών, των παραλίων και ελάχιστων πόλεων στην ηπειρωτική Ελλάδα: ήταν μια θαλάσσια αυτοκρατορία. Υποχρεωνόταν παράλληλα να αναγνωρίζει ένα σύστημα δυαρχίας, το οποίο προσδιόριζε ότι η Σπάρτη ήλεγχε τον ηπειρωτικό χώρο. Η σπαρτιατική ηγεμονία, που επιβλήθηκε μετά τον Πελοποννησιακό πόλεμο, επιδίωξε να ελέγξει ολόκληρο τον ελληνικό κόσμο ανατολικά της Αδριατικής θάλασσας και να επιβάλει μια πολιτική ομοιομορφία η οποία δεν είχε υπάρξει ποτέ προηγουμένως. Η προσπάθειά της απέτυχε από την αρχή της εφαρμογής της. Έναν χρόνο μετά την παράδοση της Αθήνας, η Θήβα και η Κόρινθος, σύμμαχοι της Σπάρτης στον Πελοποννησιακό πόλεμο, άρχισαν να αντιτίθενται στην πολιτική της, ενώ εχθρικό προς αυτήν παρέμενε και το Άργος. Η πολιτική του Λυσάνδρου οδήγησε στη σύμπληξη ενός

⁷ Κατά τη Mossé (2002:73 κ.ε.) ο Πελοποννησιακός πόλεμος ήταν μια λογική συνέπεια της ιμπεριαλιστικής πολιτικής της Αθήνας.

⁸ Για τους φυλετικούς διαχωρισμούς στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου και τον ρόλο της φυλετικής συγγένειας βλ. Alty (1982), Fragoulaki (2013).

⁹ Για το πώς αντιμετωπίστηκε από τους υπόλοιπους Έλληνες η πολιτική των Σπαρτιατών βλ. επίσης και Ισοκ. Πανηγ. 110. , ενώ για τις επιδιώξεις του Λυσάνδρου βλ. Fox (2006:241).

συνασπισμού¹⁰ εναντίον της: Θήβα, Κόρινθος, Άργος και Αθήνα βρέθηκαν αντίπαλοί της στον Κορινθιακό πόλεμο (395-387 π.Χ.). Η Σπάρτη επικράτησε στον πόλεμο αυτό, έχασε όμως στη διάρκειά του τον έλεγχο της θάλασσας μετά την καταστροφή του σπαρτιατικού στόλου από τον περσικό στη ναυμαχία της Κνίδου (394 π.Χ.)· επικεφαλής των περσικών δυνάμεων ήταν ο Αθηναίος στρατηγός Κόνων. Ο πόλεμος στην ηπειρωτική Ελλάδα ανάγκασε τη Σπάρτη να αποσύρει από τη Μ. Ασία τον βασιλιά Αγησίλαο και τις στρατιωτικές δυνάμεις που πολεμούσαν κατά των Περσών. Υποχρεώθηκε παράλληλα να αναγνωρίσει την αρχή της αυτονομίας¹¹ των ελληνικών πόλεων, η οποία επιβεβαιώθηκε με την Ανταλκίδειο ειρήνη¹² (386 π.Χ.), την οποία συνήψαν οι Σπαρτιάτες με τον Πέρση βασιλιά και η οποία ενίσχυσε ακόμη περισσότερο την ανάμειξη των Περσών στα ελληνικά πράγματα.

Η αποτυχία της σπαρτιατικής πολιτικής¹³ να ελέγξει πολιτικά και στρατιωτικά τον ελληνικό χώρο δεν οφειλόταν μόνο στις δυνάμεις εκείνες οι οποίες αντιδρούσαν σε μίαν τέτοια εξέλιξη. Σημαντικό ρόλο έπαιξε η αδυναμία της Σπάρτης να αναδειχθεί σε ναυτική δύναμη και τα περιορισμένα οικονομικά μέσα, που διέθετε¹⁴, σε συνδυασμό με την περσική πολιτική η οποία στόχευε στον περιορισμό της δύναμής της. Η αυξανόμενη ανάμειξη των Περσών στα ελληνικά ζητήματα στο πρώτο μισό του 4ου αι. π.Χ. δίνει ώθηση στην *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*¹⁵ σύμφωνα με την οποία τα ελληνικά κράτη, ενωμένα υπό κοινή ηγεσία, μπορούσαν να νικήσουν και να διαλύσουν την Περσική αυτοκρατορία. Το 377 π.Χ. έχουμε τη δημιουργία της Δεύτερης Αθηναϊκής Συμμαχίας η οποία όμως δεν μπόρεσε να επιβιώσει για πολύ, παρά τις φιλότιμες προσπάθειες των Αθηναίων να περιορίσουν

¹⁰ Στη δημιουργία του αντισπαρτιατικού συνασπισμού σημαντικό ρόλο θα παίξει η περσική υποκίνηση και χρηματοδότηση. Αυτό δηλώνει ο Ξενοφών (*Ελλ.* 3.5.1), ενώ τα *Ελληνικά* της Οξυρρύγχου προβάλλουν διαφορετικά αίτια (P VIII). Για τον ρόλο των Περσών και για το ποιο πήραν χρήματα βλ. Buckler (2004:397-411) και Rung (2004:413-425).

¹¹ Για τη σημασία της αρχής της αυτονομίας στις συνθήκες του 4ου αι. π.Χ. βλ. Ryder (1965:116-121).

¹² Ξεν. *Ελλ.* 5.1.31. Κατά τον Carlier (2005:87) η Ανταλκίδειος Ειρήνη αποτελεί μια προκήρυξη περσικής κυριαρχίας και όχι μια συμφωνία ανάμεσα σε ισότιμα μέρη.

¹³ Για μια εμπειρισματομένη ανάλυση των λόγων αποτυχίας της Σπαρτιατικής ηγεμονικής πολιτικής βλ. Cartledge (1987:395-413)

¹⁴ Βλ. Hodkinson (2004).

¹⁵ Την αναγκαιότητα της ένωσης των ελληνικών πόλεων κατά των Περσών τόνισαν ο Λυσίας στον *Ολυμπικό* και, κυρίως, ο Ισοκράτης στον *Παναηγυρικό*.

την καχυποψία των συμμάχων τους και να αποφύγουν όλα τα αρνητικά στοιχεία¹⁶ που υπήρχαν στη Δηλιακή Συμμαχία του 5ου αι. π.Χ.

Όσον αφορά τον ελληνικό χώρο, η μάχη στα Λεύκτρα¹⁷ σήμανε την αλλαγή ηγεμονικής δύναμης στην Ελλάδα και το πέρασμα της εξουσίας στη Θήβα. Η προσπάθεια της πόλης αυτής να ενώσει τον εν λόγω χώρο υπό την εξουσία της ήταν από την αρχή καταδικασμένη να αποτύχει¹⁸, καθώς μια σειρά από αρνητικούς παράγοντες εμπόδιζαν αυτή την εξέλιξη. Διέθετε βέβαια ισχυρό πεζικό, δεν είχε όμως ναυτική δύναμη. Δεν είχε τα απαραίτητα οικονομικά μέσα, όπως αυτά που εξασφάλιζε η Αθήνα του 5^{ου} αι. από τις εισφορές των συμμάχων. Επιπλέον, δεν υπήρξε εκφραστής ενός πολιτικού συστήματος, για να βρίσκει υποστηρικτές στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις: τον 5^ο αι. ως αντίπαλος της Αθήνας βρισκόταν στο ολιγαρχικό στρατόπεδο, ενώ τον 4^ο αι. ενταγμένη στο αντισπαρτιατικό στρατόπεδο υποστήριζε τη δημοκρατία. Δεν είχε συνεπώς μια πολιτική παράδοση την οποία θα μπορούσε να προβάλλει διεκδικώντας την πρωτοκαθεδρία στον ελληνικό χώρο. Επιπρόσθετα, η εξουσία της στη Βοιωτία δεν ήταν διασφαλισμένη, καθώς η Βοιωτική ομοσπονδία δεν εξασφάλιζε την απαραίτητη ομοιογένεια (στον βαθμό που υπήρχε, για παράδειγμα, στην Αττική), ενώ δεν μπορούσε να αποκλειστεί η περίπτωση να αμφισβητηθεί η αρχηγία της από κάποια άλλη πόλη της ομοσπονδίας. Καθοριστικός παράγοντας για τη ματαίωση των θηβαϊκών επιδιώξεων αποδείχτηκε και ο θάνατος του Επαμεινώνδα στη μάχη της Μαντινείας, ο οποίος άφησε δυσαναπλήρωτο κενό εξουσίας. Αυτό δεν σημαίνει ότι, αν ζούσε, η Θήβα θα είχε πετύχει, από τη στιγμή που υπήρχαν αντικειμενικές δυσκολίες για την πραγματοποίηση ενός τέτοιου στόχου. Η πολιτική της Θήβας ήταν επιτυχημένη, όσο ήταν εναρμονισμένη με το πνεύμα της αντίστασης κατά της σπαρτιατικής ηγεμονίας, και απέτυχε, όταν προσπάθησε η ίδια να διεκδικήσει την ηγεμονία. Κατέστρεψε την κυριαρχία της Σπάρτης στον ελληνικό χώρο (ακόμη και στην Πελοπόννησο), απέτυχε όμως να ενώσει την Ελλάδα. Η κατάρρευση της Θηβαϊκής ηγεμονίας άφησε ακόμη πιο εξασθενημένο τον ελληνικό

¹⁶ Βλ. το κείμενο στην ιδρυτική επιγραφή της δημιουργίας της Β' Αθηναϊκής Συμμαχίας στου Tod (1948:59-63).

¹⁷ Σύμφωνα με τον Buckler (2003:208), λίγες μάχες, όπως αυτή στα Λεύκτρα, θα έχουν τόσο άμεσες συνέπειες για τους εμπλεκόμενους αντιπάλους.

¹⁸ Για μια πιο αναλυτική εξήγηση των λόγων για τους οποίους η Θήβα δεν μπορούσε να εδραιώσει την ηγεμονία της στην Ελλάδα βλ. Buckler (1980:221-227), Schuller (2001:82-83), LaForse (2006:546).

χώρο, ανοίγοντας τον δρόμο στη νέα δύναμη που αναδύοταν στη βόρεια Ελλάδα, τη Μακεδονία.

Στα χρόνια της βασιλείας του Φιλίππου Β' ¹⁹ η Μακεδονία αναδείχτηκε σταδιακά σε μια σπουδαία στρατιωτική, οικονομική και πολιτική δύναμη ²⁰. Ο Μακεδόνας βασιλιάς, εφαρμόζοντας καινοτόμες πρακτικές και αυστηρή πειθαρχία, ισχυροποίησε τον μακεδονικό στρατό και εξανάγκασε τις ελληνικές πόλεις να ενωθούν κάτω από την εξουσία πρώτα του ίδιου και ύστερα του γιου του Αλεξάνδρου. Στην επιτυχία της πολιτικής του Φιλίππου σημαντικό ρόλο έπαιξε και η εξασθένηση των ελληνικών πόλεων μετά από έναν αιώνα συγκρούσεων. Η πόλις δεν εξασθενεί μόνο οικονομικά και στρατιωτικά αλλά πάνω απ' όλα πολιτικά. Δεν λειτουργεί πια το συλλογικό πνεύμα και δεν είναι τυχαίο ότι όλο και συχνότερα η στρατιωτική δύναμή της βασίζεται σε μισθοφορικές δυνάμεις. Αθήνα, Σπάρτη και Θήβα κατάφεραν μέσα από τις συγκρούσεις τους να εμποδίσουν η μία την άλλη να φθάσει στην ηγεμονία, δημιουργώντας μετά το 362 π.Χ. μια εύθραυστη ισορροπία δυνάμεων, με την αποδυνάμωση όμως και των τριών τους. Βορειότερα αναπτυσσόταν ραγδαία ένα μοναρχικό κράτος του οποίου ο βασιλιάς συγκέντρωνε στα χέρια του όλη την πολιτική και στρατιωτική εξουσία ²¹. Απέναντι στην νέα δύναμη, που σχηματιζόταν, βρισκόταν ένα πολιτικό σύστημα σε χρεοκοπία ²².

Η μάχη που ανέτρεψε την ισορροπία δυνάμεων στον ελληνικό χώρο και επιβεβαίωσε την στρατιωτική, οικονομική και πολιτική ανωτερότητα της Μακεδονίας θα διεξαχθεί στη Χαιρώνεια το 338 π.Χ., όπου ο Φίλιππος νίκησε τις συνασπισμένες δυνάμεις της Αθήνας και της Θήβας. Μετά τη δολοφονία του Φιλίππου (336 π.Χ.), ο γιος του Αλέξανδρος, αφού πρώτα εδραίωσε την κυριαρχία του στη Μακεδονία, κατάφερε με στρατιωτικά και διπλωματικά μέσα να επαναβεβαιώσει την ηγεμονία

¹⁹ Σύμφωνα με τον Θεόπομπο (*FGrHist* 115 F 27), ο Φίλιππος ήταν ο σπουδαιότερος άνδρας που γέννησε η Ευρώπη.

²⁰ Για πιο λεπτομερή περιγραφή των πολιτικών και στρατιωτικών αλλαγών που οδήγησαν στη γρήγορη οικοδόμηση μιας νέας δύναμης, της Μακεδονίας, και στην κυριαρχία του Φιλίππου στον ελληνικό χώρο βλ. Hammond & Griffin (1971:496-623), Osborne (2004:126-128), Buckler (2003:489-524), LaForse (2006:552).

²¹ Κατά τον Fox (2006:268-270), ο Φίλιππος για να διατηρήσει την κυριαρχία του ανάμεσα στους Μακεδόνες έπρεπε να παραμείνει μεγάλος πολεμιστής (πολεμώντας στην πρώτη γραμμή), μεγάλος κυνηγός, δωρητής και σπουδαίος πότης με όλους τους κινδύνους που προκαλούσε ένας τέτοιος τρόπος ζωής. Η μεγάλη εξουσία μπορούσε να χαθεί με τον ξαφνικό θάνατο του μονάρχη. Για την οργάνωση γενικότερα της Μακεδονικής μοναρχίας βλ. Carlier (2000:259-268).

²² Buckler (2003:350).

της Μακεδονίας στον ελληνικό χώρο. Στόχος του ήταν μια πανελλήνια εκστρατεία υπό την ηγεσία του κατά των Περσών, χωρίς να είναι βέβαιο ότι είχε εξ αρχής ένα ολοκληρωμένο σχέδιο για την κατάληψη του συνόλου της αχανούς αυτοκρατορίας.

Σταδιακά ο Αλέξανδρος κατέλυσε το Περσικό κράτος κατακτώντας μια περιοχή η οποία εκτεινόταν από την Αίγυπτο και την αφρικανική έρημο μέχρι τον Ινδό ποταμό. Δημιούργησε μια τεράστια αυτοκρατορία, η οποία διαιρέθηκε μετά τον θάνατό του (323 π.Χ.). Στα τμήματα της διαιρεμένης αυτοκρατορίας, που κυριάρχησαν οι Μακεδόνες, δημιουργήθηκε ένας νέος τύπος εξουσίας, ο οποίος συνδυάζει στοιχεία της μακεδονικής βασιλείας, της περσικής και της αιγυπτιακής μοναρχίας, αλλά και της ελληνικής πόλης-κράτους. Πρόκειται για την Ελληνιστική μοναρχία²³ η οποία εδραιώθηκε στα χρόνια των διαδόχων του Μ. Αλεξάνδρου και διατηρήθηκε μέχρι τη ρωμαϊκή κατάκτηση, παρά τις συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις των ελληνιστικών κρατών. Η πόλη-κράτος, αν και έχασε την ανεξαρτησία της, εξακολούθησε να υπάρχει. Αποτέλεσε άλλωστε βασικό στοιχείο στην οργάνωση των ελληνιστικών κρατών η ίδρυση μάλιστα νέων πόλεων από τον Αλέξανδρο και τους διαδόχους στη συνέχεια θα παίξει αποφασιστικό ρόλο στη διάδοση του ελληνικού πολιτισμού. Με τη διεύρυνση των ορίων του, ο ελληνικός κόσμος έρχεται σε στενή σχέση και αλληλεπίδραση με άλλους πολιτισμούς, δημιουργώντας τις προϋποθέσεις για περαιτέρω πολιτιστική ανάπτυξη.

²³ Για περισσότερες πληροφορίες για τον νέο τύπο εξουσίας βλ. Τσιμπουκίδης (1984:123-221) και Fox (2006:336-349).

γ. Από τη «μονογραφία» στην *Παγκόσμια Ιστορία*: οι νέες υποδιαιρέσεις στην ιστοριογραφία

Στη διάρκεια του 4ου αι. π.Χ. η ιστοριογραφία¹ αναπτύσσεται καλύπτοντας περισσότερα θέματα και πτυχές σε σχέση με τον προηγούμενο αιώνα. Νέες υποδιαιρέσεις της ιστορικής γραφής εμφανίζονται και προϋπάρχουσες παγιώνονται, όπως τα *Περσικά*, τα *Ελληνικά*, τα *Σικελικά* και οι *Αιθίδες*, δημιουργώντας έναν ενδιαφέροντα πλουραλισμό. Επιπρόσθετα εμφανής είναι η τάση στη διάρκεια του αιώνα για τη δημιουργία έργων που εντάσσουν και ενσωματώνουν όλες τις υποδιαιρέσεις που εμφανίστηκαν. Τέτοια έργα ήταν η *Παγκόσμια Ιστορία* του Εφόρου και τα *Φιλιππικά* του Θεοπόμπου.

Στις αρχές του αιώνα ο Κτησίας με τα *Περσικά* του άνοιξε νέους δρόμους στην ελληνική ιστοριογραφία. Ένας Έλληνας ιστορικός² γράφει αποκλειστικά για την ιστορία ενός άλλου λαού και όχι για την ιστορία των Ελλήνων. Είναι προφανές το ενδιαφέρον (ενδεχομένως η γοητεία ή ακόμη και ο φόβος) που προκαλούσε ένα έθνος με το οποίο ο ελληνισμός συγκρούστηκε στη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα και το οποίο εξακολουθούσε να αναμειγνύεται ενεργά στα ελληνικά ζητήματα³.

Ο Κτησίας⁴ καταγόταν από την Κνίδα, ήταν γιος του Κτησιάρχου ή Κτησιόχου. Ανήκε στην οικογένεια των Ασκληπιδών⁵ και άσκησε το επάγγελμα του ιατρού⁶. Έζησε το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. και στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ.

¹ Ο Rood (2007a:147-158) θεωρεί ότι η χρήση του όρου «μονογραφία» για το έργο του Ηροδότου και του Θουκυδίδη είναι παραπλανητική, καθώς πρόκειται για σύγχρονο όρο που παραπέμπει σε ένα εξειδικευμένο έργο. Και οι δύο δεν περιορίστηκαν στα χρονικά όρια του πολέμου που αποτελεί το κεντρικό θέμα τους και φιλοδόχησαν το έργο τους να έχει διαχρονικό και οικουμενικό χαρακτήρα (κτῆμα ἐς αἰεὶ).

² *Περσικά* έγραψαν στον 5^ο αι. ο Διονύσιος από τη Μίλητο (*FGrHist* 687), ο Χάρων από τη Λάμψακο (*FGrHist* 687b) και ο Ελλάνικος από τη Λέσβο (*FGrHist* 687a). Ελάχιστα αποσπάσματα έχουν σωθεί από το έργο τους, στο οποίο κυρίαρχη θέση είχαν οι Περσικοί πόλεμοι. Αβέβαιο είναι και το αν οι δύο πρώτοι ήταν σύγχρονοι ή μεταγενέστεροι του Ηροδότου. Μετά τον Κτησία *Περσικά* γράφουν στον 4^ο αι. ο Δείων ο Κολοφώνιος (*FGrHist* 690) και ο Ηρακλείδης από την Κύμη (*FGrHist* 689). Και στην περίπτωση αυτή έχουμε ελάχιστα αποσπάσματα που δεν μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε τη δομή του έργου τους. Βλ. και Lenfant (2004, 2007, 2014).

³ Η περσική ιστορία αποτέλεσε τη συνεκτική ιδέα του έργου του Ηροδότου, καθώς παρακολουθεί την ιστορία του κράτους από την ίδρυσή του με τον Κύρο μέχρι τη βασιλεία του Ξέρξη, ενώ η *Κύρου Παιδεία* του Ξενοφώντος περιγράφει μυθιστορηματικά την άνοδο στην εξουσία του Κύρου και την εδραίωση της περσικής κυριαρχίας.

⁴ Περισσότερα βιογραφικά στοιχεία βλ. Lenfant (2004, 2007, 2014), Stronk (2005, 2010), *OCD* ³ (2003:411).

⁵ *FGrHist* 688 T4.

⁶ *FGrHist* 688 T 1,2,3.

Αιχμαλωτίστηκε από τους Πέρσες, μάλλον κατά την επανάσταση του Πισούθνη (420-412 π.Χ.), και για δεκαεπτά⁷ χρόνια ήταν γιατρός της περσικής βασιλικής οικογένειας και προσωπικός γιατρός του βασιλιά Αρταξέρξη Β΄. Κατά τη μάχη στα Κούναξα, το 401 π.Χ., ήταν αυτός που προσέφερε ιατρική φροντίδα στον βασιλιά, ο οποίος είχε τραυματιστεί από το δόρυ του Κύρου, αδελφού του και διεκδικητή του θρόνου. Στην αυλή του Αρταξέρξη παρέμεινε ως το 398/7 π.Χ., χρονολογία κατά την οποία διέφυγε στην Ελλάδα και επανήλθε στην πατρίδα του.

Με τη συγγραφή ασχολήθηκε μετά την επιστροφή του. Έγραψε σε ένα βιβλίο *Ινδικά*, μια εθνογραφική περιγραφή της περιοχής του Ινδού ποταμού, ενώ ελάχιστα αποσπάσματα σώζονται από το *Περί των κατά την Ασίαν φόρων* και από το έργο του *Περίοδος* (ή *Περιήγησις*). Πιθανότατα έγραψε και ιατρικά συγγράμματα. Το σπουδαιότερο όμως και το πιο γνωστό του έργο ήταν τα *Περσικά*. Αφηγούνταν την ιστορία της αυτοκρατορίας των Ασσυρίων, των Μήδων και των Περσών από τη δημιουργία της πρώτης μέχρι και την περίοδο κατά την οποία υπηρετούσε στην Περσική αυλή. Το έργο γράφτηκε μετά το 397 π.Χ., πιθανότατα σε σύντομο χρονικό διάστημα μετά τη χρονολογία αυτή και γνώρισε μεγάλη απήχηση στον αρχαιοελληνικό κόσμο. Δεν είναι τυχαίο ότι έχουμε περισσότερες από σαράντα παραπομπές από αρχαίους συγγραφείς σε αυτό, με πιο πρώιμη αυτήν του Ξενοφώντος⁸ ο οποίος είναι βέβαιο ότι το γνώριζε και το είχε διαβάσει. Το έργο διαβαζόταν ασφαλώς ως τον 9^ο αι. μ.Χ., καθώς η επιτομή του συμπεριλαμβάνεται στη *Βιβλιοθήκη* του Φωτίου, ενώ στο έργο παραπέμπει και ο Τζέντζης⁹ (10^{ος} αι. μ.Χ.). Η επιβίωση των *Περσικών* για ένα διάστημα μεγαλύτερο από δεκατρείς αιώνες δείχνει ότι αυτά εξακολουθούσαν να συναρπάζουν τις μεταγενέστερες γενιές, ίσως όχι τόσο με την ιστορική τους ακρίβεια, όσο με τη γλαφυρή και ιδιαίτερα παραστατική τους αφήγηση.

⁷ Ο ίδιος ο Κτησίας αναφέρει δεκαεπτά χρόνια παραμονής στην περσική αυλή (*FGrHist* 688 F 5). Αν βρισκόταν στην αυλή μέχρι το 398/7 π.Χ., αυτό σημαίνει ότι ήταν στην υπηρεσία και του Δαρείου Β΄, κάτι που ο ίδιος δεν επισημαίνει. Δεν θα πρέπει να βιαστούμε να θεωρήσουμε ως λανθασμένη την παραπομπή στο κείμενο του Διοδώρου [Bingwood (1965), Syme (1988)]. Ο Κτησίας είναι λογικό ότι θα ήταν χρόνια στην αυλή ως προσωπικός γιατρός των μελών της βασιλικής οικογένειας, των παιδιών δηλαδή του Δαρείου αλλά και της ίδιας της συζύγου του, της Παρυσάτιδος για χρονικό διάστημα το οποίο θα του επέτρεπε να αναδείξει τις ικανότητές του. Θα μπορούσε έτσι να δικαιολογηθεί και η επιλογή του ως προσωπικού ιατρού του Αρταξέρξη Β΄, ο οποίος πιθανότατα τον είχε ιατρό από την παιδική του ηλικία. Για τα χρόνια που ήταν γιατρός στον εν λόγω Πέρση βασιλιά βλ. και Stronk (2005:101-122).

⁸ *Ανάβ.*, 1.8.26.

⁹ *FGrHist* 688 F 7b. Βλ. επίσης και Stronk (2007:41).

Κάθε κρίση μας για το έργο του Κτησία βρίσκεται αντιμέτωπη με την αποσπασματική μορφή στην οποία σώζεται το έργο του. Οι πληροφορίες μας γι' αυτό και ιδιαίτερα για τα *Περσικά* προέρχονται από τέσσερις¹⁰, κυρίως, πηγές: α) από τον Διόδωρο ο οποίος αξιοποίησε τα έξι πρώτα βιβλία των *Περσικών* -γνωστά κι ως *Ασσυριακά*- ως βασική πηγή για την πρώιμη ιστορία των ανατολικών λαών, β) από τον Φώτιο ο οποίος στη *Βιβλιοθήκη* του συμπεριέλαβε επιτομή των *Περσικών* (από το 7^ο έως το 23^ο βιβλίο) και επιτομή των *Ινδικών*, γ) από τον Νικόλαο Δαμασκηνό ο οποίος αξιοποίησε το έργο του Κτησία στη δική του *Παγκόσμια Ιστορία* και ειδικότερα στο τμήμα που αναφερόταν στους ανατολικούς λαούς και δ) από τον Πλούταρχο που χρησιμοποίησε τον Κτησία ως μία από τις βασικές του πηγές για τη βιογραφία του Αρταξέρξη. Οι πιο πάνω συγγραφείς παραδίδουν τον κύριο όγκο των αποσπασμάτων που μας έχουν διασωθεί, ενώ υπάρχουν και ορισμένα αποσπάσματα που προέρχονται από άλλους αρχαίους συγγραφείς, καθώς κι ένα απόσπασμα από έναν πάπυρο της Οξυρρύγχου, ο οποίος θεωρείται ότι περιέχει ένα μικρό, αλλά αυθεντικό απόσπασμα του Κτησία¹¹. Αν και μας δίνουν πολύ σημαντικές πληροφορίες για τη δομή και το περιεχόμενο των *Περσικών*, πρέπει να είμαστε προσεκτικοί στον τρόπο και στα κριτήρια με τα οποία ο καθένας από αυτούς ασχολήθηκε με το έργο του Κτησία. Πρέπει να θυμόμαστε ότι ο Διόδωρος¹² συνοψίζει σε τέτοιο βαθμό τη βασική πηγή του, δηλαδή τον Κτησία, που καθιστά ίσως αδύνατη την ανασύνθεση του ύφους της. Επιπλέον, η έμφαση σε πρόσωπα και γεγονότα ενδέχεται να δίνεται με κριτήριο το αν αυτά αποτελούν ή όχι ηθικά πρότυπα. Πρέπει επίσης να είμαστε προσεκτικοί για τον βαθμό στον οποίο ο ίδιος παρεμβαίνει και αλλάζει το κείμενο, αλλά και για το πότε αξιοποιεί μια πηγή διαφορετική από την κύρια. Ο Φώτιος δίνει μια εκτεταμένη αλλά ανισομερή σύνοψη των βιβλίων 7-23 των *Περσικών*. Σε ορισμένα βιβλία η σύνοψη είναι πιο εκτεταμένη από ό,τι σε άλλα, κάτι που μπορεί να οφείλεται και στη διαφορετική έκταση κάθε βιβλίου αλλά και στα κριτήρια με τα οποία ο Φώτιος έκανε τη σύνοψη. Η σύνοψη των *Ινδικών*, τα οποία ολοκληρώνονταν σε ένα μόνο βιβλίο, αναλογικά καλύπτει μεγαλύτερη έκταση από τη σύνοψη των 17 βιβλίων των *Περσικών*, λόγω ίσως της πληθώρας θαυμαστών κι αξιοπερίεργων πληροφοριών που περιείχε το συγκεκριμένο έργο. Πρέπει να θεωρούμε σχεδόν βέβαιο ότι στη σύνοψή του χάθηκε η χάρη και το

¹⁰ Lenfant (2014).

¹¹ *FGrHist* 688 F 8b.

¹² Για το έργο του Διοδώρου βλ. Stylianos (1998), Ευσταθίου & Πυλαρινός (2009).

ύφος της αφήγησης του Κτησία, ενώ είναι προφανές ότι αρκετά γεγονότα παραλείπονται. Ο Νικόλαος Δαμασκηνός επέλεξε σημεία του έργου, κυρίως όσα είχαν χαρακτήρα διδακτικό, αισθησιακό ή ρομαντικό, ενώ τελείως διαφορετική είναι προσέγγιση του Πλούταρχου. Επειδή δεν είναι ιστορικός αλλά βιογράφος, επιλέγει εκείνα τα σημεία που αναδεικνύουν τον χαρακτήρα και την ηθική συγκρότηση του προσώπου που βιογραφεί, τα οποία μπορεί να είναι δευτερεύοντα και καθημερινά περιστατικά από τη ζωή του βιογραφουμένου¹³. Επιπρόσθετα, ενώ έχει αρνητική γνώμη για τον Κτησία ως ιστορικό κι ενδεχομένως για όλο το έργο του, δεν μπορεί να μην τον χρησιμοποιήσει, καθώς ήταν σύγχρονος με τον Αρταξέρξη, έζησε στην αυλή του και ήταν αυτόπτης μάρτυρας στη σύγκρουση με τον Κύρο στα Κούναξα¹⁴. Όπως είναι λογικό, ο Πλούταρχος αξιοποιεί μόνο τα τελευταία βιβλία των *Περσικών*.

Παρά τις όποιες ενστάσεις για την ποιότητα του Κτησία ως ιστορικού, πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι γράφει στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. Πρόκειται για ένα από τα πρωιμότερα έργα της ιστορικής παραγωγής του αιώνα αυτού, το οποίο συνεχίζει την πνευματική παράδοση μέσα στην οποία κινήθηκε ο Ηρόδοτος, διαμορφώνοντας όμως ταυτόχρονα μια νέα υποδιαίρεση στην αρχαία ελληνική ιστοριογραφία.

Με τα *Περσικά* ο Κτησίας έδωσε μια νέα ιστορική αφήγηση, διαφορετική από οτιδήποτε άλλο είχε προηγηθεί. Η ιστορία των Περσών και γενικότερα της Εγγύς και Μέσης Ανατολής είναι στο επίκεντρο. Δεν γράφει γι' αυτούς, όταν αυτοί έρχονται σε επαφή-φιλική ή εχθρική-με το ελληνικό στοιχείο. Οι Έλληνες αναφέρονται μόνο, όταν εμπλέκονται στην περσική ιστορία. Γράφει αξιοποιώντας την παρουσία του στο βασιλικό κέντρο, στα Περσικά ανάκτορα, αξιοποιώντας προφορικές περσικές και βαβυλωνιακές παραδόσεις και γραπτές πηγές, προβάλλοντας τον τρόπο με τον οποίο οι Πέρσες έβλεπαν το παρελθόν τους¹⁵. Ο Κτησίας βεβαίως δεν απευθύνεται σε Πέρσες αναγνώστες. Έλληνες αναμένει να διαβάσουν το έργο του, προκειμένου να αποκτήσουν μια πλήρη εικόνα της Περσικής αυτοκρατορίας με την οποία ο ελληνικός χώρος είχε συχνές επαφές, κατά κανόνα εχθρικές, κατά τον 5^ο και τον 4^ο αι. π.Χ. Τα *Περσικά* δεν είναι μια ιστορική συγγραφή γραμμένη με φιλοπερσική

¹³ Βλ. πώς ο Πλούταρχος τεκμηριώνει τη διαφορά της βιογραφίας από ένα ιστορικό έργο (*Αλέξανδρος*, 1.1-2).

¹⁴ *FGrHist* 688 F 29.

¹⁵ Lenfant (2007, 2012, 2014).

διάθεση. Ο Λουκιανός¹⁶ από την αρχαιότητα τους είχε δώσει έναν τέτοιο χαρακτήρα προσπαθώντας να αποδείξει ότι σχεδόν όλοι οι ιστορικοί πριν από αυτόν δεν έγραψαν την αλήθεια. Τα σωζόμενα αποσπάσματα δύσκολα δείχνουν μια τέτοια φιλοπερσική διάθεση, ενώ ακόμη πιο δύσκολο είναι να θεωρήσουμε κολακευτική την παρουσίαση του Αρταξέρξη Β΄ από τον Κτησία. Η στάση απέναντί του είναι επικριτική, αν όχι υποτιμητική, κάτι που καταδεικνύει ότι έγραψε το έργο του, όταν επέστρεψε στην Ελλάδα κι όχι το διάστημα που ήταν στην περσική αυλή¹⁷. Ουσιαστικά ο Κτησίας θεμελίωσε νέα υποδιαίρεση στην ιστοριογραφία του 4^{ου} αι. π.Χ., δίνοντάς της διακριτά χαρακτηριστικά, την οποία επρόκειτο να ακολουθήσουν κι άλλοι μετά από αυτόν: τα *Περσικά* του Κτησία αποτέλεσαν την πρώτη ελληνική προσπάθεια να δοθεί από μια ασιατική οπτική γωνία η ευρύτερη εικόνα της Περσικής αυτοκρατορίας.

Νέα υποδιαίρεση για την ιστοριογραφία του 4ου αι. π.Χ. αποτελούν και τα *Ελληνικά*, ιστορικές αφηγήσεις οι οποίες δεν είναι αφιερωμένες αποκλειστικά σε έναν πόλεμο και δεν τον χρησιμοποιούν ως βασικό θεματικό κέντρο. Αφηγούνται όμως και ερμηνεύουν τα γεγονότα που διαδραματίζονται στον ευρύτερο ελληνικό κόσμο σε μια χρονική έκταση που καλύπτει, σχεδόν, τη διάρκεια της ζωής του ιστορικού¹⁸. Πρόκειται δηλαδή για μελέτη της σύγχρονης ιστορίας, όπως αυτή που καθιέρωσε ο Θουκυδίδης. Γνώση που ο ιστορικός μπορούσε να ελέγξει, καθώς είτε ο ίδιος ήταν παρών ή πρωταγωνιστής στα γεγονότα είτε μπορούσε να αξιοποιήσει τις μαρτυρίες αυτοπτών μαρτύρων. Η επίδραση βέβαια του Θουκυδίδα δεν σταματά μόνο εδώ: η θουκυδίδεια αντίληψη της ιστορίας ως αφήγησης και ανάλυσης πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων είναι κυρίαρχη και στους ιστορικούς που έγραψαν *Ελληνικά*. Επιπλέον, η εμφάνιση των *Ελληνικών* θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν λογικό επακόλουθο όχι μόνο της αποσπασματικής μορφής του έργου του Θουκυδίδα, αλλά και της απόφασής του να συνεχίσει ουσιαστικά την ιστορική αφήγηση του Ηροδότου από το σημείο που εκείνη σταματά. Γι' αυτό επιλέγει να μην αναφερθεί σε γεγονότα που είχαν ιστορηθεί από εκείνον και συμπληρώνει το χρονικό κενό μέχρι την έναρξη του Πελοποννησιακού Πολέμου με την παρεμβολή της Πεντηκονταετίας. Οι δύο ιστορικοί καλύπτουν με τον τρόπο αυτό χωρίς κενά την χρονική περίοδο από

¹⁶ *FGrHist* 688 T 11hδ: ο Λουκιανός πιστεύει ότι ο Κτησίας δεν μπορούσε να γράψει την αλήθεια και να είναι αντικειμενικός, διότι ήταν ιατρός του Αρταξέρξη και ήθελε να τον κολακεύσει, είτε επειδή τον φοβόταν είτε επειδή επιδίωκε κάποιο όφελος.

¹⁷ Βλ. και Lenfant (2004:XXII).

¹⁸ Πρόκειται για σύγχρονη ή πρόσφατη ιστορία [Tuplin (2007:160-170)]. Για τα *Ελληνικά* και τους συνεχιστές του έργου του Θουκυδίδα βλ. Nicolai (2006:693-719).

το 560 π.Χ. ως το 411 π.Χ., ενισχύοντας στους ιστορικούς του 4ου αιώνα π.Χ. την αίσθηση της «συνέχειας». Άλλωστε, οι πολεμικές αντιπαραθέσεις μεταξύ των ελληνικών πόλεων ήταν μια ασταμάτητη διαδικασία η οποία έπρεπε να καταγραφεί¹⁹.

Είναι αντιληπτό λοιπόν ότι η απότομη διακοπή της ιστορικής αφήγησης του Θουκυδίδη στα γεγονότα του 411 π.Χ. άφηγε ανοικτό τον δρόμο στους επίδοξους συνεχιστές της. Και τέτοιοι υπήρξαν ο Ξενοφών, ο Θεόπομπος, ο ιστορικός της Οξυρρύγχου²⁰. Είναι ενδιαφέρον επίσης το ότι, αν και συνεχίζουν το έργο του Θουκυδίδη, δεν ολοκληρώνουν την αφήγησή τους εκεί που λογικά εκείνος θα σταματούσε, δηλ. στο τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου. Αντιθέτως, προχωρούν ακόμη περισσότερο στην αφήγηση γεγονότων του 4^{ου} αιώνα: ο Θεόπομπος²¹ και ο ιστορικός της Οξυρρύγχου ολοκληρώνουν τα *Ελληνικά* τους στα γεγονότα του 394 π.Χ. και πιο συγκεκριμένα στη ναυμαχία της Κνίδου και στην καταστροφή του σπαρτιατικού στόλου, ενώ ο Ξενοφών συνέχισε μέχρι το 362 π.Χ. και την μάχη της Μαντινείας²². Γι' αυτούς το 404 π.Χ. δεν ήταν καθοριστική χρονολογία, καθώς η επικράτηση των Σπαρτιατών και του Λυσάνδρου επέκτεινε τον πόλεμο. Με τον τρόπο αυτό, η συγγραφή των *Ελληνικών* απέβλεπε στη συνέχιση του ανολοκλήρωτου

¹⁹ Fornara (1983:33).

²⁰ Το πρόσωπο που βρίσκεται πίσω από τον ιστορικό της Οξυρρύγχου εξακολουθεί να είναι αντικείμενο φιλολογικής διαμάχης. Το μόνο που είναι βέβαιο είναι πως το έργο γράφτηκε ως συνέχεια του έργου του Θουκυδίδη. Ως συγγραφείς του έχουν προταθεί ο Θεόπομπος, ο Κράτιππος, καθώς και ο Δαΐμαχος από τις Πλαταιές (βλ. και Shrimpton 1991:183-95). Οι Kern & McKechnie (1987:7-16) δεν δέχονται ως συγγραφέα του έργου τον Θεόπομπο, καθώς υπάρχουν διαφορές στο ύφος με τα σωζόμενα αποσπάσματα από το υπόλοιπο έργο του Θεόπομπου. Εκτιμούν ως ενισχυτικό στοιχείο της θέσης τους το ότι απουσίαζαν από τα *Ελληνικά* της Οξυρρύγχου οι ρητορικοί λόγοι. Ο Shrimpton μάλιστα απορρίπτει την πιθανότητα να είναι ο Θεόπομπος ο συγγραφέας και κλίνει, χωρίς απόλυτη βεβαιότητα, προς το πρόσωπο του Κράτιππου. Με την επιλογή του Κράτιππου συμφωνεί και ο Schepens (2007). Ο Bleckmann (1998, 2006) υποστηρίζει την άποψη ότι συγγραφέας των *Ελληνικών* της Οξυρρύγχου είναι ο Θεόπομπος. Κριτική στη θέση αυτή ασκεί ο Tuplin (2008). Ο Jacoby (1950:1-11) αρνείται τον Κράτιππο ως συγγραφέα και προτείνει τον Δαΐμαχο από την Πλάταια, μια πρόταση βέβαια που ανοίγει ξανά έναν ατέρμονα κύκλο συζητήσεων. Τα ελάχιστα σωζόμενα αποσπάσματα του Κρατίππου και του Δαΐμαχου δεν μας επιτρέπουν να διατυπώσουμε άποψη για τη συγγραφή ή μή των *Ελληνικών* της Οξυρρύγχου.

²¹ Ο Θεόπομπος έγραψε *Ελληνικά* σε έντεκα βιβλία. Έχουν σωθεί ελάχιστα αποσπάσματα (23) από αυτά, ορισμένα μάλιστα ηθικολογικού χαρακτήρα. Δεν αποκλείεται η απώλεια του έργου αυτού να οφείλεται στην ενσωμάτωση μεγάλου μέρους του στα *Φιλιππικά*. Συνεπώς, δύσκολα μπορούμε να διατυπώσουμε κρίσεις για ένα έργο σε τέτοια αποσπασματική μορφή.

²² Για τους λόγους που οδηγούν έναν ιστορικό, που γράφει σύγχρονη ιστορία, να διευρύνει τα χρονικά όρια της ιστορικής του αφήγησης βλ. και την αναφορά στη σ. 41 για την *Παγκόσμια Ιστορία* του Εφόρου. Αν και πρόκειται για διαφορετικά είδη, θεωρώ ότι οι λόγοι που παρατίθενται εκεί εξηγούν ικανοποιητικά και την επιλογή διαφορετικής καταληκτικής χρονολογίας εκ μέρους των συγγραφέων των *Ελληνικών*.

έργου του Θουκυδίδη, δημιουργούσε όμως ταυτόχρονα και μια αντίληψη της ιστορίας ως διαρκούς εξέλιξης υποκείμενης σε συνεχή μελέτη και καταγραφή. Αυτήν λοιπόν την αντίληψη εκφράζει ο Ξενοφών κλείνοντας τα *Ελληνικά* του (7.5.27):

ἔμοι μὲν δὴ μέχρι τούτου γραφέσθω· τὰ δὲ μετὰ ταῦτα ἴσως ἄλλω
μελήσει.

Ο Ξενοφών²³ έζησε μια εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και μακρόχρονη ζωή από το 430 π.Χ. ως τα μέσα περίπου της δεκαετίας²⁴ του 350 π.Χ. Ήταν Αθηναίος, έζησε όμως το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του μακριά από την Αθήνα²⁵. Πληροφορίες για την ζωή του έχουμε από τον Διογένη τον Λαέρτιο (2.48-59) και από το *Λεξικό της Σούδας*. Στην πραγματικότητα, και αυτό ισχύει και για τις βιογραφίες και άλλων προσώπων της αρχαιότητας, οι βιογραφίες αυτές δεν είναι αξιόπιστες και βασίζονται κατά κανόνα σε πληροφορίες που αντλούν οι συγγραφείς τους από τα κείμενα των ίδιων των βιογραφουμένων²⁶.

Ο Ξενοφών υπήρξε μαθητής του Σωκράτη και στην αρχαιότητα αντιμετωπίστηκε κυρίως ως φιλόσοφος. Μάλιστα, ο Αρριανός²⁷, ο οποίος είχε ως πρότυπό του τον Ξενοφώντα, είδε στη σχέση του προτύπου του με τον Σωκράτη κάτι ανάλογο της δικής του σχέσης με τον Επίκουρο. Ως φιλόσοφο βλέπει τον Ξενοφώντα και ο ιστορικός του 5^{ου} αι. μ.Χ. Ευνάπιος ο οποίος δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον ηθικό

²³ Περισσότερα βιογραφικά στοιχεία βλ. Dillery (1995), Higgins (1977), Gray (1989, 2007, 2010) και Κατσουλάκος (1999).

²⁴ Ο Διογένης ο Λαέρτιος (*Φιλοσόφων βίων και δογμάτων συναγωγή* 2.55) υποστηρίζει ότι ο Ξενοφών βρισκόταν στην ακμή της ηλικίας του κατά τη διάρκεια της ενενηκοστής τέταρτης Ολυμπιάδας, δηλ. το 401/400 π.Χ. Αυτό αφήνει να εννοηθεί ότι ο Ξενοφών γεννήθηκε γύρω στο 440 π.Χ., αφού για τους αρχαίους Έλληνες ένας άνδρας ήταν στην ακμή της ηλικίας του το τεσσαρακοστό έτος. Στην *Κύρου Ανάβαση* (3.1.25) ο Ξενοφών δηλώνει ότι δεν είναι τόσο νέος και ότι κατά συνέπεια μπορεί να αναλάβει τα καθήκοντα του στρατηγού στη θέση του Προξένου, ο οποίος ήταν γύρω στα 30 (*Κύρου Ανάβαση*, 2.6.20), όταν σκοτώθηκε. Συνεπώς, ο Ξενοφών πρέπει να γεννήθηκε μεταξύ 430 και 425 π.Χ. και πρέπει να πέθανε μετά το 358/7 π.Χ., καθόσον μάλιστα αναφέρει στα *Ελληνικά* του (6.4.37) την διακυβέρνηση των Φερών από τον Τισίφονο (βλ. και Διόδωρο, 16.35, 16.41.1), η οποία άρχισε τότε.

²⁵ Ο Ξενοφών εξορίστηκε από την Αθήνα, προφανώς λόγω του ότι πήρε μέρος στην μάχη της Κορώνειας (394 π.Χ.) υποστηρίζοντας τους Σπαρτιάτες υπό τον Αγησίλαο. Η εξορία του απέβη, κατά τον Higgins (1977:99), πολύτιμη για το έργο του, καθώς του έδωσε την δυνατότητα να ταξιδέψει αρκετά, να ζήσει μακριά από την Αθήνα και να γνωρίσει τόσο την Περσική αυλή, όσο και την πολιτική κατάσταση της Σπάρτης και των πόλεων της Πελοποννήσου. Για τον Ξενοφώντα, όπως και για τον Θουκυδίδη, η εξορία αποτέλεσε μάλλον θετικό στοιχείο παρά αρνητικό.

²⁶ Περισσότερες πληροφορίες βλ. Badian (2004:33-43).

²⁷ Anderson (1993:70-73, 130).

προσανατολισμό του έργου του και στη χρήση των παραδειγμάτων. Γράφει (*Βίοι Σοφιστών*, 1.1) χαρακτηριστικά²⁸:

Ξενοφῶν ὁ φιλόσοφος, ἀνὴρ μόνος ἐξ ἀπάντων φιλοσόφων ἐν λόγοις τε καὶ ἔργοις φιλοσοφίαν κοσμήσας (τὰ μὲν ἐς λόγους ἔστι τε ἐν γράμμασι καὶ ἠθικὴν ἀρετὴν γράφει, τὰ δὲ ἐν πράξεσιν τε ἦν ἄριστος, ἀλλὰ καὶ ἐγέννα στρατηγούς τοῖς ὑποδείγμασιν· ὁ γοῦν μέγας Ἀλέξανδρος οὐκ ἂν ἐγένετο μέγας, εἰ μὴ Ξενοφῶν) καὶ τὰ πάρεργά φησι δεῖν τῶν σπουδαίων ἀνδρῶν ἀναγράφειν.

Στη διάρκεια του 2^{ου} αιώνα μ.Χ. και στο πλαίσιο του κινήματος της Δεύτερης Σοφιστικής ο Ξενοφών θεωρήθηκε, λόγω της ποιότητας του γραπτού του λόγου και του ύφους του, υπόδειγμα της αττικής διαλέκτου²⁹.

Ο Ξενοφών υπήρξε μια πολύπλευρη προσωπικότητα με πολύ μεγάλη λογοτεχνική παραγωγή που κάλυψε πολλά είδη του πεζού λόγου, σε μερικά μάλιστα από αυτά θεωρείται πρωτοπόρος. Έγραψε έργα ιστορικά, όπως τα *Ελληνικά*, τα οποία σε επτά βιβλία καλύπτουν την περίοδο από το 411 π.Χ. έως το 362 π.Χ., την *Κύρου Ανάβασιν*, ένα είδος πολεμικών απομνημονευμάτων στο οποίο αφηγείται την εκστρατεία του Κύρου και την επιστροφή των Ελλήνων μισθοφόρων, την *Κύρου Παιδεία*, μια ψευδοϊστορική αφήγηση, στην ουσία ένα μυθιστόρημα, που εξηγεί την ανατροφή, την άνοδο στην εξουσία και την δημιουργία της απέραντης Περσικής αυτοκρατορίας από τον Κύρο τον Α΄, τον *Αγησίλαο*, ένα εγκώμιο προς τιμήν του νεκρού Σπαρτιάτη βασιλιά, έργα φιλοσοφικά, όπως τα *Απομνημονεύματα*, το *Συμπόσιον*, η *Απολογία Σωκράτους*, πολιτικά, όπως ο *Ιέρων* και η *Λακεδαιμονίων Πολιτεία*, οικονομικά και τεχνικά, όπως οι *Πόροι*, ο *Οικονομικός* αλλά και το *Περί ιππικής*, ο *Ιππαρχικός* και ο *Κυνηγετικός*. Η ποικιλία και η ποσότητα των κειμένων, που έγραψε, δυσκολεύουν την κατάταξή του από τους σύγχρονους μελετητές: τι ήταν λοιπόν ο Ξενοφών; Φιλόσοφος, βιογράφος, δοκιμιογράφος, μυθιστοριογράφος ή ιστορικός; Συνήθως, οι σύγχρονοι μελετητές αντιμετωπίζουν τον Ξενοφώντα ως έναν

²⁸ Οι αναφορές που κάνει στον συνδυασμό λόγου και έργου θυμίζουν *Ιλ.* 9.443 και *Πλ. Πρωτ.* 319a.

²⁹ Δίων ο Χρυσόστομος, *Περί λόγου άσκήσεως*, 14-16.

ικανό ιστορικό, κατώτερο όμως από τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη³⁰, αλλά ανώτερο από τους σύγχρονους του ιστοριογράφους³¹. Ο Tuplin θεωρεί ότι ο Ξενοφών ήταν λιγότερο ιστορικός και περισσότερο «ένας διανοητής της εποχής του, που αξιοποίησε την ιστορική αφήγηση ως το καλύτερο μέσο πειθούς³²». Η δυσκολία να προσδιοριστεί ακριβώς ποιο λογοτεχνικό είδος υπηρέτησε ο Ξενοφών σχετίζεται πιθανότατα με το ότι η ιστοριογραφία και αρκετά λογοτεχνικά είδη δεν είχαν ακόμη προσδιοριστεί με σαφήνεια, ενώ οι διανοητές της εποχής είχαν τη δυνατότητα να πειραματίζονται δοκιμάζοντας στοιχεία που θα έπρεπε να είναι έξω από το «πλαίσιο» ενός λογοτεχνικού είδους³³.

Τα *Ελληνικά* αποτέλεσαν το κατεξοχήν ιστορικό έργο του Ξενοφώντος. Καταγράφουν την ιστορία των ελληνικών υποθέσεων και τις συγκρούσεις των ελληνικών πόλεων στην ηπειρωτική Ελλάδα και τη Μικρά Ασία από το 411 π.Χ., το σημείο που διακόπτεται απότομα η αφήγηση του Θουκυδίδη, έως τη μάχη της Μαντινείας το 362 π.Χ., η οποία σήμανε τον τερματισμό των ηγεμονικών βλέψεων της Θήβας και την είσοδο σε μια πιο έντονη περίοδο αστάθειας στον ελληνικό χώρο.

Αν και τα *Ελληνικά* καλύπτan μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, ο Ξενοφών³⁴ διεύρυνε τα χρονικά όρια³⁵ του παρελθόντος με αναφορές που παραπέμπουν στον

³⁰ Βλ. Westlake (1969:202), ο οποίος θεωρεί ότι ο Ξενοφών δεν αξιοποίησε τα σημαντικά πλεονεκτήματα που είχε για την συγγραφή σύγχρονης ιστορίας: ως τέτοια θεωρεί την προσωπική του σχέση με ηγετικές φυσιογνωμίες της εποχής, την στρατιωτική και πολεμική εμπειρία που είχε, το ενδιαφέρον του για την πολιτική ζωή.

³¹ Όπως σωστά επισημαίνει ο Due (1987:53), μια τέτοια διαπίστωση μπορεί να είναι αβάσιμη, καθώς στηρίζεται στη σύγκριση ενός έργου που έχει σωθεί σχεδόν άθικτο με έργα ιστοριογράφων που σώζονται, δυστυχώς, σε αποσπασματική μορφή.

³² Tuplin (1993:167).

³³ Οι πειραματισμοί με τις καθιερωμένες φόρμες είναι συνηθισμένοι και στον Ισοκράτη. Με τον *Ευαγόρα* εισέρχεται στον χώρο της εγκωμιαστικής ποίησης, ενώ ο *Φίλιππος* συνδυάζει το εγκώμιο με τους πολιτικούς στόχους. Ο *Πανηγυρικός* συνιστά έπαινο της Αθήνας ανάλογο με αυτόν των *Επιταφίων*, ξεφεύγοντας όμως από τα καθιερωμένα χαρακτηριστικά τους. Στην ουσία ο Ισοκράτης προβαίνει σε έναν συνδυασμό των διαφόρων ειδών του ρητορικού λόγου. Γράφει επίσης την *Αντίδοσιν* κατ' αναλογία προς την *Απολογία*ν του Πλάτωνος. Για περισσότερα βλ. στους Depew and Roulakos (2004:1-18).

³⁴ Βλ. Rood (2012a:76-94)

³⁵ Η μετατόπιση των χρονικών ορίων μπορεί να γίνει με άμεση ή έμμεση υπόμνηση από τον αφηγητή ή κάποιον από τους πρωταγωνιστές, με την αναφορά σε αντικείμενα και μνημεία που παραπέμπουν σε προηγούμενα γεγονότα, με την περιγραφή γεωγραφικών περιοχών που συνδέονται με συγκεκριμένες ιστορικές εξελίξεις, με αναφορές ή περιγραφές που θυμίζουν αντίστοιχες προηγούμενων ιστορικών. Μια τέτοια χρονική μετατόπιση δεν γίνεται τυχαία και είναι προφανές ότι ο ιστορικός στοχεύει να ερμηνεύσει τις σύγχρονες εξελίξεις με βάση ή σε σχέση με το απώτερο παρελθόν. Για περισσότερα βλ. Grethlein, J., Krebs, C. (2012:1-16). Έτσι ο Θουκυδίδης παραπέμπει στον Ηρόδοτο και στους

Πελοποννησιακό πόλεμο και στους Περσικούς πολέμους αλλά και στον Τρωικό πόλεμο και στο μυθικό παρελθόν. Ο αντίκτυπος της ήττας της Αθήνας στους Αιγός Ποταμούς (*Ελλ.* 2.2.3) παραπέμπει λεκτικά και θεματικά στη δημηγορία των Μηλίων στον Θουκυδίδη (5.84.2 και 5.91.6). Οι Σπαρτιάτες τεκμηριώνουν την άρνησή τους να καταστρέψουν την Αθήνα (2.2.20) με επιχειρήματα τα οποία παραπέμπουν στην προσφορά της Αθήνας στην Ελλάδα στη διάρκεια των Περσικών πολέμων και υπενθυμίζουν ειρωνικά τα λόγια των Αθηναίων στη δημηγορία των Μηλίων (5.89) ότι δεν θα έκαναν αναφορά στη δράση τους κατά των Περσών. Η απόφαση των Σπαρτιατών να μην καταστρέψουν την Αθήνα έρχεται σε αντίθεση με την απόφασή τους στη διάρκεια του πολέμου να καταστρέψουν την Πλάταια (Θουκ. 3.68), μια πόλη που κι εκείνη είχε προσφέρει τα μέγιστα στον κοινό αγώνα κατά των Περσών και φυσικά με τη συμπεριφορά της Σπάρτης απέναντι στην Αθήνα και στις υπόλοιπες ελληνικές πόλεις στα χρόνια που θα ακολουθήσουν. Οι Θηβαίοι ζητούν από τους Αθηναίους να συμμαχήσουν μαζί τους και με την Κόρινθο κατά των Σπαρτιατών με αναφορές στην αθηναϊκή ηγεμονία και στην πιθανότητα αναβίωσής της (3.5.10, 3.5.14). Η προσπάθεια του Αγησιλάου να θυσιάσει στην Αυλίδα πριν από την αναχώρησή του για τη Μ. Ασία (*Ελλ.* 3.4.3-4) συνδέει την αφήγηση με τον Τρωικό πόλεμο και την αντίστοιχη ενέργεια του Αγαμέμνονα³⁶. Η θυσία του Μινδάρου στην Τροία (*Ελλ.* 1.1.4) παραπέμπει στη θυσία του Ξέρξη στον ίδιο χώρο (Ηροδ. 7.43). Τους Περσικούς πολέμους θυμίζει η αναφορά στους απογόνους του Δημάρατου (*Ελλ.* 3.1.6) και η σύγκριση του Αγησιλάου με τον Ξέρξη (*Ελλ.* 4.2.8). Στον λόγο του Καλλία (*Ελλ.* 6.3.6) παρουσιάζεται το μυθολογικό παρελθόν της Αθήνας και της Σπάρτης με αναφορές στον Τριπτόλεμο, τη Δήμητρα, την Περσεφόνη, τον Ηρακλή και τους Διόσκουρους. Οι μυθολογικές παραπομπές στα *Ελληνικά* είναι σπάνιες. Ο Προκλής, προσπαθώντας να πείσει τους Αθηναίους να βοηθήσουν τους Σπαρτιάτες απέναντι στη θηβαϊκή απειλή, αναφέρει τόσο τη συνεισφορά της Σπάρτης στους Περσικούς πολέμους και ιδιαίτερα στη μάχη στις Θερμοπύλες (*Ελλ.* 6.5.43), όσο και τη βοήθεια των Αθηναίων για την ταφή των νεκρών Αργείων μετά την αποτυχημένη

Περσικούς πολέμους (π.χ. οι Θηβαίοι απευθυνόμενοι στους Σπαρτιάτες, 3.65, μιλούν για τον *μηδισμό* τους και τον συσχετίζουν με τον *αττικισμό* προβάλλοντας τους Αθηναίους ως διαδόχους των Περσών στην Ελλάδα), στον Τρωικό πόλεμο και στο μυθολογικό παρελθόν, ενώ και ο Ηρόδοτος είτε με τις παρεκβάσεις του είτε με τις λεκτικές και θεματικές συσχετίσεις με τον Όμηρο καλύπτει μια ευρύτερη ιστορική περίοδο που εκτείνεται πολύ πιο πίσω από τη βασιλεία του Κροίσου.

³⁶ Ο Αγαμέμνων βέβαια θυσίασε την Ιφιγένεια, για να μπορέσει να αναχωρήσει. Η ενέργεια του Αγησιλάου χρωματίζεται αρνητικά, δημιουργώντας από την αρχή αμφιβολίες για την ευδωσή της.

εκστρατεία των *Επτά επί Θήβας* και τη φιλοξενία που παρείχαν οι Αθηναίοι στους Ηρακλείδες (*Ελλ.* 6.5.46-47). Τα τελευταία του λόγια παραπέμπουν στη μυθολογική παράδοση³⁷ της Αθήνας και αποτελούσαν κοινό τόπο στους *Επιταφίους* και *Επιδεικτικούς* λόγους στην Αθήνα.

Ελληνικά βέβαια δεν έγραψε μόνο ο Ξενοφών. Η ανακάλυψη των αποσπασμάτων των *Ελληνικών* της Οξυρρύγχου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα εμπλούτισε αναμφίβολα τις γνώσεις μας για την αρχαία ελληνική ιστοριογραφία, καθώς μας έδωσε μια ακόμη σημαντική πηγή για τα γεγονότα που ακολούθησαν από το 411 π.Χ. μέχρι και το 394 π.Χ. τουλάχιστον. Πρόκειται για ένα έργο που προκάλεσε και προκαλεί πολλές συζητήσεις μεταξύ των μελετητών. Το όνομα του συγγραφέα του εξακολουθεί μέχρι σήμερα να αποτελεί αντικείμενο φιλολογικής διαμάχης, χωρίς δυστυχώς κάποια οριστική κατάληξη, ενώ τόσο το περιεχόμενό του όσο και ο τρόπος με τον οποίο έχει γραφτεί δίνουν στους μελετητές τη δυνατότητα να διασταυρώσουν γεγονότα, να συγκρίνουν πηγές και να προβληματιστούν σχετικά με την εγκυρότητά τους. Πιθανόν, η άποψη του Cackwell³⁸, ότι η ανακάλυψη των *Ελληνικών* της Οξυρρύγχου κατέστρεψε μια για πάντα το καλό όνομα του Ξενοφώντος, να ακούγεται σήμερα υπερβολική. Είναι αλήθεια όμως ότι δύσκολα κανείς θα μελετήσει την ιστορία της εποχής του Ξενοφώντος, χωρίς να μελετήσει ταυτόχρονα προσεκτικά και τον ιστορικό της Οξυρρύγχου.

Οι πιθανότητες να προσδιοριστεί ο συγγραφέας του έργου δεν έχουν αυξηθεί ιδιαίτερα τα τελευταία χρόνια. Ουσιαστικά η συζήτηση βρίσκεται λίγο πολύ στο σημείο, που βρισκόταν και δύο δεκαετίες περίπου προηγουμένως, καθώς ανακυκλώνονται τα ίδια ονόματα με επιχειρήματα άλλοτε υπέρ και άλλοτε κατά, με εμφανή όμως την αδυναμία να προσδιοριστεί³⁹ ο συγγραφέας. Ως συγγραφείς του έχουν προταθεί ο Θεόπομπος, ο Κράτιππος⁴⁰, καθώς και ο Δαίμαχος από τις Πλαταιές. Οι McKechnie & Kern (1987:7-16) δεν δέχονται τον Θεόπομπο ως συγγραφέα του έργου, διότι αυτό διαφέρει υφολογικά από τα σωζόμενα αποσπάσματα της θεοπόμπειας ιστοριογραφίας, ιδιαίτερα μάλιστα των *Φιλιππικών*.

³⁷ Dowden (1992:28-39).

³⁸ Cackwell (1963:288-290).

³⁹ ό.π. υποσ. 20 σ. 20.

⁴⁰ Από τον Κράτιππο (*FGrHist* 64) σώζονται μόνο πέντε αποσπάσματα του έργου του και από τον Δαίμαχο (*FGrHist* 65) μόλις τέσσερα.

Εξάλλου φαίνεται να απουσιάζουν οι δημηγορίες⁴¹ από τα εν λόγω *Ελληνικά*. Τα ελάχιστα σωζόμενα αποσπάσματα από το έργο του Κρατίππου δεν μας επιτρέπουν να εκφραστούμε με βεβαιότητα αν έχει συγγράψει ή όχι τα οξυρρύνγεια *Ελληνικά*, καθώς είναι αμφισβητήσιμη η εποχή που έζησε. Τα ίδια προβλήματα προκύπτουν και για την υποψηφιότητα του Δαϊμάχου⁴².

Το έργο διασώθηκε σε τρεις διαφορετικούς παπύρους. Ο πιο εκτεταμένος από αυτούς, ο πάπυρος του Λονδίνου, βρέθηκε το 1906 και δημοσιεύτηκε το 1908 και τοποθετείται στον 2^ο αι. μ.Χ. Ο πάπυρος της Φλωρεντίας, ο οποίος βρέθηκε το 1934 και δημοσιεύτηκε το 1949, ανήκει και αυτός στον 2^ο αι. μ.Χ., ενώ ο πάπυρος του Καΐρου (βρέθηκε σε τέσσερα κομμάτια το 1976) τοποθετείται στον 1^ο αι. μ.Χ. Το ότι το έργο διασώθηκε σε διαφορετικούς παπύρους δείχνει, αν μη τι άλλο, ότι το έργο διαβαζόταν αρκετά στις αρχές της πρώτης μεταχριστιανικής χιλιετίας και ότι, προφανώς, θεωρήθηκε από τους μεταγενέστερους άξιο για μελέτη και αντιγραφή. Η διάσωσή του, τη στιγμή που πιο εκτεταμένα έργα χάθηκαν, όπως για παράδειγμα το έργο του Εφόρου και του Θεοπόμπου, αποδεικνύει την αξία του ως έργου, αλλά και, πιθανότατα, τη σπουδαιότητα του ιστορικού που το συνέγραψε.

Για το όνομα του συγγραφέα του έργου δεν υπάρχουν βεβαιότητες, μπορούμε όμως με βεβαιότητα να κάνουμε ορισμένες διαπιστώσεις για το έργο. Πρώτα απ' όλα είμαστε βέβαιοι ότι γράφτηκε ως συνέχεια του έργου του Θουκυδίδη. Δεν είναι μόνο το ότι ο P⁴³ αναφέρεται ονομαστικά σε αυτόν⁴⁴. Είναι και το ότι στον πάπυρο του Καΐρου περιγράφονται γεγονότα⁴⁵ που βρίσκονται χρονολογικά κοντά στο σημείο που σταμάτησε η αφήγηση του Θουκυδίδη. Όπως ο Ξενοφών δεν ολοκληρώνει τα *Ελληνικά* του με το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, αλλά συνεχίζει την

⁴¹ Εντούτοις πρέπει να θεωρήσουμε δεδομένη την ύπαρξή τους, όπως και σε κάθε ιστορικό έργο της κλασικής αρχαιότητας. Βλ. και Marincola (2007a:118-132). Βλ. επίσης υποσ. 27 σ.128.

⁴² Πιστεύουμε ότι στο πλαίσιο της παρούσας εργασίας δεν είναι σκόπιμο να ανοίξει και πάλι η συζήτηση για το θέμα της συγγραφής, τη στιγμή μάλιστα που κανένα ουσιαστικό στοιχείο δεν έχει προκύψει προς τη μια ή την άλλη κατεύθυνση. Χωρίς να αμφισβητείται η σημασία της απόδοσης του έργου σε κάποιον από τους ήδη γνωστούς ιστορικούς, θα προσπαθήσουμε να επικεντρωθούμε στη μελέτη του κειμένου που έχει διασωθεί και στον τρόπο με τον οποίο το κείμενο μας βοηθά να εμβαθύνουμε τις γνώσεις μας για την ιστοριογραφία του 4^{ου} αι π.Χ.

⁴³ Όπως έχει επικρατήσει διεθνώς να ονομάζεται. Όλες οι παραπομπές στα *Ελληνικά* της Οξυρρύνγου στην παρούσα εργασία ακολουθούν την αρίθμηση των αποσπασμάτων που χρησιμοποιείται στο βιβλίο των Kern J.S. & McKechnie R.P., *Hellenica Oxyrhynchia* (Warminster 1987).

⁴⁴ P II.

⁴⁵ Η επίθεση του Θράσυλλου στην Έφεσο το 410/9 π.Χ.

αφήγησή του με τα γεγονότα του 4^{ου} αι., το ίδιο κάνει και ο P. Είμαστε επίσης βέβαιοι ότι το έργο δεν είναι απλώς συνέχεια της ιστορίας του Θουκυδίδη, αλλά ότι ακολουθεί τον τρόπο γραφής, τη μέθοδο και το ύφος του ιστορικού του 5^{ου} αι. Χρησιμοποιεί τη χρονολογική μέθοδο του Θουκυδίδη διαιρώντας το χρόνο σε *θέρος* και *χειμώνα*, μιμείται τον τρόπο γραφής του χρησιμοποιώντας πανομοιότυπες φράσεις, ενώ προσπαθεί να φανεί αντικειμενικός στις κρίσεις που διατυπώνει. Μπορούμε επιπλέον να είμαστε βέβαιοι ότι λόγω του συστήματος χρονολόγησης, που χρησιμοποιείται, δεν μπορεί να είναι ο Έφορος⁴⁶. Βέβαιο είναι ακόμη το ότι πρόκειται για διαφορετική εκδοχή της ιστορίας της εν λόγω περιόδου από εκείνη των *Ελληνικών* του Ξενοφώντα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι και πιο έγκυρη και αξιόπιστη.

Ανοικτό παραμένει και το ζήτημα της χρονολογίας κατά την οποία γράφτηκε το έργο. Η εκτεταμένη περιγραφή της Βοιωτικής Ομοσπονδίας⁴⁷ οδηγεί στο συμπέρασμα ότι πρέπει να γράφτηκε οπωσδήποτε μετά το 387/6 που είναι το έτος της Ανταλκιδείου ειρήνης και της συνακόλουθης διάλυσης του Κοινού. Η έκταση της περιγραφής φανερώνει ότι το χρονικό διάστημα, που έχει μεσολαβήσει από την κατάργηση της Ομοσπονδίας, είναι αρκετά μεγάλο και ότι οι αναγνώστες του P δεν θα τη θυμούνταν ικανοποιητικά. Το ίδιο μπορούμε να σκεφτούμε και για τη λεπτομερή περιγραφή της κατάστασης στην οποία βρισκόταν η ύπαιθρος της Αττικής κατά τη διάρκεια του Δεκελεικού πολέμου⁴⁸. Οι αναφορές που γίνονται στον πλούτο που υπήρχε και στην ποιότητα των οικοδομών είναι απαραίτητες για ανθρώπους που βρίσκονται σε κάποια χρονική και τοπική απόσταση από τα γεγονότα αυτά. Ο τρόπος, με τον οποίο γίνονται οι αναφορές στην περσική αυτοκρατορία και στον Πέρση βασιλιά⁴⁹, δείχνει ότι η πτώση της αυτοκρατορίας δεν έχει ακόμη συντελεστεί. Η περιγραφή της αφορμής του Κορινθιακού πολέμου⁵⁰ και του ρόλου των Φωκέων μας οδηγεί στο συμπέρασμα ότι το έργο γράφτηκε πριν από το 346 π.Χ., χρονιά κατά την οποία η Φωκίδα καταστράφηκε στη διάρκεια του Ιερού πολέμου, ενδεχομένως μάλιστα και πριν από την έναρξη του πολέμου, δηλ. πριν από το 356 π.Χ. Ο Bruce⁵¹

⁴⁶ Περισσότερες πληροφορίες για τη μέθοδο του Εφόρου βλ. σσ. 206 κ.ε.

⁴⁷ P XVI.

⁴⁸ P XVII.4-5.

⁴⁹ P IX.3.

⁵⁰ P XVIII.

⁵¹ 1967:4.

προτείνει μια χρονολόγηση γύρω στο 374 π.Χ., τοποθετώντας, όπως φαίνεται, συμβιβαστικά τον χρόνο συγγραφής στο μέσο περίπου των δύο ορίων. Στην πραγματικότητα, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τον ακριβή χρόνο συγγραφής, ο οποίος πρέπει να τοποθετηθεί μετά το 380 και πριν από το 346 π.Χ. Προφανώς οι αναγνώστες στους οποίους απευθύνεται ο P δεν ανήκουν σε μια μόνο πόλη, την Αθήνα για παράδειγμα ή τη Θήβα. Είναι φανερό ότι απευθύνεται στο πανελλήνιο⁵², φιλοδοξώντας ενδεχομένως το έργο του να αποτελέσει, όπως κι αυτό του προτύπου του, *κτῆμα ἐς αἰεί*. Υπάρχουν αρκετά σημεία, όπως θα δούμε κι αργότερα, στα οποία ο P φαίνεται να γνωρίζει το έργο του Ξενοφώντα, αν και βέβαια θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς και το αντίθετο, ότι δηλ. ο Ξενοφών γράφει μετά τον P. Το βέβαιο είναι ότι, έστω κι αν ο Ξενοφών γνώριζε το έργο του P, δεν το έλαβε υπόψη του κατά τη συγγραφή του έργου του⁵³. Αυτό δεν πρέπει να μας ξαφνιάζει, καθώς ο Ξενοφών βασίστηκε περισσότερο στην προσωπική του έρευνα και στις εμπειρίες που είχε από γεγονότα που έζησε ο ίδιος.

Η συγγραφή τοπικής ιστορίας⁵⁴ κατέχει εξίσου σημαντική θέση στην ιστοριογραφία του αιώνα αυτού. Παρουσιάζεται είτε με τη μορφή της ιστορίας μιας πόλης, όπως για παράδειγμα οι *Ατθίδες*, είτε της ιστορίας μιας ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής (*Σικελικά*).

Οι *Ατθίδες* αποτέλεσαν ένα ξεχωριστό είδος της τοπικής ιστοριογραφίας. Η ονομασία τους, που είναι δημιούργημα των αλεξανδρινών μελετητών, δηλώνει και το αντικείμενό τους. Πρόκειται για την ιστορία της Αττικής, ένα είδος ιστορικής γραφής που εγκαινιάζεται από τον Ελλάνικο⁵⁵ (περίπου 480-395 π.Χ.) κατά το τέλος του 5^{ου} αιώνα, έστω κι αν από ορισμένους αμφισβητείται ότι αυτός ήταν ο πρώτος Ατθιδογράφος⁵⁶, και το οποίο βρίσκει συνεχιστές στη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα τον

⁵² Στο πανελλήνιο απευθύνονται και άλλοι διανοητές της εποχής, όπως ο Ισοκράτης με τον *Παναηγυρικό* του.

⁵³ Thomas (2009:xxviii).

⁵⁴ Σύμφωνα με την Thomas (2014:239-262), η τοπική ιστορία κατά τον 4^ο αι. π.Χ. γράφτηκε κυρίως από πολίτες της εκάστοτε πόλης, οι οποίοι συνήθως είχαν διακεκριμένη πολιτική και κοινωνική θέση σε αυτήν.

⁵⁵ *FGrHist* 323a (Jacoby). Βιογραφικά στοιχεία βλ. Jacoby (1949), Harding (1994, 2007, 2008) και στο *OCD*³ (2003:677).

⁵⁶ Ruschenbusch (2003) και Joyce (1999).

Κλειδίημο⁵⁷ (έγραψε μεταξύ 378-340 π.Χ.), τον Ανδροτίωνα⁵⁸ (περίπου 410-340 π.Χ.) και τον Φανόδημο⁵⁹ (γεννήθηκε γύρω στο 374/3 π.Χ.) και φτάνει στην ολοκλήρωσή⁶⁰ του με τον Φιλόχορο⁶¹ (340-260 π.Χ.) τον 3^ο αιώνα. Οι πιο πάνω έχουν συναίσθηση ότι εκπροσωπούν ένα κοινό λογοτεχνικό είδος και, όπως θα διαπιστώσουμε, ότι παρά τις όποιες διαφοροποιήσεις τους μπορούμε σε γενικές γραμμές να ανασυνθέσουμε το περιεχόμενο και τη δομή των *Ατθίδων*.

Στην περίπτωση των Ατθιδογράφων, όπως και με τους περισσότερους ιστορικούς του αιώνα αυτού, βρισκόμαστε στην ανάγκη να μελετούμε το έργο τους μέσα από μια σειρά από *fragmenta* και *testimonia*. Πρόκειται δηλ. για περιορισμένο αριθμό αποσπασμάτων τα οποία σώθηκαν κατά κύριο λόγο σε λεξικογράφους και σχολιαστές και τα οποία δεν επιτρέπουν ασφαλή συμπεράσματα και βέβαιες κρίσεις για το έργο στο οποίο ανήκαν. Καθώς θα προχωρούμε και θα συγκρίνουμε το έργο των Ατθιδογράφων με το έργο του Εφόρου ή άλλων συγγραφέων των οποίων το έργο τους σώζεται αποσπασματικά, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι συγκρίνουμε αποσπάσματα με αποσπάσματα και συνεπώς ο πιθανολογικός χαρακτήρας των ερμηνειών πρέπει να θεωρείται δεδομένος.

Ο Ελλάνικος από τη Λέσβο πρέπει να ήταν ο πρώτος που έγραψε *Ατθίδα*. Η γραφή τοπικής ιστορίας ήταν ένα από τα ενδιαφέροντα του Ελλάνικου, καθώς υπήρξε εξαιρετικός στη μυθογραφία και την εθνογραφία (διάφορων περιοχών της Ελλάδας αλλά και περιοχών έξω από αυτήν), ενώ υπήρξε πρωτοπόρος στη χρήση του καταλόγου νικητών (π.χ. στα *Κάρνεια*) ή αξιωματούχων (π.χ. οι *ιέρειες της Ήρας στο Άργος*) ως συστήματος χρονολόγησης. Προς το τέλος της ζωής του έγραψε την τοπική ιστορία της Αθήνας, την *Ατθίδα*, η οποία κυκλοφόρησε μετά το 407/6. Η αναφορά του επώνυμου άρχοντα (F 25, 26) Αντιγένη μας βοηθά να προσδιορίσουμε τον *terminus post quem* της ολοκλήρωσης του έργου του. Μας βοηθά να

⁵⁷ *FGrHist* 323 (Jacoby). Βιογραφικά στοιχεία βλ. Jacoby (1949), Harding (1994, 2007, 2008) και στο *OCD*³ (2003:343).

⁵⁸ *FGrHist* 324 (Jacoby). Βιογραφικά στοιχεία βλ. Jacoby ό.π., Harding ό.π. και στο *OCD* 3 (2003:89).

⁵⁹ *FGrHist* 325 (Jacoby). Βιογραφικά στοιχεία βλ. Jacoby ό.π., Harding ό.π. και στο *OCD*³ (2003:1153).

⁶⁰ Υπάρχουν ακόμη δύο: ο Μελάνθιος (*FGrHist* 326) και ο Δήμων (*FGrHist* 327) οι οποίοι μάλλον γράφουν τον 3^ο αιώνα και από τους οποίους σώζονται ελάχιστα αποσπάσματα. Βιογραφικά στοιχεία για τους δύο αυτούς βλ. *OCD*³ (2003:952,455).

⁶¹ *FGrHist* 328 (Jacoby). Βιογραφικά στοιχεία βλ. Jacoby ό.π., Harding ό.π. και στο *OCD*³ (2003:1164).

κατανοήσουμε επίσης ότι η ιστορία του Ελλάνικου έφτανε μέχρι τις μέρες του, περιλάμβανε δηλαδή και σύγχρονη ιστορία. Το άλλο άκρο της έφτανε μέχρι το μυθικό παρελθόν και τους πρώτους βασιλείς και ήρωες της Αθήνας. Το έργο του κάλυπτε όλη τη μυθική και ιστορική περίοδο της Αθήνας στηριγμένο πάνω στον κατάλογο των βασιλέων για τη μυθική περίοδο (εν πολλοίς δημιούργημα του Ελλάνικου και της μυθολογικής παράδοσης) και του καταλόγου των επώνυμων αρχόντων της Αθήνας από το 683 π.Χ. και εξής. Ενδιαφέρον είναι επίσης ότι τα δύο βιβλία της *Ατθίδας* φαίνεται να είχαν αυτή τη δομή, καθώς το πρώτο ήταν αφιερωμένο στη μυθική περίοδο, ενώ το δεύτερο στην ιστορική. Το έργο του Ελλάνικου ήταν γνωστό στον Θουκυδίδη. Άλλωστε, είναι ο μόνος ιστορικός στον οποίο παραπέμπει (1.97): ο υποτιμητικός τόνος του Αθηναίου ιστορικού ίσως έχει σχέση όχι τόσο με το περιεχόμενο ή τη συντομία των αναφορών του Ελλάνικου στην περίοδο της Πεντηκονταετίας, όσο με το σύστημα χρονολόγησης το οποίο ακολούθησε ο Ατθιδογράφος⁶².

Παρά τις όποιες αμφισβητήσεις για το αν ο Ελλάνικος ήταν ο πρώτος Ατθιδογράφος⁶³, το έργο του δημιούργησε παράδοση στην Αθήνα και βρήκε αξίους συνεχιστές οι οποίοι κατάγονταν όλοι τους από την πόλη αυτή. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι η παράδοση των *Ατθίδων* ολοκληρώνεται με τη θανάτωση του Φιλόχορου το 260 π.Χ. από τον Αντίγονο Γονατά, αλλά και την οριστική απώλεια της αυτονομίας της πόλης των Αθηνών⁶⁴. Οι συνεχιστές του Ελλάνικου αύξησαν την έκταση των *Ατθίδων*: ο Κλείδημος έγραψε τέσσερα βιβλία, ο Ανδροτίων οκτώ, ο Φανόδημος τουλάχιστον εννέα, ενώ ο τελευταίος Ατθιδογράφος, ο Φιλόχορος, δεκαεπτά.

Η διαφοροποίηση στην έκταση δεν είναι και η μόνη που παρατηρείται στο έργο των Ατθιδογράφων. Ενώ ο Ελλάνικος και ο Κλείδημος κράτησαν μια ισορροπία

⁶² Βλ. Hornblower (2006:A343-344) αλλά και την αναφορά του Θουκυδίδη στο 5.20.2 όπου πιθανότατα υπονοείται και πάλι ο Ελλάνικος. Βλ. επίσης τη θέση του Smart (1996) που επισημαίνει την έμφαση που δίνει ο Θουκυδίδης στην αξιοπιστία του δικού του συστήματος χρονολόγησης σε σχέση με όσα είχαν παρουσιαστεί μέχρι τότε αλλά και της Rainey (2004) για το αν ο Ελλάνικος ήταν πηγή του Θουκυδίδη.

⁶³ Ο Πausανίας (*Περιήγησις*, 10.15.5) γράφει ότι ο Κλείδημος ήταν «ὁ ἀρχαιότατος» από αυτούς οι οποίοι «τὰ Ἀθηναίων ἐπιχώρια ἔγραψαν». Αυτό δεν υπονοεί κατ' ανάγκη ότι ο Ελλάνικος δεν έγραψε *Ατθίδα*, αλλά ότι ο Πausανίας θεωρεί τον Κλείδημο ως τον πρώτο Αθηναίο που έγραψε *Ατθίδα*. Το έργο παίρνει την οριστική του μορφή με τους Αθηναίους ατθιδογράφους.

⁶⁴ Jacoby (1949:109).

ανάμεσα στο μυθικό και ιστορικό παρελθόν (από ένα και δύο βιβλία αντίστοιχα για κάθε περίοδο), ο Ανδροτίων, ο Φανόδημος και ο Φιλόχορος (τον 3^ο αιώνα) διαφοροποιήθηκαν: πέντε βιβλία του Ανδροτίωνα κάλυψαν την περίοδο από το 404 έως το 340 π.Χ., ενώ έντεκα του Φιλόχορου την περίοδο από το 300 έως το 260 π.Χ. Ο Φανόδημος έδωσε περισσότερη έμφαση στο μυθικό παρελθόν και έφτασε μέχρι την ιστορική περίοδο, αν ληφθεί υπόψη ότι παρατίθεται από τον Πλούταρχο ως η πηγή του για τον θάνατο του Κίμωνα⁶⁵. Δεν γνωρίζουμε όμως αν κάλυψε και την ιστορία του 4^{ου} αιώνα.

Παράλληλα με τα ιστοριογραφικά είδη που αναπτύσσονται στον ελληνικό κόσμο της ανατολικής Μεσογείου, η ιστοριογραφία γνώρισε ανάπτυξη και στον χώρο της Δυτικής Μεσογείου ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. Οι ιστορικοί της περιοχής αυτής έγραψαν *Σικελικά*, κατά τρόπο αντίστοιχο με αυτό των τοπικών ιστοριών (όπως για παράδειγμα οι *Ατθίδες*), δηλ. από την εγκατάσταση των Ελλήνων στη Σικελία και την Ιταλία έως τα χρόνια τους. Η ιστορία της εν λόγω περιοχής και των πληθυσμών, που κατοικούσαν εκεί, πριν από την άφιξη των Ελλήνων, ήταν έξω από τα ενδιαφέροντά τους και οι όποιες αναφορές τους σε άλλα έθνη γίνονται στις περιπτώσεις που αυτά ήρθαν σε επαφή-φιλική ή εχθρική-με το ελληνικό στοιχείο. Οι ιστορικοί, που έγραψαν *Σικελικά*, πίστευαν ότι η ιστορία της Σικελίας ήταν τόσο σημαντική, ώστε άξιζε να καταγραφεί αυτή κατ' αποκλειστικότητα και όχι στο πλαίσιο μιας ευρύτερης εξιστόρησης των ελληνικών πραγμάτων.

Ο Αντίοχος από τις Συρακούσες ήταν πιθανότατα ο πρώτος⁶⁶ που έγραψε *Σικελικά*. Έζησε τον 5^ο αι. π.Χ. και ήταν ενεργός μετά τον Ηρόδοτο και πριν από τον Θουκυδίδη. Έγραψε⁶⁷ *Σικελικά* σε εννέα βιβλία⁶⁸ αρχίζοντας από τον Κώκαλο, τον μυθικό βασιλιά των Σικανών, των παλιότερων κατοίκων της Σικελίας, και φτάνοντας έως το 424 π.Χ., χρονιά που διοργανώθηκε το συνέδριο της Γέλας, το οποίο ρύθμιζε τις υποθέσεις της Σικελίας και ολοκλήρωνε την πρώτη αθηναϊκή επέμβαση στην περιοχή. Η αρχαιολογία της Σικελίας στο έργο του Θουκυδίδη (6.2-5) φαίνεται ότι

⁶⁵ *FGrHist* 325 F 23

⁶⁶ Το λεξικό της Σούδας αναφέρει ότι ο Ίππυς από το Ρήγιο (*FGrHist* 554 T1) ήταν ο πρώτος που έγραψε *Σικελικά*. Δεν είμαστε όμως βέβαιοι αν το συγκεκριμένο πρόσωπο υπήρξε πραγματικά. Ο Πλούταρχος τον αναφέρει (*FGrHist* 554 T5), τονίζοντας ότι δεν είχε δει κείμενό του.

⁶⁷ Ο Αντίοχος έγραψε το *Περί Ιταλίας* (*FGrHist* 555 F2, 3), ένα βιβλίο το οποίο ασχολείται με κτίσεις των ελληνικών πόλεων της Κάτω Ιταλίας. Βιογραφικά βλ. Pearson (1981), Vattuone (2007:189-199).

⁶⁸ *FGrHist* 555 T3.

βασίστηκε στον Αντίοχο, όπως επίσης και οι αναφορές του στις ημερομηνίες ίδρυσης των διαφόρων ελληνικών αποικιών στο νησί. Στο έργο του δεν υπάρχει ένα κεντρικό θέμα, όπως ήταν για τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη οι Περσικοί πόλεμοι και ο Πελοποννησιακός αντίστοιχα. Από τις προφορικές πληροφορίες, που συλλέγει, καταγράφει κυρίως αυτές που νομίζει ότι είναι οι πιο αξιόπιστες, επιδιώκοντας ίσως να θεωρηθεί ο Ηρόδοτος της Δύσης. Ελάχιστα αποσπάσματα σώζονται από το έργο του, πιθανότατα λόγω και του γεγονότος ότι μεγάλο μέρος της ιστορίας του ενσωματώθηκε στο έργο του διαδόχου του, του Φιλίστου.

Ο Φιλίστος⁶⁹, ο οποίος έζησε μεταξύ 430 και 356 π.Χ., ανήκει στην επόμενη γενιά από αυτήν του Αντιόχου. Ήταν μέλος της αριστοκρατικής τάξης των Συρακουσών, είχε πλούσια συμμετοχή στην πολιτική ζωή της πόλης, ενώ έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο να αναδειχθεί και να εδραιωθεί στην εξουσία ο τύραννος Διονύσιος ο Α΄ του οποίου υπήρξε φίλος, πολιτικός μέντορας και στρατηγός. Υπηρέτησε και τον γιο του Διονυσίου, τον Διονύσιο Β΄, μέχρι τον θάνατό του το 356 π.Χ. στο πεδίο της μάχης, πολεμώντας κατά των εξεγερμένων Συρακουσίων. Εκτός όμως από πολιτικό πρόσωπο, το οποίο εμφανίζεται ως πρωταγωνιστής στο έργο του Διοδώρου και του Πλουτάρχου, υπήρξε και σπουδαίος ιστορικός. Έγραψε *Περί Σικελίας*⁷⁰, δηλ. *Σικελικά* σε δύο *συντάξεις*. Η πρώτη σε επτά βιβλία κάλυπτε περίοδο οκτακοσίων χρόνων, αρχίζοντας λίγο πριν από τον Τρωικό πόλεμο και φτάνοντας έως την κατάληψη του Ακράγαντα από τους Καρχηδονίους το 406/5 π.Χ. Η δεύτερη *σύνταξις*, *Περί Διονυσίου*, κάλυψε σε τέσσερα βιβλία την άνοδο στην εξουσία, τη διακυβέρνηση και τον θάνατο του τυράννου των Συρακουσών Διονυσίου, τα χρόνια δηλ. από το 406/5 έως το 368/7 π.Χ., ενώ δύο ακόμη βιβλία κάλυπταν πέντε χρόνια της εξουσίας του Διονυσίου Β΄ φθάνοντας ως το 363 π.Χ. Μεγάλο μέρος του έργου του γράφηκε κατά το διάστημα που εξορίστηκε, δηλαδή από το 386/5 και μετά. Το έργο του Φιλίστου τελείωσε απότομα λόγω του βίαιου θανάτου του ιστορικού. Αν και χωριζόταν σε δύο μέρη, από την αρχαιότητα⁷¹ αντιμετωπίστηκε ως ενιαίο σύνολο το οποίο κάλυπτε την ιστορία της Σικελίας από τα μυθικά χρόνια ως το 363 π.Χ., μέσα βέβαια από την οπτική γωνία ενός κατοίκου των Συρακουσών.

⁶⁹ *FGrHist* 556 T1. Περισσότερα βιογραφικά βλ. Sordi (1980, 1990), Pearson (1981), Vattuone (2007:189-199) και στο *OCD*³ (2003:1163)

⁷⁰ *FGrHist* 556 T11a.

⁷¹ *FGrHist* 556 T12.

Δύο είναι τα σημεία του έργου του Φιλίστου, που προκάλεσαν το ενδιαφέρον - θετικό ή αρνητικό- των ιστορικών και μελετητών της αρχαιότητας. Το πρώτο ήταν οι στενές σχέσεις του Φιλίστου με το τυραννικό καθεστώς του Διονυσίου. Έτσι ο Πλούταρχος (*Δίων* 36.3, *FGrHist* 556 T23a) τον χαρακτήρισε *φιλοτυραννότατον* και θαυμαστή της πολυτέλειας και του πλούτου των τυράννων. Παρόμοια τον χαρακτήρισε και ο Κορνήλιος Νέπως⁷², ο Διόδωρος (16.16.3, *FGrHist* 556 T9c), καθώς και ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς⁷³. Το δεύτερο σημείο, στο οποίο φαίνεται να συμφωνούν οι αρχαίοι, ήταν ότι ο Φίλιστος μιμήθηκε τον Θουκυδίδη⁷⁴, έστω κι αν αποδείχτηκε κατώτερος του προτύπου του. Τόσο ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς⁷⁵, όσο και ο Κικέρων και ο Κοϊντιλιανός⁷⁶, φαίνεται να συμφωνούν στο σημείο αυτό.

Ο Φίλιστος υπήρξε ένας σημαντικότερος ιστορικός, το έργο του οποίου εξακολούθησε να διαβάζεται και στον 1^ο αι. π.Χ., παρά το γεγονός ότι είχαν ήδη γραφεί συνολικότερα ιστορικά έργα, όπως αυτό του Εφόρου, του Θεοπόμπου, του Τιμαίου και του Πολυβίου. Και μόνο αυτό είναι αρκετό, για να δείξει την αξία ενός ιστορικού από το έργο του οποίου μας σώζονται μόλις 76 αποσπάσματα εκ των οποίων τα 42 προέρχονται από τον Στέφανο τον Βυζάντιο και αφορούν γεωγραφικούς όρους. Ο αριθμός και το είδος των σωζόμενων αποσπασμάτων δημιουργούν, όπως και στην περίπτωση των υπόλοιπων ιστορικών που εξετάζουμε, αρκετές δυσκολίες στη μελέτη και καθιστούν εκ των πραγμάτων ριψοκίνδυνη κάθε είδους γενίκευση. Θα προσπαθήσουμε πάντως να μελετήσουμε το έργο του ιστορικού αξιοποιώντας όχι μόνο τα σωζόμενα αποσπάσματα, αλλά και τμήματα του έργου του Διοδώρου και του Πλουτάρχου. Αρκετοί μελετητές θεωρούν ότι ο Διόδωρος από το 13^ο έως το 15^ο βιβλίο αξιοποίησε το έργο του Φιλίστου στα κεφάλαια που αναφέρονται στη Σικελική ιστορία, ενώ το ίδιο έργο χρησιμοποιήθηκε και από τον Πλούταρχο κατά τη συγγραφή της βιογραφίας του Νικία.

⁷² *Dion* 3.1, *FGrHist* 556 T5d.

⁷³ *FGrHist* 556 T16a.

⁷⁴ Το τι σημαίνει η *μίμηση* του Θουκυδίδη από έναν μεταγενέστερο ιστορικό βλ. Hornblower (1995) και παρακάτω σσ. 159 κ.ε.

⁷⁵ *ό.π.*

⁷⁶ *FGrHist* 556 T17a και T15c.

Σημαντική τομή στην ιστοριογραφία της περιόδου αποτελεί η συγγραφή της *Γενικής ή Παγκόσμιας*⁷⁷ Ιστορίας από τον Έφορο⁷⁸, ιστορικό από την Κύμη της Μικράς Ασίας. Μάλιστα ο Πολύβιος θεωρεί τον Έφορο «τὸν πρῶτον καὶ μόνον ἐπιβεβλημένον τὰ καθόλου γράφειν⁷⁹». Ο Έφορος από την Κύμη συνέγραψε τεράστιο για την εποχή του ιστορικό έργο το οποίο αποτελούνταν από 30 βιβλία και εξιστορούσε την περίοδο από την Κάθοδο των Ηρακλειδών (1068/67 π.Χ.) ως την πολιορκία της Περίνθου⁸⁰ από τον Φίλιππο το 341 π.Χ. Στην πραγματικότητα, ο Έφορος έγραψε⁸¹ τα 29 βιβλία, ενώ το 30ό, που αφορά τον Ιερό πόλεμο, γράφτηκε από τον γιο του Δημόφιλο⁸². Η ιστορία του Εφόρου συνιστά μια ουσιαστική διαφοροποίηση σε σχέση με την προγενέστερη ιστοριογραφία τόσο στο περιεχόμενο και στη χρήση των μέσων, όσο ουσιαστικά και στην ίδια την αντίληψη της ιστορίας μέχρι την εποχή εκείνη.

Παρά τον τεράστιο όγκο του έργου του Εφόρου, σε μας δεν έχουν φτάσει παρά μόνο 272 αποσπάσματα. Κάτι που λογικά προκαλεί εντύπωση, με δεδομένη την έκταση και την αναγνώριση που είχε το έργο του⁸³. Στον Έφορο, άλλωστε, οφείλει μεγάλο μέρος της αφήγησης, που περιέχεται από το 11^ο ως το 15^ο βιβλίο της *Βιβλιοθήκης* του, ο Διόδωρος ο Σικελιώτης⁸⁴. Από την άλλη όμως δεν πρέπει να μας διαφεύγει το ότι η συγγραφή *Παγκόσμιας Ιστορίας* από μεταγενέστερους

⁷⁷ Τον όρο τον χρησιμοποιεί και ο Κακριδής (2005: 159-160) για την Ιστορία του Εφόρου. Ο Κακριδής αναφέρει κι ένα ειρωνικό σχόλιο του Στράβωνα 13.3.6 (F 236) για τον υποτιθέμενο τοπικισμό του Εφόρου και τη συγχή αναφορά της πατρίδας του στο έργο του. Η Samuel (1968: 375-388) σε μια ενδιαφέρουσα μελέτη της αποδεικνύει ότι οι αναφορές του Εφόρου στην ιδιαίτερη πατρίδα του δεν ήταν τόσο εκτεταμένες και, όταν αναφέρεται σε γεγονότα που σχετίζονται με αυτή, οι πληροφορίες που δίνει είναι ακριβείς.

⁷⁸ *FGrHist* 70 (Jacoby). Βιογραφικά στοιχεία βλ. Barber (1935), Alonso-Nunez (1990), Schepens (1977, 2007), Parmeggianni (2011), Luraghi (2014) και στο *OCD*³ (2003:529).

⁷⁹ *FGrHist* 70 T 7.

⁸⁰ *FGrHist* 70 T 10.

⁸¹ Σύμφωνα με το Λεξικό της Σούδας (*FGrHist* T 1) και τον Barber (1935: 4-5) ο Έφορος έγραψε επίσης μια ιστορία της πατρίδας του της Κύμης με τίτλο *Επιχώριος λόγος*, μια μελέτη *Περί λέξεως* και δύο βιβλία *Περί εύρημάτων* που περιείχαν ίσως μια μορφή εκλαϊκευμένης γνώσης. Το Λεξικό της Σούδας αναφέρει κι άλλα βιβλία, αλλά δυστυχώς τίποτα δεν έχει σωθεί μέχρι σήμερα.

⁸² *FGrHist* 70 T 9 a, b. Ο Δημόφιλος ξεφεύγοντας από την πρακτική των συνεχιστών του Θουκυδίδη, ολοκλήρωσε το έργο και δεν προχώρησε περαιτέρω την αφήγηση.

⁸³ Βλ. την πιο πάνω άποψη του Πολύβιου.

⁸⁴ Stylianou (1998).

ιστορικούς⁸⁵, όπως ο Πολύβιος, ο Διόδωρος, ο Λίβιος, ωθούσε τους μεταγενέστερους αναγνώστες στη χρήση πιο ενημερωμένων και σύγχρονων εκδόσεων.

Η μελέτη της ιστορίας του Εφόρου μέσα από αποσπάσματα και μαρτυρίες (fragmenta και testimonia), όπως και των άλλων ιστορικών που το έργο τους έχει σωθεί στη μορφή αυτή, εμπεριέχει κινδύνους. Η έκταση των σωζόμενων αποσπασμάτων δεν είναι επαρκής, για να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα που να αφορούν τη μορφή ολόκληρου του έργου τους. Επίσης, επειδή δεν πρόκειται για τμήματα του έργου τους, αλλά για αναφορές σε σημεία του έργου τους από άλλους συγγραφείς ή σε απόψεις για το έργο τους, ο κίνδυνος λανθασμένων ερμηνειών ελλοχεύει. Σε πολύ μεγάλο βαθμό οι συγγραφείς αυτοί μπορεί να ενσωματώνουν στο κείμενο δικές τους απόψεις και φυσικά, καθώς δεν είναι βέβαιο ότι είχαν μπροστά τους το κείμενο, γράφοντας από μνήμης είναι εξαιρετικά πιθανόν να έγραφαν λανθασμένα αυτό που είχαν διαβάσει⁸⁶. Από την άλλη τα αποσπάσματα που σώζονται σχετίζονται με τα ενδιαφέροντα των συγγραφέων, που τα διέσωσαν, και ενδεχομένως να μη δίνουν την πραγματική εικόνα του όλου έργου. Σύμφωνα με τον Wickersham⁸⁷, ο Διόδωρος⁸⁸ πιθανότατα σε πολλά κείμενα, που αποδίδονται στον Έφορο, έχει ενσωματώσει τις δικές του απόψεις και κρίσεις, σε σημείο που να είναι εξαιρετικά δύσκολο να αποδοθεί με βεβαιότητα κάτι στον Έφορο. Επίσης, σε αρκετά σημεία του έργου του Εφόρου παραπέμπει ο Στράβων και μάλιστα με έμφαση, καθώς αυτά εξυπηρετούν τις δικές του γεωγραφικές αναζητήσεις.

Είναι αναγκαίο στο σημείο αυτό να διευκρινίσουμε ότι όταν μιλούμε για *Παγκόσμια Ιστορία*, εννοούμε την ιστορική διήγηση για τον τότε κόσμο από την αρχή του έως την εποχή του κάθε ιστοριογράφου. Η διήγηση αυτής της μορφής

⁸⁵ Η συγγραφή μιας τέτοιας ιστορίας συμπεριλάμβανε πολλές φορές τμήματα που κάλυψε κι ο Έφορος.

⁸⁶ Ο Pelling (2002:1-29) μας δίνει έναν, εξαιρετικά πιθανό, τρόπο με τον οποίο εργάστηκε ο Πλούταρχος για τη συγγραφή των *Βίων* του. Πιστεύει ότι χρησιμοποιούσε μία κύρια πηγή την οποία εμπλούτιζε με αναφορές από τα υπόλοιπα έργα που είχε μελετήσει και τα οποία είτε υπήρχαν σε μορφή σημειώσεων (άρα συμπυκνωμένα) είτε τα είχε συγκρατήσει στη μνήμη του. Αν μάλιστα σκεφτούμε το ότι το ξεδίπλωμα ενός παπύρου δεν ήταν και το πιο εύκολο ή ευχάριστο πράγμα για τη μελέτη μιας φράσης ή άποψης, μπορούμε να αντιληφθούμε ότι ο πιο πάνω τρόπος συγγραφής δεν θα απείχε και πολύ από την πραγματικότητα. Συνεπώς, πρέπει να είμαστε αρκετά επιφυλακτικοί σε τέτοιου είδους «αποσπάσματα».

⁸⁷ *Hegemony and Greek Historians* (1994:169).

⁸⁸ Ο Andrewes (1985: 189-95) επισημαίνει, πριν από τον Wickersham, αρκετά διεξοδικά τους κινδύνους που υπάρχουν για λανθασμένη ερμηνεία, αν θεωρήσουμε ως αυτούσια τμήματα της Ιστορίας του Εφόρου, τα όσα περιέχονται στα συγκεκριμένα βιβλία του Διοδώρου.

προϋποθέτει αντίστοιχη αντίληψη του κόσμου ως ενότητας. Σε ποιο βαθμό υπήρχε μια τέτοια αντίληψη στην εποχή του Εφόρου;

Η *Παγκόσμια Ιστορία* του Εφόρου δεν έχει βέβαια την έννοια μιας παγκόσμιας ιστορίας, όπως την αντιλαμβανόμαστε εμείς σήμερα. Ασχολούνταν με τον κόσμο, όπως τον γνώριζαν οι Έλληνες του 4^{ου} αι. π.Χ. Περιλάμβανε την ιστορία των ελληνικών πόλεων από την ίδρυσή τους, καθώς και τις δραστηριότητες των Ελλήνων στην Ανατολική και Δυτική Μεσόγειο και τις σχέσεις τους με την Περσία, την Αίγυπτο, την Καρχηδόνα και τη Μακεδονία⁸⁹. Ουσιαστικά ήταν μία ιστορία κυρίως των Ελλήνων και δευτερευόντως των άλλων λαών με τους οποίους οι Έλληνες ήρθαν σε επαφή. Πρόκειται για ευρύ ιστορικό πεδίο τόσο σε χρόνο⁹⁰, όσο και σε γεωγραφική έκταση, καθώς ο χώρος δράσης εκτείνεται από τη Σικελία έως την Ασία και από τη Σκυθία έως και την Αίγυπτο. Ο Ηρόδοτος κάλυψε την περίοδο από την πτώση του Κροίσου έως το τέλος των Περσικών πολέμων και ο Θουκυδίδης έγραψε την ιστορία του Πελοποννησιακού πολέμου (αν και δεν περιορίστηκαν σε αυτά τα όρια), ενώ τα *Ελληνικά* του Ξενοφώντος και τα έργα των άλλων σύγχρονών του ιστορικών μερικές δεκαετίες του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Μεγαλύτερη χρονική έκταση, που πλησίαζε μερικές φορές εκείνη της Ιστορίας του Εφόρου, κάλυπταν οι *Ατθίδες*. Κι αυτές όμως περιορίζονταν στην ιστορία μιας πόλης, της Αθήνας.

Η απόφαση του Εφόρου να συγγράψει *Παγκόσμια Ιστορία* προϋποθέτει την αντίληψη του κόσμου ως μιας ενότητας. Μια τέτοια αντίληψη φαίνεται πως υπήρχε στην εποχή του Εφόρου. Ο Alonso-Nunez⁹¹ υποστηρίζει ότι η άνοδος και η κυριαρχία της Μακεδονίας συνέβαλαν πολύ στη δημιουργία της αντίληψης ότι ο ελληνικός κόσμος αποτελούσε μιαν ενότητα. Αν δεχτούμε την άποψη αυτή, θα δυσκολευτούμε να εξηγήσουμε την απόφαση του Εφόρου να περιγράψει τα γεγονότα, κατανέμοντάς τα σε Ανατολή και Δύση, Βορρά και Νότο, όταν μάλιστα η κυριαρχία των Μακεδόνων στην Ελλάδα είναι πολύ πιθανόν να μην είχε εδραιωθεί⁹². Δεν είχε ακόμη αρχίσει ή ολοκληρωθεί η κατάκτηση του Περσικού κράτους, που θα

⁸⁹ Η ισχύς των δύο τελευταίων κρατών κατά τη διάρκεια του 4ου αιώνα φαίνεται να έπαιξε καθοριστικό ρόλο στο να συμπεριληφθούν στο ιστορικό του έργο του Εφόρου.

⁹⁰ Κάλυπτε μια χρονική περίοδο 750 ετών περίπου.

⁹¹ “The Emergence of Universal Historiography from the 4th to the 2nd Centuries B.C.” in Herman Vedin, Guido Schepens and Els de Keyser (eds) *Purposes of History: Studies in Greek History from the 4th to 2nd Centuries B.C.*, Studia Hellenistica (Louvain, 1990)

⁹² Ο Έφορος πέθανε κατά τη δεκαετία 340-330.

δικαιολογούσε την άποψη του Nunez. Αρκετά ενδιαφέρουσα είναι και η άποψη που υποστηρίζει ότι ο Έφορος γράφει κάτω από την επιρροή της *Ιδέας της ένωσης των Πανελλήνων*⁹³ του Ισοκράτη⁹⁴ του οποίου σύμφωνα με την παράδοση υπήρξε μαζί με τον Θεόπομπο μαθητής⁹⁵ και από τον οποίο επηρεάστηκε⁹⁶. Σύμφωνα με τη λογική αυτή, το έργο του στόχευε να αναδείξει την ενότητα και την ανωτερότητα του ελληνικού κόσμου σε αντίθεση με τον βαρβαρικό και να προωθήσει το όραμα του Αθηναίου ρήτορα. Δυστυχώς, τα σωζόμενα αποσπάσματα δεν επιβεβαιώνουν την επιρροή της *Ιδέας της ένωσης των Πανελλήνων* στον Έφορο (αν και δεν μπορούμε να την αποκλείσουμε). Πιστεύουμε ότι η σύλληψη του Ελληνικού κόσμου ως μιας ενότητας δεν είναι απαραίτητο να αναζητηθεί μόνο στην επιρροή του Ισοκράτη. Η αντίληψη αυτή υπήρχε και στον 5^ο αιώνα και οι Έλληνες είτε στην κυρίως Ελλάδα

⁹³ Γενικά για την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων* δεξ επίσης Dobesch (1968), Perlman (1976:1-30), Hirsch (1985:58-61), Dillery (1995:41-58) and Briant (2002), Pownall (2004:25-26). Η ιδέα εκφράζεται για πρώτη φορά με τον *Ολυμπικό* του Γοργία, έργο το οποίο δεν σώζεται. Όπως μαρτυρεί ο Φιλόστρατος (*Βίοι σοφιστών*, 493), ο Γοργίας συμβούλευε τους Έλληνες να έχουν ομόνοια και να στρέψουν την οργή τους προς τους βαρβάρους. Για μια πολύπλευρη ανάλυση του όρου και του δυναμισμού που είχε μέχρι και την εποχή του Αλεξάνδρου βλ. Mitchell (2007:1-52).

⁹⁴ Barber (1935: 78-9).

⁹⁵ Βλ. *FGrHist* 70 T 1, 2, 3, 4, 5, 8, 24, 28.

⁹⁶ Μελετητές, όπως ο Barber (1935: 78, 111-12) και ο Bury (1958: 163-65) θεωρούν ότι στο έργο του Εφόρου ο ρήτορας υπερισχύει του ιστορικού με αποτέλεσμα να βλάπτεται σοβαρά η ιστορική ακρίβεια και να δίνεται έμφαση στην επίδειξη παρά στην ουσία. Επισημαίνουν τα κοινά σημεία που υπάρχουν σε αποσπάσματα του Ισοκράτη και του Διοδώρου (ο οποίος θεωρείται ότι αντιγράφει τον Έφορο από το 11^ο ως το 15^ο βιβλίο). Τονίζουν λοιπόν τις ομοιότητες ανάμεσα στο προοίμιο του 15^{ου} βιβλίου του Διοδώρου και στο 222.1 του *Πανηγυρικού* του Ισοκράτη, καθώς επίσης και σε άλλα σημεία του έργου τους (Διόδ. 11.2.1, Ισοκ. *Πανηγ.* 95-Διόδ. 11.11.2, Ισοκ. *Αρχιδ.* 9), αφήνοντας να εννοηθεί ότι ο Έφορος έπαιξε τον ρόλο του ενδιάμεσου. Χωρίς να αμφισβητούμε αυτές τις λεκτικές ομοιότητες, δεν μπορούμε παρά να αναρωτηθούμε γιατί δεν θα μπορούσε ο Διόδωρος να έχει διαβάσει ο ίδιος τα κείμενα του μεγάλου Αθηναίου ρήτορα, των οποίων μάλιστα η κυκλοφορία ήταν ιδιαίτερα διαδεδομένη στην εποχή του. Πόσο βέβαιο είναι ότι οι απόψεις αυτές εκφράζουν πράγματι τον Έφορο; Αναφορικά με το ότι στον Έφορο υπερισχύει ο ρήτορας κι όχι ο ιστορικός, είναι ενδιαφέρον ότι ο Δούρις από τη Σάμο (*FGrHist* 70, T 22) κατηγορεί τον Έφορο και τον Θεόπομπο ότι περιορίστηκαν στην απλή αναφορά των γεγονότων, καθώς από το έργο τους απουσιάζει η *ήδονη* και η *μίμησις* (αρετές που κατά τη γνώμη του υπήρχαν στους προηγούμενους ιστορικούς). Ο Πολύβιος επίσης (*FGrHist* 70 T 23) επαινεί τον τρόπο με τον οποίο ο Έφορος χειρίζεται τόσο τον λόγο, όσο και τα διάφορα μέρη της ιστορίας του, ενώ ο ίδιος πάλι (*FGrHist* 70 F 111) τονίζει ότι ο Κυμαίος ιστορικός αντιλαμβανόταν τη διαφορά μεταξύ ιστορικού έργου και ρητορικού λόγου και είχε επίγνωση της σπουδαιότητας του ιστορικού λόγου (κάτι που δεν αντιλαμβανόταν ο Τίμαιος κατά του οποίου επιτίθεται ο Πολύβιος). Δεν μπορούμε ούτε να αποκλείουμε το να ήταν ο Έφορος μαθητής του Ισοκράτη ούτε όμως (τουλάχιστον από τα σωζόμενα αποσπάσματα) να διατυπώνουμε κρίσεις του τύπου «ο ρήτορας που υπήρχε μέσα του διέφθειρε τον ιστορικό».

είτε στις αποικίες είχαν συναίσθηση της ενότητας αυτής⁹⁷. Οι πανελλήνιοι αγώνες, όπως οι Ολυμπιακοί Αγώνες, η ύπαρξη πανελλήνιων λατρευτικών κέντρων, όπως οι Δελφοί, αποδεικνύουν ότι ο ελληνικός κόσμος αντιλαμβανόταν τον εαυτό του ως ένα ενιαίο σύνολο.

Υπάρχουν πάντως σύγχρονοι μελετητές που είναι επιφυλακτικοί στην υιοθέτηση της άποψης ότι ο Έφορος έγραψε παγκόσμια ιστορία. Ο Κυρτάτας πιστεύει⁹⁸ ότι ο μόνος αρχαίος ιστορικός, που έγραψε παγκόσμια ιστορία, ήταν ο Πολύβιος, κυρίως γιατί στο έργο του οι επιχειρήσεις που διεξάγονται στον τότε γνωστό κόσμο εντάσσονται οργανικά στο σύνολό του και τείνουν προς έναν σκοπό, τη ρωμαϊκή κατάκτηση και κυριαρχία. Ο Πολύβιος είναι ο πρώτος ιστορικός που δείχνει τη σύνδεση μεταξύ γεγονότων και επιχειρήσεων που διεξάγονταν στον τότε γνωστό κόσμο. Αυτή η αντίληψη θεωρεί ότι δεν υπάρχει στον Έφορο.

Ποια είναι λοιπόν η ανάγκη που σπρώχνει τον Έφορο να γράψει παγκόσμια ιστορία; Σύμφωνα με τον Fornara⁹⁹, η εμφάνιση της παγκόσμιας ιστορίας στη διάρκεια του αιώνα αυτού είναι μια λίγο ως πολύ φυσιολογική εξέλιξη. Η αύξηση του αριθμού των ιστορικών έργων, σε συνδυασμό με την πληθώρα γνώσεων που υπήρχαν

⁹⁷ Ο Hansen (2006: 31-38) υποστήριξε ότι, μεταξύ των 1000 περίπου πόλεων-κρατών που υπήρχαν κατά την κλασική περίοδο στην Ελλάδα, η αίσθηση της πολιτισμικής και εθνικής ενότητας ήταν έντονη.

⁹⁸ 2002:34-35. Ο Tully (2014) αμφισβητεί ότι ο Έφορος εγκαινίασε μια νέα υποδιαίρεση στην ιστοριογραφία και ότι έγραψε *Παγκόσμια Ιστορία*. Θεωρεί ότι κανένας αρχαίος ιστορικός δεν παρουσιάζει τον Έφορο ως δημιουργό μιας νέας υποδιαίρεσης, ενώ μας λείπει και το προοίμιο του έργου στο οποίο θα υπήρχε μια θεωρητική διακήρυξη για τα χαρακτηριστικά του νέου είδους. Κάτι που κάνει ο Διόδωρος, όταν αναφέρεται στο δικό του έργο (1.3.2) το οποίο κατά τον Tully είχε μια τέτοια παγκόσμια διάσταση. Ο Έφορος, σύμφωνα με τον Διόδωρο (4.1.2, *FGrHist* 70, T 8), απέφυγε το μυθικό παρελθόν και κατέγραψε *τάς κοινὰς πράξεις* οι οποίες κατά τον Tully δεν υποδηλώνουν απαραίτητα γεωγραφική ή χρονολογική παγκοσμιότητα. Άλλωστε, σύμφωνα πάλι με τον Διόδωρο (11.37.6), και ο Ηρόδοτος κατέγραψε *τάς κοινὰς τῆς οἰκουμένης πράξεις*. Δεν δέχεται επίσης ο Tully ότι ο Πολύβιος, όταν αναφέρει ότι ο Έφορος *τὰ καθόλου γράφειν* (*FGrHist* 70, T 7), υπονοούσε τη συγγραφή μιας *Παγκόσμιας Ιστορίας*. Κατά την άποψή του, ο Πολύβιος υπονοεί ότι οι *κατὰ μέρους* ιστορίες δεν έχουν την απαραίτητη συνολική ισορροπία και προοπτική, ότι τους λείπουν τα συνεκτικά στοιχεία, το γενικό πλαίσιο και το κυρίαρχο θέμα, τα οποία συγκροτούν το *καθόλου*. Αυτό το συνεκτικό στοιχείο κατά τον Tully πρόσφερε στον Έφορο η κάθοδος των Ηρακλειδών γύρω από την οποία οργανωνόταν η αφήγηση. Πάντως ο Tully δεν δίνει πειστική απάντηση στο γιατί ο Πολύβιος θεωρεί τον Έφορο *τὸν πρῶτον καὶ μόνον ἐπιβεβλημένον τὰ καθόλου γράφειν*, ιδιαίτερα μάλιστα όταν -με την ερμηνεία που δίνει στο *καθόλου*- ως ιστορικοί τέτοιου είδους μπορούν να θεωρηθούν τόσο ο Ηρόδοτος όσο και ο Θουκυδίδης.

⁹⁹ 1983: 42.

πια για τους Έλληνες και τους βάρβαρους γείτονές τους¹⁰⁰, απαιτούσε ένα συνθετικό έργο που θα περιελάμβανε όλες τις επιμέρους γνώσεις. Και αυτό ακριβώς έκανε ο Έφορος, όταν συνέθεσε το έργο του, αξιοποιώντας τους προηγούμενους ιστορικούς. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Schepens¹⁰¹, ήταν μια προσπάθεια του Εφόρου να καλύψει το κενό που υπήρχε ανάμεσα στην ελληνική προϊστορία, που διασωζόταν κυρίως σε μύθους, και στην πρόσφατη ιστορική εμπειρία των Περσικών πολέμων και του Πελοποννησιακού, των πολέμων δηλαδή που είχαν εξιστορηθεί από τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι απουσίαζαν από το έργο αναφορές στο μυθικό παρελθόν, όπως για παράδειγμα στον Μίνωα (F 147), για λόγους που θα εξηγήσουμε στη συνέχεια¹⁰². Είναι ενδιαφέρον να σκεφτούμε τους πιθανούς αναγνώστες της Ιστορίας του Εφόρου, στους οποίους άλλωστε κι απευθύνεται. Ο κύκλος των μορφωμένων ανθρώπων είχε αυξηθεί την περίοδο αυτή κι η ανάγκη για μια γενικότερη παιδεία¹⁰³ ήταν πιο έντονη. Επιπλέον, η χρήση από την πλευρά των ρητόρων πληθώρας ιστορικών παραδειγμάτων στα έργα τους μπορεί να αποτελέσει ένα επιπλέον κίνητρο για τη συγγραφή ενός τέτοιου έργου, κάτι που ενισχύεται ακόμη περισσότερο, αν ο Έφορος ήταν πράγματι μαθητής του Ισοκράτη¹⁰⁴. Αν η ηθική διαπαιδαγώγηση των αναγνωστών ήταν ένας από τους στόχους του Εφόρου, είναι πιθανό αυτή να ενισχύθηκε από το γενικότερο κλίμα του 4ου αιώνα που χαρακτηριζόταν από την κυριαρχία των απόψεων του Σωκράτη και των μαθητών του (κυρίως του Πλάτωνος και του Ξενοφώντος) και της έμφασης που δόθηκε στην ηθική

¹⁰⁰ Πέρα από το έργο του Ηροδότου και τη μονογραφία του Θουκυδίδη, υπήρχαν τα *Ελληνικά*, τα *Σικελικά* του Φιλίστου, οι *Ατθίδες* και έργα για γειτονικούς λαούς, όπως τα *Περσικά* του Κτησία.

¹⁰¹ "Historiographical problems in Ephorus" (1977:97).

¹⁰² Για την αξιοποίηση του μυθολογικού παρελθόντος και τη διαδικασία εκλογίκευσης των μύθων βλ. σσ. 169 κ.ε.

¹⁰³ Όπως υποστηρίζει ο Jaeger (1945: 5-6) κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα διαμορφώνεται ουσιαστικά η έννοια της παιδείας ως συνειδητού ιδανικού της εκπαίδευσης και ως πνευματικού στόχου για τις νεότερες γενιές.

¹⁰⁴ Ο Marincola (2014:39-62) αντιτίθεται σε όσους θεωρούν ότι ο Ισοκράτης είναι εισηγητής της ρητορικής ιστοριογραφίας. Άλλωστε πρόκειται για αντίφαση, καθώς κάθε διήγηση έχει ρητορικά στοιχεία και επιδιώκει την πειθώ. Αν θεωρήσουμε ως επίδρασή του την προσπάθεια για κατάλληλο γλωσσικό ύφος, θα διαπιστώσουμε ότι ανάλογο στόχο είχαν ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης. Σε κάθε περίπτωση το ενδιαφέρον για τη γλωσσική μορφή δεν σημαίνει εχθρότητα προς την αλήθεια. Όπως επίσης η χρήση πιο απλού ύφους δεν είναι υποχρεωτικό αποτέλεσμα αξιοποίησης λιγότερων ρητορικών μέσων. Ο Ισοκράτης χρησιμοποιεί ιστορικό υλικό από τη σύγχρονη και την παλαιότερη ιστορία, αξιοποιεί μύθους και έθιμα, με έναν τρόπο παρόμοιο με αυτόν του ιστορικού (*Πανηγ.* 7-10, 28-31, *Παναθ.* 149-150). Επίσης ασχολείται με θέματα κοινά με την ιστοριογραφία, όπως για παράδειγμα το θέμα της ηγεμονίας ή της αναζήτησης του ιδανικού ηγέτη. Αυτό δεν φανερώνει ότι η ρητορική επηρεάζει την ιστοριογραφία, αλλά ότι υπάρχει ένας ανοικτός διάλογος τον 4^ο αι. μεταξύ των διανοητών και των εκπροσώπων των λογοτεχνικών ειδών.

συμπεριφορά του ατόμου. Προεκτείνοντας τη σκέψη αυτή περισσότερο κι ακολουθώντας τις απόψεις του Ober¹⁰⁵, μπορούμε να εικάσουμε ότι η έμφαση στην ηθική και σε συγκεκριμένες ηθικές αξίες δεν είναι άσχετη με την ιδεολογική τοποθέτηση του ιστορικού. Αποτελεί μια συγκαλυμμένη κριτική της κυρίαρχης δημοκρατίας των Αθηνών του 4^{ου} αιώνα, το κύρος της οποίας δεν θα αμφισβητηθεί πριν από την επιβολή της μακεδονικής κυριαρχίας. Η εμφάνιση του έργου πιθανότατα σχετίζεται με την ευρύτερη «συζήτηση» που διεξάγεται μεταξύ των διανοητών του 4^{ου} αι. π.Χ. για την καταλληλότερη μορφή διακυβέρνησης στον ελληνικό χώρο. Συνεπώς η συγγραφή την περίοδο αυτή εκτεταμένων έργων, όπως του Έφορου (αλλά και του Θεοπόμπου), μπορεί να οφείλεται στις ιδιαιτερότητες του αιώνα αυτού.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν η επιλογή της αρχής και του τέλους της *Παγκόσμιας Ιστορίας* του Εφόρου. *Terminus post quem*¹⁰⁶ ήταν η κάθοδος των Ηρακλειδών (1068/67 π.Χ.). Προφανώς, ο Έφορος θεώρησε την κάθοδο και την εγκατάσταση των Δωριέων¹⁰⁷ ως την αρχή της ελληνικής ιστορίας, ίσως γιατί κατά τη γνώμη του από την περίοδο αυτή και ύστερα οι κάτοικοι της κυρίως Ελλάδας άρχισαν να αισθάνονται Έλληνες. Προφανώς δεν είναι τυχαίο ότι κάπου εκεί κοντά τοποθετεί κι ο Θουκυδίδης την αρχή της ελληνικής ιστορίας: *πρὸ γὰρ τῶν Τρωικῶν οὐδὲν φαίνεται κοινῇ ἐργασαμένη ἡ Ἑλλάς* (1.3.1). Δεν υπήρχε πιθανότατα ούτε η κοινή ονομασία. Η περίοδος πριν από τον Τρωικό πόλεμο αποτελεί το μεταίχμιο ανάμεσα σε μια ηρωική (και συνεπώς μυθική) εποχή και στην έναρξη μιας ιστορικής περιόδου η οποία μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο μελέτης. Αυτό δεν σημαίνει ότι

¹⁰⁵ *Political Dissent in Democratic Athens: Intellectual Critic of Popular Rule* (Princeton, 1999).

¹⁰⁶ Αυτό βέβαια δεν εμπόδισε τον Έφορο να κινηθεί ακόμη πιο πίσω στο παρελθόν, όπως συνέβη και με τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη. Ο πρώτος δηλώνει ότι θα αρχίσει με τον Κροίσο (1.5.3), χωρίς αυτό να τον εμποδίζει να μας ενημερώνει και για προηγούμενα γεγονότα. Το ίδιο και ο Θουκυδίδης, ο οποίος ασχολείται και με γεγονότα που συνέβησαν πολύ πιο πριν από τον Πελοποννησιακό πόλεμο.

¹⁰⁷ Για τη θεώρηση της καθόδου των Δωριέων ως αρχής της ελληνικής ιστορίας και της πολιτικής εκμετάλλευσής της από τους Σπαρτιάτες βλ. Fowler (1998: 1-19). Ο Luraghi (2014) θεωρεί ότι η επιλογή του Εφόρου σχετίζεται με την κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στην Ελλάδα με την κατάρρευση της σπαρτιατικής ηγεμονίας μετά τη μάχη στα Λεύκτρα και τη νέα κατάσταση που είχε δημιουργήσει στην Πελοπόννησο η επέμβαση των Θηβαίων αρχικά και του Φιλίππου στη συνέχεια. Την περίοδο αυτή θα έχουμε διεκδικήσεις για εδαφικές αναπροσαρμογές από τις πόλεις της Πελοποννήσου, οι οποίες κατά κύριο λόγο στηρίζονται στα υποτιθέμενα σύνορα που υπήρχαν την περίοδο των Ηρακλειδών. Η κάθοδος των Ηρακλειδών αποτελεί τον 4^ο αι. το πρίσμα μέσα από το οποίο εξετάζονται οι πελοποννησιακές υποθέσεις. Συνεπώς θα ήταν πολύ δύσκολο για τον Έφορο να αγνοήσει την υπάρχουσα πολιτική κατάσταση. Για την προπαγανδιστική αξιοποίηση της Καθόδου των Ηρακλειδών από τους Λακεδαιμόνιους βλ. Patterson (2010:20-44) και για την αξιοποίηση της μυθολογίας στην προβολή διεκδικήσεων βλ. Dowden (1992:64-68) και Fragoulaki (2013:17).

απουσιάζουν οι μυθικές αναφορές¹⁰⁸ ακόμη κι από την περίοδο που θεωρείται ιστορική. Και στο έργο του Εφόρου υπάρχουν πολλές τέτοιες αναφορές. Στο *FGrHist* 70 F31b έχουμε εκ μέρους του Εφόρου μια προσπάθεια εκλογίκευσης του μύθου για τη δημιουργία του μαντείου των Δελφών, χωρίς βεβαίως να απουσιάζουν οι αναφορές σε μυθικά πρόσωπα. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και στο *FGrHist* 70 F 34, όπου δίνεται η σύγκρουση του Ηρακλή με τους Γίγαντες οι οποίοι παρουσιάζονται ως άνθρωποι που είναι ανθρωποφάγοι, ιερόσυλοι και συκοφάντες. Τα στοιχεία αυτά είναι για τη σύγχρονη ιστορική αντίληψη ασύμβατα με την ιστορική επιστήμη. Δεν σημαίνει όμως ότι τα έβλεπαν έτσι και οι ιστορικοί της αρχαιότητας. Στον νου μας έρχονται για παράδειγμα οι αναφορές του Θουκυδίδη όχι μόνο στον Τρωικό πόλεμο, αλλά και στον Μίνωα: *Μίνως γὰρ παλαιάτος ὢν ἀκοῆ ἴσμεν ναυτικὸν ἐκτῆσατο καὶ τῆς νῦν Ἑλληνικῆς θαλάσσης ἐπὶ πλεῖστον ἐκράτησεν...*(1.4.1). Αντίστοιχες ιστορίες υπάρχουν και στον Ηρόδοτο (1.3-4, 1.171) και στον Εκαταίο (*FGrHist* 1a, F 13-15). Είναι προφανές ότι μια τέτοια πρακτική δεν θεωρούνταν την εποχή εκείνη ανιστορική ούτε ξέφευγε από τον ιστορικό κανόνα. Αντιθέτως, είναι εύλογο να υποθέσουμε ότι οι μύθοι μπορούσαν να αποτελέσουν αντικείμενο, υλικό της ιστορίας, αρκεί να υφίσταντο πρώτα μια διαδικασία εκλογίκευσης. Αυτό ακριβώς κάνει πιο πάνω ο Θουκυδίδης με την περίπτωση του Μίνωα¹⁰⁹, το ίδιο έκανε κι ο Έφορος στα αποσπάσματα που σώζονται.

Η ιστορία του Εφόρου τελειώνει με την πολιορκία της Περίνθου από τον Φίλιππο (341 π.Χ.)¹¹⁰, γεγονός που δεν μπορεί να θεωρεί ως τομή στο ιστορικό γίνεσθαι του 4^{ου} αι π.Χ. Πόσο εύκολη όμως είναι η επιλογή τού τέλους μιας παγκόσμιας ιστορίας; Ιδιαίτερα μάλιστα, αν σκεφτούμε ότι ένα μεγάλο μέρος μιας τέτοιας ιστορίας είναι σύγχρονη ιστορία που βρίσκεται υπό εξέλιξη. Ο Πολύβιος, για παράδειγμα, στο προοίμιο της δικής του παγκόσμιας ιστορίας (1.1.5) δηλώνει ότι θα προσπαθήσει στο έργο του να εξηγήσει πώς οι Ρωμαίοι σε διάστημα μικρότερο των 53 ετών, δηλ. από το 220 π.Χ. ως την κατάκτηση της Μακεδονίας το 168/7 π.Χ., κατέλαβαν σχεδόν όλο τον τότε κόσμο. Παρόλα αυτά, ο ίδιος συνεχίζει και ολοκληρώνει το έργο του το 146/5 με τη διάλυση της Αχαϊκής Συμμαχίας και την καταστροφή τής Κορίνθου. Προφανώς, ο Πολύβιος άλλαξε στη διάρκεια της

¹⁰⁸ Βλ. και τη βιβλιοκρισία της McBride για το βιβλίο της F. Pownall (2004).

¹⁰⁹ Στον οποίο αναφέρεται κι ο Έφορος στο *FGrHist* 70 F 32. Στο F 147 Μίνως και Ψαδάμανθος παρουσιάζονται ως δικαστές.

¹¹⁰ *FGrHist* 70 T 10.

συγγραφής το αρχικό του σχέδιο¹¹¹. Συνέβησαν σημαντικά γεγονότα (για μερικά από αυτά υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας) τα οποία έπρεπε να συμπεριληφθούν στο έργο του. Ίσως και ο Έφορος να βρισκόταν ακόμη σε μια τέτοια διαδικασία διαμόρφωσης του έργου του, το οποίο, πιθανότατα λόγω ξαφνικού θανάτου του ιστορικού, το συνέχισε ο γιος του Δημόφιλος προσθέτοντας το 30ό βιβλίο. Ο Stylianos¹¹² σε μια τολμηρή τοποθέτησή του δηλώνει ότι στόχος του Εφόρου ήταν να ολοκληρώσει το έργο του με το πέραςμα του Μ. Αλεξάνδρου στη Μ. Ασία το 334 π.Χ. Έτσι η ιστορία του θα έκλεινε κυκλικά: θα ξεκινούσε με την κάθοδο των Ηρακλειδών και θα ολοκληρωνόταν με μια αναφορά σε έναν απόγονο των Ηρακλειδών, τον Αλέξανδρο. Μια τέτοια τοποθέτηση ακούγεται ευχάριστα, δεν μπορούμε όμως να μην αναρωτηθούμε γιατί δεν προχώρησε προς αυτή την κατεύθυνση ο γιος του Δημόφιλος, αλλά προτίμησε στο 30ό βιβλίο να γράψει για τον Ιερό πόλεμο. Αντίστοιχη συζήτηση προκαλεί και η επιλογή του Ξενοφώντος να τερματίσει τα *Ελληνικά* του με τη μάχη της Μαντινείας το 362 π.Χ. Αντιθέτως, πιο εύκολα ήταν τα πράγματα για τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη, των οποίων βασικό θέμα αποτέλεσε ένας πόλεμος¹¹³. Η επέκταση όμως της ιστορικής συγγραφής χρονικά, γεωγραφικά και θεματικά δημιουργούσε και δημιουργεί τέτοιες δυσκολίες.

Ο Έφορος είναι ο πρώτος ιστορικός που έγραψε ιστορία αξιοποιώντας αποκλειστικά και μόνο το ιστορικό έργο προγενέστερων και σύγχρονων ιστοριογράφων¹¹⁴. Δεν υπάρχει καμία αναφορά του σε προσωπική έρευνα ή στην αξιοποίηση της αυτοψίας. Με το έργο του Εφόρου οδηγούμαστε σε μια σημαντική διαφοροποίηση του τρόπου με τον οποίο συγκροτείται ένα ιστορικό έργο. Η ιστορία παύει να είναι πια το αποτέλεσμα κυρίως μιας έρευνας¹¹⁵ που βασίζεται στα μακρινά ταξίδια (Ηρόδοτος), στην αυτοψία και στην προσωπική εμπειρία (Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφών). Η θεματική αλλαγή, την οποία πραγματοποιεί ο Έφορος με τη συγγραφή της *Παγκόσμιας Ιστορίας* του, δημιουργεί νέα αντίληψη για τη σύνθεση

¹¹¹ Ο Walbank (1985:325-42 και 1972:18) εξηγεί αναλυτικά τους λόγους για τους οποίους ο Πολύβιος άλλαξε το αρχικό του σχέδιο.

¹¹² 1998:111-12.

¹¹³ Και αυτοί όμως δεν περιορίστηκαν στο χρονικό πλαίσιο του πολέμου που αποτέλεσε το κεντρικό τους θέμα. Ο Ηρόδοτος ξεκινά από τη βασιλεία του Κροίσου, ενώ υπάρχει πληθώρα αναφορών που διευρύνουν ακόμη πιο πίσω τα χρονικά όρια. Το ίδιο συμβαίνει και στον Θουκυδίδη με την «Αρχαιολογία» (1.2-19) και την «Πεντηκονταετία» (1.89-118), καθώς και με άλλες αναφορές του στο απώτερο παρελθόν.

¹¹⁴ Για τον τρόπο με τον οποίο αξιοποίησε τις πηγές ο Έφορος βλ. σσ.193 κ.ε.

¹¹⁵ Για τη χρήση του όρου *ιστορίη* στον Ηρόδοτο βλ. Gould (1989: 9-11).

ενός ιστορικού έργου, η οποία στηρίζεται σε δευτερογενείς πηγές, καθώς και στην αξιοποίηση των εμπειριών και της έρευνας άλλων ιστορικών ή μελετητών. Βρισκόμαστε στο στάδιο της μετάβασης στην εποχή, την ελληνιστική και τη ρωμαϊκή, που ο γραπτός λόγος έχει κυρίαρχη θέση και που το υψηλό επίπεδο του πολιτισμού συνδέεται πολύ στενότερα με τα βιβλία. Ήδη η βιβλιοθήκη του Αριστοτέλη (Στράβων, 13.1.54), πρόδρομος της βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας, δείχνει το πέρασμα από τον προφορικό λόγο στον γραπτό, από την προφορική πολιτισμική παράδοση στη γραπτή¹¹⁶.

Σημαντική εξέλιξη στην ιστοριογραφία του 4^{ου} αι. π.Χ. αποτελεί η συγγραφή ενός ιστορικού έργου με επίκεντρο μια σημαντική προσωπικότητα. Θέμα του δεν είναι πια η εξιστόρηση ενός πολέμου ή της ιστορικής πορείας ενός λαού ή μιας πόλης ή του εκάστοτε γνωστού κόσμου στο πέρασμα του χρόνου, αλλά η δράση μέσα στον χρόνο μιας ξεχωριστής προσωπικότητας. Αυτό ακριβώς έκανε ο Θεόπομπος γράφοντας τα 58 βιβλία¹¹⁷ των *Φιλιππικών* του, τα οποία παρουσίαζαν την εδραίωση της κυριαρχίας του Φιλίππου του Β΄ στον χώρο της Μακεδονίας και της υπόλοιπης Ελλάδας από την άνοδό του στον θρόνο το 359 π.Χ. ως τη δολοφονία του το 336 π.Χ.

Ο ίδιος ο Θεόπομπος ήταν μια ξεχωριστή προσωπικότητα. Γεννήθηκε στη Χίο γύρω στο 378/7 π.Χ.¹¹⁸ και έφυγε νέος από την πατρίδα του, όταν ο πατέρας του Δαμασίστρατος¹¹⁹ εξορίστηκε με την κατηγορία του *λακωνισμού*. Αν και εξόριστος από την πατρίδα του, είχε την οικονομική δυνατότητα να σπουδάσει και να ασχοληθεί με τη ρητορική. Η αρχαία παράδοση¹²⁰ θεωρεί τόσο αυτόν, όσο και τον Έφορο, μαθητές του Ισοκράτη¹²¹. Ασχολήθηκε επαγγελματικά με τη ρητορική και έγραψε μεγάλο αριθμό επιδεικτικών λόγων¹²². Ήταν ένας από τους σπουδαιότερους

¹¹⁶ Βλ. Kenyon (1951:20-25), Thomas (1997a:158-161). Κατά τους Depew and Poulakos (2004:1-18) με τον Ισοκράτη βρισκόμαστε ήδη στον κόσμο του γραπτού λόγου. Αυτό δεν σημαίνει τόσο ότι ο προφορικός λόγος έπαψε να παίζει ουσιαστικό ρόλο τόσο στην ελληνιστική, όσο και στη ρωμαϊκή εποχή. Όπως υποστηρίζουν και οι Mackay (2008:6-7), Chaniotis (2009:264-265), ακόμη και σε μια κοινωνία γραπτού λόγου, όπως ήταν η ελληνιστική και κυρίως η ρωμαϊκή, ο προφορικός λόγος είχε σημαντικότατο ρόλο στη διαμόρφωση της συλλογικής μνήμης.

¹¹⁷ *FGrHist* 115 T 17.

¹¹⁸ Στη χρονολογία αυτή μας οδηγεί η σύντομη βιογραφία του, που μας δίνεται από τον Φώτιο (*FGrHist* 115 T 2). Βιογραφικά στοιχεία βλ. στους Fritz (1941), Connor (1986), Fox (1986), Shrimpton (1977, 1991), Flower (1994), Vattuone (2014) και στο *OCD*³ (2003:1505).

¹¹⁹ *FGrHist* 115 T 1. Κατά τον Φώτιο (*FGrHist* 115 T 2) το όνομα του πατέρα του ήταν Δαμόστρατος.

¹²⁰ *FGrHist* 115, T1, 5a.

¹²¹ Βλ. σ. 37.

¹²² Σύμφωνα άλλωστε με όσα λέει και ο ίδιος (*FGrHist* 115 F 25).

ρήτορες της εποχής του¹²³, έχοντας έτσι την οικονομική δυνατότητα να ασχοληθεί πιο συστηματικά και με τη συγγραφή της ιστορίας. Για ένα διάστημα βρέθηκε και διέμεινε στην αυλή του Φιλίππου¹²⁴. Στη Χίο επέστρεψε μετά την άνοδο στην εξουσία του Αλεξάνδρου¹²⁵. Μετά τον θάνατο του Μακεδόνα στρατηλάτη έφυγε και πήγε στην Αίγυπτο κοντά στον Πτολεμαίο ο οποίος δεν είδε με καλό μάτι τον ερχομό του, καθώς τον θεωρούσε *πολυπράγμονα*¹²⁶ και επικίνδυνο. Κατάφερε να διαφύγει με τη βοήθεια φίλων και πέθανε πιθανότατα λίγο μετά το 320 π.Χ. Η μορφή του περιπλανώμενου διανοητή¹²⁷ αποτελούσε μια σταθερά στον αρχαίο ελληνικό κόσμο. Από τη μυθική μορφή του Ορφέα, ο οποίος μνημονεύεται ως ο πρώτος περιπλανώμενος αιιδός έως τον Μάγνητα τον Σμυρναίο, τον Αρίωνα τον Μηθυμναίο που βρισκόταν υπό την προστασία του Περιάνδρου (Ηρόδ. 1.24.1), τον Ησίοδο ο οποίος έλαβε μέρος σε επιτάφιους αγώνες στη Χαλκίδα (*Εργα*, 654-657), τους σημαίνοντες ποιητές και φιλοσόφους της αρχαϊκής και της κλασικής περιόδου, όπως ο Σόλων, ο Ξενοφάνης, ο Αισχύλος, ο Ευριπίδης, οι σοφιστές ακόμη και ο Πλάτων κ.ά., έχουμε μια σειρά ανθρώπων του πνεύματος, οι οποίοι μετακινούνται στα όρια του ελληνικού κόσμου και φιλοξενούνται συχνά στις αυλές ηγεμόνων ή και τυράννων. Επρόκειτο για μια τάση που συνεχίστηκε στην ελληνιστική και στη ρωμαϊκή περίοδο. Ακόμη και ο Σπαρτιάτης στρατηγός Λύσανδρος συνοδευόταν στις εκστρατείες του από ποιητές (Πλούτ. *Λύσ.* 18.4). Ο ίδιος ο Θεόπομπος βρέθηκε στην αυλή του Φιλίππου και κοντά στον Πτολεμαίο μετά τον θάνατο του Αλεξάνδρου. Οι μετακινήσεις του αυτές λειτουργούν στο πλαίσιο της πιο πάνω λογικής και βέβαια στην επιθυμία του να αντιμετωπιστεί ως μια σημαντική πνευματική προσωπικότητα της εποχής του. Δεν μπορεί να αποκλειστεί, το αντίθετο μάλιστα, ότι θεωρούσε τον

¹²³ Λέγεται ότι εκφώνησε τον επιτάφιο λόγο προς τιμή του Μανσώλου, μετά από αγώνα στον οποίο νίκησε, ανάμεσα σε άλλους, και τον δάσκαλό του Ισοκράτη (*FGrHist* 115 T 6a,b). Για τον τελευταίο έχει διατυπωθεί άποψη ότι πρόκειται για διαφορετικό πρόσωπο από τον Αθηναίο ρήτορα.

¹²⁴ *FGrHist* 115 T 7.

¹²⁵ *FGrHist* 115 F 251, 252, 253, 254.

¹²⁶ *FGrHist* 115 T 2. Ακούγεται ειρωνικό να κατηγορείται ο Θεόπομπος για μια ιδιότητα που χαρακτήριζε τους Αθηναίους στα χρόνια της ηγεμονίας τους. Πιθανότατα ενοχλούσε η ενεργός παρουσία του στα κοινά και η κριτική του στάση σε μια εποχή που τα πολιτικά δεδομένα είχαν πλέον διαφοροποιηθεί.

¹²⁷ Για τους περιπλανώμενους διανοητές στον αρχαίο κόσμο βλ. Montiglio (2000), Hunter and Rutherford (2009:1-21), Περυσινάκης (2012:66-67).

εαυτό του φιλόσοφο¹²⁸ που μπορούσε να παρεμβαίνει στην πνευματική και πολιτική ζωή της Ελλάδος.

Το ιστορικό του έργο, πέρα από το μεγάλο του έργο, τα *Φιλιππικά*, περιελάμβανε μια *Επιτομή*¹²⁹ του Ηροδότου σε δύο βιβλία και τα *Ελληνικά* του σε έντεκα βιβλία¹³⁰. Γενικά ο Θεόπομπος υπήρξε μια πολυσχιδής προσωπικότητα, ήταν πολυγραφότατος και η δημιουργική του δράση δεν περιορίστηκε σε έναν μόνο τομέα.

Ο Θεόπομπος δημοσίευσε τα *Φιλιππικά* του μετά τον θάνατο του Φιλίππου. Για τούτο, όταν γράφει γι' αυτόν, χρησιμοποιεί παρελθοντικό χρόνο. Εξάλλου, οι χαρακτηρισμοί, τους οποίους έχει διατυπώσει για το πρόσωπο του Φιλίππου, πιθανότατα θα τον εξέθεταν σε κίνδυνο, αν το έργο δημοσιευόταν, όσο εκείνος ζούσε. Οπωσδήποτε δημοσιεύτηκαν πριν από την έναρξη της εκστρατείας του Αλεξάνδρου για την κατάκτηση της Ανατολής. Δεν θα μπορούσε να ισχυριστεί¹³¹ ότι κατέγραψε στο έργο του *τὰς τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων πράξεις*, αν είχε ξεκινήσει η εκστρατεία του Αλεξάνδρου.

Αυτό που εντυπωσιάζει στα σωζόμενα αποσπάσματα είναι ο έντονα ηθικολογικός χαρακτήρας τους και η αυστηρότητα των κρίσεών του για πρόσωπα, συμπεριφορές και πολιτεύματα. Ήδη κατά την αρχαιότητα χαρακτηρίστηκε *maledicentissimus*¹³², καθώς σχεδόν κανείς δεν ξεφεύγει από τον επιτιμητικό

¹²⁸ Ο Wareh (2012) βασισμένος στη στενή σχέση μεταξύ φιλοσοφίας και ρητορικής θεωρεί ότι ο Ισοκράτης πρέπει να αντιμετωπίζεται όχι ως ρήτορας αλλά ως φιλόσοφος, ο οποίος δεν ήταν (ή τουλάχιστον στην εποχή του δεν θεωρούνταν) υποδεέστερος από τον Πλάτωνα και τον Αριστοτέλη. Ο Ισοκράτης και η σχολή του παρουσίασαν ένα ανταγωνιστικό πρότυπο “πρακτικής φιλοσοφίας” σε σχέση με αυτό της Ακαδημίας και του Αριστοτέλη. Ο Ισοκράτης υποστηρίζει ότι διδάσκει *φιλοσοφία* (*Κατὰ Σοφιστῶν* 18, *Ἀντίδοσις* 181) και δεν αποκαλεί ποτέ την τέχνη του *ρητορική*. Στον *Κατὰ Σοφιστῶν* λόγο του (16-18) ουσιαστικά απαντά στις απόψεις που διατυπώνονται στον *Γοργίαν* του Πλάτωνος (463a7). Η *Ἀντίδοσις* μπορούμε να πούμε ότι αντιπαρατίθεται και αντιπαραβάλλεται με την *Ἀπολογία* του Πλάτωνος. Περισσότερα βλ. και Kennedy (2011:43-46).

¹²⁹ Για το αν πράγματι έγραψε μια *Επιτομή* του Ηροδότου οι απόψεις των μελετητών δίστανται: από τη μια υπάρχουν αυτοί που υποστηρίζουν ότι δεν ήταν λογικό σε μια εποχή που το έργο του Ηροδότου διαβαζόταν ευρέως να χρειάζεται και μια σύνοψή του, όπως ο Bruce, I.A.F. “Theopompus and Classical Greek Historiography”, *H & T* 9 (1970), 86-109 και ο Christ, M. R. “Theopompus and Herodotus: a reassessment”, *CQ* 43 (1993), 47-52. Αντίθετα ο Flower (1994:254) πιστεύει πως μπορούμε να τη θεωρήσουμε ξεχωριστό έργο, καθώς δεν έχουμε στοιχεία που να ενισχύουν την αντίθετη άποψη.

¹³⁰ Το έργο συνέχιζε το ιστορικό έργο του Θουκυδίδη και έφτανε μέχρι τη ναυμαχία της Κνίδου, το 394 π.Χ. (*FGrHist* 115 T 13).

¹³¹ *FGrHist* 115 F 25.

¹³² C. Nepos, *Vitae, Alcibiades*, 11.1.2 .

χαρακτήρα των λόγων του. Πάντοτε βέβαια υπάρχουν και οι επιφυλάξεις που πρέπει να έχουμε για ιστορικό έργο που σώζεται σε αποσπασματική μορφή¹³³, ιδιαίτερα μάλιστα όταν πρόκειται για έργο ιδιαίτερα μεγάλο σε έκταση. Πάντως, έχουν διασωθεί περισσότερα αποσπάσματα του Θεοπόμπου σε σύγκριση με αυτά του Εφόρου (411 έναντι 272). Ίσως η αυστηρότητα των λόγων του Θεοπόμπου, αλλά και η έμφαση, που έδωσε στην προσωπική ζωή και το χαρακτήρα των ιστορικών προσώπων σε συνδυασμό με το ότι συμπεριλαμβάνει στο έργο του πολλά «παράδοξα», να βοήθησαν στην επιβίωση περισσότερων αποσπασμάτων. Το έργο του, παρά τις αντιδράσεις που προκάλεσε και στην αρχαιότητα¹³⁴, άσκησε επιρροή στους μεταγενέστερους ιστορικούς: η έμφαση του έργου στην ηθική συμπεριφορά και οι επικριτικοί χαρακτηρισμοί των ιστορικών προσώπων επηρέασαν τον Τίμαιο, τον Δούρι από τη Σάμο και τον Φύλαρχο. Συνάμα το συμβουλευτήκαν ο Διόδωρος ο Σικελιώτης, ο Πλούταρχος και ο C. Nepos κατά τη συγγραφή των βιογραφιών τους.

Ο Θεόπομπος δημιούργησε νέα δεδομένα στην αρχαία ελληνική ιστοριογραφία. Για πρώτη φορά ένα ιστορικό έργο διαρθρώνεται γύρω από τη δράση μιας ξεχωριστής προσωπικότητας ανοίγοντας έτσι το δρόμο για την ελληνιστική ιστοριογραφία που θα ακολουθήσει. Το έργο του ουσιαστικά είναι μια μορφή παγκόσμιας ιστορίας, παραπλήσια αυτής του Εφόρου, μολονότι επικεντρώνεται γύρω από την προσωπικότητα του Φιλίππου. Είναι παράλληλα και μια φιλόδοξη προσπάθεια για τη συγγραφή ενός έργου που θα ξεπερνούσε όλη την προηγούμενη ιστορική παραγωγή και θα επεκτεινόταν ταυτόχρονα και στον τομέα της φιλοσοφίας και της πολιτικής.

Ο 4^{ος} αι. π.Χ. σηματοδοτεί την ανάπτυξη και τη διεύρυνση των ορίων της ιστοριογραφίας. Νέες υποδιαίρεσεις του λογοτεχνικού αυτού είδους εμφανίζονται και δημιουργούν νέες τάσεις, ενώ άλλες, που πρωτοεμφανίστηκαν τον προηγούμενο αιώνα, διαμορφώνουν τα ιδιαίτερά τους χαρακτηριστικά και ανοίγουν ταυτόχρονα τον δρόμο στην ιστοριογραφία της ελληνιστικής εποχής και των μετέπειτα ρωμαϊκών χρόνων. Η ιστοριογραφία ως λογοτεχνικό είδος έχει πια καθιερωθεί και θεωρείται δεδομένο ότι το παρόν και το παρελθόν πρέπει να αποτελέσουν αντικείμενο καταγραφής. Η καθιέρωσή της δεν υποδηλώνει απαραίτητα και την παγίωση ενός συγκεκριμένου σχήματος καταγραφής, κάτι που αποδεικνύει η πολυμορφία στην

¹³³ Βλ. αντίστοιχες αναφορές για τον Έφορο (σ. 35) και τους Αθτιδογράφους (σ. 29).

¹³⁴ *FGrHist* 115 T 19.

ιστορική παραγωγή του αιώνα αυτού. Είναι επίσης αναμφισβήτητο ότι η μελέτη της ιστορίας αποτελούσε τον αιώνα αυτό απαραίτητο εφόδιο για αυτούς που επρόκειτο να ασχοληθούν με τα κοινά ή επιθυμούσαν μια γενικότερη μόρφωση.

Τον αιώνα αυτόν η ιστορία καθιερώνεται ως διακριτό λογοτεχνικό είδος. Θεωρείται πια το κύριο μέσο για τη μελέτη του παρελθόντος και για τη διαφύλαξη της ιστορικής μνήμης. Ο Λύσανδρος¹³⁵ κατά τις επιχειρήσεις του στη Μ. Ασία συνοδευόταν από τον επικό ποιητή Χοιρίλο ο οποίος με την ποίησή του θα απαθανάτιζε το όνομα του εν λόγω στρατηγού. Προς το τέλος του αιώνα τα πράγματα έχουν διαφοροποιηθεί. Ο Αλέξανδρος συνοδεύεται πια από ιστορικούς¹³⁶, για να διασωθεί το μεγαλείο των έργων του.

Χαρακτηριστική είναι η τάση της ιστοριογραφίας του 4^{ου} αι. π.Χ. (με εξαίρεση τα *Ελληνικά*) για συστηματική παρουσίαση του απώτερου παρελθόντος. Ασφαλώς και δεν αποτελεί καινοτομία η ενασχόληση των εκπροσώπων της με αυτό. Στο έργο του Ηροδότου και του Θουκυδίδη υπάρχουν αναφορές και συσχετίσεις με γεγονότα, οι οποίες ωθούν τα χρονικά όρια μέχρι και το μυθικό παρελθόν. Πρόκειται όμως πάντοτε για επιλεκτική αναφορά και σε καμία περίπτωση δεν υπάρχει ολοκληρωμένη παρουσίαση. Οι ιστορικοί του 4^{ου} αι. π.Χ. αισθάνονται ότι κατέχουν τα εργαλεία και τη μεθοδολογία για τη συστηματική ανασύνθεση του μακρινού παρελθόντος.

Ενδιαφέρον είναι επίσης το ότι η ιστορική παραγωγή τείνει προς τη συγγραφή συγκεντρωτικών έργων στα πρότυπα της *Παγκόσμιας Ιστορίας* του Εφόρου και το ότι έργα, όπως τα *Φιλιππικά* του Θεοπόμπου, ανοίγουν τον δρόμο για την ιστοριογραφία των χρόνων του Αλεξάνδρου και της μετέπειτα εποχής, για την ιστοριογραφία δηλαδή που επικεντρώνεται στην ισχυρή προσωπικότητα ενός ηγεμόνα. Η επέκταση του ελληνισμού και η διεύρυνση των γνώσεων για τον τότε γνωστό κόσμο δημιουργούν ενιαία αντίληψη γι' αυτόν και ενθαρρύνουν τους ιστορικούς να συγγράψουν έργα που τον παρουσιάζουν ως ενιαίο.

¹³⁵ Πλούταρχος (*Λύσ.* 18.4), βλ. επίσης Κονομής (1972). Για τον Λύσανδρο βλ. επίσης και σ.259.

¹³⁶ Ο Καλλισθένης (*FGrHist* 124, T 1) συνόδευσε τον Αλέξανδρο, είχε όμως τραγικό τέλος λόγω της καχυποψίας του νεαρού μονάρχη προς το πρόσωπό του.

1. Κτησίου *Περσικά*

1.1. Η ιστορική μέθοδος

1.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις

Η συγγραφή ενός ιστορικού έργου είναι αδιανόητη χωρίς την αξιοποίηση των πηγών. Ήδη από τον 5^ο αι. Ηρόδοτος και Θουκυδίδης αξιοποίησαν προφορικό και γραπτό υλικό και είχαν πρόσβαση σε πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές. Ποικίλλει βεβαίως ο βαθμός στον οποίο αξιοποίησαν τα διάφορα είδη πηγών. Οι ιστοριογράφοι του 4^{ου} αι. συνεχίζουν ως ένα βαθμό την παράδοση του 5^{ου} αι., παρουσιάζουν όμως στην πορεία σημαντικές διαφοροποιήσεις στον τρόπο με τον οποίο συγκεντρώνουν και αξιολογούν τις πηγές τους.

Ο Ηρόδοτος γράφοντας τον 5^ο αι. την ιστορία μιας προηγούμενης από αυτόν εποχής στηρίχτηκε κατά κύριο λόγο στην προφορική παράδοση, σε ιστορίες και αναμνήσεις που συνέλεξε κατά τις έρευνές του. Λόγω της οικουμενικής διάστασης του έργου του αξιοποίησε μαρτυρίες και παραδόσεις και άλλων εθνών. Ασφαλώς χρησιμοποίησε και γραπτές πηγές. Ο Ηρόδοτος παραπέμπει μόνο στον Εκαταίο (2.143.1, 6.137.1), ενώ είναι φανερό ότι χρησιμοποιεί τον Όμηρο, όπως φαίνεται και από την εκτεταμένη διήγηση της παρουσίας της Ελένης στην Αίγυπτο και όχι στην Τροία (2.113-120). Ενδεχομένως να χρησιμοποιείται και ο Διονύσιος από τη Μίλητο ή ο Χάρων από τη Λάμψακο και ο Ξάνθος ο Λυδός, με την προϋπόθεση ότι αυτοί έγραψαν πριν από αυτόν¹. Πιθανή πηγή του μπορεί να είναι ο ποιητής Χοιρίλος, εκπρόσωπος του ιστορικού έπους, ο οποίος φέρεται να έγραψε² *Βαρβαρικά*, *Μηδικά*, *Περσικά*. Δεν είναι βέβαιο όμως αν γράφει πριν από τον Αλικαρνασσεά ιστορικό. Ο Ηρόδοτος καταγράφει 19 επιγραφές, τονίζοντας μάλιστα σε μερικές περιπτώσεις ότι είδε ο ίδιος το κείμενο (1.187, 2.125.6, 5.59-61, 7.228.1, 8.22, 9.81.1). Γνώριζε ότι οι επιγραφές μπορούσαν να είναι παραπλανητικές (1.51.3-4), πίστευε όμως στην ύπαρξη των *Καδμήιων γραμμάτων* (5.59-61). Σε γραπτό κείμενο πρέπει να βασίζεται και ο κατάλογος των επαρχιών του Δαρείου (3.89.1-3.97.1). Όπως

¹ Fowler:1996. Ο Ρεγκάκος (2009:48-52) δηλώνει ότι είναι αβέβαιο το πότε ακριβώς έζησαν και το αν ήταν σύγχρονοι ή προηγώθηκαν του Ηροδότου.

² Κονομής (1972:429).

υποστηρίζει και ο Rhodes³ δεν φαίνεται να υπήρχε στον Ηρόδοτο η αίσθηση ότι οι γραπτές πηγές αποτελούσαν τη βάση για μια αξιόπιστη μαρτυρία.

Ο Θουκυδίδης παραθέτει αυτολεξεί το κείμενο εννέα συνθηκών (4.118, 5.18, 5.23, 5.47, 5.77, 5.79, 8.18, 8.37, 8.58) και δίνει τα κύρια σημεία άλλων επτά. Παραπέμπει μόνο στον Όμηρο (1.3.3, 1.10.3), στον ομηρικό ύμνο προς τιμήν του Απόλλωνος (3.104.4-5) και στον Ελλάνικο (1.97.2). Δεν κατονομάζει τον Ηρόδοτο⁴ και τον Αντίοχο (τους οποίους προφανώς γνωρίζει και αξιοποιεί), ενώ παραθέτει σε έμμετρη μορφή το περιεχόμενο επιγραφών (1.132.2, 6.54.7, 6.59.3). Τα επιγράμματα του Πausανία και της κόρης του Ιππία Αρχεδίκης δεν τα είδε ο ίδιος αλλά τα έμαθε μέσω άλλων. Οι λογοτεχνικές, αρχαιολογικές ή άλλες μαρτυρίες χρησιμοποιούνται στην «Αρχαιολογία», αλλά και στην παρέκβαση για τους Πεισιστρατίδες ως ενδείξεις για την συναγωγή συμπερασμάτων⁵. Θα μπορούσε βέβαια να καταγράψει τη συνθήκη για την Τριακονταετή Ειρήνη (1.115.1) ή τη συνθήκη στη Γέλα της Σικελίας (4.65.1-2). Γενικά, θεωρούσε ότι μπορούσε να μάθει περισσότερα για τα γεγονότα π.χ. της Μυτιλήνης (3.25-50) μέσα από την προσωπική του έρευνα και εμπειρία παρά από την αξιοποίηση του κειμένου κάποιας επιγραφής για το αντίστοιχο γεγονός.

Θα αρχίσουμε μελετώντας τις πηγές που χρησιμοποίησε ο Κτησίας, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο τις αξιοποίησε. Ο Κνίδιος ιστορικός δεν έγραψε μόνο σύγχρονη ιστορία αλλά κινήθηκε σχεδόν δύο χιλιάδες χρόνια πριν την εποχή του. Η αυτοψία, δηλ. η προσωπική εμπειρία, μπορούσε να παρέχει το υλικό για το παρόν και το πρόσφατο παρελθόν, δεν αρκούσε όμως για το μακρινό. Πρέπει συνεπώς να στηρίχτηκε σε γραπτές και σε προφορικές πηγές. Αν και δεν παραθέτει ως πηγή του τον Ηρόδοτο, θα ήταν εξαιρετικά δύσκολο να τον αποφύγει, καθώς τα δύο έργα επικάλυπτονταν στην ιστορία της Μηδικής και της Περσικής αυτοκρατορίας μέχρι τον Αρταξέρξη Α'. Έχουμε άλλωστε πληθώρα σημείων στα οποία ο Κτησίας δίνει

³ 2007:56-66. Βλ. επίσης Bearzot (2014).

⁴ Ηρόδοτος και Θουκυδίδης μοιράζονται την ίδια καχυποψία απέναντι στις πηγές και στις πληροφορίες, ερευνούν βασίζόμενοι στην αυτοψία και στην προσεκτική εξέταση των μαρτύρων, έχουν και οι δύο μια παγκόσμια προοπτική αναζητώντας τους γενικότερους νόμους που διέπουν την ανθρώπινη συμπεριφορά. Υπάρχει πλήθος αναφορών στον Θουκυδίδη που παραπέμπουν ευθέως στον Ηρόδοτο [π.χ. το τέλος του Πausανία (1.128-135), το τέλος του Θεμιστοκλή (1.136-138), η παρέκβαση για τους τυραννοκτόνους (6.54-59) κ.ά.]. Για περισσότερα βλ. Tsakmakis (1995:17-32).

⁵ Για την αξιοποίηση των γραπτών πηγών από τον Θουκυδίδη βλ. Ρεγκάκος (2009:209-211), Rhodes (2007:56-66). Ειδικότερα για τις πηγές που χρησιμοποιεί ο Θουκυδίδης στην «Αρχαιολογία» βλ. Nicolai (2001:263-285).

διαφορετική εκδοχή από αυτήν του Ηροδότου: π.χ. η θέση που κατείχε η Σεμίραμις⁶, ο αριθμός των Μήδων βασιλέων, η καταγωγή και η ανέλιξη του Κύρου⁷, η διαφορετική εκδοχή για το πώς ο Κροίσος δεν θανατώθηκε από τον Κύρο⁸, τα ονόματα των επτά συνωμοτών κατά του Μάγου, οι δύο εκστρατείες του Δαρείου στη Σκυθία, η αποσιώπηση της ιωνικής επανάστασης, τα διαφορετικά αίτια των Περσικών πολέμων, η αναφορά στον θάνατο του Δάτη στον Μαραθώνα κ.ά. Εμφανέστατη η πολεμική του Κτησία κατά του Ηροδότου, όπως φαίνεται και από την αναφορά του Φωτίου (*FGrHist* 688 T8). Υπάρχουν βέβαια και σημεία στα οποία συμφωνούν (π.χ. στον τρόπο με τον οποίο ο Δαρείος απέκτησε προβάδισμα για το θρόνο μεταξύ των επτά συνωμοτών) και περιπτώσεις στις οποίες, παρά τις επιμέρους διαφορές, τονίζουν παρόμοια πράγματα: π.χ. οι διαφορετικές εκδοχές για την καταγωγή και την ανάδειξη του Κύρου δεν μειώνουν το ότι αναδείχτηκε ξεκινώντας από πολύ χαμηλά, ενώ και οι δύο τονίζουν τη συγγενική σχέση του Κύρου με τον οίκο του Αστυάγη (εξ αγχιστείας κατά τον Κτησία, εξ αίματος κατά τον Ηρόδοτο). Στην περίπτωση του Κροίσου και οι δύο τονίζουν τον απροσδόκητο και υπερφυσικό τρόπο με τον οποίο σώθηκε. Παρά τις διαφορές τους είναι φανερό ότι ο Κτησίας ακολουθεί τη γραμμή της αφήγησης της Μηδικής και της Περσικής αυτοκρατορίας έτσι, όπως την προσδιόρισε ο Ηρόδοτος. Αυτή την αφήγηση άλλοτε τη διαφοροποιεί σε συγκεκριμένα σημεία και άλλοτε την εμπλουτίζει με πρόσθετο υλικό, χωρίς αυτό να σημαίνει πως αυτό, που προσθέτει και διαφοροποιεί, είναι περισσότερο αξιόπιστο⁹.

⁶ Βασίλισσα των Ασσυρίων κατά τον Κτησία, των Βαβυλωνίων κατά τον Ηρόδοτο (1.184). Βλ. επίσης *OCD*³, σ. 1383.

⁷ Ο Κύρος κατά τον Κτησία ήταν Μάρδιος στην καταγωγή (*FGrHist* 688 F8c,d) και ταπεινής γενιάς, ενώ κατά τον Ηρόδοτο ήταν γιος της Μανδάνης, κόρης του βασιλιά των Μήδων (1.107-108). Ο Ηρόδοτος δηλώνει βέβαια ότι γνωρίζει κι άλλες, αντικρουόμενες εκδοχές για τη γέννησή του, *τριφασίας άλλας λόγων όδους* (1.95), επιλέγει όμως να δώσει αυτή που θεωρεί ως την πιο αξιόπιστη.

⁸ Ο Κτησίας (*FGrHist* 688 F 9) μνημονεύει ότι ο Κροίσος λυνόταν με θαυμαστό τρόπο, ενώ ο Ηρόδοτος (1.86-87) παραθέτει ότι ο Λυδός βασιλιάς ανέφερε, την ώρα που ήταν επάνω στην πυρά, το όνομα του Σόλωνος και ότι η πυρά έσβησε μετά την προσευχή του στον Απόλλωνα. Και στον Κτησία όμως επισημαίνεται ότι ο Κροίσος κατέφυγε αρχικά στο ιερό του Απόλλωνος. Διαφορετική είναι η εκδοχή του Βακχυλίδη (*Επίνικος* τρίτος, 25-55) σύμφωνα με την οποία ο εν λόγω βασιλιάς επιλέγει μόνος του να πυρποληθεί, για να μην πέσει στα χέρια του Κύρου και να μην έχει έναν αναξιοπρεπή θάνατο. Η φωτιά εδώ σβήνεται με παρέμβαση του Δία.

⁹ Τα ονόματα των επτά συνωμοτών που δίνει ο Ηρόδοτος συμφωνούν σε μεγάλο βαθμό με αυτά που δίνουν τα αρχαιολογικά ευρήματα (επιγραφή Behistun). Για τις διαφορές ανάμεσα στον Ηρόδοτο και τον Κτησία βλ. Nichols (2008:28-29, 163-173), Bocquet (1990).

Δεν πρέπει να θεωρούμε ότι το υλικό, με το οποίο συμπληρώνει την αφήγηση του Ηροδότου, είναι δική του επινόηση. Είναι αρκετά πιθανό να ακολουθεί¹⁰ μια διαφορετική προφορική παράδοση, η οποία άλλαξε από την εποχή κατά την οποία έγραφε ο Ηρόδοτος, ή να αφηγείται τα γεγονότα υπό την οπτική γωνία των Περσών. Αυτό μπορεί για παράδειγμα να ισχύει για τα διαφορετικά ονόματα των συνωμοτών. Εξέχουσες περσικές οικογένειες θα επεδίωκαν να εμφανίζονται ότι είχαν συγγενική σχέση με αυτούς που ανέτρεψαν το σφετεριστή του θρόνου του Καμβύση. Είναι αρκετά πιθανό και οι υπόλοιπες διαφοροποιήσεις από τον Ηρόδοτο να οφείλονται σε διαφορετικές προφορικές παραδόσεις και μαρτυρίες στις οποίες στηρίχτηκε ο Κτησίας ή ακόμη και στην επίσημη προπαγάνδα της βασιλικής αυλής. Ο Lenfant υποστηρίζει¹¹ ότι η παρουσίαση του Κύρου του Μεγάλου ως ατόμου ταπεινής καταγωγής είναι πιθανό να σχετίζεται με την προσπάθεια του Αρταξέρξη Β΄ να μειώσει τον αδελφό του Κύρο (στον οποίο η Παρυσάτις είχε δώσει το όνομα του ιδρυτή της αυτοκρατορίας). Το ίδιο μπορεί να ισχύει και με τα διαφορετικά αίτια των Περσικών πολέμων, άποψη που υποστηρίζει ο Nichols¹². Αν όμως ο Κτησίας παρουσιάζεται ως απλό φερέφωνο της επίσημης προπαγάνδας, προκύπτει το ερώτημα για το πότε λειτουργεί αυτόνομα και για τον βαθμό στον οποίο ελέγχει κριτικά τις πηγές του.

Για τη στάση του Κτησία απέναντι στον Ηρόδοτο, ο Φώτιος¹³ επισημαίνει: *καὶ ψεύστην αὐτὸν ἀπελέγχων ἐν πολλοῖς, καὶ λογοποιὸν ἀποκαλῶν*. Αξίζει να σταθούμε στη μετοχή *ἀπελέγχων*: ο Κτησίας άσκησε κριτικό έλεγχο στο έργο του Ηροδότου αποδεικνύοντας, όπως υποστηρίζει, ότι ήταν ψεύτης και *λογοποιός*, δημιουργός δηλαδή πλαστών¹⁴ αφηγήσεων. Τονίζει βέβαια έτσι την αξία του δικού του έργου και την ακρίβεια της δικής του ιστορίας. Ο ίδιος κριτικός έλεγχος φαίνεται να ασκήθηκε από τον Κτησία¹⁵ τόσο στον Ηρόδοτο, όσο και στον Ελλάνικο, για την καύση των νεκρών στην Περσία:

¹⁰ Lenfant (2004:XXIX), Nichols (2008:29).

¹¹ ό.π. 2004 :LIX.

¹² ό.π. 2008: 31.

¹³ *FGrHist* 688 T8.

¹⁴ Για την αξιοπιστία του Ηροδότου και τη σχετική βιβλιογραφία βλ. Ρεγκάκος (2009:68-71).

¹⁵ *FGrHist* 688 F16.

...καὶ περὶ τοῦ θάψαντος τὸν πατέρα διὰ τοῦ πυρὸς παρὰ τὸν νόμον· ἐξ οὗ καὶ ἔλεγχος Ἑλλαντικοῦ καὶ Ἡροδότου ὡς ψεύδονται.

Εἶναι σαφές ὅτι ἡ διαδικασία τοῦ ἐλέγχου, τῆς κριτικῆς αξιολόγησης τῶν πηγῶν καὶ τῶν πληροφοριῶν, δὲν ἦταν ἀγνωστὴ στὸν Κτησία, ὅπως ἐπίσης καὶ στὸν Ἡρόδοτο¹⁶ (2.23-24, 2.116) καὶ στὸν Θουκυδίδη (1.20-22). Αὐτὸ που δὲν γνωρίζουμε εἶναι ὁ βαθμὸς στὸν ὁποῖο τὸν ἐφάρμοσε. Δὲν μας εἶναι γνωστὸ ἐπίσης καὶ τὸ ἀν χρησιμοποίησε τὴ μέθοδο αὐτὴ σε ὅλο τὸ ἔργο του, ἰδιαίτερα σε ἐκεῖνο τὸ μέρος, τὸ ὁποῖο ἀναφερόταν στὸ πολὺ μακρινὸ παρελθόν, ὅταν ἡ αυτοψία δὲν μπορούσε νὰ βρεῖ ἐφαρμογὴ. Απὸ τὰ ἀποσπάσματα πάντως, που μας διασώζονται, προκύπτουν περιπτώσεις ἐξόφθαλμων λαθῶν ἐκ μέρους του, ὅπως με τὴν τοποθέτηση τῆς Νινευῆς¹⁷ στὶς ὄχθες τοῦ Ευφράτη (ἐνῶ αὐτὴ βρίσκεται στὸν Τίγρη), με τὴν τοποθέτηση τῆς μάχης τῶν Πλαταιῶν μετὰ τὴ μάχη τῶν Θερμοπυλῶν ἢ με τὴν ἀναφορὰ σε τριανταπέντε χρόνια βασιλείας τοῦ Δαρείου Β΄, ἐνῶ αὐτὸς βασίλευσε μόνον δεκαεπτά¹⁸.

Ὁ Κτησίας γιὰ τὴν ἱστορία τῶν Ἀσσυρίων καὶ τῶν Μήδων βασίστηκε σε προφορικὲς μαρτυρίες. Ελάχιστο ἐνδιαφέρον ἔδειξε γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ τεκμήρια. Ἡ ἱστορία τῶν δύο λαῶν μικρὴ σχέση ἔχει με τὴν πραγματικότητά που ἀναδεικνύουν τὰ ἀρχαιολογικὰ εὐρήματα. Τὰ ὀνόματα τῶν Ἀσσυρίων βασιλέων¹⁹ δὲν ταυτίζονται με αὐτὰ που βρίσκονται στὶς ἐπιγραφές, ἐνῶ προβληματικὴ ἀναδεικνύεται μερικὲς φορές ἡ ταύτιση κάποιων ἀπὸ αὐτοὺς με ἱστορικὲς μορφές. Σε ὀρισμένες περιπτώσεις στὸς βασιλεῖς, που ἀναφέρονται ἀπὸ τὸν Κτησία, συμπίπτουν στοιχεῖα καὶ χαρακτηριστικὰ ἀπὸ δύο ἢ περισσότερες ἱστορικὲς μορφές²⁰. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι κάποια ἀπὸ τὰ πρόσωπα αὐτὰ εἶναι κοινὰ σε Ἡρόδοτο καὶ Κτησία. Καὶ οἱ δύο ἀναφέρουν τὴ Σεμίραμιν καὶ οἱ δύο ἀναγνωρίζουν ὡς βασιλιά τῶν Ἀσσυρίων τὸν Νίνο²¹. Οἱ μῦθοι

¹⁶ Προγραμματικὸς στόχος τοῦ Ἡροδότου ἦταν ἡ ἀναζήτησις τῆς ἀλήθειας, καθὼς διερευνᾶ τὴν αἰτίην δι' ἣν ἐπολέμησαν ἀλλήλοισι. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ ἀσκεῖ κριτικὴν στὸ προοίμιον στὶς μυθικὰς ἀφηγήσεις τῶν Περσῶν γιὰ τὰ αἴτια τῶν ἐλληνικῶν πολέμων. Ἄλλωστε ἱστορική σημαίνει ἐρευνα που βασίζεται ἐντὸς τῆς αυτοψίας, ἀρα στὸν ἐλεγχὸν τῶν πληροφοριῶν.

¹⁷ Τὴ θέση τῆς δὲν τὴν γινώριζε καὶ ὁ Ξενοφών. Στὴν *Ἀνάβαση* (3.4.10) περιγράφει τὰ ερείπια τῆς, χωρὶς νὰ κατονομάζει τὴν πόλιν.

¹⁸ *FGrHist* 688 F 1b.3, F13.38, F16.

¹⁹ Γιὰ τοὺς λόγους που ὁ Διόδωρος δὲν ἐνσωμάτωσε ἐντὸς τῆς συνοψῆς του τὴν λίστα τῶν Ἀσσυρίων βασιλέων ἢ ὁποῖα υπῆρχε στὸν Κτησία βλ. Boquet (1990:5-16).

²⁰ Nichols (2008:133).

²¹ Ἡρόδοτος 1.102.

και οι παραδόσεις αποτελούν υλικό για την αρχαία ελληνική ιστοριογραφία, αφού πρώτα ακολουθηθεί μια διαδικασία εκλογίκευσης²². Κάτι ανάλογο θα έπραξε και ο Κτησίας.

Ο Κνήδιος ιστορικός αξιοποίησε, όπως υποστηρίζει ο ίδιος, γραπτές πηγές και πιο συγκεκριμένα δηλώνει ότι είχε τη δυνατότητα να έχει πρόσβαση στα βασιλικά αρχεία. Αναφέρει²³ ότι ο Μέμνων, γιος του Τιθωνού, πήρε μέρος στον Τρωικό πόλεμο και ήταν ο κατασκευαστής διαφόρων μνημείων, γνωστών ως Μεμνόνεια. Επιβεβαιώνει την εγκυρότητα των απόψεών του τονίζοντας ότι *τοιαῦτ' ἐν ταῖς βασιλικαῖς ἀναγραφαῖς ἱστορεῖσθαί φασιν οἱ βάρβαροι*. Ο Διόδωρος σε άλλο σημείο²⁴ τονίζει ότι ο Κτησίας ισχυρίζεται ότι έκανε χρήση των *βασιλικῶν διφθερῶν*. Το ότι υπήρχαν βασιλικά αρχεία δεν πρέπει να αμφισβητηθεί. Αυτό όμως, που αμφισβητείται, είναι ο βαθμός πρόσβασης του Κτησία σε αυτά. Μπορούμε να δεχτούμε ότι είχε τις κατάλληλες γνωριμίες, για να του επιτρέψουν να τα προσεγγίσει. Με ποιο τρόπο όμως μπορούσε να τα μελετήσει; Θα μιλούσε και θα κατανοούσε, μετά από τόσα χρόνια παραμονής, την περσική γλώσσα. Είναι άγνωστο όμως σε ποιο βαθμό μπορούσε να διαβάσει και αν μπορούσε να διαβάσει παλιότερες μορφές της περσικής γλώσσας. Μάλλον κι εδώ στηρίχτηκε σε προφορικές μαρτυρίες προσώπων που είχαν πρόσβαση στα αρχεία, όπως δείχνει και η χρήση του *φασίν* στο πιο πάνω απόσπασμα²⁵. Η αναφορά στα περσικά αρχεία χρησιμοποιείται περισσότερο, για να επιβεβαιώσει την ανωτερότητα της γνώσης του ιστορικού για το θέμα που γράφει, και υπονοεί ελάχιστη ή μηδαμινή αξιοποίηση πρωτογενών πηγών για το απώτερο παρελθόν. Άλλωστε μεγάλο μέρος του υλικού, ακόμη και της σύγχρονης ιστορίας, αφορά κουτσομπολιά, ίντριγκες, συνωμοτικά σχέδια, στοιχεία που δύσκολα θα βρίσκονταν καταγεγραμμένα στα βασιλικά αρχεία. Μπορούσε όμως

²² Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Θουκυδίδης με την αντιμετώπιση του Μίνωα ως ιστορικού προσώπου (1.4). Και ο Ηρόδοτος αναφέρει (3.122) τον Μίνωα, τον εντάσσει όμως στην προϊστορική-μυθική περίοδο, αφού ο Πολυκράτης πρώτος *τῆς ἀνθρωπίνης λεγομένης γενεῆς* έγινε κυρίαρχος της θάλασσας. Για την αξιοποίηση του μυθολογικού υλικού βλ. σ. 169.

²³ *FGrHist* 688 F 1b.22.

²⁴ *FGrHist* 688 F 5.

²⁵ Για την αξιοποίηση των προφορικών και γραπτών πηγών από τον Κτησία βλ. Stronk (2005:101-122), (2007:39-40), (2010:26-33).

εύκολα να τα πληροφορηθεί κάποιος που βρισκόταν σε καθημερινή επαφή με τους ευνούχους²⁶ της βασιλικής αυλής.

²⁶ Ο Lenfant (2012:257-297) διαφωνεί με όσους αντιμετωπίζουν τους ευνούχους ως δημιούργημα του Κτησία (αναφέρονται άλλωστε και από τον Ηρόδοτο, 8.130), το οποίο ανταποκρίνεται στα πολιτιστικά στερεότυπα των Ελλήνων για τους λαούς της Ανατολής και στην πεποίθησή τους ότι η θηλυπρέπεια και ο αυξανόμενος ρόλος των γυναικών στις υποθέσεις του περσικού κράτους ήταν δείγμα αδυναμίας και παρακμής. Για τον Κτησία οι ευνούχοι αποτελούσαν μια πραγματικότητα στην καθημερινότητά του στην περσική αυλή και πιθανόν να ήταν μία από τις πηγές του. Σε καμία περίπτωση ο ιστορικός δεν εκφράζεται περιφρονητικά γι' αυτούς. Στο έργο του οι ευνούχοι παρουσιάζονται ως ακόλουθοι της βασιλικής οικογένειας, σύμβουλοι βασιλέων, ως άτομα που γνωρίζουν μυστικά και επηρεάζουν τη λήψη αποφάσεων, αλλά και ως συνωμότες και δολοφόνοι (F 13§15). Δεν προβάλλονται πάντα ως ύπουλοι και προδότες.

1.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας

Τον 5^ο αι. π.Χ. ο Θουκυδίδης (1.22) τόνισε την αναγκαιότητα της αυτοψίας και επισήμανε τη σπουδαιότητά της στην αναζήτηση των πηγών:

καὶ ὅσα μὲν λόγῳ εἶπον ἕκαστοι ἢ μέλλοντες πολεμήσειν ἢ ἐν αὐτῷ ἤδη ὄντες, χαλεπὸν τὴν ἀκριβείαν αὐτὴν τῶν λεχθέντων διαμνημονεῦσαι ἦν ἐμοὶ τε ὧν αὐτὸς ἤκουσα καὶ τοῖς ἄλλοθεν ποθεν ἐμοὶ ἀπαγγέλλουσιν: ὡς δ' ἂν ἐδόκουν ἐμοὶ ἕκαστοι περὶ τῶν αἰεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν, ἐχομένῳ ὅτι ἐγγύτατα τῆς ξυμπάσης γνώμης τῶν ἀληθῶς λεχθέντων, οὕτως εἴρηται. τὰ δ' ἔργα τῶν πραχθέντων ἐν τῷ πολέμῳ οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος ἠξίωσα γράφειν, οὐδ' ὡς ἐμοὶ ἐδόκει, ἀλλ' οἷς τε αὐτὸς παρῆν καὶ παρὰ τῶν ἄλλων ὅσον δυνατὸν ἀκριβείᾳ περὶ ἐκάστου ἐπεξελθών. ἐπιπόνως δὲ ἠύρισκετο, διότι οἱ παρόντες τοῖς ἔργοις ἐκάστοις οὐ ταῦτα περὶ τῶν αὐτῶν ἔλεγον, ἀλλ' ὡς ἐκατέρων τις εὐνοίας ἢ μνήμης ἔχοι.

Η απόφασή του να αξιοποιήσει την αυτοψία διευκολυνόταν από την πρόθεσή του να γράψει σύγχρονη ιστορία και τη δυνατότητα που είχε να ταξιδέψει και να έρθει σε επαφή με τους πρωταγωνιστές ή τους αυτόπτες μάρτυρες των γεγονότων. Ο Ηρόδοτος υπήρξε βέβαια ο πρώτος που αξιοποίησε την αυτοψία ως την ασφαλέστερη οδό για την κατάκτηση της γνώσης και την αναζήτηση της αλήθειας. Η ὄψις παίζει καθοριστικό ρόλο στο έργο του (2.29, 2.3.1, 2.123.1), συνδυάζεται με την ἀκοή (2.99.1, 2.147.1) και μέσα από την κριτική, τη στάθμιση των επιχειρημάτων οδηγεί στη συναγωγή των συμπερασμάτων²⁷. Είναι άλλωστε ο πρώτος που μετέφερε την ὄψιν από την περιοχή της γεωγραφίας και της εθνογραφίας στην περιοχή της ιστοριογραφίας. Ο Ηρόδοτος φαίνεται να εμπιστεύεται την ατομική μνήμη για

²⁷ Για την αξιοποίηση της αυτοψίας στον Ηρόδοτο και στον Θουκυδίδη βλ. Gould (1989:19-41), Schepens (2007), Thomas (2000:85), Marincola (1987:121-137) και (2001:31-38), Περυσινάκης (2008), Ζωγράφου (2010:19-23), Nicolai (2001:263-285) και (2006:718), Ρεγκάκος (2009: 72, 128, 211-214).

διάστημα τριών²⁸ γενεών (κατὰ τρίτην γενεήν, 6.86). Τόσες άλλωστε μεσολαβούν από τον Κροίσο ως τη μάχη της Σηστού.

Οι ιστοριογράφοι του 4^{ου} αι. π.Χ. θεώρησαν εξίσου σημαντική την αυτοψία, αν και υπήρχαν αντικειμενικές δυσκολίες στην πραγματοποίησή της. Πρώτ' απ' όλα οι περισσότεροι από αυτούς δεν γράφουν μόνο σύγχρονη ιστορία, αλλά μετακινούν την αρχή της ιστορικής τους αφήγησης στο απώτερο παρελθόν, κάτι που καθιστά αδύνατη την αυτοψία, έτσι όπως τουλάχιστον προσδιορίζεται από τον Θουκυδίδη. Επιπλέον, το έργο αρκετών από αυτούς έχει οικουμενική διάσταση και καλύπτει έναν εξαιρετικά εκτεταμένο γεωγραφικό χώρο δυσκολεύοντας ακόμη πιο πολύ την αυτοψία σε όλα τα γεγονότα που ιστορούνται. Κάποιοι αφηγούνται την ιστορία άλλων λαών με τις δυσκολίες που συνεπάγεται ένα τέτοιο εγχείρημα. Εντούτοις, όλοι, με άμεσο ή έμμεσο τρόπο, αποδέχονται τη σπουδαιότητα της αυτοψίας και προσπαθούν να την πραγματοποιήσουν με τρόπο που να ανταποκρίνεται στα νέα δεδομένα της ιστορικής συγγραφής.

Ο Κτησίας υπήρξε ένας από αυτούς. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε στα *Περσικά* προγραμματικό ή μεθοδολογικό προοίμιο²⁹ κατά τα πρότυπα του Θουκυδίδη ούτε βέβαια αν ο ιστορικός γνώριζε³⁰ το έργο του Αθηναίου ομότεχνού του. Η σημασία, που έχει η αυτοψία για ένα ιστορικό έργο τονίζεται πάντως στο έργο του, όπως μπορούμε να διαπιστώσουμε από το πιο κάτω απόσπασμα³¹ που παραθέτει ο Φώτιος:

ἀνεγνώσθη βιβλίον Κτησίου τοῦ Κνιδίου τὰ Περσικὰ ἐν βιβλίοις κγ. ἀλλ' ἐν μὲν τοῖς πρώτοις ς τὰ τε Ἀσσύρια διαλαμβάνει καὶ ὅσα πρὸ τῶν Περσικῶν, ἀπὸ μέντοι τοῦ ζ τὰ Περσικὰ διεξέρχεται. καὶ ἐν μὲν τῷ ζ καὶ η καὶ <θ καὶ> ι καὶ ια καὶ ιβ καὶ ιγ διέξεισι τὰ περὶ Κύρου καὶ Καμβύσου καὶ τοῦ Μάγου, Δαρείου τε καὶ τοῦ Ξέρξου, σχεδὸν ἐν ἅπασιν ἀντικείμενα Ἡροδότῳ ἱστορῶν, ἀλλὰ καὶ ψεύστην αὐτὸν ἀπελέγχων ἐν πολλοῖς, καὶ λογοποιὸν ἀποκαλῶν· καὶ γὰρ νεώτερος μὲν ἐστὶν αὐτοῦ. φησὶ δὲ αὐτὸν τῶν πλειόνων ἂ

²⁸ Ρεγκάκος (2009:128).

²⁹ Την άποψη ότι στο έργο του Κτησία υπήρχε προοίμιο υποστηρίζει ο Tuplin (2004:309).

³⁰ Η συγγραφή των *Περσικών* τοποθετείται πολύ κοντά στην επιστροφή του στην Ελλάδα, το 397 π.Χ. Είναι πολύ πιθανό να μην είχε διαβάσει το έργο του Θουκυδίδη.

³¹ *FGrHist* 688 T8.

ἱστορεῖ αὐτόπτην γενόμενον ἢ παρ' αὐτῶν Περσῶν, ἔνθα τὸ ὄραν μὴ ἐνεχώρει, αὐτήκοον καταστάντα, οὕτω τὴν ἱστορίαν συγγράψαι. οὐχ Ἡροδότῳ δὲ μόνῳ τάναντία ἱστορεῖ, ἀλλὰ καὶ πρὸς Ξενοφῶντα τὸν Γρύλλου ἐπ' ἐνίων διαφωνεῖ.

Ευθύς μπορούμε να διαπιστώσουμε τη βαρύτητα που δίνει ο Κτησίας στην αυτοψία³² ή στην αυτήκοη μαρτυρία για τα γεγονότα στα οποία δεν ήταν παρών. Ο Κτησίας τονίζει ότι βασίστηκε στην αυτοψία και στις προφορικές μαρτυρίες αυτοπτῶν μαρτύρων, ιδιαίτερα για το μέρος εκείνο της ιστορίας του –από το δέκατο ἔκτο ἕως το εικοστό τρίτο βιβλίο–, το οποίο μπορεί να χαρακτηριστεί ως πρόσφατη ή σύγχρονη ιστορία. Η αυτοψία του δεν υποδηλώνει μόνο την προσωπική έρευνα, αλλά και τη φυσική του παρουσία σε αρκετά από τα γεγονότα που περιγράφει, την προσωπική του εμπειρία δηλαδή. Ο Κτησίας υπαινίσσεται ότι η αυτηκοῖα (*αὐτήκοον καταστάντα*) είναι ισοδύναμη της αυτοψίας. Αυτός είναι ο λόγος για τον οποίο μας ενημερώνει για το χρονικό διάστημα κατά το οποίο ήταν ἰατρός στη βασιλική αυλή³³ ή καταγράφει ότι ἄκουσε³⁴ από την ίδια την Παρυσάτιδα ότι είχε αποκτήσει δεκατρία παιδιά. Ο Πλούταρχος τονίζει ότι ὁ συγγραφεὺς αὐτὸς παρ' αὐτῆς ἐκείνης τῆς Παρυσάτιδος ταῦτα ἀκουῖσαι³⁵, ενώ επιπλέον δηλώνει³⁶ ότι παρά τις ενστάσεις του για την αξιοπιστία του έργου του δεν μπορεί να παραβλέψει το ότι ήταν παρών στη μάχη στα Κούναξα (*παρόντα ταῖς πράξεσιν*)³⁷. Ὅπως ἄλλωστε παρατηρεῖ και ο

³² Την αξία της αυτοψίας τονίζει και ο Ηρόδοτος με παρόμοιες φράσεις, *αὐτόπτης ἐλθῶν* (2.29.1) ἢ *αὐτὸς οἶδα* (1.5).

³³ *FGrHist* 688 F 5.

³⁴ Και στα *Ἰνδικά* έχουμε σαφείς αναφορές του Κτησία στην αυτοψία (*FGrHist* 688 F 45h,q).

³⁵ *FGrHist* 688 F 15.

³⁶ *FGrHist* 688 F 29.

³⁷ Σύγχρονοι μελετητές [Bingwood (1983)] αμφισβητοῦν την αξιοπιστία του Κτησία ακόμη και για γεγονότα στα οποία ήταν παρών, θεωρώντας πιο αληθοφανή την αφήγηση του Ξενοφῶντα (*Ἀνάβ.* 1.81-1.10.19) για τη μάχη στα Κούναξα και τον θάνατο του Κύρου από αυτήν του Κτησία (F 16,18,19, 20). Τα επιχειρήματά τους στηρίζονται κυρίως στην ἔλλειψη λεπτομερειῶν εκ μέρους του Ξενοφῶντος και στη γενικότερη τάση του Κτησία να δραματοποιεῖ τα γεγονότα. Παραβλέπουν ὅμως το ότι ο πρώτος παραθέτει δύο φορές τον δεύτερο (*Ἀνάβ.* 1.8.26, 27) για επιβεβαίωση, ὅπως και το ότι οὔτε ο ἴδιος ο Ξενοφῶν ήταν παρών τὴν ὥρα του θανάτου του Κύρου. Επιπλέον ο Αθηναῖος ἱστορικός αφήνει ασαφές τὸ πῶς, ἀπὸ ποιὸν και πότε σκοτώθηκε ο Κύρος, ἐνδεχομένως για να ἐξυψώσῃ τον ἡρωικό του θάνατο. Δεν πρέπει ἐπίσης να μας διαφεύγει τὸ ὅτι γράφει τὴν *Ἀνάβαση* μετὰ τον Κτησία και ὅτι, ἀν ἤθελε να τον ἀντικρούσει, μπορούσε να τὸ κάνει. Μπορούμε ἄραγε να ἀγνοήσουμε ἕναν αὐτόπτη μάρτυρα τῆς μάχης, με πρόσβαση μάλιστα στο περιβάλλον του Ἀρταξέρξη; Για τὴν ἀντίθετη ἀπόψη ἀπὸ αὐτὴν τῆς Bingwood βλ. Basset (1992).

Turpin³⁸, ο Κτησίας σταματά την ιστορία του το 397 π.Χ., στο χρονικό σημείο δηλ. που παύει πια να είναι παρών στα όσα διαδραματίζονται στην περσική αυλή³⁹. Η έμφαση στην αξία της αυτοψίας και στην αξιοποίηση των αυτοπτών μαρτύρων είναι ασφαλώς ανάλογη της σημασίας που δίνει και ο Ηρόδοτος, το έργο του οποίου φιλοδοξεί να αντικαταστήσει ο Κτησίας. Η πολυετής παρουσία του Κτησία στην περσική αυλή⁴⁰, το ότι ήταν παρών σε σημαντικά γεγονότα, η επικοινωνία του με εξέχουσες προσωπικότητες της αυλής και η προνομιακή πρόσβαση στις πηγές τεκμηριώνουν κατά την άποψή του την καλύτερη αξιοποίηση στο έργο του της αυτοψίας σε σχέση με τον Ηρόδοτο.

Η σπουδαιότητα, που έχει η αυτοψία στο έργο του Κτησία, δεν είναι απαραίτητο να θεωρηθεί μόνο ως συνέπεια επιρροής προηγούμενων ιστοριογράφων. Η μέθοδος της παρατήρησης, της προσωπικής εμπειρίας, της αξιοποίησης των αισθήσεων δεν ήταν άγνωστη στον κόσμο της υποκρατικής ιατρικής⁴¹ και δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ο Κτησίας ήταν ιατρός. Προφανώς, Ηρόδοτος και Κτησίας μοιράζονται μια κοινή επιστημονική μέθοδο⁴².

³⁸ 2004:311.

³⁹ Κατά τον Dorati (2011:81-110) ο τρόπος με τον οποίο τοποθετεί ο Κτησίας τον εαυτό του ως κεντρικό πρόσωπο στην ιστορία του αποτελεί καινοτομία. Δεν επιδιώκει απλώς την αυτοψία, αλλά προβάλλεται ο ίδιος ως αυτόπτης μάρτυρας της ιστορίας του.

⁴⁰ Η Brocius (2011:69-80) υποστηρίζει ότι στην αυλή των Αχαιμενιδών όσοι δεν ήταν περσικής καταγωγής αξιοποιούνταν σε κατώτερες θέσεις. Συνεπώς δύσκολα ο Κτησίας θα μπορούσε να βρίσκεται κοντά στον Πέρση βασιλιά. Πιστεύει μάλιστα ότι πιθανότατα να μην βρέθηκε ποτέ στην αυλή του βασιλιά της Περσίας και ότι δημιούργησε για τον εαυτό του μια εικόνα ανάλογη με αυτή του Δημοκλήδη στον Ηρόδοτο. Είναι αντιληπτό ότι η Brocius αντιμετωπίζει τα *Περσικά* ως δημιούργημα της φαντασίας του Κτησία και όχι ως ιστορικό έργο.

⁴¹ Για το πνευματικό πλαίσιο μέσα στο οποίο κινούνται ιστορικοί, διανοητές και ερευνητές κατά το β' μισό του 5^{ου} αι. π.Χ. και τα κοινά στοιχεία του Ηροδότου με τον χώρο των Ιπποκρατικών βλ. Thomas (2000).

⁴² Για τη σπουδαιότητα της αυτοψίας, τα όριά της και τη διαφορετική αξιοποίησή της από τον Ηρόδοτο, τον Θουκυδίδη και τους ιστορικούς του 4^{ου} αι. βλ. Schepens (2007:39-55), Περυσινάκης (1998:176-178), Ρεγκάκος (2009).

1.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας

Ο Θουκυδίδης με την παρουσία του μεθοδολογικού του προοιμίου, με την τοποθέτηση των δημηγοριών⁴³ με τη μορφή *αντιλογιών*, με τη χρήση του τρίτου προσώπου στην αφήγηση και τις ελάχιστες αναφορές σε πρώτο πρόσωπο αλλά και με την αποστασιοποιημένη αναφορά στο πρόσωπό του ως στρατηγού στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου⁴⁴ κατάφερε να διασφαλίσει την εντύπωση ότι γράφει αμερόληπτα ή τουλάχιστον να τη δημιουργήσει στους αναγνώστες του έργου του. Ενισχυτικά προς την κατεύθυνση αυτή λειτουργεί και ο θετικότατος τρόπος με τον οποίο παρουσίασε τον Περικλή, έστω κι αν ανήκε σε διαφορετική πολιτική παράταξη⁴⁵.

Και οι ιστοριογράφοι του 4^{ου} αι. επιδιώκουν να θεωρηθούν από τους αναγνώστες τους αμερόληπτοι. Δεν γνωρίζουμε αν ο Κτησίας είχε στο έργο του ένα μεθοδολογικό προοίμιο στο οποίο δηλωνόταν ρητά ή αφηνόταν να εννοηθεί η επιδίωξή του να είναι αμερόληπτος. Αναγκαία φαίνεται να είναι η παρουσία ενός προγραμματικού προοιμίου στο οποίο να αιτιολογείται η επιλογή του να συγγράψει την ιστορία της Περσικής αυτοκρατορίας. Πρέπει να θεωρήσουμε ως δεδομένο ότι στο προοίμιο αναφερόταν το όνομα του συγγραφέα, ενώ μέσα στο έργο πρέπει να ήταν σαφής η διαφορά ανάμεσα στον Κτησία ως αφηγητή και τον Κτησία ως

⁴³ Η Ζωγράφου (2010:15-17, 189-209) παρουσιάζει τεκμηριωμένα την παρουσία ανταγωνιστικών λόγων (*αντιλογιών*) στο έργο του Ηροδότου (π.χ. η συζήτηση για τα πολιτεύματα, 3.80-82, έχει όλα τα χαρακτηριστικά μιας αντιλογίας, ενός αγώνα λόγων, ενώ οι λόγοι του Οτάνη, του Μεγαβύζου και του Δαρείου συνιστούν σχεδόν υποδειγματικούς ρητορικούς λόγους). Η αντιδικία Ελλήνων-Περσών για το ποιος ξεκίνησε πρώτος τις μεταξύ τους διαφορές (1.2-4), έστω και σε πλάγιο λόγο, χρησιμοποιεί όλα τα ρητορικά μέσα ενός ρητορικού λόγου: *πρόθεση, ενθυμήματα, πίστεις, αλλά και γοργία σχήματα*, όπως ομοιόπρωτο και ομοιοτέλετο. Είναι φανερό ότι ο Ηρόδοτος είχε ρητορικές γνώσεις, τις οποίες αξιοποίησε στη σύνταξη των λόγων που υπάρχουν στο κείμενό του, και ότι δέχτηκε επίσης επιδράσεις από τους σοφιστές.

⁴⁴ Για τον τρόπο με τον οποίο ο Ξενοφών παρουσιάζει τον εαυτό του στην *Ανάβασις*, πετυχαίνοντας να φανεί αμερόληπτος την ώρα που επαινεί τον εαυτό του βλ. Bradley (2010). Όσον αφορά τον Θουκυδίδη, η αμεροληψία του αποτελεί κατά τα τελευταία χρόνια αντικείμενο κριτικής: βλ. ενδεικτικά Nicolai (2001:263-285) για την επιλεκτική παρουσίαση από τον ιστορικό των γεγονότων της «Αρχαιολογίας», Pires (2006:811-837), ο οποίος καταγράφει το πώς προσεγγίζεται ο Θουκυδίδης από τους σύγχρονους μελετητές, και Tsakmakis (2006:161-187) ο οποίος πραγματεύεται το πώς ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τον Περικλή και πώς ο ίδιος ασκεί το αξίωμα του στρατηγού.

⁴⁵ Ενδεικτικά βλ. Connor (1984:3-10), Hornblower (1987:71-79) και (1991:56-59,64-66), Marincola (2001:98-102), Gribble (1998:41), Rood (2006:225-250) και (2012b:141-159). Με αρνητικό τρόπο όμως παρουσιάζεται ο Κλέων.

ιστορικό πρόσωπο και πρωταγωνιστή⁴⁶. Ο Κτησίας χρησιμοποίησε το τρίτο πρόσωπο στην αφήγησή του. Μπορούμε όμως να υποθέσουμε ότι ως αφηγητής χρησιμοποίησε έντονα το «εγώ», ιδιαίτερα στα σημεία που θα χρειαζόταν να τεκμηριώσει και να δικαιολογήσει τις επιλογές⁴⁷ του και σίγουρα με συχνότητα μεγαλύτερη από αυτήν του Θουκυδίδη. Η πρακτική αυτή δεν καθιστά το έργο του λιγότερο αμερόληπτο. Όπως εύστοχα επισημαίνει η Thomas⁴⁸, ο Ηρόδοτος μοιραζόταν μια κοινή επιστημονική μέθοδο και ορολογία με τον κόσμο της ιπποκρατικής ιατρικής. Στο πλαίσιο αυτό η χρήση του πρώτου προσώπου συνάδει με τη γενικότερη πρακτική των εκπροσώπων των ιπποκρατικών να βεβαιώνουν και να στηρίζουν την ερμηνεία και την αιτιολόγηση των διαφόρων ασθενειών. Η χρήση του «εγώ» είναι συχνή και στην ηροδότεια αφήγηση και είναι λογικό να υποτεθεί ότι θα χαρακτήριζε και το ιστορικό έργο ενός Ασκληπιάδη, όπως του Κτησία, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τον έκανε λιγότερο αμερόληπτο στις κρίσεις του.

⁴⁶ Ως ιστορικό πρόσωπο ο Κτησίας εμφανίζεται στο τέλος των *Περσικών* σε τέσσερα τουλάχιστον σημεία: α) όταν προσφέρει ιατρική φροντίδα στον τραυματισμένο Αρταξέρξη, β) όταν επισκέπτεται το στρατόπεδο των Ελλήνων με τον Φαλίνο, γ) όταν με εντολή της Παρυσάτιδος επισκέπτεται τον φυλακισμένο Κλέαρχο και δ) όταν παίρνει μέρος στις διαπραγματεύσεις του Ευαγόρα και του Κόνωνα με τον Αρταξέρξη. Δεν διασώθηκαν πάντως αποσπάσματα στα οποία να επικρίνεται ο τρόπος με τον οποίο ο Κτησίας παρουσίασε τον εαυτό του.

⁴⁷ Κατά τρόπο ανάλογο του Ηροδότου. Βλ. σσ. 63 κ.ε.

⁴⁸ 1997b:128-148 και 2000:235. Στον Ηρόδοτο γίνεται λόγος (π.χ. 2.10 κ.ε.) για *σημεία, τεκμήρια, εϊκός* κ.λπ.

1.2. Η αφηγηματική τεχνική

Η ιστοριογραφία του 4^{ου} αι. π.Χ. αιώνα παρουσιάζει ιστορικά έργα, τα οποία εκτείνονται σε μεγάλο βάθος χρόνου και είναι μεγάλα σε έκταση. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τα θέματα που επιλέγουν να πραγματευτούν οι ιστορικοί, καθιστά πρόκληση την οργάνωση του υλικού με τέτοιο τρόπο ώστε το έργο τους να είναι ευανάγνωστο και ευπαρακολούθητο. Ορισμένα ιστορικά έργα αποτελούν τη συνέχεια εκείνων του 5^{ου} αι. π.Χ. Ακόμη και στις περιπτώσεις αυτές, δεν θεωρείται αυτονόητη η υιοθέτηση των ίδιων αφηγηματικών μέσων ή η οργάνωση του υλικού κατά ανάλογο τρόπο. Γενικότερα, οι ιστοριογράφοι αξιοποίησαν ως ένα βαθμό την κληρονομιά του 5^{ου} αι., προχώρησαν όμως και σε σημαντικές διαφοροποιήσεις και καινοτομίες, όπως θα δούμε στη συνέχεια του κεφαλαίου.

Ο Κτησίας στα είκοσι τρία βιβλία των *Περσικών* του καλύπτει μια περίοδο 1800 περίπου ετών, από το 2200 π.Χ. έως το 397 π.Χ., χρονολογία κατά την οποία ο ιστορικός κατάφερε να επιστρέψει στην Ελλάδα. Τα έξι από αυτά κάλυπταν την άνοδο και την πτώση της Ασσυριακής και της Μηδικής αυτοκρατορίας, τα λεγόμενα *Ασσυριακά*, και τα υπόλοιπα δεκαεπτά την εδραίωση και την επέκταση της περσικής αυτοκρατορίας, από τα χρόνια του Κύρου του Μεγάλου έως τα χρόνια του Αρταξέρξη Β'. Η διάκριση των δύο μερών πρέπει να γινόταν ήδη από την αρχαιότητα, όπως καταδεικνύει το ότι το κάθε ένα από αυτά αποτέλεσε αντικείμενο ξεχωριστής σύννοψης από μεταγενέστερους συγγραφείς.

Και μόνο το χρονικό εύρος της αφήγησης, η οποία συμπεριλάμβανε την εξιστόρηση της δράσης τριάντα Ασσυρίων βασιλέων, εννέα Μήδων και επτά Περσών, αναδείκνυε τη δυσκολία της προσπάθειας του Κτησία. Φαίνεται όμως ότι αυτή ήταν επιτυχημένη, καθώς τα επικριτικά σχόλια των αρχαίων για το πρόσωπό του στρέφονται περισσότερο κατά της αξιοπιστίας του ως ιστορικού και λιγότερο κατά της αδυναμίας του να συγγράψει και να εξασφαλίσει συνοχή σε ένα τεράστιο έργο. Τα 1600 έτη της ιστορίας των Ασσυρίων και των Μήδων αποτελούσαν το υλικό των έξι από τα είκοσι τρία βιβλία του έργου, ενώ στα υπόλοιπα δεκαεπτά εξιστορούνταν μια περίοδος 160 περίπου ετών. Η εξιστόρηση της περιόδου 60 ετών, από τον Αρταξέρξη Α' ως τον Αρταξέρξη Β', γινόταν στα δέκα από τα δεκαεπτά βιβλία, ενώ τέσσερα από τα δέκα αφιερώνονταν στη βασιλεία του τελευταίου, δηλαδή από το 404 π.Χ. έως το 397 π.Χ., και στη σύγκρουση με τον αδελφό του τον

Κύρο. Είναι πρόδηλο ότι μεγάλο μέρος των *Περσικών* είναι αφιερωμένο σε γεγονότα που μπορούν να χαρακτηριστούν σύγχρονη ιστορία. Όσο μάλιστα πλησιάζουμε προς τον χρόνο συγγραφής των γεγονότων στα οποία ο Κτησίας ήταν αυτόπτης μάρτυρας, τόσο αυξάνεται και η έκταση του κειμένου που τους αφιερώνεται. Παρατηρούμε επίσης ότι η ένταξη της ιστορίας των Ασσυρίων και των Μήδων στο έργο δείχνει ότι αντιμετωπίζεται ως η πρόιμη ιστορία της Περσικής αυτοκρατορίας. Λειτουργεί εισαγωγικά σε αυτήν και αυξάνει το ιστορικό της βάθος. Τονίζει τη συνέχεια της εξουσίας και προβάλλει τους Πέρσες ως νόμιμους κληρονόμους των Ασσυρίων και των Μήδων⁴⁹, ενισχύοντας έτσι την απαίτησή τους για κυριαρχία στην περιοχή. Ένας βασικός θεματικός άξονας λοιπόν, ο οποίος εξασφάλιζε συνοχή στο έργο, ήταν η παρουσίαση και η ανάδειξη της ιστορικής διαδρομής και του παρόντος της Περσικής αυτοκρατορίας. Το ότι η αφήγηση ακολουθούσε μια γραμμική πορεία από τον έναν βασιλιά στον επόμενο⁵⁰ βοηθούσε στην ενότητα μιας τόσο εκτεταμένης εξιστόρησης.

Τα σωζόμενα αποσπάσματα δείχνουν ένα έργο το οποίο δεν περιλάμβανε μόνο την πολεμική δράση, τα έργα και τις κατακτήσεις βασιλέων, αλλά και, σε πολύ μεγάλο βαθμό, τις ίντριγκες και τις δολοπλοκίες που εξυφαίνονταν στον χώρο του παλατιού ή γύρω από αυτό, ενώ περιείχε αρκετές ρομαντικές ή αισθησιακές ιστορίες. Δεν έλειπε η περιγραφή γεωγραφικών χώρων, πόλεων, εθίμων και θρησκευτικών εορτών και στοιχείων που συνιστούσαν παράδοξα και *θαυμαστά*. Ο Κτησίας λειτουργούσε παράλληλα ως εθνογράφος και κοινωνιολόγος, ως *ίστωρ*⁵¹, θυμίζοντάς μας τον αντίστοιχο τρόπο έρευνας του Ηρόδοτου στις *Ιστορίες* του. Τα πιο πάνω στοιχεία εξασφάλιζαν ποικιλία και ζωντάνια στο έργο του, έστω κι αν θα μπορούσαν να απορριφθούν ως μη συνάδοντα με την ιστορία, αν το κρίνουμε με το πώς αντιλαμβανόμαστε σήμερα την επιστήμη της ιστορίας. Ο Κτησίας όμως κατάγεται από την Κνίδα, η οποία είναι πολύ κοντά στην Αλικαρνασσό και απέναντι σχεδόν από την Κω, την κοιτίδα της Ιπποκράτειας ιατρικής. Είναι λογικό η αντίληψή του για

⁴⁹ Nichols (2008:23)

⁵⁰ Αντίστοιχα και ο Ηρόδοτος δόμησε το έργο του γύρω από τις διαδοχικές βασιλείες του Κροίσου, του Κύρου, του Καμβύση, του Δαρείου και του Ξέρξη. Σε κάθε περίπτωση ο αριθμός των Ασσυρίων, Μήδων και Περσών βασιλέων, που διαδέχονται ο ένας τον άλλο στο κείμενο του Κτησία, είναι εντυπωσιακός.

⁵¹ Ο όρος *παραπέμπει* στον Όμηρο και στην επίκληση της Μούσας πριν από τον *Νεών Κατάλογον* στην *Ιλιάδα* (2.484-486). Το *ίστε* και το *ιδμεν* προέρχονται από το ρημα *οίδα*, όπως και η λέξη *ίστωρ*. Το ουσιαστικό όμως αυτό συνάπτεται και με το *ιδεῖν*, δίνοντας έτσι έμφαση στην έννοια της αυτοψίας (όψη και θέαση). Πάνω στο θέμα αυτό βλ. Περυσινάκης (2012:63-64).

την *ιστορίη* να είναι παρόμοια με αυτήν που εκφράζεται στο έργο του Ηροδότου. Λόγω της αποσπασματικής φύσης του έργου του Κτησία δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για το αν απομακρύνθηκε ή όχι από την αφηγηματική τεχνική του ιστορικού από την Αλικαρνασσό, η οποία συνοπτικά είναι η εξής:

Ο ηροδότειος αφηγητής μοιάζει με τον ομηρικό, καθώς πρόκειται για εξωτερικό αφηγητή που βρίσκεται παντού και γνωρίζει τα πάντα, αν και μερικές φορές δηλώνει αδυναμία. Μπορεί να προετοιμάζει τον αναγνώστη για μελλοντικά γεγονότα [π.χ. για την τύχη του Κανδαύλη (1.8)] ή ακόμη και να γνωρίζει τις εσωτερικές σκέψεις του Κύρου. Διαφέρει όμως από τον ομηρικό αφηγητή ως προς το ότι ο αφηγητής στον Ηρόδοτο είναι φανερός, προσδιορίσιμος και κάνει την παρουσία του αισθητή από το προοίμιο του έργου. Ο στόχος του είναι να τον προσέξει ο αναγνώστης, δεν περνά απαρατήρητος, αλλά κάνει αισθητή την παρουσία του⁵².

Συχνά αποκαλύπτεται χρησιμοποιώντας πρώτο πρόσωπο, ιδιαίτερα όταν αναφέρεται στον ρόλο του ως ερευνητή⁵³ και ως *ιστορος* (2.54.2, 2.44.1 κ.ά.) και συνομιλητή. Παρουσιάζοντας στην πράξη την εφαρμογή της μεθόδου του ενισχύει το κύρος του. Στην ενίσχυση της παρουσίας του και του ελέγχου του πάνω στην αφήγηση εντάσσεται και η άρνησή του μερικές φορές να αφηγηθεί κάτι (2.171.1-2) και η ενσωμάτωση ιστοριών με τις οποίες δεν συμφωνεί (1.191.5). Επικεντρώνεται στο τι αξίζει να μνημονευτεί και δείχνει να έχει πλήρη αντίληψη του θέματος, όταν ασχολείται με τις μυθικές αιτιάσεις για την αρχή της εχθρότητας Ελλήνων και βαρβάρων (1.1.1-5) ή όταν διευκρινίζει πιθανές απορίες των αναγνωστών του (1.10). Σύμφωνα με τον Brock⁵⁴ η συχνή χρήση πρώτου προσώπου δηλώνει ότι κάποιος έχει τον έλεγχο της αφήγησης.

Κατά τη de Jong⁵⁵ ο ηροδότειος αφηγητής είναι περισσότερο επιδεικτικός, λειτουργώντας πιο πολύ ως ομιλητής παρά ως συγγραφέας, ενώ οι Brock, Baragwanath⁵⁶ θεωρούν ότι η αντίληψη του Ηροδότου δεν είναι αποκλειστικά προφορική. Επιπλέον ο Brock τονίζει ότι η χρονική και γεωγραφική έκταση του

⁵² Marincola (1987), de Jong (2004b).

⁵³ Βλ. Dewald (2007), Brock (2003).

⁵⁴ ό.π.

⁵⁵ ό.π.

⁵⁶ Brock ό.π., Baragwanath (2008).

έργου του οδήγησε τον Ηρόδοτο στο να υιοθετήσει έναν τόσο φανερό αφηγητή ο οποίος βρίσκεται παντού και γνωρίζει σχεδόν τα πάντα.

Ο αφηγητής στο έργο του Ηροδότου καλλιεργεί προσδοκίες (4.79.1, 9.109.1) στον αναγνώστη. Οι Έλληνες παρουσιάζονται ως καταδικασμένοι στον αγώνα τους εναντίον μιας πανίσχυρης αυτοκρατορίας, στο τέλος όμως αναδεικνύονται νικητές. Ελέγχει την προσοχή των αναγνωστών του και τους εμπλέκει άλλοτε με τη χρήση του δεύτερου προσώπου (1.139), άλλοτε με τη χρήση ενός ανώνυμου συνομιλητή ή ανώνυμου μάρτυρα⁵⁷ (τις, 5.54.1, 4.19), κάποτε με τη χρήση ρητορικών ερωτήσεων (1.75.6, 3.6.2). Αρκετές φορές τους παρακινεί να αμφισβητήσουν και να προβληματιστούν γι' αυτά που γράφονται (6.39.1, 8.5.1). Το πλουσιότατο υλικό του Ηροδότου αποκτά συνοχή μέσα από πλήθος λεκτικών και θεματικών συσχετισμών, τους *συνειρμούς* κατά τον Ρεγκάκο⁵⁸. Παράδειγμα αποτελεί το πλήθος των αναφορών στην επιθετικότητα της Ανατολής κατά της Ελλάδας (1.6.2, 1.14.4, 1.27, 1.153.1 κ.ά.) ή η περιφρόνηση της στρατιωτικής δύναμης των Περσών από Σκύθες (4.134) και Έλληνες (8.26).

Ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς⁵⁹, συγκρίνοντας τον τρόπο γραφής του Κτησία και του Ξενοφόντα με αυτόν του Θουκυδίδη, θεωρεί ότι η ανάγνωση του έργου των δύο πρώτων ήταν σαφώς πιο ευχάριστη από αυτήν του τρίτου ιστορικού, υστερούσαν όμως σε σχέση με αυτόν ως προς τη χάρη. Υπήρχαν βέβαια και ορισμένα σημεία του έργου τους, στα οποία ήταν εξίσου καλοί και στον τομέα αυτό. Ο Φώτιος⁶⁰ διατυπώνει την άποψη ότι ο Κτησίας γράφει με έναν σαφή και ιδιαίτερα απλό τρόπο ο οποίος προκαλεί ευχαρίστηση. Οι μαρτυρίες προβάλλουν έναν τρόπο γραφής που χαρακτηριζόταν από απλότητα και ήταν ιδιαίτερα ελκυστικός κατά την ανάγνωση. Η απλότητα⁶¹ και ενδεχομένως η έλλειψη συμπύκνωσης του λόγου δεν υποδηλώνουν κατανάγκη ένα έργο κατώτερης λογοτεχνικής αξίας.

Ο Δημήτριος τονίζει επίσης την παραστατικότητα του λόγου του Κτησία και τον έντονο χαρακτήρα που έχει το κείμενό του, καθώς αξιοποιείται σε αυτό η επανάληψη και η αντίθεση. Ως χαρακτηριστικό παράδειγμα παραθέτει σε σύνοψη την

⁵⁷ Βλ. σ. 89 και σ. 93.

⁵⁸ 2009.

⁵⁹ *FGrHist* 688 T 12.

⁶⁰ *FGrHist* 688 T 13.

⁶¹ Για τον τρόπο με τον οποίο ο Ξενοφών αξιοποιεί το «απλό» ύφος βλ. σ. 95.

επιστολή του Στραυγαίου στη βασίλισσα των Σακκών Ζαριναία⁶². Σε πάπυρο της Οξυρρύγχου⁶³ έχει βρεθεί το κείμενο από το οποίο συνοψίζει ο Δημήτριος:

Στραυγ/γαῖος Ζαρε[ιεν]αία οὕτω
λέγει· / ἐγὼ μὲν σὲ ἔσωσα, καὶ σὺ δι'
ἐ/μὲ ἐσ[ώ]θης, ἐγὼ δὲ διὰ σὲ ἀ/πω[λ]ό-
μην, καὶ ἀπέκτεινα / αὐτὸς ἐμαυτόν·
οὐ γάρ μοι σὺ ἐ/βούλου χαρ[ί]σασθαι.
ἐγὼ δὲ ταῦ/τα τὰ κακὰ καὶ τὸν ἔρωτα
τόν/δε οὐκ αὐτὸς εἰλόμην, ὁ δὲ θεὸς /
οὗτό[ς] ἐστιν κοινὸς καὶ σοὶ καὶ /
ἅπασιν ἀνθρώποισιν. ὅτω μὲν οὖν εἴ-
λεως ἔλθη, πλεί/στας γε ἡδονὰς δί-
δωσιν, καὶ ἄλ/λα πλείστα ἀγαθὰ
ἐποίησεν αὐ/τόν, ὅτω δὲ ὀργιζόμενος /
ἔλθη< > ο[ἰόν]περ ἐμοὶ νῦν, πλεί/στα
κ[ακὰ ἐρ]γασάμενος τὸ τελευ/ταῖον
πρόρριζον ἀπώλεσεν / καὶ ἐξέτ[ρ]εψεν.
τεκμαίρομαι / δὲ τῷ ἐμῷ θανάτῳ.
[ἐ]γὼ / γὰρ σοὶ καταράσομαι μὲν
οὐ/δέν, ἐπεύξομαι δὲ σοὶ τὴν / δικαιο-
[τ]ά[τ]ην εὐχὴν· εἰ μὲν σὺ ἐμὲ [δί]-
κ[α]ία ἐποίησας, πολ***

Το κείμενο με τη φαινομενική απλότητα, την επανάληψη⁶⁴ και την αντίθεση δεν κερδίζει μόνο σε ενάργεια⁶⁵, αλλά και πετυχαίνει να δώσει την ψυχική ένταση

⁶² *FGrHist* 688 F 14a.

⁶³ *FGrHist* 688 F 8b.

⁶⁴ Για την αξιοποίηση της επανάληψης βλ. Bigwood (1989).

⁶⁵ Ο Κτησίας πρέπει να ενίσχυε την ενάργεια του λόγου του και με την επιμονή του στη λεπτομέρεια. Οι περιγραφές των τραυμάτων (βλ. πιο κάτω στο ίδιο κεφάλαιο) είναι εξαιρετικά λεπτομερείς, ενώ το

των προσώπων, να εστιάζει την προσοχή στα συναισθήματά τους και στις σκέψεις τους και να εμπλέξει συναισθηματικά τον αναγνώστη. Ο Stronk⁶⁶ βλέπει το πιο πάνω απόσπασμα ως χαρακτηριστικό παράδειγμα της τάσης του Κτησία να φλυαρεί, αλλά και να αξιολογεί στο σημείο αυτό προφορικές παραδόσεις, διότι η επανάληψη είναι βασικό στοιχείο του προφορικού λόγου. Δεν αποκλείεται όμως να αποτελεί συνειδητή λογοτεχνική επιλογή του ιστορικού, την οποία αξιολογεί στη δραματική παρουσίαση επεισοδίων της ιστορίας του, χωρίς να είναι απαραίτητο να απαντά σε όλο το εύρος της ιστορικής αφήγησής του.

Σχολιάζοντας τις παρεκβάσεις στο έργο του Κτησία, ο Φώτιος⁶⁷ τονίζει ότι εν αντιθέσει με τον Ηρόδοτο *οὐδὲ πρὸς ἐκτροπὰς δέ τινας ἀκαίρους ἀπάγει τὸν λόγον*. Αυτό μπορεί να σημαίνει είτε ότι ο πρώτος δεν μπορεί να συγκριθεί με τον δεύτερο, όσον αφορά τη συχνότητα των παρεκβάσεων, ή ότι οι παρεκβάσεις του ήταν πάντοτε δικαιολογημένες. Οπωσδήποτε η σταθερή αφηγηματική κατεύθυνση των *Περσικῶν* έδινε στο έργο του μεγαλύτερη συνοχή σε σύγκριση με το Ηροδότειο το οποίο κινείται γύρω από περισσότερους θεματικούς άξονες⁶⁸.

Αυτό, που προβάλλεται έντονα μέσα από τα αποσπάσματα, είναι η σταθερή τάση του Κτησία να δραματοποιεί⁶⁹ επεισόδια της ιστορίας του. Αυτή η τάση αφορά ολόκληρο το έργο και δεν περιορίζεται μόνο σε κάποιο μέρος της ιστορίας του. Ο ιστορικός παρουσιάζει συχνά τους ήρωές του να μιλούν σε ευθύ λόγο είτε κατά τη διατύπωση μιας αποφθεγματικής φράσης είτε και κατά τη δημιουργία ενός σύντομου διαλόγου. Το είδαμε προηγουμένως στον δραματικό τρόπο της παρουσίασης της επιστολής του Στρυαγγαίου. Το βλέπουμε επίσης και στην ιστορία, όπου εντυπωσιάζει ο τρόπος με τον οποίο ο βαβυλώνιος Νάναρος κατάφερε να παρουσιάσει τον Μήδο Παρσώνδα ως γυναίκα⁷⁰, στις συμβουλές της Παρυσάτιδος προς τον Δαρείο Β΄ πώς να αντιμετωπίσει τους συνωμότες Αρσίτη και Αρτύφιο⁷¹,

ίδιο, ίσως και σε μεγαλύτερο βαθμό, ισχύει και για την περιγραφή των βασανιστηρίων (*FGrHist* 688 F 9, 14, 15, 16, 26, 29) με τα οποία τιμωρούνταν όσοι επιβουλεύονταν τη βασιλική οικογένεια.

⁶⁶ 2005:101-122.

⁶⁷ *FGrHist* 688 T 13.

⁶⁸ Βλ. Tuplin (2004:413).

⁶⁹ Η δραματοποίηση της αφήγησης αποτελεί χαρακτηριστικό του Ηροδότου και του Ξενοφώντος. Για περισσότερα βλ. και Ζωγράφου (2010:17-19). Στον Ηρόδοτο το συμβούλιο του Περσικού θρόνου (7.5-19) αποτελεί επί σκηνής λόγο τραγικό. Βλ. επίσης και Περυσινάκης (1998:139-145).

⁷⁰ *FGrHist* 688 F 6b.

⁷¹ *FGrHist* 688 F 15.50.

στην απάντηση που δίνει ο Κύρος ο νεότερος, όταν πριν από τη μάχη στα Κούναξα προτρέπεται από τον Κλέαρχο να μην πολεμήσει στην πρώτη γραμμή⁷², στον διάλογο του Κύρου με τον Αρταγέρση κατά τη διάρκεια της μονομαχίας τους στην ίδια μάχη⁷³, στη γεμάτη ένταση (εναλλαγή συναισθημάτων και περιπέτεια) αφήγηση της μονομαχίας και του θανάτου του Κύρου⁷⁴. Μέσα από το τελευταίο περιστατικό ο Κτησίας προβάλλει τη μεταβλητότητα της τύχης και την ματαιότητα της ανθρώπινης έπαρσης. Ο Κύρος πλησίασε τόσο κοντά στο να κερδίσει τον θρόνο, αφού το ακόντιό του έτρωσε... δύο δακτύλους το στήθος του Αρταξέρξη. Πλησίασε τον θρίαμβο, φέρθηκε όμως υπερφίαλα και ασυλλόγιστα, καθώς κινήθηκε μέσα στο εχθρικό στράτευμα και έχασε τελικά τη ζωή του *ἀμβλεῖ ξιφιδίῳ*. Ανεξάρτητα από το αν είναι αλήθεια τα όσα αναφέρονται, μπορούμε να αντιληφθούμε την εντυπωσιακή σκηνή που δραματοποιεί μπροστά μας ο Κτησίας, την ένταση και την αγωνία, στοιχεία που κρατούν έντονο το ενδιαφέρον των αναγνωστών του. Είναι εντυπωσιακός ο τρόπος με τον οποίο κλείνει τη σκηνή: ο Κύρος, επίδοξος βασιλιάς, θριαμβευτής έστω και για λίγο στο πεδίο της μάχης έχασε τη ζωή του από έναν ασήμαντο Καύνιο με ένα όπλο ανάξιο της βασιλικής του καταγωγής. Είναι έντονη η τραγική ειρωνεία που αναδεικνύεται από το κλείσιμο της σκηνής. Εντυπωσιακή είναι επίσης και η δραματικότητα της σκηνής κατά την οποία περιγράφεται η αναγγελία του θανάτου του Κύρου στην Παρυσάτιδα⁷⁵. Μπορούμε με ασφάλεια να θεωρήσουμε ότι την ίδια τεχνική ακολούθησε σε πολλά σημεία του έργου του, έστω κι αν η σύνοψη σε τρίτο πρόσωπο του Διοδώρου και του Φωτίου δεν μας επιτρέπει να τη διακρίνουμε. Γι' αυτό άλλωστε τα περισσότερα από τα δραματοποιημένα περιστατικά που αναφέρθηκαν πιο πάνω παρατίθενται από άλλους συγγραφείς των οποίων στόχος δεν ήταν η σύνοψη. Είναι χαρακτηριστική η διαπίστωση του Πλουτάρχου ότι ο λόγος του Κτησία πολύ συχνά εκτρέπεται προς το *μυθῶδες καὶ δραματικόν* (FGrHist 688 F 29).

⁷² FGrHist 688 F 18.

⁷³ FGrHist 688 F 19: η σύγκρουση των δύο αντρών θυμίζει ιλιαδική μονομαχία. Ειδικά η ανταλλαγή των λόγων πριν από τη σύγκρουση και η περιγραφή του σημείου, στο οποίο ο Κύρος τραυμάτισε θανάσιμα τον Αρταγέρση, θυμίζουν τον αντίστοιχο θανάσιμο τραυματισμό του Έκτορα στην *Ιλιάδα* (22.326-327).

⁷⁴ FGrHist 688 F 21. Βλ. και Basset (1999).

⁷⁵ FGrHist 688 F 24. Η δραματοποίηση μιας σκηνής δεν απαιτεί πάντοτε τη χρήση ευθέως λόγου. Για την αξιοποίηση του έμμεσου (πλαγίου) διαλόγου βλ. σ. 183.

Τη συνοχή της αφήγησης εξασφαλίζουν και μια σειρά από κοινά θεματικά μοτίβα τα οποία συναντούμε στα *Περσικά*. Διαπιστώνουμε ότι το μοτίβο του παιδιού, που είτε ως έκθετο είτε ως γόνος από χαμηλή κοινωνική τάξη αναδεικνύεται σε ηγετική προσωπικότητα, απαντά στην περίπτωση της Σεμιράμιδος⁷⁶ αλλά και του Κύρου, του ιδρυτή της Περσικής αυτοκρατορίας⁷⁷. Η πρώτη θεμελίωσε και επέκτεινε την κυριαρχία των Ασσυρίων, ενώ ο δεύτερος κατέλυσε την εξουσία των Μήδων και εγκαθίδρυσε την κυριαρχία των Περσών. Κοινό θεματικό στοιχείο αποτελεί η έντονη ανάμειξη των βασιλικών συζύγων στα πολιτικά και στρατιωτικά πράγματα. Έτσι η Σεμίραμις, μάλλον ως επίτροπος του γιου της Νινύα και λιγότερο ως διάδοχος του Νίνου, τέθηκε επικεφαλής του κράτους των Ασσυρίων, ανέλαβε την ηγεσία του στρατού και διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στην εκστρατεία των Ασσυρίων στην Ινδία⁷⁸. Αντίστοιχη ενασχόληση με τα πολεμικά αλλά και τα πολιτικά ζητήματα θα συναντήσουμε και στην περίπτωση της Ζαριναίας⁷⁹ αλλά και της Σπαρέθρης⁸⁰. Πολιτικό ρόλο διεκδίκησε και η Παρυσάτιδα η οποία, όπως προβάλλεται από τον Κτησία⁸¹, δεν κινεί τα νήματα μόνο στα χρόνια της βασιλείας του συζύγου της, Δαρείου Β', αλλά και προσπαθεί να χειραγωγήσει τον γιο της Αρταξέρξη Β'. Πολιτικό ρόλο διεκδικεί και η σύζυγος του Αρταξέρξη Β' Στάτειρα. Με εξαίρεση επίσης τη Στάτειρα, οι περισσότερες βασίλισσες ή μέλη της βασιλικής οικογένειας εμφανίζουν έντονη σεξουαλική δράση. Αναρίθμητοι είναι οι εραστές της Σεμιράμιδος⁸², ανεξάρτητη στην ερωτική της ζωή παρουσιάζεται η Ζαριναία, ενώ τόσο η σύζυγος του Ξέρξη Άμεστρις, όσο και η κόρη της Άμυτις, παρουσιάζονται ως μη πιστές σύζυγοι⁸³. Ακόμη και η προσπάθεια της Παρυσάτιδος να εμποδίσει τη συνεύρεση του Αρταξέρξη με την Στάτειρα⁸⁴ δημιουργεί ερωτικά υπονοούμενα. Άλλωστε ο ίδιος ο Κτησίας τονίζει ότι οι Πέρσες έχουν ερωτικές σχέσεις με τις μητέρες τους⁸⁵. Κατά ανάλογο τρόπο προβάλλεται και η θηλυπρεπής συμπεριφορά των βασιλέων, η οποία για πρώτη φορά παρουσιάζεται στην περίπτωση του γιου της

⁷⁶ *FGrHist* 688 F 1b.4.

⁷⁷ *FGrHist* 688 F 8d. Και στον Ηρόδοτο υπάρχει το ίδιο μοτίβο (1.110-1.121).

⁷⁸ *FGrHist* 688 F 1b6, 16-19.

⁷⁹ ό.π. Βλ. τα χαρακτηριστικά που διακρίνουν την βασίλισσα των Μασσαγετών Τόμυριν (Ηροδ. 1.205-214) στον αγώνα της κατά του Κύρου.

⁸⁰ *FGrHist* 688 F 9.

⁸¹ *FGrHist* 688 F 15, 16. Βλ. την επιρροή που ασκεί η Άτοσσα στον Δαρείο (Ηροδ. 3.134).

⁸² *FGrHist* 688 F 1b.13.

⁸³ *FGrHist* 688 F 14.

⁸⁴ *FGrHist* 688 F 26.17.

⁸⁵ *FGrHist* 688 F 44a,b.

Σεμιράμιδος, του Νινύα⁸⁶ και κορυφώνεται με τον τελευταίο Ασσύριο βασιλιά, τον Σαρδανάπαλλο⁸⁷. Το ίδιο θέμα κυριαρχεί και στην ιστορία του Μήδου Παρσώνδα⁸⁸ ο οποίος, αν και κατηγόρησε τον Νάναρο για θηλυπρεπή συμπεριφορά, βίωσε ο ίδιος, κατόπιν εξαναγκασμού από τον Νάναρο, τη μεταμόρφωσή του σε γυναίκα. Το θέμα της θηλυπρέπειας μπορούμε να θεωρήσουμε ότι επανέρχεται και στον τρόπο με τον οποίο η Παρύσατις κυρίως, αλλά και η Στάτειρα δευτερευόντως, χειραγωγούν τον Αρταξέρξη⁸⁹. Είναι σαφές ότι το ερωτικό και αισθησιακό στοιχείο αποτελούν βασικό θεματικό άξονα των *Περσικών*.

Η ιατρική ιδιότητα του Κτησία επηρεάζει τα θέματα που κυριαρχούν στην αφήγησή του. Διαπιστώνουμε την έμφαση που δίνεται σε θέματα που σχετίζονται με ιατρικά ζητήματα. Σε αυτά συμπεριλαμβάνονται η περιγραφή και η χρήση δηλητηρίων⁹⁰, η αναφορά στον τρόπο αντιμετώπισης των λεπρών⁹¹, η λεπτομερής περιγραφή τραυμάτων με αναφορές στο όπλο που προκάλεσε το τραύμα, στη θέση του τραύματος, στις συνέπειες του τραύματος ή στον χρόνο μέχρι τον θάνατο⁹². Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του τραύματος του Αρταξέρξη στα Κούναξα αλλά και του θανάσιμου τραυματισμού του αδελφού του Κύρου⁹³. Προβάλλονται επίσης επεισόδια, όπως αυτό του Απολλωνίδη, του ιατρού από την Κω, στο οποίο⁹⁴ περιγράφεται το πώς αυτός ξεπέρασε τα όρια στη σχέση που δημιούργησε με την ασθενή του, την Άμυτιν, και ο τρόπος με τον οποίο αυτή τον εκδικήθηκε με τη βοήθεια της μητέρας της. Η έμφαση, που δίνει ο ιστορικός στο συγκεκριμένο επεισόδιο, δεν δικαιολογείται μόνο από τον επαγγελματικό ανταγωνισμό. Η τραγική κατάληξη του Απολλωνίδη αναδεικνύει τον τεράστιο κίνδυνο που διέτρεχε ένας βασιλικός ιατρός να χάσει ανά πάσα στιγμή τη ζωή του. Ο Κτησίας εμμέσως εξαιρεί

⁸⁶ *FGrHist* 688 F 1b.21.

⁸⁷ *FGrHist* 688 F 1b.23, F 1p.

⁸⁸ *FGrHist* 688 F 6b. Βλ. και Syme (1988).

⁸⁹ Nichols (2008:27).

⁹⁰ *FGrHist* 688 F 13, 27, 29. Tuplin (2004:326-331).

⁹¹ *FGrHist* 688 F 14.

⁹² *FGrHist* 688 F 9, 14, 19.

⁹³ *FGrHist* 688 F 20. Βλ. Basset (1993).

⁹⁴ *FGrHist* 688 F 14.

τον εαυτό του, καθώς κατάφερε να επιβιώσει μέσα σε ένα τόσο επικίνδυνο περιβάλλον⁹⁵.

Σημαντική έκταση σε ένα τέτοιο έργο πρέπει να κατείχε η εξιστόρηση των πολεμικών συγκρούσεων⁹⁶, ιδιαίτερα κατά τη γένεση, την εξάπλωση και τη διαδοχή των αυτοκρατοριών στον χώρο της Ανατολής. Κάθε φάση αυτής της διαδικασίας προϋποθέτει και πολεμικές συγκρούσεις. Άμεσα ή έμμεσα στα αποσπάσματα αναφέρονται 48 πολεμικές συγκρούσεις, χωρίς όμως να γίνεται λεπτομερής περιγραφή τους. Μεγάλη έκταση του σωζόμενου υλικού αφιερώνεται στις πολεμικές επιχειρήσεις της Σεμιράμιδος στην Ινδία⁹⁷. Οι προετοιμασίες, ο τρόπος διάβασης του Ινδού, η αντιμετώπιση των πολεμικών ελεφάντων των αντιπάλων, τα αξιοποιημένα πλοία, αναφέρονται με αρκετές λεπτομέρειες⁹⁸. Από την άλλη δίνονται αρκετά συνοπτικά οι μάχες που οδήγησαν στη μεταβίβαση της εξουσίας στον Κύρο⁹⁹, οι Περσικοί πόλεμοι, η αντιμετώπιση πολλών εξεγέρσεων στα χρόνια του Ξέρξη, του Αρταξέρξη Α΄, του Δαρείου Β΄¹⁰⁰ αλλά και του Αρταξέρξη Β΄. Ακόμη και η περιγραφή της μάχης στα Κούναξα (F 19, 20) δεν είναι λεπτομερής, περισσότερες πληροφορίες έχουμε για τη μονομαχία των δύο αδερφών και τον θάνατο του Κύρου. Ο Κτησίας φαίνεται να προτίμησε τη δραματοποίηση της μονομαχίας από μια λεπτομερή περιγραφή της μάχης. Η συνοπτικότητα στην παρουσίαση των συγκρούσεων οφείλεται ασφαλώς στην περιληπτική παρουσίαση του έργου από τον Διόδωρο και τον Φώτιο. Πιθανότατα δεν θα υπήρχαν σαφείς αναφορές σε θέματα τακτικής¹⁰¹ ή τοπογραφίας του χώρου των συγκρούσεων (ο Κτησίας δεν είναι ο μόνος ιστορικός της περιόδου με αυτό το χαρακτηριστικό· άλλωστε δεν είχε

⁹⁵ Η ηροδότεια ιστορία, στην οποία παρουσιάζονται ο τρόπος με τον οποίο ο ιατρός Δημοκίδης εργοδοτήθηκε από τον Δαρείο και το πώς αυτός κατάφερε να δραπετεύσει από την περσική αυλή (3.129-138), θυμίζει σε μεγάλο βαθμό την ιστορία του ίδιου του Κτησία.

⁹⁶ Περισσότερες πληροφορίες για τη «στρατιωτική» ιστορία του Κτησία βλ. Tuplin (2006).

⁹⁷ *FGrHist* 688 F 1b.16-19.

⁹⁸ Η εκτεταμένη σύνοψη, που γίνεται από τον Διόδωρο στο σημείο αυτό, πρέπει λογικά να σχετίζεται με τη μεταγενέστερη εκστρατεία του Μεγάλου Αλεξάνδρου στην περιοχή. Ο Διόδωρος ενθαρρύνει τον αναγνώστη του έργου του να συγκρίνει τις δύο επιχειρήσεις.

⁹⁹ *FGrHist* 688 F 8, 9.

¹⁰⁰ *FGrHist* 688 F 13, 14, 15.

¹⁰¹ Στα αποσπάσματα δίνεται κάποια έκταση στα στρατηγήματα της Σεμιράμιδος και του Κύρου. Η πρώτη προσπάθησε να ξεγελάσει με ψεύτικους ελέφαντες τους Ινδούς (*FGrHist* 688 F 1b.16-19), ενώ ο δεύτερος με ξύλινα είδωλα Περσών στρατιωτών έκανε τους υπερασπιστές των Σάρδεων να πιστέψουν ότι οι Πέρσες είχαν ήδη εισβάλει στην πόλη (*FGrHist* 688 F 9, 9b, 9c).

στρατιωτικές γνώσεις¹⁰², για να μπορεί να αντιληφθεί καλύτερα τέτοιου είδους θέματα). Καταγράφει μεγάλους αριθμούς στρατιωτικών δυνάμεων για όλες τις περιόδους συγκρούσεων της Περσικής ιστορίας, έστω κι αν τα αριθμητικά μεγέθη, που δίνει, είναι μικρότερα από αυτά που δίνουν ο Ηρόδοτος και ο Ξενοφών, όταν αναφέρονται στις ίδιες συγκρούσεις¹⁰³. Παρατίθεται συχνά ο αριθμός των νεκρών, των τραυματιών και των αιχμαλώτων¹⁰⁴. Αν και οι περιγραφόμενες πολεμικές συγκρούσεις αποτελούσαν σημαντικό μέρος της αφήγησης, δεν είναι βέβαιο ότι περιείχαν τόσες πληροφορίες, ώστε να μπορούμε να έχουμε μια ολοκληρωμένη εικόνα της εξέλιξής τους. Από ό,τι φαίνεται, αυτό δεν αφορά μόνο τις συγκρούσεις του μακρινού παρελθόντος, αλλά ακόμη κι αυτές στις οποίες ο ίδιος ο Κτησίας ήταν παρών. Ο ιστορικός φαίνεται να μη δίνει τόσο μεγάλη σημασία στις συγκρούσεις αυτές καθαυτές, όσο στη δραματική παρουσίαση επιμέρους επεισοδίων των συγκρούσεων.

¹⁰² Καλό είναι βέβαια να θυμούμαστε ότι η περιγραφή των συγκρούσεων δεν ήταν καλύτερη στον Ξενοφώντα ο οποίος αναμφισβήτητα είχε πολεμική εμπειρία και ήταν παρών σε αρκετές από τις συγκρούσεις που αφηγείται.

¹⁰³ Για παράδειγμα: ο αριθμός των στρατιωτικών δυνάμεων, που συνοδεύουν τον Ξέρξη κατά την εκστρατεία του στην Ελλάδα, είναι σαφώς μικρότερος από αυτόν που δίνει ο Ηρόδοτος. Εξάλλου το ίδιο ισχύει και για τις δυνάμεις του Αρταξέρξη κατά τη μάχη στα Κούναξα, καθώς παρουσιάζονται μικρότερες από αυτές που δίνονται από τον Ξενοφώντα (*FGrHist* 688 F 22 και *Ανάβασις* 1.7.11).

¹⁰⁴ *FGrHist* 688 F 13, 14, 22.

1.3. Ερμηνεύοντας το ιστορικό γίνεσθαι

1.3.1. Αιτιότητα

Η ιστοριογραφία δεν ασχολείται απλώς με την καταγραφή των γεγονότων. Κάθε ιστορικός μπροστά στην ιστορική πραγματικότητα αναρωτιέται «γιατί», αναζητά τις αιτίες που τη διαμόρφωσαν. Οι λόγοι που ωθούν τους ανθρώπους να δράσουν κατά τον έναν ή τον άλλο τρόπο δεν είναι πάντοτε εύκολο να διακριβωθούν. Και φυσικά οι απόψεις των ιστορικών δεν είναι απαραίτητο να συμφωνούν, έστω κι αν αφηγούνται τα ίδια γεγονότα. Οι διαφορετικές εκτιμήσεις τους οφείλονται στον τρόπο με τον οποίο τα ερμηνεύουν. Ακόμη και στην περίπτωση που οι ιστορικοί εντοπίζουν τα ίδια αίτια, υπάρχει πιθανότητα διαφοροποίηση στο ποιο από αυτά θεωρούν ως το πιο σημαντικό. Είναι ενδιαφέρον να αναζητήσουμε στα έργα του 4^{ου} αιώνα π.Χ. τους κινήτριους, κατά τη γνώμη των συγγραφέων τους, παράγοντες της ιστορικής εξέλιξης.

Θα ξεκινήσουμε από το πρωιμότερο ιστορικό έργο της περιόδου αυτής, τα *Περσικά*. Ο Κτησίας παρουσιάζει τον Νίνο ως ιδρυτή της Ασσυριακής αυτοκρατορίας και της πόλης της Νινευής. Παρά τη δύναμή του, ο Νίνος σαγηνεύεται από τη Σεμίραμιν, η οποία τον βοηθά στην κατάκτηση της Βακτρίας, και μετά τον θάνατό του, αναδεικνύεται σε σπουδαία πολιτική και στρατιωτική φυσιογνωμία των Ασσυρίων. Η ανάδειξη μιας γυναικείας μορφής, έστω και με θεϊκή καταγωγή, ως βασικού παράγοντα άσκησης πολιτικής προοικονομεί τον σημαντικό ρόλο που θα διαδραματίσουν οι σύζυγοι των βασιλέων στα χρόνια της περσικής αυτοκρατορίας. Η επεκτατική πολιτική των αυτοκρατοριών¹⁰⁵ παρουσιάζεται ως αίτιο στρατιωτικής σύγκρουσης. Ο Νίνος προσπαθεί να διευρύνει την κυριαρχία του, διότι *ὡς ἐπίπαν γὰρ τοῖς εὐτυχοῦσιν ἢ τῶν πραγμάτων ἐπίρροια τὴν τοῦ*

¹⁰⁵ Η επεκτατική πολιτική της Περσικής αυτοκρατορίας προβάλλεται στον Ηρόδοτο μέσα από τις προτροπές της Άτοσσας προς τον Δαρείο (3.134) και τα λόγια του Ξέρξη (7.8.α) *οὐδαμὰ καὶ ἠτρεμίσσαμεν, ἐπεῖτε παρελάβομεν τὴν ἡγεμονίην*. Ο επεκτατισμός, η συνεχής δράση και εγρήγορση αποτελεί στοιχείο που χαρακτηρίζει κάθε αυτοκρατορία. Αυτό τονίζει ο Περικλής στους Αθηναίους (Θουκ. 2.63) και ο Κλέων (Θουκ. 3.37-40). Βλ. και Περυσινάκης (1998:133-137). Ο Ισοκράτης στον *Περὶ Ειρήνης* λόγο του (7, 17, 26, 30, 33, 58, 83, 96, 100, 119) καταδικάζει την *πολυπραγμοσύνη* και τον επεκτατισμό της Αθήνας, επιδιώκοντας έναν νέο ηγετικό ρόλο για την Αθήνα βασιζόμενο στην *εὐνοίαν* και όχι στον φόβο και στην ισχύ. Για το θέμα βλ. Ξανθού (2001:15-45).

πλείονος ἐπιθυμίαν παρίστησι¹⁰⁶. Παρόμοιο μπορεί να θεωρηθεί και το κίνητρο της επίθεσης της Σεμιράμιδος στην Ινδία, όπως επίσης του Δαρείου στη Σκυθία και του Ξέρξη στην Ελλάδα. Μια αυτοκρατορία είναι από τη φύση της επιθετική.

Ο Κτησίας, παρουσιάζοντας στα *Περσικά* τρεις αυτοκρατορίες (την Ασσυριακή, τη Μηδική και την Περσική) να διαδέχονται η μία την άλλη, προβάλλει την τελευταία ως τη συνέχεια των προηγούμενων. Με τη διεύρυνση της ιστορικής προοπτικής της τελευταίας αυτής αυτοκρατορίας ενισχύεται και νομιμοποιείται η αξίωσή της να κυριαρχεί στους υπόλοιπους λαούς, βασικό στοιχείο στην επίσημη προπαγάνδα των Περσών, η οποία ήταν γνωστή στον Κτησία κατά την πολυετή παραμονή του στη βασιλική αυλή. Προτού βιαστούμε να χαρακτηρίσουμε τον ιστορικό ως φερέφωνο της περσικής ιδεολογίας, ας σταθούμε στο ότι αντιλαμβάνεται το ιστορικό παρελθόν ως μια διαδοχή αυτοκρατοριών¹⁰⁷. Μήπως μια τέτοια αντίληψη τον οδήγησε να αναζητήσει τους λόγους που οδηγούν μια αυτοκρατορία¹⁰⁸ στην κατάρρευση; Αν αυτό συμβαίνει, τότε η Περσική αυτοκρατορία στα χρόνια του Κτησία βρίσκεται σε φάση ανάπτυξης κι επέκτασης ή σε φάση παρακμής; Οι Immerwahr και Περυσινάκης επισημαίνουν ότι στον Ηρόδοτο υπήρχε σχήμα αφάνειας, ανόδου, αύξησης στον μέγιστο βαθμό και πτώσης των αυτοκρατοριών, το οποίο ακολουθούσε μια κυκλική πορεία¹⁰⁹. Δεν γνωρίζουμε αν υπήρχε ένα ανάλογο σχήμα στον Κτησία, δεν μπορούμε όμως και να το αποκλείσουμε.

Ο Κτησίας παρουσιάζει την τρυφή και τη θηλυπρεπή συμπεριφορά ως βασικούς παράγοντες παρακμής. Τα κοινωνικά αυτά φαινόμενα εμφανίζονται από την εποχή της Σεμιράμιδος, η οποία επιδίωξε την απόλαυση πάντων τῶν ἐν τρυφῇ ἀνηκόντων¹¹⁰. Είχε πολυάριθμους ερωτικούς συντρόφους τους οποίους εξόντωσε,

¹⁰⁶ *FGrHist* 688 F 1b.2. Η Bingwood (1980:203-204) θεωρεί ότι πρόκειται για σχόλιο του Διοδώρου, το οποίο δίνει μια ηθική χροιά στις ενέργειες του Νίνου, παρουσιάζοντας ως κίνητρό του την απληστία.

¹⁰⁷ Και ο Ηρόδοτος αναφέρει (1.95) ότι η Περσική αυτοκρατορία διαδεχτηκε την Ασσυριακή και τη Μηδική, χωρίς όμως να υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες για την ιστορία αυτών των αυτοκρατοριών. Κατά τον Περυσινάκη (1998:25, 108) η εναλλαγή των αυτοκρατοριών στον Ηρόδοτο υπακούει στο σχήμα *κόρος-άτη-ύβρη-άτη*.

¹⁰⁸ Σύμφωνα με τον Tatum (1989:221) δεν υπάρχει αυτοκρατορία με διάρκεια.

¹⁰⁹ Immerwahr (1966), Περυσινάκης (1998:119). Ο Κροίσοις τονίζει στον Κύρο ότι *κύκλος τῶν ἀνθρωπηίων ἐστὶ πρηγμαίων* (Ηροδ. 1.207.2). Η κυκλική αντίληψη της ιστορίας υπάρχει και στον Θουκυδίδη (1.22.4). Βλ. επίσης Κυρτάτας (2002:35) που επισημαίνει την έλλειψη πίστης των αρχαίων ιστορικών στη διαρκή ιστορική πρόοδο.

¹¹⁰ *FGrHist* 688 F 1b.13.

για να διασφαλίσει την εξουσία της. Ο γιος της ο Νινύας συναναστρέφεται συνεχώς γυναίκες και ευνούχους και επιδιώκει την τρυφή, τη ραθυμία και κάθε είδους ηδονή¹¹¹. Τέτοιοι ήταν όλοι οι βασιλείς των Ασσυρίων ως τον τελευταίο, τον Σαρδανάπαλλο, ο οποίος ξεπέρασε όλους τους προηγούμενους στην τρυφή, στην απόλαυση των σωματικών ηδονών και στη θηλυπρεπή συμπεριφορά¹¹². Η τρυφηλή ζωή και η συνακόλουθη μαλθακότητα εμφανίζονται ως η αιτία της ανατροπής του από τον Μήδο Αρβάκη. Με την ίδια λογική ο Οιβάρας επιχειρηματολογεί στον Κύρο ότι οι Πέρσες πρέπει να ανατρέψουν τους Μήδους, καθώς είναι πιο ισχυροί από αυτούς, παρουσιάζοντας εμμέσως τους Μήδους ως μαλθακούς¹¹³. Ο σημαντικός ρόλος των γυναικών της βασιλικής αυλής στα χρόνια της Περσικής αυτοκρατορίας συντελεί στο να συνεχιστεί η θηλυπρέπεια που παρατηρείται την εποχή των Ασσυρίων. Ιδιαίτερα ο Αρταξέρξης Β΄ παρουσιάζεται ως άβουλο όργανο στα χέρια δυναμικών και μηχανορράφων γυναικών¹¹⁴, όπως ήταν η μητέρα του Παρύσατις και η σύζυγός του Στάτειρα. Με παρόμοιο τρόπο παρουσιάζεται και ο πατέρας του, ο Δαρείος Β΄. Οι δολοπλοκίες της Παρυσάτιδος και οι δολοφονίες με φρικτά βασανιστήρια όλων όσους θεωρεί ότι την έχουν βλάψει, η σκληρή συμπεριφορά του Αρταξέρξη Β΄ προς τον νεκρό αδελφό του και προς τις γυναίκες, που θεωρεί συνυπεύθυνες για τη δηλητηρίαση της συζύγου του, δείχνουν ένα αυξανόμενο κλίμα φόβου και τρόμου στο παλάτι. Όσο πλησιάζουμε προς το τέλος του έργου, η βία πολλαπλασιάζεται. Ο Κτησίας παρουσιάζει παραστατικά τα συμπτώματα της παρακμής και συνάμα τονίζει ότι η αυτοκρατορία αυτή είναι επικίνδυνη, διότι

¹¹¹ *FGrHist* 688 F 1b.21.

¹¹² *FGrHist* 688 F 1b.23. Και στον Ηρόδοτο ο Κροίσος συμβουλεύει τον Κύρο (1.155) να εξαναγκάσει τους Λυδούς να υιοθετήσουν έναν πιο τρυφηλό τρόπο ζωής και να μετατραπούν έτσι από άντρες σε γυναίκες. Πρόκειται για το γνωστό σχήμα μαλακών και σκληρών πολιτισμών, το οποίο συναντάται συχνά στην *Ιστορίην* (Λυδοί και Πέρσες, Πέρσες και Μασσαγέτες, Πέρσες και Έλληνες). Και στον Ξενοφόντα (*Ελλ.* 7.1.38) ο Αντίοχος από την Αρκαδία, επιστρέφοντας μετά τη συνάντηση που είχε η ελληνική αντιπροσωπεία με τον Πέρση βασιλιά, αναφέρει τον πλούτο που είδε στην περσική αυλή, καθώς και την απουσία αξιόμαχων ανδρών. Στον *Αγησίλαο* (1.28) ο ομώνυμος στρατηγός απογύμνωσε τους αιχμαλώτους Πέρσες, για να δώσει στο ελληνικό στράτευμα την αίσθηση ότι θα πολεμούν με γυναίκες. Για την αξιοποίηση του σχήματος αυτού από την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων* βλ. Mitchell (2007:49-52).

¹¹³ *FGrHist* 688 F 8d.15. Η έμφαση στην καταστροφική δύναμη της τρυφής και της ηδονής είναι κοινή και στον Θείοπομπο (*FGrHist* 115 F27,114, 192). Το ότι ο τρυφηλός βίος έχει αρνητική επίδραση στη μαχητικότητα των Περσών το βρίσκουμε και στον Ηρόδοτο ο οποίος βάζει τον Κύρο να το διαπιστώσει (9.122) και τον Πausανία να το διατυπώσει σε λόγο του μετά την μάχη των Πλαταιών (9.82).

¹¹⁴ Πβλ. το πώς η Άτοσσα χειραγωγεί τον Δαρείο, καθώς τον παρακινεί να επιτεθεί εναντίον της Ελλάδας (Ηροδ. 3.134).

εξακολουθεί να διαθέτει μεγάλη δύναμη. Η παρακμή της Περσικής αυτοκρατορίας δεν σήμαινε ότι πλησίαζε η κατάρρευσή¹¹⁵ της .

Δίνεται μάλιστα η εντύπωση ότι η κλίση προς την τρυφή και την ικανοποίηση των αισθήσεων είναι κατά κάποιον τρόπο κληρονομική. Η Σεμίραμις είχε τις ροπές αυτές, το ίδιο και ο γιος της, ο Νινύας. Άμηστρις και Άμυτις, μητέρα και κόρη, έχουν έντονη σεξουαλική ζωή και δεν είναι πιστές στους συζύγους τους¹¹⁶. Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ο Κτησίας είναι γιατρός και με την ιδιότητά του αυτή είναι πολύ προσεκτικός στην παρατήρηση τέτοιων συμπτωμάτων¹¹⁷. Ασσύριοι, Μήδοι και Πέρσες δεν μοιράζονται απλώς μια αυτοκρατορία. Μοιράζονται κοινά χαρακτηριστικά τα οποία πρέπει να είναι κληρονομικά.

Προσωπικά κίνητρα, φιλοδοξίες πριγκίπων ή ευνούχων, δολοπλοκίες βασιλικών συζύγων δείχνουν να κινούν τα νήματα της ιστορίας. Ο Stronk¹¹⁸ επισημαίνει ότι η ιστορία του Κτησία επικεντρώθηκε στις επιτυχίες και τις αποτυχίες βασιλέων ή άλλων ηρώων και έδωσε έμφαση στη δράση ηγετικών προσώπων. Η δράση φαίνεται πράγματι να εξαρτάται από τις ενέργειες, τις παραλείψεις ή τα λάθη μεμονωμένων ατόμων. Προφανώς σε ένα δεσποτικό σύστημα εξουσίας, όπως αυτό προβάλλεται στα *Περσικά*, βασικός παράγοντας της ιστορικής εξέλιξης δεν θα μπορούσε να είναι άλλος από τη δράση συγκεκριμένων ατόμων, ιδιαίτερα αυτών που βρίσκονταν στη βασιλική αυλή. Είναι εύλογη η άσχημη εντύπωση που θα προκαλούσε ένα τέτοιο αυταρχικό και συγκεντρωτικό σύστημα διακυβέρνησης σε έναν Έλληνα. Ο Κτησίας δεν φαίνεται να ενσωματώνει στο έργο του μια συζήτηση ανάλογη με αυτήν που συναντάμε στον Ηρόδοτο (3.80-82) για το καταλληλότερο σύστημα διακυβέρνησης. Η περσική απολυταρχία εντούτοις περιγράφεται με μελανά χρώματα ως μια κατάσταση βίας, αυθαιρεσίας¹¹⁹ και φόβου. Αφήνεται μάλιστα να

¹¹⁵ Εξετάζοντας ο Tuplin (2014:211-238) την ιστοριογραφία και τα υπόλοιπα λογοτεχνικά είδη του 4^{ου} αι. (πριν από το 334 π.Χ.), διαπιστώνει ότι δεν υπάρχει σε αυτά οποιαδήποτε αναφορά ή πρόβλεψη για επικείμενη κατάρρευση της Περσικής αυτοκρατορίας. Δεν είναι ξεκάθαρο αν η σαθρότητα της αυτοκρατορίας αυτής αντιμετωπίστηκε τότε ως σύμπτωμα παρακμής ή συστημικής αδυναμίας.

¹¹⁶ *FGrHist* 688 F14.

¹¹⁷ Ο Ηρόδοτος αναφέρεται κι αυτός στην κληρονομικότητα: θεωρεί ότι η «τρέλα» (επιληψία) του Καμβύση προέρχεται *ἐκ γενεῆς* (3.34).

¹¹⁸ 2005:101-122.

¹¹⁹ Και ο Ηρόδοτος τονίζει βίαιες και αποκρουστικές πλευρές των βασιλέων της Περσίας, όπως π.χ. του Καμβύση (3.27-29, 3.30-33) και του Ξέρξη (7.56).

ενοηθεί ότι τα συμπτώματα αυτά, σε συνδυασμό με τη ροπή προς την απόλαυση, προέρχονται ακριβώς από αυτήν τη μορφή εξουσίας.

Υπάρχουν στα *Περσικά* αναφορές στη θεϊκή παρέμβαση η οποία δεν προβάλλεται ως καθοριστικός παράγοντας για την εξέλιξη των γεγονότων. Πιο πολύ οι αναφορές αυτές λειτουργούν αξιολογικά, όσον αφορά τα δρώντα πρόσωπα. Ο Αρβάκης ενεργεί για την ανατροπή του Σαρδανάπαλλου *καθαπερεί τινος θεοῦ φωνῆ*¹²⁰ και ο Κροίσος απελευθερώνεται από τα δεσμά του κατά τρόπο θαυμαστό¹²¹. Ο Ξέρξης, πριν από την εκστρατεία του στην Ελλάδα, συμπεριφέρεται ασεβώς στον τάφο¹²² του Βελιτανά στη Βαβυλώνα και ο Μαρδόنيος σκοτώνεται *χαλάζης ἐπιπεσούσης παχείας*, όταν πηγαίνει να συλήσει το ιερό του Απόλλωνα¹²³. Η θεϊκή ανάμειξη στην πορεία των ανθρώπινων πραγμάτων δεν απουσιάζει από τον Κτησία, έχει όμως έναν σαφώς υποβαθμισμένο ρόλο.

¹²⁰ *FGrHist* 688 F1b.24.

¹²¹ *FGrHist* 688 F9a.

¹²² Πβλ. την αναφορά του Ηροδότου (1.187) στην εξίσου ασεβή συμπεριφορά του Δαρείου πάνω στον τάφο της Νίτωκρης, η οποία είχε καταδείξει την απληστία και την πλεονεξία του. Ο Henkelman (2011:111-140) υποστηρίζει ότι ο Κτησίας δεν επηρεάστηκε από την αναφορά του Ηροδότου, αλλά από την επιθυμία των Βαβυλωνίων να αμαυρώσουν τη φήμη του Ξέρξη, επειδή ο τελευταίος προσπάθησε να εισαγάγει μεταρρυθμίσεις με τις οποίες αυτοί δεν ήταν σύμφωνοι.

¹²³ *FGrHist* 688 F13.

1.3.2. Ηθική διάσταση: η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας

Ο 4^{ος} αιώνας π.Χ. χαρακτηρίζεται από ένα έντονο ενδιαφέρον για τα ηθικά ζητήματα. Η κρίση που προκάλεσε ο Πελοποννησιακός πόλεμος, η αμφισβήτηση που έφερε στο προσκήνιο η διδασκαλία των σοφιστών και κυρίως η έμφαση που δόθηκε στην ηθική διδασκαλία από τον Σωκράτη και τους μαθητές του (ανάμεσά τους ο Ξενοφών και ο Πλάτων), ο έντονος ατομισμός που κυριαρχεί στον αιώνα αυτό, όλα αυτά ενίσχυσαν την παρουσία ηθικών παραδειγμάτων στα κείμενα της εποχής¹²⁴. Είναι πολύ πιθανό η έμφαση, που δίνουν ορισμένοι συγγραφείς στην ηθική, να αποτελεί μια συγκαλυμμένη κριτική των αντιπάλων της αθηναϊκής δημοκρατίας, σε έναν αιώνα που η δημοκρατία στην Αθήνα παρουσιάζει μεγάλη σταθερότητα¹²⁵. Βέβαια, πρέπει να τονίσουμε ότι αναφορές ηθικού χαρακτήρα υπάρχουν και στα κείμενα του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Το καινούριο, που φαίνεται να παρουσιάζεται κατά τον 4^ο αι. π.Χ., είναι αφενός το ότι κατά την περίοδο αυτή οι συγγραφείς (συμπεριλαμβανομένων και των ιστορικών) καταβάλλουν προσπάθεια, ώστε οι αναγνώστες να δώσουν προσοχή στις ηθικού χαρακτήρα αναφορές τους και αφετέρου ότι συσχετίζεται άμεσα η συμπεριφορά, που αντίκειται προς την ηθική, με τη συνακόλουθη τιμωρία. Τεράστια αύξηση παρουσιάζει στην ιστοριογραφία του αιώνα¹²⁶ αυτού ο αριθμός των άμεσων αξιολογικών κρίσεων για τα ιστορικά πρόσωπα, ιδιαίτερα μάλιστα των αρνητικών.

Στα σωζόμενα απόσπασματά του ο Κτησίας προβάλλει ορισμένα στοιχεία ηθικής συμπεριφοράς, δεν μπορούμε όμως με βεβαιότητα να υποστηρίξουμε ότι στόχος του ήταν να δώσει ένα ηθικό μήνυμα ή να προβάλει μια συμπεριφορά αντίθετη προς την καθιερωμένη ηθική. Δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αυτός ήταν γιατρός και με την ιδιότητα αυτή έχει την τάση να παρατηρεί συμπεριφορές που θεωρεί ότι

¹²⁴ Fornara (1983), Ferrario (2014).

¹²⁵ Ober (1999).

¹²⁶ Και στον Ηρόδοτο αξιολογούνται, συνήθως έμμεσα, οι ενέργειες διάφορων προσωπικοτήτων, όπως για παράδειγμα ο Πολυκράτης (3.40-43, 3.122), ο Κύμελος και ο Περίανδρος (5.92), ο Δαρειός (1.187 κ.ά.). Μετρημένοι είναι οι άμεσοι αξιολογικοί χαρακτηρισμοί στον Θουκυδίδη: ο Θεμιστοκλής αποτιμάται θετικά (1.138.3), καθώς επαινούνται οι ικανότητές του (*ἄξιος θανμάσαι*) οι οποίες συνέβαλαν στην ενίσχυση της δύναμης της Αθήνας. Ο Περικλής και οι διαδοχοί του κρίνονται (2.65) περισσότερο με πολιτικά παρά με ηθικά κριτήρια, ενώ για τον Νικία εκτιμάται (7.86.5) ότι είχε ανάξιο θάνατο σε σχέση με την προηγούμενη ενάρετη ζωή του. Ο τελευταίος κρίνεται με κριτήρια ηθικά και με πιθανό στόχο να αποκατασταθεί η φήμη του στην Αθήνα, η οποία είχε αμαυρωθεί από την επιλογή του να παραδοθεί. Για το θέμα της παράδοσης του Νικία βλ. και σ. 150.

διαφέρουν από τις αντίστοιχες ελληνικές, να καταγράφει κατά μία έννοια συμπτώματα. Έτσι η προβολή της τρυφής ως βασικού χαρακτηριστικού των ανατολικών λαών (Ασσυρίων, Μήδων και Περσών) και της μαλθακότητας, που τη συνοδεύει, παρουσιάζεται από τον Κτησία ως μια συμπεριφορά ενδεχομένως αξιολογούμενη ¹²⁷. Από την άλλη, ο πλούτος και οι υλικές ανέσεις που συγκεντρώνονταν στα ανάκτορα ¹²⁸ των λαών αυτών, μια πραγματικότητα την οποία ο ιστορικός διαπίστωσε ιδίως όμμασι, προφανώς αποτέλεσε ένα στοιχείο εντυπωσιακό και άξιο καταγραφής. Η θηλυπρέπεια, καθώς και η επιδίωξη κάθε είδους ηδονής τόσο από την Σεμίραμιν ¹²⁹, όσο και από τον γιο της Νινύα ¹³⁰ και κυρίως από τον Σαρδανάπαλλο ¹³¹, αλλά και στη συνέχεια από τους Μήδους και Πέρσες ηγεμόνες ¹³² προβάλλονται ως στοιχεία κατάπτωσης και παρακμής. Η βία, που φτάνει στα όρια της βαρβαρότητας και η οποία αναδεικνύεται μέσα από ποικίλες ενέργειες (κυρίως Περσών), προφανώς δεν είναι ένα στοιχείο που μπορεί να χαρακτηρίζει έναν πολιτισμένο λαό (δεν είναι όμως αποσυνδεδεμένη από το συγκεκριμένο σύστημα εξουσίας). Αντιθέτως, δείχνει ανθρώπους που κινούνται με βάση τα πάθη τους και τις πιο σκοτεινές δυνάμεις της ψυχής.

¹²⁷ Ο Lenfant (2012 και 2014) πιστεύει ότι η παρουσίαση του περσικού κόσμου και της αυλής του βασιλιά ήταν σε μεγάλο βαθμό ρεαλιστική και δεν είχε στόχο να ενισχύσει ελληνικά στερεότυπα και προκαταλήψεις.

¹²⁸ Η περιγραφή του περσικού πλούτου δεν πρέπει να ερμηνεύεται πάντοτε ως δείγμα ηθικής παρακμής. Δεν αποκλείεται η περιγραφή του να συνδέεται με την άσκηση πολιτικής, όπως άλλωστε φαίνεται από το απόσπασμα που διασώζει ο Αθήναιος (4.26) από τα *Περσικά* του Ηρακλείδη (*FGrHist* 689, F 2). Περιγράφοντας με λεπτομέρειες το δείπνο του βασιλιά των Περσών και τις τεράστιες ποσότητες τροφίμων που χρησιμοποιούνται ο Ηρακλείδης δείχνει ότι αυτό δεν αποτελούσε σπατάλη, καθώς ελάχιστο μέρος του φαγητού καταναλωνόταν στο δείπνο, ενώ το υπόλοιπο μοιραζόταν και τρέφονταν οι συνδαιτημόνες και οι εξαρτώμενοί τους, το προσωπικό των ανακτόρων και πολλά άλλα πρόσωπα στην περσική πρωτεύουσα. Πιθανότατα, ανάλογος είναι ο ρόλος της περιγραφής του περσικού πλούτου από τον Κτησία. Για περισσότερα βλ. Lenfant (2007, 2014).

¹²⁹ *FGrHist* 688 F 1b.13.

¹³⁰ *FGrHist* 688 F 1b.21.

¹³¹ *FGrHist* 688 F 1b.23.

¹³² *FGrHist* 688 F14.

1.4. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή

ἔμοι μὲν δὴ μέχρι τούτου γραφῆσθω· τὰ δὲ μετὰ ταῦτα ἴσως ἄλλω μελήσει.

Οι καταληκτικές προτάσεις (7.5.27) των *Ελληνικών* του Ξενοφώντος δείχνουν την πίστη του ιστορικού ότι η καταγραφή του ιστορικού γίνεσθαι είναι μια αυτονόητη διαδικασία. Η ιστορία στη διάρκεια του 4^{ου} αι. αντιμετωπίζεται ως διακριτό και καταξιωμένο λογοτεχνικό είδος το οποίο υπηρέτησαν όλοι οι ιστοριογράφοι του αιώνα αυτού. Όλοι τους έχουν συναίσθηση των διακριτών ορίων της ιστορίας από τα υπόλοιπα λογοτεχνικά είδη. Οι περισσότεροι από αυτούς, ρητά ή έμμεσα, ασκούν πολεμική στο έργο προγενέστερων ή σύγχρονων ιστορικών στην προσπάθειά τους να ενισχύσουν την εγκυρότητα και την αξιοπιστία του έργου τους, αλλά και να δικαιολογήσουν τις διαφοροποιήσεις που εγκαινιάζουν με τη δική τους συγγραφή.

Ο Κτησίας γράφει τα *Περσικά* του μέσα στο πλαίσιο που καθόρισε το έργο του Ηροδότου, το οποίο γνώριζε και αξιοποίησε ως πηγή. Δεν επιδίωξε να το μιμηθεί, αλλά να το ξεπεράσει και να το αντικαταστήσει. Ο Φώτιος συνοψίζοντας το έργο του και ιδιαίτερα τα βιβλία που αφορούσαν την Περσική ιστορία¹³³ επισημαίνει ότι ο Κτησίας θεωρεί την ιστορία του ανώτερη από αυτήν του Ηροδότου. Σχεδόν σε όλα τα σημεία γράφει *αντικείμενα* των ιστοριών του, παρουσιάζοντάς τον *ψεύστην* και *λογοποιόν*¹³⁴. Τα *Περσικά* κατά τη γνώμη του είναι ανώτερα των *Ιστοριών*, καθώς καλύπτουν μια πιο εκτεταμένη χρονική περίοδο -μόλις το ένα τρίτο του έργου του Κτησία είναι κοινό με αυτό του Ηροδότου- και ο ίδιος έχει ασκήσει περισσότερο κριτικό έλεγχο στις πηγές (*ἀπελέγχων*). Έχει επίσης το πλεονέκτημα της εκ των έσω γνώσης, λόγω της μακρόχρονης παρουσίας του στην Περσική βασιλική αυλή και της πρόσβασης την οποία είχε στις γραπτές πηγές. Καινοτόμησε απέναντι στον Ηρόδοτο και στα προηγούμενα *Περσικά* και γιατί έγραψε πέραν των Περσικών πολέμων και γιατί οι πόλεμοι αυτοί δεν αποτέλεσαν το κίνητρο¹³⁵ για να γράψει.

¹³³ *FGrHist* 688 T8. Για διαφορές στον τρόπο που παρουσιάζουν ο Κτησίας και ο Ηρόδοτος σε διάφορα θέματα βλ. σσ. 49 κ.ε.

¹³⁴ Το ίδιο και ο Πλούταρχος στο *Περί της Ηροδότου κακοηθείας*.

¹³⁵ Βλ. Lenfant (2007 και 2014).

Έδειξε πρώτος ότι οι Πέρσες είχαν τη δική τους ιστορία και ότι οι Περσικοί πόλεμοι ήταν απλώς ένα γεγονός ανάμεσα σε πολλά.

Είναι προφανές ότι ο Κτησίας προβάλλει τον εαυτό του ως καλύτερο ιστορικό. Το ανταγωνιστικό πνεύμα, που προβάλλουν οι απόψεις του, θυμίζει τόσο το προοίμιο του Ηρόδοτου (1.1.1-5), όσο και τις απόψεις του Θουκυδίδη (1.22) και χαρακτηρίζει γενικότερα την ελληνική πνευματική δημιουργία¹³⁶ του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα π.Χ. Ο Κτησίας δεν επιδιώκει να ξεπεράσει απλώς τους ιστορικούς που προηγήθηκαν, αλλά να αφήσει με το έργο του ένα κτήμα *ἐς ἀεί*. Γνωρίζει ότι ακολουθεί την παράδοση της *ιστορίας* στη μορφή που ανέδειξε ο Ηρόδοτος. Δεν είναι τυχαίο το ότι ενώ είναι Δωρικής καταγωγής γράφει το έργο του σε γλώσσα¹³⁷ ιωνική ή έστω ιωνίζουσα: *κέχρηται δὲ τῇ ἰωνικῇ διαλέκτῳ, εἰ καὶ μὴ δι' ὄλου, καθάπερ Ἡρόδοτος, ἀλλὰ κατ' ἐνίας τινὰς λέξεις*. Ως Ασκληπιάδης αξιοποιεί, όπως άλλωστε κάνει και ο Ηρόδοτος, την επιστημονική ορολογία και μέθοδο¹³⁸ των Ιπποκρατικών.

Ο Κτησίας αντιμετώπιστηκε στην αρχαιότητα ως ιστορικός και με αυτήν του την ιδιότητα αξιολογήθηκε. Έτσι τον αντιμετωπίζει ο Ξενοφών, όταν παραπέμπει δύο φορές σε αυτόν, προκειμένου να ενισχύσει την αξιοπιστία της δικής του μαρτυρίας και να επιβεβαιώσει ότι ο Κύρος τραυμάτισε τον Αρταξέρξη στη διάρκεια της μάχης στα Κούναξα, επισημαίνοντας μάλιστα και την ιατρική του ιδιότητα. Οι κρίσεις για τον Κτησία συνήθως είναι επικριτικές¹³⁹, υπάρχουν όμως και θετικές¹⁴⁰. Ο Πλούταρχος τον θεωρεί αξιόπιστη πηγή μόνο για τη σύγχρονη ιστορία, γι' αυτό άλλωστε τον χρησιμοποιεί στη συγγραφή του βίου του Αρταξέρξη. Η άποψη συγχρόνων μελετητών, ότι ο Κτησίας δεν γράφει ιστορία¹⁴¹ ή ότι το έργο του δεν είναι «γνήσια» ιστορία, έρχεται σε σύγκρουση με την αντιμετώπιση των *Περσικών* κατά την αρχαιότητα φαίνεται μάλιστα να επηρεάζεται σε μεγάλο βαθμό από τη

¹³⁶ Για το πνεύμα της πολεμικής και της αμφισβήτησης στην αρχαία ιστοριογραφία βλ. Thomas (2000:213-248) και Marincola (1997).

¹³⁷ *FGrHist* 688 T 13.

¹³⁸ Βλ. και Thomas (2000). Ο Κτησίας, όπως οι Ιπποκρατικοί, αλλά και οι σοφιστές του 5^{ου} αι. ενδιαφέρεται για τη σχέση *φύσεως* και *νόμου*. Στα *Ινδικά* (*FGrHist* 688 F 45) εξηγεί το χρώμα των Ινδών με βάση τη φύση, ενώ στα *Περσικά* προβάλλει με την περιπέτεια του Παρσώνδα (*FGrHist* 688 F 6b) τον τρόπο με τον οποίο ο *νόμος* μπορεί να αλλάξει τη ανθρώπινη *φύσιν*.

¹³⁹ *FGrHist* 688 T 11a,c,f,h,hγ,hδ.

¹⁴⁰ Το ότι ο Διόδωρος τον αξιοποιεί ως πηγή για το έργο του δείχνει ότι τον θεωρούσε αξιόπιστο ιστορικό, ενώ κάτι ανάλογο θα μπορούσε να ειπωθεί για την επιλογή του έργου του στη *Βιβλιοθήκη* του Φωτίου. Ο δεύτερος αντιμετωπίζει κριτικά το έργο του Κτησία.

¹⁴¹ Stronk (2005, 2007, 2010).

σύγχρονη αντίληψη για το περιεχόμενο και τη μέθοδο της ιστορικής επιστήμης. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν υπάρχουν αδυναμίες στο έργο του Κτησία, ιδιαίτερα στο πώς αξιολογεί και χρησιμοποιεί τις πηγές του. Ο Κτησίας θεμελίωσε μια νέα υποδιαίρεση της ιστοριογραφίας την οποία ακολούθησαν και άλλοι στον αιώνα αυτό.

1.5. Ο νέος προσανατολισμός

1.5.1. Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας

Στα έργα των ιστορικών του αιώνα αυτού αναδεικνύεται βαθμιαία ο σημαντικός ρόλος που διαδραματίζουν τα ξεχωριστά άτομα στην εξέλιξη της ιστορίας. Από τον πρωταγωνιστικό ρόλο που έχουν οι διάφορες προσωπικότητες στην ιστορική αφήγηση οδηγούμαστε σταδιακά σε έργα στα οποία ένα άτομο κινεί τα νήματα της ιστορίας. Από τον μεγάλο αριθμό προσωπικοτήτων, φορέων της δράσης, που υπάρχουν στα *Ελληνικά* του Ξενοφώντος φτάνουμε σε έργα που επικεντρώνονται στη δράση ενός προσώπου, όπως είναι η δεύτερη *σύνταξις* των *Σικελικών* του Φιλίστου ή σε έργα που παίρνουν το όνομά τους από το κεντρικό πρόσωπο γύρω από το οποίο εξελίσσεται η ιστορική αφήγηση, όπως συμβαίνει με τα *Φιλιππικά* του Θεοπόμπου. Η τάση είναι χαρακτηριστική του συγκεκριμένου αιώνα και δεν απαντά στον Ηρόδοτο και στον Θουκυδίδη.

Τα *Περσικά* του Κτησία έχουν ως κεντρικό τους θέμα τρεις αυτοκρατορίες οι οποίες διαδέχονται η μία την άλλη. Η μορφή της κρατικής οργάνωσης εκ των πραγμάτων καθιστά πρωταγωνιστές της ιστορίας αυτούς που διαχειρίστηκαν την εξουσία ή βρέθηκαν κοντά σε αυτήν. Η δράση φαίνεται πράγματι να εξελίσσεται από τις ενέργειες, τις παραλείψεις ή τα λάθη μεμονωμένων ατόμων. Η οργάνωση της αφήγησης γύρω από τη διαδοχή ηγεμονιών και δυναστειών και το ότι Ασσύριοι, Μήδοι και Πέρσες κυβερνώνται από ένα δεσποτικό σύστημα εξουσίας οδηγούσαν τον Κτησία να τονίζει στο έργο του τη δράση των προσώπων αυτών που είχαν στα χέρια τους πραγματική ισχύ και καθόριζαν τις τύχες των ανθρώπων. Συνεπώς, κινητήριοι παράγοντες της ιστορικής εξέλιξης δεν θα μπορούσε να είναι άλλος από την δράση αυτών των ατόμων, ιδιαίτερα εκείνων που βρίσκονταν στη βασιλική αυλή. Επειδή πρόκειται και για ένα σύστημα διακυβέρνησης διαμετρικά αντίθετο με ό,τι ήταν συνηθισμένοι οι Έλληνες, μπορούμε εύλογα να αντιληφθούμε την εντύπωση που θα προκαλούσε σε έναν ιστορικό όπως τον Κτησία. Το θέμα του ιστορικού του έργου και η ιστορία των συγκεκριμένων λαών καθιστούσε αναγκαία για τον Κνήδιο ιστορικό τη σύνδεση της ιστορικής εξέλιξης με τη δράση σημαντικών προσωπικοτήτων.

1.5.2. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας

Κυρίαρχος σε όλες τις ιστορικές αφηγήσεις του 4^{ου} αι. π.Χ. είναι ο πολιτικός χαρακτήρας¹⁴² ο οποίος άλλοτε παίρνει τη μορφή της συγκαλυμμένης και έμμεσης υποστήριξης ή κριτικής προς τη μία ή την άλλη μορφή πολιτεύματος και άλλοτε με άμεσο τρόπο προπαγανδίζει πολιτεύματα ή επιτίθεται σε συγκεκριμένα πολιτικά συστήματα¹⁴³. Οι ιστοριογράφοι, ως ενεργά μέλη στις τοπικές κοινωνίες του ταραγμένου αυτού αιώνα, αφουγκράζονται τα αιτήματα των καιρών, προβάλλουν τις δικές τους απόψεις για την καλύτερη μορφή διαχείρισης των πολιτικών ζητημάτων και ενίοτε αναλαμβάνουν πρωταγωνιστικό ρόλο στην προώθηση των πολιτικών τους στόχων.

Ο Κτησίας με τα *Περσικά* του δίνει μια αντιπροσωπευτική εικόνα του δεσποτικού συστήματος διακυβέρνησης της Περσικής αυτοκρατορίας. Παρά τις όποιες αδυναμίες, που παρουσιάζει ως ιστορικός, αποτελεί πολύτιμο κριτή ενός πολιτικού συστήματος το οποίο είχε την ευκαιρία να γνωρίσει εκ των έσω. Στο έργο του, έστω και αν δεν υπάρχει ξεκάθαρη επιχειρηματολογία υπέρ ή κατά μιας μορφής πολιτεύματος, προβάλλεται έντονα η αυθαίρετη, βίαιη, επίφοβη και αποκρουστική, ορισμένες φορές, πλευρά της περσικής δεσποτείας η οποία ρέπει προς την απόλαυση και την τρυφή. Ο φόβος¹⁴⁴ ως στοιχείο μιας ηγεμονικής και δεσποτικής πολιτικής προβάλλεται έντονα από τον Κτησία.

Το έργο απευθύνεται σε Έλληνες αναγνώστες οι οποίοι έχουν την ευκαιρία να γνωρίσουν τον τρόπο με τον οποίο κυβερνάται μια αυτοκρατορία και να εκτιμήσουν πόσο επικίνδυνος εχθρός είναι η αυτοκρατορία αυτή. Είναι κατανοητό ότι μια τέτοια μορφή πολιτεύματος δεν μπορεί να προκρίνεται από τον Κτησία ως κατάλληλη για τον ελληνικό χώρο.

¹⁴² Για την πολιτική αξιοποίηση του παρελθόντος από τους ιστοριογράφους βλ. Rood (2013:199-211).

¹⁴³ Ο Brock (2004:247-257), μελετώντας κείμενα του Ξενοφώντος, του Πλάτωνος και του Αριστοτέλη, υποστηρίζει ότι στη διάρκεια του 4^{ου} αι. εμφανίζεται συχνά ένα λεξιλόγιο που σχετίζεται με μια μοναρχική μορφή εξουσίας, η οποία θα μπορούσαμε να πούμε ότι προετοιμαζόταν σε όλη τη διάρκεια του αιώνα.

¹⁴⁴ Την αξιοποίηση του φόβου, προκειμένου να επιβληθεί κανείς στους υπηκόους και στους αντιπάλους του, τη βλέπουμε και στον Ηρόδοτο (3.27-29, 3.30-33, 7.56) και στον Θουκυδίδη (2.63.2, 3.37.2). Για τον φόβο ως αιτία πολέμου στον Ηρόδοτο (5.91.1) και στον Θουκυδίδη (1.23.6) βλ. και Tsakmakis (1995).

Έχουμε ήδη επισημάνει ότι ο Κτησίας έβλεπε τις αδυναμίες της Περσικής αυτοκρατορίας και δείχνει ότι την αντιμετώπιζε ως μια αυτοκρατορία σε παρακμή, αλλά εξαιρετικά επικίνδυνη¹⁴⁵. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι γράφει κάτω από την επιρροή της *Ιδέας της ένωσης των Πανελλήνων*¹⁴⁶. Άλλωστε ο ο ίδιος γράφει πολύ πιο πριν από τον κυριότερο εκφραστή της, τον ρήτορα Ισοκράτη¹⁴⁷. Επιπλέον δεν μπορούμε να διακρίνουμε στα *Περσικά* επιρροή από την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*. Οι Πέρσες δεν παρουσιάζονται με τη στερεότυπη αντίληψη του βάρβαρου, η οποία κυριάρχησε στη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ. Η παρουσίαση των βασιλέων και των δυναμικών γυναικείων μορφών, του τρόπου ζωής τους, του περιέργου μικρόκοσμου της αυλής δεν γίνεται με υποτιμητική ματιά· ο ιστορικός περισσότερο παρατηρεί αυτά που ξενίζουν και εντυπωσιάζουν έναν Έλληνα. Οι αντιλήψεις του και οι προκαταλήψεις του δεν αποκλείεται να επηρεάζουν τα θέματα στα οποία δίνει έμφαση, γι' αυτό κι ενδέχεται να δίνει μια αποσπασματική εικόνα της ζωής στην βασιλική αυλή¹⁴⁸. Ο ιστορικός προβάλλει τις αρνητικές πλευρές του περσικού συστήματος εξουσίας, επισημαίνει τα συμπτώματα παρακμής, τονίζει όμως και το πόσο επικίνδυνο και τεράστιο κράτος είναι¹⁴⁹. Ενδεχομένως, το έργο του Κτησία να επηρέασε καθοριστικά τον τρόπο με τον οποίο οι Έλληνες έβλεπαν στο εξής τους Πέρσες. Η παρουσίαση μιας τεράστιας και πλούσιας χώρας μπορεί να αποτέλεσε κίνητρο για την ενίσχυση της *Ιδέας της ένωσης των Πανελλήνων*. Κατά τον 4^ο αι. είναι κυρίαρχη η εικόνα της θηλυπρεπούς και γεμάτης τρυφή ζωής των Περσών¹⁵⁰, εικόνα που παραπέμπει στις αντίστοιχες αναφορές που υπάρχουν στο έργο του Κτησία.

¹⁴⁵ Βλ. σσ. 73 κ.ε.

¹⁴⁶ Την άποψη αυτή υποστηρίζουν ο Stronk (2007:46-47) και ο Tuplin (2004:309). Την ανάγκη πάντως συνένωσης των Ελλήνων κατά των Περσών τόνισαν στον Γέλωνα (Ηρόδ. 7.157) και οι απεσταλμένοι των ελληνικών πόλεων.

¹⁴⁷ Ιδιαίτερα μέσα από τον *Πανηγυρικό* του αλλά και τις επιστολές του προς τον Φίλιππο και τύραννο των Συρακουσών Διονύσιο. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Dobesch (1968), Perlman (1976:1-30), Hirsch (1985:58-61), Dillery (1995:41-58) and Briant (2002).

¹⁴⁸ Βλ. Rollinger (2007).

¹⁴⁹ Ο κατάλογος των βασιλέων και ο προσδιορισμός της γεωγραφικής έκτασης της αυτοκρατορίας στο τελευταίο βιβλίο των *Περσικών* (*FGrHist* 688 F 33, 33a) συνιστούν ένα είδος προειδοποίησης για τη δυσκολία αντιμετώπισής της. Παρόμοια άποψη εκφράζεται και από τον Tuplin (2014:211-238).

¹⁵⁰ Ο Αριστοτέλης αμφισβητεί την αξιοπιστία του Κτησία ως ιστορικού, προβάλλει όμως τη θηλυπρεπή συμπεριφορά του Σαρδανάπαλλου (*FGrHist* 688 F 1p). Ο Ξενοφών αναφέρει ότι ο Αγησίλαος γύμνωσε τους Πέρσες αιχμαλώτους, για να δείξει τη μαλθακότητά τους (*Ελλ.* 3.4.19). Η επιρροή της εικόνας αυτής των βασιλέων της Ανατολής επιβίωσε μέχρι σήμερα. Αρκεί να παρατηρήσει κανείς την εμφάνιση και τη συμπεριφορά του Ξέρξη στην κινηματογραφική ταινία *300*.

2. Ξενοφώντος *Ελληνικά*

2.1. Η ιστορική μέθοδος

2.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις

Γράφοντας τα *Ελληνικά* του ο Ξενοφών είχε όλες τις προϋποθέσεις, για να κατορθώσει να γράψει ένα πλήρες κι αντικειμενικό έργο. Είχε εξαιρετικές γνωριμίες με άτομα που έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στα ελληνικά πράγματα κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι., είχε στρατιωτική εμπειρία και μάλιστα από θέσεις ευθύνης. Επιπλέον, στη διάρκεια της εξορίας του είχε τη δυνατότητα να ταξιδέψει αρκετά και να έρθει σε επαφή με πρόσωπα που ήταν μάρτυρες ή πρωταγωνιστές σημαντικών γεγονότων. Ο Ξενοφών γράφει σύγχρονη ιστορία και σε μεγάλο βαθμό αποτελεί ο ίδιος πηγή για την ιστορία του. Όπως και ο Θουκυδίδης, δεν παραπέμπει στο έργο άλλων ιστορικών¹. Σαφώς και γνώριζε το έργο του Ηροδότου και του Θουκυδίδη. Τα *Ελληνικά* άλλωστε αποτελούν τη συνέχεια του έργου του δευτέρου. Ο Ξενοφών όχι μόνο γνωρίζει το έργο του συμπατριώτη του, αλλά υπάρχουν σημεία του έργου του στα οποία θεωρεί δεδομένο ότι το γνωρίζουν και οι αναγνώστες του². Η περιγραφή, για παράδειγμα, της αναγγελίας της ήττας των Αθηναίων στους Αιγός Ποταμούς (*Ελλ.* 2.2.3-4) προϋποθέτει ότι οι αναγνώστες γνωρίζουν την αναγγελία της ήττας των Αθηναίων στη Σικελία (*Θουκ.* 8.1.2), αλλά και τις δημηγορίες Αθηναίων και Μηλίων (*Θουκ.* 5.90-91).

Σημαντική ήταν για τον Ξενοφώντα η σχέση του με τις εξέχουσες προσωπικότητες. Η γνωριμία του με τον Κύρο του έδωσε τη δυνατότητα να έχει πρόσβαση σε περσικές πηγές, ενώ η φιλία του με τον Αγησίλαο τον βοήθησε να έχει πληροφορίες από τον βασικότατο πρωταγωνιστή του 4^{ου} αι. Δεν πρέπει να αγνοούμε ότι υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας και πρωταγωνιστής σημαντικών ιστορικών γεγονότων. Ακολούθησε τον Αγησίλαο κατά την επιχείρησή του στη Μικρά Ασία, πολέμησε εναντίον της πατρίδας του στη μάχη της Κορώνειας, ενώ υπήρξε ο επικεφαλής της επικής επιστροφής των Μυρίων από τα βάθη της Ασίας στον ελληνικό χώρο.

¹ Στα *Ελληνικά* (3.1.2) παραπέμπει στον Θεμιστογόνη τον Συρακούσιο (δηλ. στον εαυτό του!) ως συγγραφέα της *Αναβάσεως*, ενώ στην *Ανάβαση* (1.8.26) παραπέμπει στο έργο του Κτησία.

² Βλ. σσ. 112 κ.ε.

Υπάρχει μια γενικότερη αντίληψη ότι ο Ξενοφών δεν ενδιαφερόταν πολύ για τις γραπτές πηγές ή ότι δεν είχε συστηματικό τρόπο συλλογής και αξιολόγησής τους. Ο Ξενοφών χρησιμοποιεί διάφορες γραπτές πηγές³. Πιο συγκεκριμένα: στα *Ελληνικά* συναντούμε 49 συνθήκες, 34 ψηφίσματα, 11 όρκους, 6 γράμματα, 6 λίστες, 5 χρησμούς και 3 νόμους. Είναι προφανές ότι κυριαρχούν οι συνθήκες (2.2.20, 2.4.38, 3.2.20-21, 4.8.14, 5.3.26, 7.4.6-11 κ.ά.) στις οποίες ο Ξενοφών συνήθως (και σε αντίθεση με τον Θουκυδίδη) παραφράζει αντί να μεταγράφει το κείμενο. Πλήρως βέβαια μεταγράφει την Ανταλκίδειο Ειρήνη (5.1.30-31) η οποία ήταν στη μορφή επιστολής και έφερε, όπως αναφέρει, σφραγίδες που επιβεβαίωναν τη γνησιότητά της. Στο 6.5.1-3 αναφέρει τον όρκο των Αθηναίων και των συμμάχων τους (έμμεση αναφορά στη Β' Αθηναϊκή Συμμαχία, τη δημιουργία της οποίας έχει παραλείψει) κατά τη διαδικασία επαναβεβαίωσης της ειρήνης. Στο έργο παρατίθενται πολλά ψηφίσματα, τα περισσότερα σε παράφραση. Αντιγράφει πάντως το ψήφισμα του Κανωνού (1.7.20) και παραθέτει αυτολεξεί (1.7.22) τον νόμο με τον οποίο αντιμετωπίζεται στην Αθήνα η προδοσία, ενώ δίνει σε παράφραση την απόφαση⁴ της δίκης των στρατηγών της ναυμαχίας των Αργινουσών (1.7.34). Σε παράφραση δίνονται και οι περισσότεροι όρκοι [όπως ο όρκος *περι μη μνησικακεῖν* (2.4.43), που δόθηκε, όταν καταλύθηκε το καθεστώς των Τριάκοντα τυράννων και αποκαταστάθηκε η δημοκρατία⁵]. Ο Ξενοφών αντιγράφει πλήρως δύο επιστολές. Η πρώτη, που έπεσε στα χέρια των Αθηναίων (1.1.23), γράφτηκε από τους Σπαρτιάτες οι οποίοι τόνιζαν τη δύσκολη θέση τους μετά την ήττα στην Κύζικο, και η δεύτερη περιείχε το κείμενο της Ανταλκιδείου Ειρήνης, το οποίο ήταν γραμμένο σε επιστολή τού Αρταξέρξη. Οι χρησμοί, που παρατίθενται, δεν αμφισβητούνται από τον Ξενοφώντα (3.3.3, 4.7.2) και η παράθεσή τους σχετίζεται περισσότερο με πολιτικά γεγονότα. Η ερμηνεία που δόθηκε στην αφαίρεση των όπλων από τον ναό του Ηρακλή στη Θήβα [λίγο πριν από τη μάχη στα Λεύκτρα (6.4.7)], ότι δηλ. ο θεός θα

³ Bearzot (2014:89-114).

⁴ Η εκτεταμένη χρήση εγγράφων της δίκης των στρατηγών της ναυμαχίας των Αργινουσών βοηθά τον Ξενοφώντα να αναδείξει την κρίση της αθηναϊκής δημοκρατίας η οποία έκανε μεροληπτική χρήση της δικαιοσύνης. Σε πολύ μεγάλο βαθμό θυμίζει την αντίστοιχη θουκυδίδεια αντιμετώπιση της υπόθεσης των Ερμών και του Αλκιβιάδη, στην οποία προφανώς παραπέμπει ο Ξενοφών.

⁵ Ο όρκος αυτός βέβαια δεν εμπόδισε τους Αθηναίους να στείλουν στη Μ. Ασία τους άντρες που πολέμησαν ως ιππείς υπό τους Τριάκοντα μαζί με το σπαρτιατικό εκστρατευτικό σώμα (3.1.4), ελπίζοντας ότι θα σκοτωθούν κατά τις εκεί επιχειρήσεις. Αυτό θυμίζει την ανάλογη ενέργεια του Πολυκράτη ο οποίος απέστειλε τους συμπολίτες του, που του ήταν πολύ ύποπτοι στον Καμβύση (Ηροδ. 3.45).

συντελούσε στην ήττα των Σπαρτιατών⁶, είναι η μόνη που αμφισβητείται από τον Ξενοφώντα. Από το σύνολο των καταλόγων αντιγράφεται πλήρως εκείνος των Τριάκοντα τυράννων (2.3.2), πιθανότατα από το ψήφισμα, βάσει του οποίου αυτοί τοποθετήθηκαν στην εξουσία.

Ο Ξενοφών, όπως και ο Θουκυδίδης, αξιοποιεί γραπτές πηγές που έχουν πολιτικό χαρακτήρα και αναφέρονται στις σχέσεις μεταξύ των πόλεων. Δεν φαίνεται πάντως ο Ξενοφών να ενδιαφέρεται ιδιαίτερα για γραπτές πηγές που έχουν σχέση με τη διοίκηση ή με οικονομικά θέματα. Επιπρόσθετα ο Ξενοφών αντιγράφει σε μικρότερο βαθμό από τον Θουκυδίδη τις γραπτές πηγές. Όπως και ο Θουκυδίδης, δεν αναφέρει την προέλευση και την τοποθεσία των γραπτών πηγών, ενώ δεν παραπέμπει σχεδόν καθόλου σε άλλους συγγραφείς, με μοναδική εξαίρεση τον υποτιθέμενο συγγραφέα της *Αναβάσεως* (3.1.2). Κάποιες πιθανόν να τις άκουσε και ο ίδιος, καθώς αναγνώσθηκαν δημόσια (5.1.30, 7.1.39) ή να τις είδε ο ίδιος ή να ενημερώθηκε γι' αυτές από κάποιον αυτόπτη μάρτυρα.

Ο Ξενοφών δεν φαίνεται να αμφισβητεί τις γραπτές πηγές που χρησιμοποιεί ούτε επίσης να τις χρησιμοποιεί ως τεκμήριο για το μακρινό παρελθόν. Αξιοσημείωτη είναι η απουσία στο έργο του επιγραφικού υλικού, το οποίο υπήρχε σε αφθονία τον 4^ο αι. Σε σχέση με τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη χρησιμοποιεί λιγότερο τις γραπτές πηγές για την επιβεβαίωση της ιστορικής αφήγησης. Φαίνεται να πιστεύει ότι μπορούσε να μάθει περισσότερα για τα γεγονότα από την προσωπική του έρευνα και λιγότερα από τις επιγραφές, ιδιαίτερα μάλιστα για τα γεγονότα στα οποία ήταν ο ίδιος παρών. Δείχνει να εμπιστεύεται περισσότερο τα μάτια και τα αυτιά του.

Αξιοποιώντας το πλεονέκτημα που προσφέρει η συγγραφή σύγχρονης ιστορίας, ο Ξενοφών βασίστηκε σε προφορικές, κατά κύριο λόγο, πηγές, αξιοποίησε τις δυνατότητες που του παρείχε η προσωπική και επιτόπια έρευνα και κυρίως τις προσωπικές του εμπειρίες από τη συμμετοχή του σε γεγονότα και τις προσωπικές του γνωριμίες. Το περιεχόμενο των *Ελληνικών* δεν καθιστούσε απαραίτητη τη χρήση του

⁶ Προφανώς πρόκειται για τέχνασμα των Θηβαίων, για να ανυψώσουν το ηθικό των στρατιωτών τους πριν από τη μάχη. Πβλ. το του Ηροδότου (8.41.2-3): το ότι το ιερό φίδι της Ακρόπολης δεν καταβρόχθισε το αφιέρωμα υποδείκνυε, κατά την ερμηνεία, ότι οι Αθηναίοι έπρεπε να εγκαταλείψουν την πόλη, καθώς ο περσικός στρατός πλησίαζε. Σε κάθε περίπτωση αναδεικνύεται η αξιοποίηση θρησκευτικών στοιχείων για πολιτικούς σκοπούς.

έργου άλλων ιστορικών. Δεν γνωρίζουμε αν είχε υπόψη του το έργο του ιστορικού της Οξυρρύγχου. Άλλωστε, δεν φαίνεται πουθενά στα *Ελληνικά* του να ανοίγει διάλογο με το έργο αυτό ή να το υπονοεί.

2.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας

Τα *Ελληνικά* του Ξενοφώντος σώζονται ακέραια. Από το έργο όμως απουσιάζει οποιοδήποτε προοίμιο, οποιαδήποτε αναφορά στον ιστορικό που συγγράφει. Ο Ξενοφών, εφόσον ως συγγραφέας προτιμά την ανωνυμία, δεν προβάλλει άμεσα, όπως κάνουν ο Θουκυδίδης και ο Κτησίας, την παρουσία του σε γεγονότα ή την προσωπική έρευνα που διεξήγαγε και την αξιοποίηση αυτοπτών μαρτύρων. Εντούτοις, ολόκληρο σχεδόν το έργο του βασίζεται σε όσα ο ίδιος έζησε, έχοντας την ιδιότητα του αξιωματούχου ή του στρατιώτη, αλλά και σε όσα έμαθε και είδε χάρη στη γνωριμία και τις φιλικές σχέσεις που είχε με τους πρωταγωνιστές των εξελίξεων. Ο Ξενοφών συνόδευσε τον Αγησίλαο κατά την επιστροφή του από την Ασία στην Ελλάδα και πολέμησε στη μάχη της Κορώνειας, ενώ ο γιος του Γρύλλος έπεσε στη μάχη της Μαντίνειας, πολεμώντας στο πλευρό των Αθηναίων. Ο ίδιος αποτέλεσε σε πολύ μεγάλο βαθμό την πηγή για την ιστορία του. Συνεπώς, η συμβολή της αυτοψίας είναι αυτονόητη στο έργο του.

Ενδιαφέρουσα είναι και η τεχνική με την οποία καλλιεργεί στον αναγνώστη την αίσθηση της αυτοψίας. Συχνά αναφέρεται στο τι «οι άλλοι θα έλεγαν» για κάποιο γεγονός (*Ελλ.* 2.3.56, 3.1.14, 3.2.27). Η Gray μάλιστα υποστηρίζει ότι στο 3.4.16-20 ο Ξενοφών κάνει χρήση του ομηρικού φανταστικού μάρτυρα⁷: *ἐπερρώσθη δ' ἄν τις κὰ κεῖνο ἰδών*. Μέσα από τη χρήση τέτοιων αναφορών ο Ξενοφώντας από τη μια ζωντανεύει στα μάτια του αναγνώστη την αφήγηση και από την άλλη ενισχύει την αξιοπιστία του δίνοντας την αίσθηση της ύπαρξης αυτοπτών μαρτύρων⁸. Η αίσθηση της αυτοψίας δηλαδή ενισχύεται και με αφηγηματικά μέσα.

⁷ Η ίδια τεχνική υπάρχει στα λόγια του Έκτορα (*Ιλιάδα* 7.89-91, 22.107). Βλ. Gray (2003:120), de Jong (1987:69-74) και Wilson (1979:1-15). Πρόκειται για μια από τις πιο ισχυρές ομηρικές λογοτεχνικές τεχνικές η οποία διατηρήθηκε στην αρχαϊκή ποίηση (π.χ. *ᾠδε δὲ πᾶς τις ἔρειε*, Θέογνις, 22W), στους τραγικούς, στους ρήτορες και στην ιστοριογραφία.

⁸ Για τη χρήση της συγκεκριμένης αφηγηματικής τεχνικής στον Θουκυδίδη βλ. σ. 92 κ.ε.

2.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας

Ο Ξενοφών επιδιώκει στα *Ελληνικά* να θεωρηθεί εξίσου αμερόληπτος με τον ιστορικό, του οποίου το έργο συνεχίζει. Το έργο ξεκινά απότομα και απουσιάζει από αυτό ένα εισαγωγικό ή μεθοδολογικό προοίμιο. Το απότομο ξεκίνημα (*μετὰ δὲ ταῦτα...*) ίσως και να οφείλεται στην προσπάθεια του Ξενοφώντος να δείξει ότι το έργο του αποτελεί τη συνέχεια της ανολοκλήρωτης ιστορίας του Θουκυδίδη. Η απουσία προοιμίου και η αποσιώπηση του συγγραφέα-αφηγητή ξαφνιάζουν τον αναγνώστη, ιδιαίτερα μάλιστα αν ανακαλέσει κανείς στη μνήμη του το προοίμιο του Ηροδότου και του Θουκυδίδη⁹. Παρόμοια τακτική ακολουθεί ο Ξενοφών και στην *Ανάβασιν* όπου επίσης δεν προσδιορίζεται ποιος γράφει το έργο¹⁰. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την αφήγηση σε τρίτο πρόσωπο και την ελάχιστη χρήση του πρώτου προσώπου, δείχνει την επιθυμία του Ξενοφώντος να αποφύγει την κατηγορία της υποκειμενικής και μεροληπτικής αφήγησης και να υποβάλει στον αναγνώστη την αίσθηση της ιστορικής αντικειμενικότητας. Πριν ξεκινήσει την αφήγηση της μάχης της Κορώνειας, δηλώνει ότι *διηγῆσομαι δὲ καὶ τὴν μάχην, καὶ πῶς ἐγένετο οἷα οὐκ ἄλλη τῶν γ' ἐφ' ἡμῶν* (*Ελλ.* 4.3.16). Ο αφηγητής με τα λόγια «τουλάχιστον σε σχέση με αυτές της εποχής μας» δηλώνει την ιδιαιτερότητα της μάχης και δείχνει μετριοπάθεια ως προς τα όρια της γνώσης του. Δεν διεκδικεί τη μοναδικότητά της σε σχέση με άλλες μάχες του παρελθόντος. Με τον τρόπο αυτό επιδιώκει να κερδίσει τον αναγνώστη και να τον κάνει να πιστέψει ότι γράφει αξιόπιστα και αμερόληπτα. Η αμεροληψία του ενισχύεται επίσης με την ισορροπία που υπάρχει στον έπαινο και τον ψόγο διαφόρων ιστορικών προσωπικοτήτων. Ο Τελευτίας επαινείται για τον τρόπο με τον οποίο εμπνέει τους στρατιώτες του (5.1.4), όχι όμως για την οργισμένη του αντίδραση που οδήγησε στον θάνατό του (5.3.5-7). Το ίδιο ισχύει και για τον Ιφικράτη: ο Ξενοφών επαινεί τον τρόπο με τον οποίο αυτός προετοίμασε τους στρατιώτες κατά την εκστρατεία προς την Κέρκυρα (6.2.27-30, 6.2.32), του ασκεί

⁹ Για το συγκεκριμένο θέμα βλ. Gray (1989:1-2), Dillery (1995:10).

¹⁰ Στα *Ελληνικά* (3.1.2) αποδίδει την *Ανάβασιν* στον Θεμιστογόνη τον Συρακούσιο και αναφερόμενος (3.2.7) στον επικεφαλής των Μυρίων, δεν γράφει το όνομά του, αλλά προσδιορίζεται ως *ὁ τῶν Κυρείων προεστηκώς*.

όμως κριτική (6.5.51-52) για την αποτυχία του να αποτρέψει τη διέλευση του θηβαϊκού στρατεύματος¹¹.

¹¹ Βλ. επίσης και Gray (2004:129-146).

2.2. Η αφηγηματική τεχνική

Κυρίαρχη τόσο στα *Ελληνικά* όσο και στα υπόλοιπα έργα του Ξενοφώντος είναι η παρουσία ενός παντογνώστη αφηγητή ο οποίος γνωρίζει τις σκέψεις και τα συναισθήματα των ηρώων του και ο οποίος σπάνια απευθύνεται σε πρώτο πρόσωπο στους αναγνώστες του. Συχνά προσπαθεί να κρατήσει το ενδιαφέρον των αναγνωστών με σχόλια και γενικές παρατηρήσεις ή προσπαθεί να στρέψει την προσοχή τους σε σημεία που ο ίδιος θεωρεί σημαντικά. Ο Ξενοφών επιδιώκει να κερδίσει την εμπιστοσύνη των αναγνωστών του έργου του. Για τον σκοπό αυτό αξιοποίησε την αφηγηματική τεχνική του Ομήρου, του Ηροδότου και του Θουκυδίδη εισάγοντας όμως σημαντικές καινοτομίες.

Με τον Θουκυδίδη επανερχόμαστε στον τριτοπρόσωπο παντογνώστη αφηγητή ο οποίος είναι αναγνωρίσιμος από το προοίμιο του έργου. Από την αρχή δηλώνεται ότι είναι σύγχρονος με τα γεγονότα, ενώ ταυτόχρονα είναι *εσωτερικός, ομοδιηγητικός* αφηγητής, όταν για παράδειγμα αφηγείται τα γεγονότα της Αμφίπολης¹². Δίνει την εντύπωση ότι μεταχειρίζεται τον εαυτό του ως ιστορικό πρόσωπο, όπως και τα υπόλοιπα πρόσωπα του έργου του. Στο προοίμιό του αυτοσυστήνεται¹³ ως *Θουκυδίδης Αθηναῖος*, και στο 4^ο βιβλίο του ως *Θουκυδίδης ὁ Ὀλόρου* διευκρινίζοντας ότι είναι ο συγγραφέας του έργου (4.104.4). Διευκρινίζει όμως ότι πρόκειται για το ίδιο πρόσωπο με τον συγγραφέα του έργου. Η επιλογή του τοπωνυμικού αντί του πατρωνυμικού στο προοίμιο ακολουθεί την αντίστοιχη επιλογή του Ηροδότου. Ταυτόχρονα ενισχύεται η αξιοπιστία του έργου του, καθώς δηλώνεται ότι κατάγεται από την Αθήνα, μία από τις δύο εμπλεκόμενες πόλεις στον Πελοποννησιακό πόλεμο· είχε συνεπώς τη δυνατότητα να έχει άμεση πρόσβαση σε πληροφόρηση και σε πηγές. Τον ίδιο στόχο εξυπηρετεί και η αναφορά του ότι ξεκίνησε το γράψιμο με την έναρξη του πολέμου¹⁴.

¹² de Jong (2004a).

¹³ Είναι η μόνη περίπτωση που αναγράφεται έτσι το όνομα του ιστορικού. Εκτός από το προοίμιο στο λεγόμενο δεύτερο προοίμιο (5.26) αναγράφεται επίσης το όνομα *Θουκυδίδης Αθηναῖος (γέγραφε δὲ καὶ ταῦτα ὁ αὐτὸς Θουκυδίδης Αθηναῖος)*. Σε δεκαπέντε άλλες περιπτώσεις απαντά μόνο το μικρό του όνομα. Στην επιτάφια στήλη του ήταν γραμμένο επίσης, όπως ήταν συνηθισμένο στην Αθήνα, το όνομα του πατέρα του και του δήμου από τον οποίο καταγόταν, *Θουκυδίδης Ὀλόρου Ἄλιμούσιος* (Μαρκελ. *Βίος Θουκ.* 16.4). Για τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται οι πρωταγωνιστές στον Θουκυδίδη, ιδιαίτερα πριν από τις δημηγορίες βλ. Pavlou (2013:409-433).

¹⁴ Rood (2004, 2007).

Στο έργο του Θουκυδίδη υπάρχουν ελάχιστες παρεμβάσεις σε πρώτο πρόσωπο, οι οποίες επιτελούν συγκεκριμένο ρόλο. Είτε υπενθυμίζουν κάτι που ειπώθηκε προηγουμένως (2.48.3, 3.90.1, 5.26.6) είτε προλέγουν τί θα περιλαμβάνει μια νέα ενότητα (2.48.3, 6.54.1) είτε ακόμη εκφράζουν την αδυναμία του ιστορικού να δηλώσει κάτι (3.113.6, 5.68.2, 6.2.1). Ο αφηγητής στον Θουκυδίδη είναι περισσότερο ομηρικός και λιγότερο ηροδότειος¹⁵. Στην αφήγησή του ο Θουκυδίδης εμπλέκει τον αναγνώστη χρησιμοποιώντας ρητορικές ερωτήσεις (7.44.1, 8.96.2), αξιοποιώντας τον ανώνυμο¹⁶ συνομιλητή (1.10.1, 5.20.2-3, 6.55.1) και κάποτε απευθυνόμενος στους μελλοντικούς αναγνώστες του έργου του (1.22.4). Παράλληλα, εξασφαλίζεται η συνοχή και διευκολύνεται η ερμηνεία των γεγονότων με τη χρήση¹⁷ συνειρμών (1.141.2-144.1 με 1.121-122.1), με την *αντίστιξη* επεισοδίων¹⁸ (π.χ. τον *Επιτάφιο* του Περικλή ακολουθεί η περιγραφή του λοιμού στην Αθήνα, τη δημηγορία των Μηλίων η Σικελική εκστρατεία). Ο ρόλος του ως αφηγητή δηλώνεται είτε με την αξιοποίηση *προλήψεων* (2.65, 4.81, 5.26), *αναλήψεων* (1.128-135, 1.136-138, 6.2-5, 6.54-59) και αφηγηματικών μετατοπίσεων¹⁹, με άμεσους χαρακτηρισμούς πριν από τις δημηγορίες, με γενικεύσεις για την ανθρώπινη φύση (4.108.4) ή με αναφορές στο πώς συνηθίζει το πλήθος να συμπεριφέρεται (2.65.4). Παρά την αίσθηση ότι ο Θουκυδίδης κατά κανόνα δεν αφήνει περιθώρια για αμφισβήτηση της εγκυρότητας της αφήγησής του²⁰, υπάρχουν και εκφράσεις αβεβαιότητας ειδικά, όταν πρόκειται για κίνητρα πράξεων των Σπαρτιατών ή των Περσών (2.18.5, 2.20.1, 2.57.1, 3.79.3, 5.54.1, 8.46.5). Εν αντιθέσει με τον Ηρόδοτο δεν δίνει πολλαπλές εκδοχές για τα γεγονότα που περιγράφει [με εξαίρεση τη διπλή εκδοχή για τη σύγκρουση Θήβας και Πλαταιών (2.5.6) και την τριπλή για τα κίνητρα του Τισσαφέρνη (8.87)].

Η πιο σημαντική καινοτομία του Ξενοφώντος είναι ότι ο αφηγητής των *Ελληνικών* δεν είναι επώνυμος, καθώς δεν υπάρχει προοίμιο και δεν δηλώνεται ο συγγραφέας του έργου²¹. Τα *Ελληνικά* παραπέμπουν στο ανολοκλήρωτο έργο του

¹⁵ Για τον ρόλο του ομηρικού αφηγητή βλ. de Jong (2006:188-207), Loudon (2006), Scodel (2009:339-370), Rengakos (2006:279-300).

¹⁶ Βλ. πρπ. σ.89 και υποσ. 7.

¹⁷ βλ. Ρεγκάκος (2009:86-88).

¹⁸ βλ. Connor (1984:158).

¹⁹ Rood (1998).

²⁰ Gribble (1998).

²¹ Η απόκρυψη του αφηγητή υπάρχει και στην *Ανάβασιν* (η οποία δεν έχει επίσης προοίμιο). Ανάλογη τακτική ακολουθεί και ο Ισοκράτης, όταν στον λόγο του *Νικοκλής* παρουσιάζει τον Κύπριο βασιλιά να απευθύνεται ο ίδιος στους υπηκόους του.

Θουκυδίδη το οποίο και συνεχίζουν, αποκτώντας έτσι μεγαλύτερη εγκυρότητα, καθώς προβάλλονται ως η συνέχειά του. Ο ανώνυμος αφηγητής ενισχύει την αντικειμενικότητα και την αίσθηση της αμεροληψίας σε ένα έργο που συχνά επαινούνται ή επικρίνονται ιστορικά πρόσωπα της εποχής.

Η απουσία προοιμίου²² δεν εμποδίζει την ύπαρξη ενός αφηγητή που ελέγχει το υλικό και τον τρόπο με τον οποίο αυτό παρουσιάζεται. Ο αφηγητής στα *Ελληνικά* είναι εμφανής, σχολιάζει και παρεμβαίνει, συχνά μάλιστα σε πρώτο πρόσωπο. Οι πρωτοπρόσωπες παρεμβάσεις απουσιάζουν από το μέρος που συνεχίζει το έργο του Θουκυδίδη (1.1.1-2.3.10) και είναι περισσότερες στο υπόλοιπο έργο (2.3.56, 4.2.16, 4.3.16, 4.8.1, 5.1.4, 5.3.7 κ.ά.), δείχνοντας έτσι την αυτοπεποίθηση του αφηγητή²³ και τον έλεγχο που αποκτά πάνω στο έργο του.

Παρεμβαίνοντας σε πρώτο πρόσωπο ο αφηγητής δηλώνει τί αξίζει να καταγραφεί και τί όχι και επαινεί ή κατηγορεί συγκεκριμένα ιστορικά πρόσωπα. Με τον τρόπο αυτό παρουσιάζεται ως το πρόσωπο που μπορεί να διακρίνει τι πρέπει να κάνει στην κάθε περίπτωση, δείχνοντας έτσι την επάρκειά του και την ανώτερη γνώση του σε σχέση με τους αναγνώστες του²⁴.

Ο αφηγητής συνήθως παρουσιάζει τα γεγονότα με χρονολογική σειρά, χρησιμοποιεί όμως *προλήψεις*²⁵ (6.4.33-37) και *αναλήψεις* (4.5.11-17).

²² Βλ. Gray (2004:129-146) και Bradley (2010:520-552). Ο Bradley πραγματεύεται την περίπλοκη και πολυεπίπεδη αφήγηση του Ξενοφώντος στην *Ανάβασιν*, ένα έργο που, κατά την άποψή του, συνιστά ένα υβριδικό λογοτεχνικό είδος. Υποστηρίζει μάλιστα ότι η απουσία προοιμίου στην *Ανάβασιν* βοηθά τον Ξενοφώντα να ξεφύγει από τη δέσμευση σε ένα συγκεκριμένο θέμα και σε μια συγκεκριμένη μεθοδολογία. Μπορούμε να δεχτούμε ότι παρόμοιο στόχο μπορεί να έχει η απουσία προοιμίου και στα *Ελληνικά*.

²³ Αντίστοιχη πρακτική ακολουθείται και στην *Ανάβασιν*. Για περισσότερα βλ. Bradley (ό.π.).

²⁴ Η Gray (ό.π.) επισημαίνει ότι στον *Τέρωνα* (2.3-5) δηλώνεται η διαφορά στη συμπεριφορά και τη στάση του φιλοσόφου από την αντίστοιχη του πλήθους. Κατά τον ίδιο τρόπο προβάλλεται ο αφηγητής των *Ελληνικών* σε σχέση με τους αναγνώστες του.

²⁵ Η *ανάληψη* και η *πρόληψη* χρησιμοποιούνται ως αφηγηματολογικοί όροι. Ως *ανάληψη* ορίζεται η αφήγηση ενός γεγονότος το οποίο συνέβη πιο πριν από το χρονικό σημείο στο οποίο βρίσκεται η αφήγηση (flashback). *Πρόληψη* είναι η αφήγηση ενός γεγονότος το οποίο θα συμβεί μεταγενέστερα από το χρονικό σημείο που βρισκόμαστε στην αφήγηση. Για τους όρους βλ. περισσότερα στο de Jong I.J.F., Nunlist R.(eds) *Time in ancient Greek Literature, Studies in Ancient Greek Narrative* (Leiden 2007) και στο de Jong, I.J.F., Nunlist R., Bowie A. (eds), *Narrators, Narratees and Narratives in Ancient Greek Literature* (Leiden, Boston 2004).

Εμπλέκει τους αναγνώστες στην αφήγηση με τη χρήση ρητορικών ερωτήσεων (4.4.12, 6.5.52, 7.5.16), με την αμφισβήτηση των ορίων και της δικής του γνώσης ιδιαίτερα με τις αναφορές του στον ρόλο του θείου (2.4.19, 6.4.3, 7.5.10), με το να απευθύνεται ουσιαστικά προς αυτούς επισημαίνοντάς τους το δίδαγμα το εξαγόμενο από τον τρόπο με τον οποίο καταλήφθηκε²⁶ η Μαντίνεια (5.2.7) και με διατυπώσεις που λειτουργούν ως γνωμικά (4.5.6, 7.3.12). Άλλες φορές η αφήγηση έρχεται σε αντίθεση με αυτό που θα ανέμενε ο αναγνώστης (5.3.20) ή κάποιο άλλο ιστορικό πρόσωπο στο έργο, όπως ο Τισσαφέρνης (3.4.21) ο οποίος ανέμενε ότι ο Αγησίλαος θα τον εξαπατήσει, πράγμα που τελικά δεν συνέβη. Χρησιμοποιεί επίσης τον ανώνυμο συνομιλητή (τις, 5.1.19, 5.3.20, 5.4.1, 6.4.13, 7.2.16) ή τον ανώνυμο μάρτυρα²⁷ (6.4.16) και προβάλλει καταστάσεις που λίγο έλειψαν να προκύψουν²⁸, αλλά τελικά δεν προέκυψαν (7.5.10).

Ο Ξενοφώντας αποφεύγει, όπως ο Θουκυδίδης, τις πολλαπλές εκδοχές για κάποιο γεγονός (εξαίρεση αποτελεί η διπλή εκδοχή για τα αίτια της δολοφονίας του Αλεξάνδρου, 6.4.37).

Ο αφηγητής στα *Ελληνικά*, αν και ανώνυμος, είναι παρών με άμεσες και έμμεσες παρεμβάσεις και «βοηθά» τους αναγνώστες του να διακρίνουν την αξία, αλλά και τα ελαττώματα των πρωταγωνιστών και να εξοικειωθούν με γεγονότα και καταστάσεις για τις οποίες η γνώση τους δεν μπορεί να είναι ικανοποιητική.

Στην ενίσχυση της αξιοπιστίας²⁹ του αποβλέπει και η σεμνή τοποθέτησή του στον επίλογο του έργου, όπου τονίζει ότι είναι ένας από τους πολλούς που μπορούν να συνεχίσουν³⁰ το έργο (7.5.27). Κερδίζει έτσι τη συμπάθεια του αναγνώστη και την εμπιστοσύνη του. Προς την ίδια κατεύθυνση λειτουργεί και ο τρόπος με τον οποίο γράφει ο Ξενοφών. Το ύφος του φαίνεται να είναι «απλό», ηροδότειο³¹ θα λέγαμε. Η

²⁶ Ο Ηρόδοτος (1.191) αφηγείται επίσης τον τρόπο με τον οποίο ο Κύρος αξιοποίησε τον ποταμό που διερχόταν μέσα από τα τείχη της Βαβυλώνας, για να καταλάβει την πόλη.

²⁷ Βλ. και Tsagalis (2009:451-479).

²⁸ Με παρόμοιο τρόπο ο Θουκυδίδης παρουσιάζει το περιτείχισμα των Αθηναίων στις Συρακούσες (7.2.4) και την προσπάθεια των Συρακουσίων να το εμποδίσουν, αυξάνοντας την αγωνία των αναγνωστών.

²⁹ Βλ. επίσης Dewald (2007:89-101) και Gray (ό.π.).

³⁰ Σύμφωνα με τον Nicolai (2014:63-88) τα *Ελληνικά* δεν είναι ανοιχτά στη συνέχεια, εκτός αν κάποιος αποδεχτεί την πρόσκληση του Ξενοφώντος.

³¹ Βλ. Ρεγκάκος (2009:147). Σύμφωνα με τον Brock (2003) το υποτιθέμενο «απλό» ύφος του Ηροδότου είναι αρκετά έντεχνο και επεξεργασμένο. Για το ύφος του Ηροδότου βλ. Διονύσιο

επιλογή του ύφους γίνεται σκόπιμα. Απορρίπτει το «πυκνό» ύφος του Θουκυδίδη, όχι μόνο για να κάνει πιο κατανοητές τις απόψεις του, αλλά και για να άρει τις όποιες επιφυλάξεις θα είχαν οι αναγνώστες για ένα δυσνόητο κείμενο, ωθώντας τους έτσι να δεχτούν πιο εύκολα την αξιοπιστία της αφήγησής του.

Βασικό εργαλείο της αφηγηματικής τεχνικής του Ξενοφώντος αποτελούν οι δραματοποιημένες εξιστορήσεις. Πρόκειται για συνδυασμό, όπως αποφαίνεται η Gray, ανεπίσημης συζήτησης και αφήγησης³², οι οποίες απαντούν συχνά στα *Ελληνικά*. Τέτοιο συνταίριασμα παρατηρείται στα περιστατικά, όπως είναι η συνάντηση του Λύσανδρου με τον Κύρο (1.5.1-7)³³, του Καλλικρατίδα με τον Λύσανδρο (1.6.1-3)³⁴, το επεισόδιο στη Χίο με τους *καλαμηφόρους* (2.1.1-5), το επεισόδιο του Θηραμένη με τον Σάτυρο (2.3.56), η αντίδραση του Λυσάνδρου στην στάση του Αγησιλάου απέναντί του στην Έφεσο (3.4.7-10), ο γάμος της κόρης του Σπιθριδάτη (4.1.3-15) ή η συνάντηση του Αγησιλάου με τον Φαρνάβαζο (4.1.29-38). Αυτές οι αφηγήσεις³⁵, οι οποίες συχνά στερούνται ιστορικής σημασίας και θα μπορούσαν να παραλειφθούν, ενσωματώνονται στο έργο και του προσδίδουν ζωντάνια, παραστατικότητα και ενδιαφέρον. Από την άλλη είναι σημαντικός ο ρόλος τους στην περιγραφή του χαρακτήρα των πρωταγωνιστών, αλλά και στην ανάδειξη ταυτόχρονα της ηθικής τους υπεροχής ή κατωτερότητας.

Στο κείμενο των *Ελληνικών* του Ξενοφώντος περιλαμβάνονται δημηγορίες, ομιλίες προσώπων, τις οποίες ο ιστορικός επιλέγει να παρουσιάσει. Δεν

Αλικαρνασσέα (*Περί Θουκ.* 5) και Αριστοτέλη (*Ρητορ.* 3.9). Η *είρομένη λέξις* χρησιμοποιείται από τον Ηρόδοτο κυρίως στην παρουσίαση προφορικών παραδόσεων, ενώ υπάρχουν και σημεία όπου το ύφος του γίνεται περίπλοκο, κυρίως στα χωρία που διερευνά ένα θέμα έχοντας μόνο ενδείξεις και όχι αποδείξεις (π.χ. 1.56, 2.45-47).

³² 1989: 11-76.

³³ Σύμφωνα με την Gray (1981:321-334), ο διάλογος χρησιμοποιείται από τον Ξενοφώντα κατά τρόπο ανάλογο με αυτόν του Ηροδότου, με στόχο δηλ. να αποκαλυφθούν ηθικά χαρακτηριστικά των προσώπων που εμπλέκονται σε αυτόν.

³⁴ Ο Due (1987:53-62) υποστηρίζει ότι ο Ξενοφών προβάλλει μια μάλλον θετική πλευρά του Λυσάνδρου, παρά την αντιπαράθεση του τελευταίου με τον Αγησίλαο. Γενικά αποφεύγει τις ξεκάθαρες κρίσεις για το πρόσωπό του, αφήνοντας τα γεγονότα να μιλήσουν μόνο τους και τους αναγνώστες να βγάλουν τα δικά τους συμπεράσματα.

³⁵ Και στο έργο του Ηροδότου υπάρχουν ιστορίες που μπορούν να σταθούν μόνες τους και οι οποίες έχουν όλα τα χαρακτηριστικά μιας τραγωδίας, όπως για παράδειγμα η ιστορία της γυναίκας του Κανδαύλη (1.7-13) ή η ιστορία με τον Άτυ και τον Άδραστο (1.34-35) [βλ. de Jong (2004), Ρεγκάκος (2009), Brock (2003), Dewald (2007)].

καταλαμβάνουν την ίδια έκταση, που έχουν στον Θουκυδίδη³⁶, ούτε φαίνεται να εξυπηρετούσαν τον ίδιο σκοπό. Όπως υποστηρίζει η Gray³⁷, δεν χρησιμοποιούνται από τον Ξενοφώντα για την ανάλυση των πολιτικών κινήτρων των πρωταγωνιστών ούτε εμβαθύνουν στην ανάλυση πολιτικών ή άλλων θεμάτων και στην ανάδειξη βασικών χαρακτηριστικών της ανθρώπινης φύσης. Στον Ξενοφώντα ο βασικότερος ρόλος τους είναι να προβάλουν την ηθική ποιότητα των ομιλητών, εφόσον ο λόγος ενός άνδρα καθρεφτίζει την ηθική του ποιότητα, να εξυψώσουν ή να καταδικάσουν την ηθική στάση προσώπων ή πόλεων. Τόσο τα πρόσωπα, όσο και οι πόλεις, μπορούν να έχουν μεγάλη ή μικρή ισχύ. Η έμφαση όμως, που δίνει ο Ξενοφών σε θέματα σχετιζόμενα με την ηθική συμπεριφορά, δεν αποκλείει την πολιτική ανάλυση που μπορεί ταυτόχρονα να συνυπάρχει³⁸. Τέτοιοι είναι οι λόγοι του Ευρυπτόλεμου (1.7.16), του Θρασύβουλου (2.4.13-17), των εκπροσώπων των Θηβαίων πρέσβων προς τους Αθηναίους για βοήθεια (3.5.8-15), του Κορίνθιου Κλειτέλους (6.5.37) και του Φλειάσιου Προκλέους (6.5.38-48) μπροστά στη θηβαϊκή απειλή.

Σημαντικό χαρακτηριστικό της αφηγηματικής δομής των *Ελληνικών*, πέρα από την εξιστόρηση ιστορικών και πολιτικών γεγονότων, αποτελεί η οργάνωση της αφήγησης γύρω από κάποια επεισόδια, τα οποία μάλιστα καταλαμβάνουν σημαντικό αριθμό σελίδων σε ολόκληρο το έργο. Τέτοια επεισόδια είναι η δίκη των στρατηγών της ναυμαχίας των Αργινουσών (1.7.1-35)³⁹, το καθεστώς των Τριάκοντα τυράννων και η αποκατάσταση της δημοκρατίας (2.3.11-2.4.43)⁴⁰, η κατάληψη της Καδμείας από τους Σπαρτιάτες (5.2.25-29), η απελευθέρωση της Θήβας από την σπαρτιατική κυριαρχία (5.4.2-12), η αθώωση του Σφοδρία (5.4.25-33), το επεισόδιο που σχετίζεται με τους κατοίκους του Φλειούντα (7.2.1). Τα επεισόδια αυτά μπορούν να

³⁶ Οι δημηγορίες με τη μορφή μάλιστα αντιλογιών εμφανίζονται και στον Ηρόδοτο. Περισσότερα βλ. Fornara (1983:142-168), Marincola (2007a), Ζωγράφου (2010).

³⁷ ό.π.

³⁸ Πολλές φορές η πολιτική ερμηνεία συνυπάρχει με την ανάδειξη μιας ηθικής στάσης. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι οι λόγοι με τους οποίους οι Σπαρτιάτες δικαιολογούν την μη καταστροφή της Αθήνας μετά την παράδοσή της (*Ελλ.* 2.2.20). Αν και προβάλλεται ως λόγος η αναγνώριση της προσφοράς της πόλης, ο αναγνώστης αφήνεται ελεύθερος από τον Ξενοφώντα να σκεφτεί και τα κίνητρα που κρύβονται πίσω από αυτήν την επιλογή των Σπαρτιατών.

³⁹ Για μια πιο εκτεταμένη συζήτηση των λόγων της δίκης και καταδίκης των στρατηγών στις Αργινούσες βλ. Krentz (2009:317-321) και Asmonti (2006:1-21). Για τον τρόπο με τον οποίο το επεισόδιο λειτουργεί ερμηνευτικά για το υπόλοιπο έργο βλ. Pownall (2000:499-513).

⁴⁰ Ο Dillery (1995:139-167) θεωρεί ότι ο Ξενοφών αντιμετωπίζει το συγκεκριμένο επεισόδιο ως παράδειγμα του τρόπου με τον οποίο αποτυγχάνει μια κοινότητα ή ένα καθεστώς. Το επεισόδιο αυτό λειτουργεί ως ερμηνευτικό κλειδί για όσα θα ακολουθήσουν στη συνέχεια του έργου.

αναγνωσθούν και ως αυτόνομα τμήματα. Παρά την αυτοτέλεια που παρουσιάζουν, βοηθούν τον Ξενοφώντα, αλλά και τον αναγνώστη, να ερμηνεύσει και να κατανοήσει προηγούμενα, αλλά και μεταγενέστερα γεγονότα. Το παράδειγμα της πόλης του Φλειούντα είναι πολύ χαρακτηριστικό: οι κάτοικοι μιας μικρής πόλης λειτουργούν ως πρότυπο σωστής ηθικής και πολεμικής στάσης απέναντι στον εξωτερικό κίνδυνο και μας αφήνουν να κάνουμε συγκρίσεις όχι μόνο για την προηγούμενη στάση μεγάλων πόλεων, αλλά και για τους λόγους που οδήγησαν τις πόλεις αυτές στην καταστροφή τους. Μπορούμε να πούμε ότι τα επεισόδια αυτά έχουν όλα τα χαρακτηριστικά των λόγων του Ηροδότου⁴¹, αλλά και οι εισαγωγικές τους φράσεις διατυπώνονται με ηροδότειο τρόπο⁴². Έτσι, το επεισόδιο της κατάληψης της Καδμείας αρχίζει με την φράση *ἦν τις Φιλλίδας* και η ιστορία του Σφοδρία με το *ἦν υἱὸς τῷ Σφοδρία*. Επιπλέον, στην περίπτωση της απελευθέρωσης των Θηβών ο Ξενοφών αριθμεί επτά συνωμότες⁴³, όπως ακριβώς κάνει ο Ηρόδοτος, όταν αναφέρεται στους επτά Πέρσες συνωμότες που ανέτρεψαν την εξουσία του Μάγου (3.70). Ο τρόπος επίσης, με τον οποίο θανατώθηκε ο τύραννος των Φερών Αλέξανδρος (6.4.35-37), θυμίζει την αντίστοιχη ηροδότεια εξιστόρηση του θανάτου του Κανδαύλη (1.8-12).

Αξίζει να σημειώσουμε ότι μέσα στα *Ελληνικά* υπάρχουν αρκετά ζεύγη παράλληλων επεισοδίων. Έτσι μπορούμε να επισημάνουμε τη χρήση παρόμοιων τεχνασμάτων που κάνουν ο Κόνων (1.6.19-22) και ο Λύσανδρος (2.1.22-27), τον τρόπο με τον οποίο ο Ερμοκράτης (1.1.27-31) και ο Αγησίλαος (4.2.1-3) υπάκουσαν στις εντολές της πόλης τους, έστω κι αν διαφωνούσαν με αυτές, την ομοιότητα της έκκλησης του Λεοντιάδη προς τον Φοιβίδα (5.2.26-27) με εκείνη των κατοίκων του Φλειούντα προς τον Χάρητα (7.2.20), τα λόγια του Κλειγένη, που παρουσιάζουν την

⁴¹ Οι λόγοι στον Ηρόδοτο επιμερίζονται σε πέντε βασιλείς της Ανατολής -τον Κροίσο, τον Κύρο, τον Καμβύση, τον Δαρείο και τον Ξέρξη- και αφορούν τους κατακτητικούς τους πολέμους. Οι λόγοι αυτοί διαθέτουν ένα πλεόνασμα νοήματος που βοηθά στην κατανόηση των ευρύτερων συμφραζομένων. Από την άλλη λειτουργούν ως αφηγηματικές αναλήψεις, οι οποίες επιβραδύνουν, αναστέλλουν την επεκτατική ορμή των δυναστών της Ανατολής. Θα μπορούσε να πει κανείς ότι μπορούν να συγκριθούν με τις θουκυδίδειες δημηγορίες και με τον τρόπο με τον οποίο αυτές φωτίζουν τις βαθύτερες πτυχές των γεγονότων [Ρεγκάκος (2009)].

⁴² Με τη φράση *Κροίσος ἦν Λυδὸς μὲν γένος* (1.6) εισάγει ο Ηρόδοτος την ιστορία του Κροίσου. Προφανώς πρόκειται για στερεότυπη εισαγωγή μιας προφορικής αφήγησης, κληρονομιά της επικής αφήγησης. Το *ἦν δέ τις* χρησιμοποιείται στον Όμηρο, για να εισαγάγει νέους χαρακτήρες σε σκηνές μάχης (π.χ. *Ιλ.* 5.9, 10.314). Βλ. de Jong (1987:69-84).

⁴³ Ο Πλούταρχος στον *Πελοπίδα* (7.12) κάνει λόγο για 12 συνωμότες.

αυξανόμενη ισχύ της Ολύνθου (5.2.12-19) και που θυμίζουν το πώς ο Πολυδάμας περιγράφει τη σταδιακή ισχυροποίηση του Ιάσονα (6.1.4-16)⁴⁴. Αναμφίβολα, με τη χρήση τέτοιων ζευγών ο Ξενοφών επιδίωξε να ενισχύσει την ενότητα του έργου του και να προβάλει ταυτόχρονα τον ρόλο της προσωπικότητας στην εξέλιξη των γεγονότων.

Για πολλούς σύγχρονους μελετητές⁴⁵, το τμήμα των *Ελληνικών* (μέχρι το 2.2.24), το οποίο ολοκληρώνει την αφήγηση του Πελοποννησιακού πολέμου και συμπληρώνει την εξιστόρηση του Θουκυδίδη, γράφτηκε πιο νωρίς και μάλιστα με τρόπο που να μοιάζει με αυτόν του ιστορικού του 5^{ου} αιώνα. Ως στοιχεία, που στηρίζουν μια τέτοια άποψη, προβάλλονται η χρήση του συστήματος χρονολόγησης⁴⁶ του Θουκυδίδη, η οποία είναι κυρίαρχη στο τμήμα αυτό, και ο διαφορετικός τρόπος παρουσίασης του μέρους αυτού σε σχέση με το επόμενο όπου η έμφαση στο ηθικό παράδειγμα είναι ιδιαίτερα έντονη. Όπως όμως επισημαίνει η Gray⁴⁷, χρονολογική εξιστόρηση ή αξιοποίηση των επωνύμων αρχόντων και των εφόρων ως χρονολογικών δεικτών δεν υπάρχει μόνο στο «πρώτο» μέρος, αλλά και στο «δεύτερο» (1.2.1, 1.3.1, 1.6.1, 2.1 αλλά και 3.2.1, 3.2.25, 4.1.1., 5.4.14 κ.ά.). Οποσδήποτε, η στρατιωτική δράση των Σπαρτιατών στα παράλια της Μικράς Ασίας κατά τις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. και η ανάγκη εξιστόρησης των γεγονότων τόσο της Ασίας, όσο και του ελλαδικού χώρου, οδήγησε τον Ξενοφώντα σε διαφοροποίηση του τρόπου αφήγησης: αφού ολοκληρώσει τα της δράσης του Θίβρωνα και του Δερκυλίδα στην Μ. Ασία, τα οποία καλύπτουν χρονικό διάστημα αρκετών χρόνων, επιστρέφει στα γεγονότα του ελλαδικού χώρου. Τα στοιχεία αυτά, σε συνδυασμό με τα παράλληλα επεισόδια που

⁴⁴ Ο Πολυδάμας συμπεριφέρεται ως σοφός σύμβουλος: πρόκειται για ένα μοτίβο που συναντάται στον Ηρόδοτο και στον Θουκυδίδη. Στο ηροδότειο κείμενο αρκετοί ήρωες εμφανίζονται ως σοφοί νοουθετητές [tragic warner, βλ. Pelling (1991:120-142), Περυσινάκης (1998: 111, 121, 134-135, 166), Ζωγράφου (2010:167), Ρεγκάκος (2009:106)]. Τέτοιοι είναι ο Σάνδανις (1.71.2-4), ο Σόλων (1.29-33), ο Κώης (4.97), ο Αρτάβανος (4.83.1, 7.10) και ο Δημάρατος (7.101). Οι προειδοποιήσεις τους λειτουργούν ως *προλήψεις* εξασφαλίζοντας τη συνοχή της ιστορίας και αναδεικνύουν ταυτόχρονα τα όρια της ανθρώπινης κρίσης. Κατά τη de Jong (2004), ο Σόλων με τις παρεμβάσεις του ομιλεί ως *alter ego* του Ηροδότου. Όπως προειδοποίησε ο Σόλων τον τότε ισχυρό Κροίσο, έτσι και ο Ηρόδοτος προειδοποιεί τους Αθηναίους για τα όρια και τις συνέπειες της δύναμής τους. Ανάλογο ρόλο παίζει ο Αρχίδαμος στον Θουκυδίδη (1.80-85), ενώ το πρότυπο μπορούμε να το αναζητήσουμε στον Όμηρο. Στην *Ιλιάδα* ο Έκτορας προλέγει και προειδοποιεί για την επερχόμενη καταστροφή της Τροίας (6.448 κ.ε.). Και οι ίδιοι ως πρόσωπα, ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης, νοουθετούν και προειδοποιούν με όμοιο τρόπο τους συγχρόνους τους και τον αναγνώστη των έργων τους. Βλ. και Raaflaub (2013:3-21).

⁴⁵ Henry (1966:30), Dillery (1995:14), Tuplin (1993:11).

⁴⁶ Για την οργάνωση του χρόνου στον Ξενοφώντα βλ. Rood (2007c).

⁴⁷ 1989:87, 187.

απαντούν στα *Ελληνικά*, κάνουν την Gray⁴⁸ να υποστηρίζει ότι υπάρχει μια ενιαία και ενωτική ιστορική αντίληψη στο έργο του. Από την άλλη, γνωρίζοντας ότι ο Ξενοφών έγραφε τα *Ελληνικά* μέχρι την δεκαετία του 350 μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο ιστορικός ξαναδούλεψε το τμήμα του έργου του, που είχε γραφτεί αρχικά. Ενδεχομένως να το αντιμετώπισε από διαφορετική οπτική γωνία, καθώς είδε την εξέλιξη των γεγονότων να επιβεβαιώνει ή να διαψεύδει τις προσδοκίες του, και εν τέλει να το αναθεώρησε⁴⁹. Τα *Ελληνικά* πάντως κλείνουν με τη φράση *μετά ταῦτα* (7.5.27) η οποία παραπέμπει στο ξεκίνημα του έργου (1.1.1). Το έργο ολοκληρώνεται κυκλικά⁵⁰.

Η απουσία προοιμίου μας κάνει να στρέψουμε το ενδιαφέρον μας στις παρεμβάσεις που κάνει ο αφηγητής σε πρώτο πρόσωπο. Τέτοιες παρεμβάσεις, όχι πάρα πολλές, έχουμε για τη θανάτωση του Θηραμένη (2.3.56), για τον έπαινο του Τελευτία⁵¹ (5.1.4) και του Ιφικράτη⁵² (6.2.32). Οι παρεμβάσεις αυτές ενισχύουν την αυθεντία του αφηγητή, ο οποίος είναι πάντα ανώνυμος, και ταυτόχρονα στρέφουν την προσοχή μας στην μεγαλοσύνη η οποία ενδεχομένως δεν γίνεται αντιληπτή με την πρώτη ανάγνωση. Θα λέγαμε ότι ενθαρρύνει τον αναγνώστη να αποδεχτεί αυτό που ο ίδιος θεωρεί άξιο επαίνου ή ψόγου.

Αν και οι γνώμες των μελετητών διαφέρουν σε θέματα δομής και ερμηνείας του έργου, συμπίπτουν όμως στην διαπίστωση ότι ο Ξενοφών είναι εξαιρετικά ικανός στο να χρησιμοποιεί το κατάλληλο ύφος στην κατάλληλη στιγμή. Χρησιμοποιεί μεγάλες περιόδους για σημαντικά γεγονότα, όπως είναι για παράδειγμα η αναγγελία στην Αθήνα της καταστροφής στους Αιγός Ποταμούς (2.2.3-4), οι επιχειρήσεις του

⁴⁸ ό.π.

⁴⁹ Την εκ των υστέρων αναθεώρηση του έργου υποστηρίζει και ο Krentz (1989:5).

⁵⁰ Και το έργο του Ηροδότου ολοκληρώνεται κυκλικά με τα λόγια του Κύρου (9.122) στο τέλος του έργου τα οποία επαναφέρουν το θέμα της *πενίης* που είχε τεθεί ήδη από το πρώτο βιβλίο.

⁵¹ Ο τρόπος με τον οποίο τιμάται ο Τελευτίας θυμίζει τη στάση των κατοίκων της Αμφίπολης προς τον Βρασιίδα μετά τον θάνατό του (Θουκ. 5.10-11). Παρόμοια είναι και η χρήση πρώτου προσώπου από τον Θουκυδίδη, προκειμένου να σχολιαστεί το άδοξο τέλος του Νικία στη Σικελία (7.86.5). Για τη χρήση του πρώτου προσώπου στον Θουκυδίδη βλ. και Stahl (2013:309-328).

⁵² Ο Ξενοφών αναδεικνύει το επεισόδιο (4.8.34-39) της θανάσιμης ενέδρας που έστησε ο Ιφικράτης στον σπαρτιάτη Αναξίβιο και του ηρωικού τρόπου με τον οποίο ο τελευταίος επιλέγει να πεθάνει. Η σπουδαιότητα του επεισοδίου φαίνεται από τα πολλά αφηγηματικά μέσα που χρησιμοποιεί ο Ξενοφών και από την έκταση που του αφιερώνει. Παραδίδει επίσης ένα μάθημα κατά της υπερβολικής εμπιστοσύνης, αλλά και για την αξία της πίστης των ανδρών στους ηγέτες τους. Για το επεισόδιο βλ. Gray (2007b:342-348).

Παυσανία στον Αλίαρτο⁵³ και οι κατηγορίες που διατυπώθηκαν εναντίον του (3.5.23-25)⁵⁴. Περιγράφει με ιδιαίτερη χάρη και παραστατικότητα το ιερό της Άρτεμης (3.2.19), το παλάτι του Φαρναβάζου (4.1.15-16), τη συνάντηση του Αγησιλάου με τον Φαρνάβαζο (4.1.29-31). Άλλωστε, όπως έχει ήδη αναφερθεί, από την αρχαιότητα ο Ξενοφών θαυμάζοταν για την γλώσσα του και αντιμετωπιζόταν ως πρότυπο. Χαρακτηρίστηκε άλλωστε και ως *ἀττική μούσα* από τον Διογένη Λαέρτιο (*Φιλοσόφων βίων καὶ δογμάτων συναγωγή*, 2.57).

⁵³ Για την έμφαση που δίνει ο Ξενοφών στις πολεμικές επιχειρήσεις στην ξηρά παρά στη θάλασσα βλ. Pascual (2009:75-90).

⁵⁴ Βλ. Gray (1989:119-140).

2.3. Ερμηνεύοντας το ιστορικό γίνεσθαι

2.3.1. Αιτιότητα

Ως ιστορικός ο Ξενοφών προσπάθησε και αυτός με τη σειρά του να κατανοήσει την εποχή του και να εξηγήσει γιατί ο ελληνικός χώρος οδηγήθηκε στην *ἀκρισία* και στην *ταραχή*⁵⁵ (Ελλ. 7.5.27) μετά από το αποτέλεσμα της μάχης της Μαντίνειας. Παράλληλα, αναζήτησε τα αίτια της αποτυχημένης προσπάθειας για την εδραίωση της ηγεμονίας όχι μόνο της Σπάρτης, αλλά και των άλλων ελληνικών πόλεων που την επιδίωξαν, δηλαδή της Αθήνας και της Θήβας. Ως βασικές αιτίες ο Ξενοφών προέβαλε την θεϊκή παρέμβαση, την αυτοκαταστροφική επεκτατική πολιτική και την σύνδεσή της με τον ολέθριο ρόλο της πλεονεξίας που μπορεί να παίρνει κάποτε και την μορφή της φιλοτιμίας. Ακόμη και η *ταραχή* ή και η αλλαγή, με την έννοια της διαταραχής της τάξης, μπορούν να αποτελέσουν κινητήριους μοχλούς για την εξέλιξη των γεγονότων⁵⁶.

Στο έργο του Ξενοφώντος είναι έμμεση η θεϊκή παρέμβαση⁵⁷ και σπανίως άμεση. Γενικότερα ο Ξενοφών συνήθως την υπονοεί τη δράση των θεών και δεν τη δηλώνει ξεκάθαρα. Γι' αυτό έχουμε ελάχιστες άμεσες αναφορές του στον ρόλο των θεών: στο 6.4.3 θεωρεί ότι τὸ δαιμόνιον ἤγγεν στην λανθασμένη απόφαση των Σπαρτιατών να κινηθούν εναντίον των Θηβαίων. Επίσης, στο 7.5.10, όταν ο ιστορικός θεωρεί ότι *θεία τινὶ μοίρα* οι Σπαρτιάτες απέφυγαν την κατάληψη της πόλης από τους Θηβαίους, καθώς και στο 7.5.26, όταν συμπεραίνει ότι η θεϊκή

⁵⁵ Ο όρος χρησιμοποιείται πιθανότατα όχι μόνο με την έννοια της αναστάτωσης, αλλά και με πολιτική και κοινωνική διάσταση. Στον *ταραγμὸν τῆς φύσεως τῶν βροτῶν* αναφέρεται ο Ορέστης στην Ηλέκτρα του Ευριπίδη (στιχ. 368), ενώ η περιγραφή των γεγονότων της Κέρκυρας από τον Θουκυδίδη (3.70-85) παρουσιάζει μια εικόνα βίαιης *ταραχῆς* του ελληνικού κόσμου. Μπορεί να θεωρηθεί ως αντίθετο της σωφροσύνης με την ερμηνεία που δίνει ο Πλάτων στον *Χαρμίδη* (*κοσμίως πάντα πράττειν καὶ ἡσυχῆ*, 159c). Το ίδιο και στον *Αγησίλαο* του Ξενοφώντος (7.3).

⁵⁶ Τα αίτια της πτώσης της Σπαρτιατικής ηγεμονίας πραγματεύεται και ο Dillery (1989:6).

⁵⁷ Η συγκεκριμένη αντίληψη του Ξενοφώντος μοιάζει με αυτή του Ηρόδοτου. Όπως υποστηρίζει ο Harrison (2000:102-106), υπάρχουν ορισμένες πράξεις στον Ηρόδοτο που οδηγούν αναπόφευκτα στην θεϊκή τιμωρία. Έτσι η τιμωρία της Φερετιμής (4.205) προκαλείται από τους θεούς, ενώ και ο θάνατος του Κλεομένη (6.75.3) υποδηλώνει θεϊκή ανάμειξη. Στον Ηρόδοτο δηλώνεται επίσης (2.139.2) ότι ένας άνδρας *ἀσεβήσας περὶ τὰ ἱερά κακὸν τι πρὸς θεῶν ἢ πρὸς ἀνθρώπων λάβοι*. Η καταστροφή της Τροίας συνέβη *τοῦ δαιμονίου παρασκευάζοντος* (2.120.5) για την άδικη πράξη του Πάρη. Η θεϊκή επέμβαση είναι καθοριστική και στους *Πέρσας* του Αισχύλου (163-164, 345-347, 472, 532-534).

παρέμβαση έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην έκβαση της μάχης της Μαντινείας (ὁ δὲ θεὸς οὕτως ἐποίησεν). Ὅπως επισημαίνουν οι Dillery και Higgins, όταν ο ιστορικός αδυνατεί να δώσει λογική ερμηνεία σε αυτά που συμβαίνουν, αποδίδει την πραγματοποίησή τους στους θεούς⁵⁸. Περαιτέρω, η Pownall⁵⁹ υποστηρίζει ότι ο Ξενοφών δίνει έμφαση στη θείκη τιμωρία των ασεβών⁶⁰, πράγμα που μπορούμε να το διαπιστώσουμε σε συγκεκριμένα γεγονότα των *Ελληνικών*. Πράξεις ασέβειας αποτελούν τόσο η παράβαση των όρκων, όσο και η βία ή η υπερβολή στη διάρκεια θρησκευτικών εορτών. Μια τέτοια πράξη ήταν η κατάληψη της Καδμείας από τους Σπαρτιάτες, πράξη η οποία όχι μόνο αποδοκιμάζεται από τον Ξενοφώντα (*Ελλ.* 5.4.1), αλλά και προβάλλεται ως βασική αιτία της ήττας της Σπάρτης από τους Θηβαίους:

Πολλὰ μὲν οὖν ἄν τις ἔχοι καὶ ἄλλα λέγειν καὶ Ἑλληνικὰ καὶ βαρβαρικά, ὡς θεοὶ οὔτε τῶν ἀσεβούντων οὔτε τῶν ἀνόσια ποιούντων ἀμελοῦσι· νῦν γε μὴν λέξω τὰ προκείμενα. Λακεδαιμόνιοί τε γὰρ οἱ ὁμόσαντες αὐτονόμους ἐάσειν τὰς πόλεις τὴν ἐν Θήβαις ἀκρόπολιν κατασχόντες ὑπ' αὐτῶν μόνων τῶν ἀδικηθέντων ἐκολάσθησαν ...

Πέρα από τη σαφή αυτή αναφορά στα αίτια της σπαρτιατικής ήττας, υπάρχουν αρκετά σημεία στα οποία ο Ξενοφών παρακινεί τον αναγνώστη να συναγάγει μόνος του τα συμπεράσματα. Διαπιστώνουμε έτσι ότι εξαιτίας της ανόσιας πράξης της απομάκρυνσης του Θηραμένη από τον βωμό (2.3.35) επέρχεται η τιμωρία των Τριάκοντα, στην οποία καταλυτικό ρόλο παίζει το υπερφυσικό στοιχείο: την παρουσία του την προϋποθέτει η απροσδόκητη χιονοθύελλα (2.4.3) και υποδηλώνουν φράσεις, όπως ὡσπερ ὑπὸ θείας μοίρας τινὸς ἀγόμενος (2.4.19). Συνιστά ασέβεια η απόφαση των δημοκρατικών της Κορίνθου να σφαγούν οι πολιτικοί τους αντίπαλοι κατά τη διάρκεια της εορτής προς τιμήν της Αρτέμιδος (4.4.2), η οποία τιμωρείται στη συνέχεια (4.4.11), όταν οι Σπαρτιάτες σφαγιάζουν τους σφαγιαστές. Ο Αλκιβιάδης επέστρεψε θριαμβευτικά στην Αθήνα κατά την εορτή των Πλυνητρίων και πολύ σύντομα εκδιώχθηκε και πάλι. Επιπλέον, την τιμωρία επιφέρει ακόμη και η

⁵⁸ Dillery (1995:37), Higgins (1977: 119).

⁵⁹ 1998:251-257, 2004:89, 95, καθώς και Kane (1990:1-11).

⁶⁰ Πβλ. *Αγησίλαος* 1.13 όπου ο Σπαρτιάτης βασιλιάς θεωρεί ότι ο Τισσαφέρνης με την παράβαση των όρκων προκάλεσε την έχθρα των θεών.

πρόθεση για τέλεση ασεβούς πράξης, όπως η σκέψη του Ιάσονα να οικειοποιηθεί τους θησαυρούς των Δελφών (6.4.30). Δολοφονείται στο απόγειο της δύναμής του, πριν προλάβει να κάνει πράξη όσα σκεφτόταν⁶¹.

Τα όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω δεν σημαίνουν ότι ο Ξενοφών είχε μια θεοκρατική ερμηνεία της ιστορικής εξέλιξης και ότι υποβάθμιζε τον άνθρωπο ως παράγοντα δράσης⁶². Συντελείται, θα λέγαμε, ένας συνδυασμός ανθρώπινων και θεϊκών αιτιών (*διπλή αιτιότητα*). Η δράση των θεών δεν αναιρεί την ανθρώπινη βούληση και ευθύνη. Τα γεγονότα συνήθως δεν συμβαίνουν σε έναν αθώο άνθρωπο. Η θρησκευτική συμπεριφορά και αντίληψη του Ξενοφώντος λογικά δεν πρέπει να ήταν διαφορετική από αυτήν κάποιου άλλου μέλους της αθηναϊκής αριστοκρατίας. Μπορούμε έτσι να θεωρήσουμε τις θρησκευτικές απόψεις, που εντοπίζονται στο έργο του, ως θρησκευτικές αντιλήψεις των ανθρώπων της εποχής του. Από την άλλη πλευρά, καλό είναι να αναρωτηθούμε μήπως οι αναφορές, άμεσες και έμμεσες, σε θεϊκές τιμωρίες έχουν, πιθανότατα, περισσότερο ηθικοπλαστικό χαρακτήρα και αποβλέπουν στην ανάδειξη και στην καταδίκη της μη ηθικής πράξης. Άλλωστε, στην αντίληψη των αρχαίων ήταν αδιανόητη η θεϊκή τιμωρία χωρίς τη διάπραξη ανήθικης πράξης⁶³.

Ο Ξενοφών πιστεύει -και το αποδεικνύει στο έργο του- ότι όσοι ασκούν επεκτατική πολιτική⁶⁴ και επιδιώκουν την απόλυτη εξουσία είναι αυτοκαταστροφικοί. Ο Αυτοκλής απευθυνόμενος στους Σπαρτιάτες (*Ελλ.* 6.3.7-9) τους παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά αυτής της πολιτικής και τις συνέπειές της: η επιθυμία για ηγεμονία και εξουσία οδηγεί σε επιθετική πολιτική και σε καταπίεση πόλεων, καθώς προκαλεί αντιπαλότητα και μίσος, και οδηγεί νομοτελειακά στην καταστροφή. Από την αρχομανία της οδηγήθηκε η Αθήνα στην ήττα η οποία επισφραγίστηκε με το γκρέμισμα των Μακρών Τειχών. Αυτό όμως αυτό δεν σήμανε,

⁶¹ Σύμφωνα με τον Dillery (1989:166-169), ο Ξενοφών χρησιμοποιεί την ιστορία του Ιάσονα ως παράδειγμα της επεκτατικής πολιτικής που συνθλίβεται. Το ίδιο συμβαίνει και στον Ηρόδοτο με τις αποτυχημένες επιθέσεις του Κύρου κατά των Μασσαγετών, του Καμβύση κατά των Αιθιόπων, του Δαρείου κατά των Σκυθών και του Ξέρξη κατά των Ελλήνων.

⁶² Για τη *διπλή αιτιότητα* στον Ηρόδοτο βλ. Περυσινάκης (1998:165-166), Ρεγκάκος (2009:135-136). Η Dewald (1985) βλέπει στον Ηρόδοτο ως αιτία των λανθασμένων πολιτικών επιλογών την περιορισμένη ανθρώπινη γνώση και την παρερμηνεία εκ μέρους των ανθρώπων πολλών καταστάσεων.

⁶³ Βλ. τις απόψεις του Bowden (2004: 229, 244).

⁶⁴ Βλ. και Tatum (1989: 221).

όπως νόμιζαν οι υπόλοιποι Έλληνες, την αρχή⁶⁵ της ελευθερίας για την Ελλάδα (Ελλ. 2.2.23), αλλά συνέδραμε απλώς την εναλλαγή των πόλεων στην ηγεμονία. Η Αθήνα αντικαταστάθηκε από την Σπάρτη. Στην αντίληψη του Ξενοφώντος εξίσου καταστροφική θα ήταν και η αντίστοιχη επιδίωξη της Θήβας, κάτι που αποδείχτηκε τελικά με τη μάχη της Μαντίνειας. Η αναζήτηση της απόλυτης εξουσίας οδηγεί στην καταστροφή όχι μόνο πόλεις, αλλά και πολιτικές ομάδες και άτομα. Το επεισόδιο με την άνοδο και την κατάρρευση των Τριάκοντα τυράννων επιβεβαιώνει την πιο πάνω άποψη και, ταυτόχρονα, η άνομη και βίαιη συμπεριφορά τους προδικάζει και το αποτέλεσμα της αντίστοιχης συμπεριφοράς της Σπάρτης στη συνέχεια. Ο Ιάσων (Ελλ. 6.4.28-32), τύραννος των Φερών, δολοφονείται τη στιγμή που αισθάνεται πως έχει εδραιώσει την κυριαρχία του και οι Σπαρτιάτες αρχίζουν να καταρρέουν (Ελλ. 5.3.27) τη στιγμή που νόμιζαν (*ἐδόκει αὐτοῖς*) πως είχαν διασφαλίσει την κυριαρχία τους στον Ελληνικό χώρο. Η περίπτωση του τυράννου Εύφρονος (Ελλ. 7.1.44-6 και 7.3.2-6), ο οποίος προσπαθώντας *μέγιστος εἶναι* οδηγήθηκε στην καταστροφή, δείχνει, κατά τον Tuplin⁶⁶, ότι είναι μάταιο να επιδιώκει κανείς την εξουσία. Η πλεονεξία, αντί της *σωφροσύνης*⁶⁷, οδηγεί άτομα και λαούς στην καταστροφή.

⁶⁵ Η παρατήρηση του Ξενοφώντος παραπέμπει στον Θουκυδίδη (2.12.3, ἤδε ἡ ἡμέρα τοῖς Ἑλλησι μεγάλων κακῶν ἄρξει), στον Ηρόδοτο (5.30.1, ἐκ τουτέων τῶν πολιῶν ὧδε ἤρχετο κακὰ γενέσθαι τῇ Ἰωνίῃ, 5.97.3, αὐται δὲ αἰ νέες ἀρχὴ κακῶν ἐγένοντο Ἑλλησί τε καὶ βαρβάροισι) και στον Όμηρο (Ιλ. 5.62-63, ὅς καὶ Ἀλεξάνδρῳ τεκτῆνατο νῆας εἵσας ἀρχεκάκους, αἶ πᾶσι κακὸν Τρώεσσι γένοντο). Σε όλες τις περιπτώσεις αυτό που ακολούθησε μετά τη διατύπωση της πρότασης ήταν η πρόκληση συμφορῶν γι' αυτούς που γινόταν λόγος. Ο Ξενοφών αναμένει από τον ενημερωμένο αναγνώστη να κάνει τους συσχετισμούς και να αντιληφθεί ποια θα ήταν η τύχη της Ελλάδας στα χρόνια που θα ακολουθούσαν.

⁶⁶ 1993:124. Οι πιο πάνω περιπτώσεις θυμίζουν ήρωες τραγωδίας, οι οποίοι, ενώ βρίσκονται σε κατάσταση ευτυχίας, επιτυχίας και αφθονίας, οδηγούνται στην *ἀμαρτίαν* και στην πτώση. Περισσότερα στον Περυσινάκη (1998:111-112).

⁶⁷ Κατά τον Περυσινάκη (1991:50) η *σωφροσύνη* υπήρξε πολιτικό αίτημα των ἀγαθῶν, των αριστοκρατῶν, γιατί ἐμπόδιζε τις κοινωνικές αναταράξεις και διασφάλιζε την πολιτική και κοινωνική τους θέση. Ο Rademaker (2005) εξετάζοντας τη χρήση του ὀρου από την ομηρική εποχή μέχρι και τον 4^ο αι. π.Χ. διαπιστώνει ὅτι η ερμηνεία του ποικίλλει ἀπό εποχή σε εποχή, χωρίς αυτό να σημαίνει ὅτι σε κάθε εποχή ο κυρίαρχος τρόπος, με τον οποίο ο ὀρος γίνεται αντιληπτός, ακυρώνει οποιαδήποτε ἄλλη ερμηνεία. Στον Όμηρο ο ὀρος τονίζει κυρίως την ορθή διανοητική λειτουργία, την επαναφορά της λογικής, ενώ στην αρχαϊκή εποχή κυρίαρχη είναι η πολιτική του χρήση ως επιδίωξη και προπαγάνδα των ολιγαρχικών πολιτευμάτων της περιόδου, ως αντίδοτο στη *στάσιν* που απειλεί με ανατροπή το κυρίαρχο πολιτικό καθεστῶς, ως συστατικό της *ἐὐνομίας* (π.χ. Θεόγνις, 1-18W), αλλά και ως ἔλεγχος και συγκράτηση των επιθυμιῶν (ἐπίσης Θεόγνις, 467-496). Στους τραγικούς του 5^{ου} αι. ο ὀρος χρησιμοποιεῖται με την πολιτική, διανοητική και ηθική του διάσταση, ενώ ἄλλο είναι το νόημά του, ὅταν αποδίδεται ως αξία σε μια γυναίκα (κυρίως συζυγική πίστη, βλ. Θουκ. 2.45, Ευρ. *Ιππόλ.* 490-

Πέρα από την αναζήτηση των γενικών αρχών, ο Ξενοφών ενδιαφέρθηκε και για την διερεύνηση των ειδικότερων λόγων που οδήγησαν στην πτώση της δύναμης της Σπάρτης. Βασικοί παράγοντες της σπαρτιατικής παρακμής αναδεικνύονται μέσα στο έργο το ότι οι Σπαρτιάτες δεν είχαν πανελλήνια συνείδηση και δεν διέθεταν κατάλληλους ηγέτες και στρατηγούς και είχαν καταρρεύσει οι παραδοσιακές αριστοκρατικές αξίες⁶⁸.

Για τον Ξενοφώντα, πρωταγωνιστή στην πορεία επιστροφής των Μυρίων από τα βάθη της Ασίας, η διάψευση των προσδοκιών, που είχε για μια πανελλήνια δράση των Σπαρτιατών στο χώρο της Ασίας, πρέπει να ήταν οδυνηρή εμπειρία. Αν και καλλιεργεί υψηλές προσδοκίες με το να τους παρουσιάζει ως *προστάτες* των Ελλήνων (3.1.3) σε έναν αγώνα κατά του κοινού εχθρού, σύντομα αποδεικνύεται ότι οι Σπαρτιάτες δεν είχαν τέτοιους στόχους και ότι βασικό τους μέλημα ήταν η εδραίωση της εξουσίας τους στον ελληνικό χώρο, ακόμη και συνάπτοντας συμφωνία με τους Πέρσες (4.8.14), που παραχωρούσε σε αυτούς τις πόλεις τις οποίες, υποτίθεται, η Σπάρτη προσπάθησε να προστατεύσει. Η πανελλήνια συνείδηση, που θα μπορούσε να ενώσει τους Έλληνες σε έναν κοινό στόχο, έλειπε από τις πόλεις που επιδίωξαν την ηγεμονία στον ελληνικό χώρο. Αυτή η έλλειψη ήταν για τον Ξενοφώντα ο βασικός παράγοντας της αστάθειας και της *αταξίας* στον ελληνικό κόσμο. Από τη στιγμή που στόχος δεν ήταν το κοινό καλό⁶⁹, αλλά το συμφέρον της κάθε ηγεμονεύουσας πόλης, οι συγκρούσεις των Ελλήνων δεν επρόκειτο να σταματήσουν.

497, *Βάκχαι* 683-688). Στον Ηρόδοτο η *σωφροσύνη* απουσιάζει από τους Πέρσες βασιλείς και παρουσιάζεται περισσότερο ως ελληνική αρετή. Στον Θουκυδίδη ο όρος αφορά κυρίως τη στάση μιας πόλης, κυρίως ως προς την εξωτερική της πολιτική (π.χ. η πολιτική της Σπάρτης, Θουκ. 3.2), δεν παραλείπεται όμως ο έπαινος του ολιγαρχικού πολιτεύματος του 411 (8.53.3). Στον 5^ο και στον 4^ο αι. π.Χ. ο όρος διατηρεί τον πολιτικό του χαρακτήρα, έχει όμως και έντονα ηθικά χαρακτηριστικά. Ο όρος δείχνει σαφώς συμπάθεια προς το σπαρτιατικό πολίτευμα και χρησιμοποιείται από την αθηναϊκή ελίτ ως μέσο κριτικής για τις υπερβολές του δημοκρατικού πολιτεύματος. Πιο έντονη ηθική διάσταση αποκτά ο όρος στον Πλάτωνα. Όπως επισημαίνει και ο Περυσινάκης (2012:24-26) η *σωφροσύνη* τον 4^ο αι. προβάλλεται ως συνεργατική αξία η οποία συσχετίζεται με την δικαιοσύνη και την *ήσυχία* (*κοσμίως πάντα πράττειν και ήσυχῆ, Χαρμίδης*, 159c). Γενικότερα ο όρος αντιπαραβάλλεται με την *πολυπραγμοσύνη*, κύριο χαρακτηριστικό της δημοκρατικής Αθήνας. Άλλωστε η *ἀπραγμοσύνη* και η *ήσυχία* είναι κατά τον Ισοκράτη προτιμότερη από την *πολυπραγμοσύνη* (*Περί Ειρήνης*, 164c, *Αντίδ.* 4,48,98,151).

⁶⁸ Βλ. και Dillery (1989:6).

⁶⁹ Η Gray (2007a:30-31) επισημαίνει πως ο Ξενοφών στον *Ιέρανα* τονίζει ότι ένα πολίτευμα καταξιώνεται με βάση το αν αυτό υπηρετεί το κοινό καλό και όχι το προσωπικό συμφέρον. Αν επεκτείνουμε την σκέψη της, μια ηγεμονία καταξιώνεται στην συνείδηση των Ελλήνων, όταν αποβλέπει στο κοινό καλό και όχι στο συμφέρον μιας πόλης.

Τον 4^ο αι. π.Χ. εξακολουθούν να είναι κυρίαρχες οι ανταγωνιστικές⁷⁰ αξίες οι οποίες οδηγούν σε μια ανελέητη σύγκρουση μεταξύ των ελληνικών πόλεων.

Επιστρέφοντας στην περίπτωση της Σπάρτης, είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι πολλοί Σπαρτιάτες στρατηγοί παρουσιάζονται με μελανά χρώματα (π.χ. ο Θίβρων, 3.1.5-8, 4.8.18-19), οι οποίοι αλλάζουν, όταν βγαίνουν έξω από τα όρια της πόλης. Ο Δερκυλίδας αποκαλείται *φιλαπόδημος* (4.3.2), κάτι που αποδεικνύει την αλλαγή στις παραδοσιακές αξίες των Λακεδαιμονίων. Ίσως η παρακμή της Σπάρτης να οφείλεται στο ότι άλλαξε και έχασε τη σταθερότητα⁷¹ που της εξασφάλιζαν οι νόμοι του Λυκούργου⁷². Άλλωστε ο ίδιος ο Ξενοφώντας στην *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* (14.7) αναφέρει:

οὐδὲν μέντοι δεῖ θαυμάζειν τούτων τῶν ἐπιψόγων αὐτοῖς
γιγνομένων, ἐπειδὴ φανεροί εἰσιν οὔτε τῷ θεῷ πειθόμενοι οὔτε
τοῖς Λυκούργου νόμοις.

Ενδεχομένως η κατάρρευση του συστήματος⁷³ να οφείλεται και στις διαφορετικές ανάγκες, που προέκυψαν μετά την επέκταση της Σπαρτιατικής κυριαρχίας στον ελληνικό χώρο, και σε εκείνες που δημιουργούσε η διαχείριση μιας ηγεμονίας. Ουσιαστικά, πέρα από τις όποιες αδυναμίες του πολιτικού και κοινωνικού τους συστήματος, η προσπάθεια απόκτησης και διατήρησης της ηγεμονίας συνέβαλε στην κατάρρευση του συστήματος αυτού.

⁷⁰ Για τις «ανταγωνιστικές» και «συνεργατικές» αξίες στον ελληνικό κόσμο βλ. Περυσινάκης (2008).

⁷¹ Και ο Πλάτων θεώρησε ως βασικό στοιχείο της επιτυχίας της Σπάρτης τη σταθερότητα του πολιτεύματός της (*Νόμοι*, 676 c).

⁷² Ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις της Humble (1999:341-347 και 2004:215-228) η οποία αποδεικνύει ότι οι αδυναμίες του σπαρτιατικού συστήματος οφείλονται ιδιαίτερα στον τρόπο καλλιέργειας της *σωφροσύνης* στους πολίτες. Θεωρεί επίσης ότι ο Ξενοφών στη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* δεν εγκωμιάζει τον σπαρτιατικό τρόπο αγωγής, αλλά τον κατακρίνει για τις αδυναμίες του. Τις ανισότητες της σπαρτιατικής κοινωνίας, οι οποίες οξύνθηκαν περισσότερο κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ., επισημαίνει και ο Hodkinson (2004).

⁷³ Η Gray (2007a:14) τονίζει ότι η μη πιστή εφαρμογή της νομοθεσίας του Λυκούργου δεν αποδεικνύει την αδυναμία της, αλλά την ισχύ της: όταν έπαυσαν οι Σπαρτιάτες να την τηρούν, οδηγήθηκαν στην καταστροφή.

2.3.2. Ηθική διάσταση: η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας

Η αξιομνημόνευτη ή αξιοκατάκριτη ηθική συμπεριφορά ατόμων και κοινοτήτων δεν απουσιάζει από τα *Ελληνικά* τού Ξενοφώντος. Πολιτικά και στρατιωτικά πρόσωπα επικρίνονται για τη συμπεριφορά τους, όπως ο Θίβρων (3.1.5-8, 4.8.18-19), άλλων όμως η αξιοπρεπής και γενναία στάση τους μπροστά στο επερχόμενο τέλος προβάλλεται με τρόπο παραδειγματικό⁷⁴. Το ίδιο διαπιστώνουμε και στην έντιμη στάση των κατοίκων του Φλειούντα (7.2.1), την οποία ο Ξενοφών τη μνημονεύει ως αξιολογή, έστω κι αν δεν επηρεάζει την εξέλιξη των γεγονότων. Επιπλέον, έχουμε ήδη δει πιο αναλυτικά⁷⁵ την έμφαση που δίνεται σε θέματα που σχετίζονται με την ευσέβεια ή το θείο⁷⁶.

⁷⁴ Πβλ. τη στάση του Θηραμένη (2.3.56) και του Τελευτία (5.1.4). Στην περίπτωση του Θηραμένη έχουμε *ἔργω* και *λόγω* αξιολόγηση της πράξης του [Pitcher (2007)]. Για τη χρήση του παραδείγματος και την έμφαση στην ηθική αξιολόγηση που κάνει ο Ξενοφών βλ. Dillery (1995:126-128). Τα παραδείγματα αποτέλεσαν πολύτιμο υλικό στους *Βίους* τού Πλουτάρχου, καθώς επέτρεπαν την ανάδειξη «κρυφών» πλευρών της προσωπικότητας του εκάστοτε βιογραφουμένου. Βλ. Pelling (2002:174-207, 403-428).

⁷⁵ Βλ. σσ. 102 κ.ε.

⁷⁶ Ο Tuplin (1993:163-164) θεωρεί ότι οι στόχοι του Ξενοφώντος στα *Ελληνικά* είναι κυρίως διδακτικοί και σχετίζονται ελάχιστα με εκείνους της ιστοριογραφίας. Χωρίς να αρνούμαστε τις διδακτικές επιδιώξεις του Ξενοφώντος, δεν πρέπει να παραβλέψουμε ότι το μεγαλύτερο μέρος των *Ελληνικών* σχετίζεται με πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα.

2.4. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή

Ο Κτησίας δεν είναι ο μόνος που αμφισβητήθηκε από τους σύγχρονους μελετητές για το αν το έργο του μπορεί να θεωρηθεί ιστορικό. Αντικείμενο αμφισβήτησης υπήρξαν και τα *Ελληνικά* του Ξενοφώντος. Ο Grayson⁷⁷ υποστηρίζει ότι ο Ξενοφών δεν μπορεί να θεωρηθεί ιστορικός από τη στιγμή που απουσιάζει από το έργο του μια συνειδητή αναφορά στην ακολουθούμενη μέθοδο και στις επιδιώξεις του, καθώς μάλιστα δεν υπάρχει στο έργο του ούτε προγραμματικό ούτε μεθοδολογικό προοίμιο, στην μορφή με την οποία το συναντάμε στον Ηρόδοτο και στον Θουκυδίδη. Πιστεύει πως πρόκειται για έργο που εξυπηρετεί πιο πολύ διδακτικούς στόχους και δεν μπορεί συνεπώς να θεωρηθεί ιστορικό. Παρόμοια άποψη έχει και ο Turpin⁷⁸ ο οποίος πιστεύει ότι τα *Ελληνικά* δίνουν την εντύπωση ιστορικού έργου, κυρίως με τη χρονολογική εξιστόρηση πολιτικών και στρατιωτικών γεγονότων. Ο Ξενοφών επέλεξε αυτή τη μορφή εμφάνισης της ιστορίας του, διότι αυτή προσέδιδε την αίσθηση της αντικειμενικότητας και μεγαλύτερη πειστικότητα στο περιεχόμενό της. Ο Soulis⁷⁹ επίσης, ανάγοντας σε υπέρτατο πρότυπο τον Θουκυδίδη και αντιμετωπίζοντας τον Ξενοφώντα ως έναν αποτυχημένο μιμητή του, υποστηρίζει ότι ο δεύτερος δεν γνώριζε καμία ιστορική μέθοδο. Η Gray⁸⁰ από την άλλη υποστηρίζει ότι ο Ξενοφών όντως γράφει ιστοριογραφικό έργο έχοντας ξεκάθαρη αντίληψη της ιστορίας ως συνεχιζόμενης αφήγησης γεγονότων, όπως αποκαλύπτεται και από τη φράση με την οποία ολοκληρώνει τα *Ελληνικά*.

Πιστεύουμε ότι ο Ξενοφών είχε γνώση της μεθόδου που έπρεπε να εφαρμόζει ένας ιστορικός, των θεμάτων με τα οποία ασχολείται η ιστορία και ότι το έργο του, μολονότι διαφορετικό από αυτό του Θουκυδίδη, ανήκει στην ιστοριογραφία. Αυτήν τη θέση θα προσπαθήσουμε να τεκμηριώσουμε στην συνέχεια.

Δεν θα αναφερθούμε στους λόγους για τους οποίους απουσιάζει το προοίμιο, καθώς αυτοί έχουν ήδη αναλυθεί⁸¹. Έχει εξηγηθεί επίσης γιατί ο Ξενοφών εξιστορεί τα γεγονότα από εκεί που σταμάτησε ο Θουκυδίδης, αλλά και γιατί συνεχίζει έως το 362 π.Χ. Θα σταθούμε όμως λίγο στο γιατί επιλέγει να σταματήσει την εξιστόρηση

⁷⁷ 1975:31-43.

⁷⁸ 1993:167.

⁷⁹ 1972:16.

⁸⁰ 1989: 178.

⁸¹ Βλ. σ. 93.

στην μάχη της Μαντίνειας. Πιστεύουμε ότι δεν επέλεξε τη συγκεκριμένη μάχη με φιλοσοφικά κριτήρια, για να δείξει δηλαδή τα όρια της ανθρώπινης κατανόησης, καθώς όλοι πίστευαν ότι στην Μαντίνεια κρινόταν η ηγεμονία στην Ελλάδα⁸². Θα συμφωνήσουμε με την άποψη του Higgins⁸³ ότι η συγκεκριμένη μάχη έδωσε στον Ξενοφώντα το ερμηνευτικό πλαίσιο, για να εξηγήσει την ιστορία της εποχής του. Τον βοήθησε να δει το κυρίαρχο θέμα της περιόδου⁸⁴ που ιστορεί και το οποίο δεν είναι άλλο από την *ἀκρίσια καὶ ταραχή*. Αυτή είναι η κατάσταση που επικρατεί στον ελληνικό χώρο κατά το πρώτο μισό του 4^{ου} αι. και η οποία κατά τον ιστορικό θα συνεχίσει να είναι η ίδια για πολύ ακόμη. Γι' αυτό τα *Ελληνικά* του κλείνουν απαισιόδοξα. Δεν αναδεικνύεται στο έργο του η σπουδαιότητα ενός πολέμου, μιας πόλης ή μιας αυτοκρατορίας, αλλά το μέγεθος της σύγχυσης που προκλήθηκε στον ελληνικό χώρο και η αδυναμία μιας πιο μόνιμης διευθέτησης, έπειτα από την αλληλοεξουδετέρωση των ελληνικών πόλεων που ανταγωνίστηκαν για την ηγεμονία. Αυτή η πραγματικότητα δεν μπορούσε να τονιστεί στην αρχή, αλλά στο τέλος του έργου⁸⁵.

Γνώριζε πολύ καλά τα θέματα τα οποία πραγματεύεται ένα ιστορικό έργο, όπως φαίνεται από την επισήμανση που ο ίδιος κάνει (*Ελλ.* 2.3.56), όταν πρόκειται να παρεκκλίνει από αυτά. Αφήνει ταυτόχρονα να εννοηθεί ότι συνήθως τα ακολουθεί:

*καὶ τοῦτο μὲν οὐκ ἀγνοῶ, ὅτι ταῦτα ἀποφθέγματα οὐκ ἀξιόλογα,
ἐκεῖνο δὲ κρίνω τοῦ ἀνδρὸς ἀγαστόν, τὸ τοῦ θανάτου παρεστηκότος
μήτε τὸ φρόνιμον μήτε τὸ παιγνιῶδες ἀπολιπεῖν ἐκ τῆς ψυχῆς.*

Αναγνωρίζει ότι υπάρχει αντίθεση⁸⁶ ανάμεσα στα καθιερωμένα κριτήρια και στο τι θεωρεί αυτός ότι είναι επίσης σημαντικό να αναφερθεί. Αξίζει να παρατηρήσουμε ότι κατά τον Ξενοφώντα η ιστορία ασχολείται με γεγονότα *ἀξιόλογα*, λέξη που θυμίζει όχι μόνο το προοίμιο του Θουκυδίδη (...*τὸν πόλεμον... ἐλπίσας μέγαν τε*

⁸² Άποψη που υποστηρίζουν οι Gray (1989: 180) και Dillery (1995: 26).

⁸³ 1977: 104.

⁸⁴ Με ανάλογο τρόπο και ο Θουκυδίδης μπόρεσε να δει τις συνέπειες της *στάσεως* και του πολέμου γενικότερα (3.82-84). Για τον όρο *ταραχή* βλ. σ. 102.

⁸⁵ Βλ. Rood (2007a:147-158).

⁸⁶ Βλ. και Rahn (1971:498). Κατά τον Nicolai (2006:696) στις αρχές του 4^{ου} αι. π.Χ. η ιστοριογραφία δεν είχε ακόμη ξεκάθαρο πλαίσιο.

ἔσεσθαι καὶ ἀξιολογώτατον τῶν προγεγενημένων), ἀλλὰ καὶ αὐτό του Ηροδότου ο οποίος δηλώνει ὅτι θα ἀφηγηθεῖ ἔργα μεγάλα τε καὶ θωμαστά.

Εξαιρετικά ἐνδιαφέρουσα εἶναι καὶ ἡ πιο κάτω παρέμβασή⁸⁷ του (Ελλ. 4.8.1):

ἐν ᾧ δὲ πάντα ταῦτα ἐπράττετο, τὰ κατὰ θάλατταν αὖ καὶ τὰς πρὸς θαλάττη πόλεις γενόμενα διηγήσομαι, καὶ τῶν πράξεων τὰς μὲν ἀξιωμασιμονεύτους γράψω, τὰς δὲ μὴ ἀξίας λόγου παρήσω.

Ο Ξενοφών ὡς ἱστορικός δηλώνει ὅτι ἐπέλεξε νὰ ἀφηγηθεῖ τὰ ἀξιωμασιμόνευτα γεγονότα θυμίζοντας τὴν ἀντίστοιχη δέσμευση τοῦ Θουκυδίδη (3.90.1)⁸⁸:

ἃ δὲ λόγου μάλιστα ἄξια ἢ μετὰ τῶν Ἀθηναίων οἱ ξύμμαχοι ἔπραξαν ἢ πρὸς τοὺς Ἀθηναίους οἱ ἀντιπόλεμοι, τούτων μνησθήσομαι.

Ἡ δήλωση αὐτὴ τοῦ Ξενοφώντος δὲν εἶναι τυχαία καὶ εἶναι φανερὴ ἡ προσπάθειά του νὰ δείξει ὅτι υπηρετεῖ τὸ ἴδιο λογοτεχνικὸ εἶδος με τὸν Θουκυδίδη. Προφανῶς, ἀναμένει ὅτι οἱ ἀναγνώστες του θα κάνουν τοὺς ἀπαραίτητους συσχετισμούς. Παράλληλα, ἐνῶ ἀναγνωρίζει τὴ σημασία ὀρισμένων κριτηρίων ἐπιλογῆς τοῦ υλικοῦ τῆς ἱστοριογραφίας, δὲν διστάζει νὰ ἐκφράσει τὴ δική του διαφορετικὴ ἀντίληψη. Δύο χαρακτηριστικὰ παραδείγματα ἔχουμε στο 5.1.4 καὶ στο 7.2.1 τῶν *Ελληνικῶν*:

γινώσκω μὲν οὖν ὅτι ἐν τούτοις οὔτε δαπάνημα οὔτε κίνδυνον οὔτε μηχανήματα ἀξιόλογον οὐδὲν διηγοῦμαι· ἀλλὰ ναὶ μὰ Δία τόδε ἄξιόν μοι δοκεῖ εἶναι ἀνδρὶ ἐννοεῖν, τί ποτε ποιῶν ὁ Τελευτίας οὕτω διέθηκε τοὺς ἀρχομένους. τοῦτο γὰρ ἤδη πολλῶν καὶ χρημάτων καὶ κινδύνων ἀξιολογώτατον ἀνδρὸς ἔργον ἐστίν.

⁸⁷ Θυμίζει τὴν ἀντίστοιχη ἀναφορά τοῦ Τυρταίου *οὐτ' ἂν μνησαίμην οὐτ' ἐν λόγῳ ἄνδρα τιθείην*, Ελεγεία 12W², 1 [για τὴν ἀνάλυση τῆς Ελεγείας βλ. Περυσινάκης (2012:206-223)], ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ προοίμιο τοῦ Ηροδότου (*μήτε τὰ γενόμενα ἐξ ἀνθρώπων τῷ χρόνῳ ἐξίτηλα γένηται*, 1.1). Πιθανότατα ὑπονοεῖται καὶ ὁ ρόλος τῆς γραφῆς ὡς μέσου διάσωσης τῆς μνήμης καὶ διαβίωσης τοῦ ὀνόματος τοῦ ποιητῆ ἀρχικὰ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ στὴ συνέχεια. Κάτι ἀντίστοιχο διαπιστώνουμε καὶ στὴν περίφημη Σφραγίδα τοῦ Θεόγνη [βλ. Περυσινάκης (2012:431-440)].

⁸⁸ Για τὸ τι θεωροῦσε ὁ Ξενοφών ἄξιο νὰ καταγραφεῖ βλ. Nicolai (2006:693-719).

ἀλλὰ γὰρ τῶν μὲν μεγάλων πόλεων, εἴ τι καλὸν ἔπραξαν, ἅπαντες οἱ συγγραφεῖς μέμνηνται· ἐμοὶ δὲ δοκεῖ, καὶ εἴ τις μικρὰ πόλις οὕσα πολλὰ καὶ καλὰ ἔργα διαπέπρακται, ἔτι μᾶλλον ἄξιον εἶναι ἀποφαίνειν.

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Ξενοφών⁸⁹ γνωρίζει τα θέματα με τα οποία πρέπει να ασχολείται ένα ιστορικό ἔργο. Δηλώνει ὅμως ξεκάθαρα ὅτι δεν τα ἀκολούθησε ἀπόλυτα καὶ διατυπώνει τὴν ἀποψη ὅτι ἡ ἱστορία πρέπει νὰ ἐμπεριέχει ὄχι μόνο τὰ πολεμικὰ κατορθώματα, ἀλλὰ καὶ τὶς ἀξιόλογες ἠθικὰ πράξεις⁹⁰. Γι' αὐτὸ καταγράφει περιστατικὰ τὰ ὁποῖα φαινομενικὰ δεν ἔχουν ἱστορικὴ σημασία, ἔχουν ὅμως μεγάλο ἐνδιαφέρον ὡς ἠθικὰ καὶ διδακτικὰ παραδείγματα.

Με ὅσα ἐκθέσαμε πρωτύτερα προσπαθήσαμε νὰ δείξουμε τί θεώρησε ὁ Ξενοφών ὡς ἄξιο καταγραφῆς, ἔστω κι ἂν αὐτὸ δεν διατυπώνεται σὲ ἕνα προγραμματικὸ προοίμιο. Εἶναι φανερό ὅτι ὁ ἱστορικὸς ἐντάσσεται στὴν ἱστοριογραφικὴ παράδοση με τὴν ὁποία ἄλλοτε συμφωνεῖ κι ἄλλοτε συγκρούεται, χαράσσοντας τὸν δικὸ του δρόμο⁹¹. Οἱ ὁμοιότητές του με τὸν Θουκυδίδη δεν περιορίζονται μόνο στα ὅσα ἀναφέρθηκαν. Πέρα ἀπὸ τὶς παραπάνω ὁμοιότητες τῶν δύο ἱστορικῶν, ὑπάρχουν ἀρκετὰ σημεῖα -ἰδιαίτερα στὸ μέρος που ἀποτελεῖ τὴν συνέχεια τοῦ Θουκυδίδη- τὰ ὁποῖα εἴτε προϋποθέτουν τὴ γνώση τοῦ ἔργου τοῦ εἴτε ἐπικοινωνοῦν ἄμεσα καὶ διαλέγονται με τὸ κείμενό του⁹². Ὡς τέτοια μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ ἡ ἀντίδραση τῶν Ἀθηναίων στὴν ἀναγγελία τῆς ἡττας στὸς Αἰγὸς Ποταμούς (2.2.3-4), που θυμίζει τὴν ἀνάλογη ἀντίδραση τῶν Ἀθηναίων στὴν ἡττα τῆς Σικελικῆς ἐκστρατείας (Θουκ. 8.1.2) καὶ ὁδηγεῖ σὲ συγκρίσεις με τὴ δημηγορία τῶν Μηλίων (Θουκ. 5.90-91). Ἡ περιγραφή τῆς ἐπιστροφῆς καὶ τῆς νέας ἐξορίας τοῦ Ἀλκιβιάδη (Ἐλλ. 1.4.13-18, 1.5.16-17)⁹³, προχωρεῖ παραπέρα ἀπὸ ἐκεῖνη τοῦ Θουκυδίδη. Ἡ περιγραφή ἐπίσης τῆς δίκης τῶν στρατηγῶν τῶν Ἀργινουσῶν (1.7.1-35) θυμίζει τὶς θουκυδίδειες

⁸⁹ Σύμφωνα με τὴν Gray (2003:112), οἱ παρεμβάσεις τοῦ Ξενοφόντος σὲ πρῶτο πρόσωπο συνήθως στοχεύουν στὴν ἐξύμνηση τῆς ἀρετῆς ἢ τῆς ἠθικῆς ποιότητος τοῦ προσώπου ἢ τῆς κοινότητος που ἀναφέρεται.

⁹⁰ Ἡ ἀναφορὰ τοῦ Ξενοφόντος στὴν ἀξία μιᾶς μικρῆς πόλης θυμίζει τὴ δήλωση τοῦ Ἡροδότου (1.5.3) ὅτι θὰ μιλήσει γιὰ μεγάλες καὶ μικρὲς πόλεις. Στὸν δεῦτερο ὅμως ἡ ἀναφορὰ σὲ πόλεις, που ἦταν μεγάλες καὶ ἔγιναν μικρὲς καὶ τὸ ἀντίστροφο, δηλώνει περισσότερον τὴν κυκλικὴ πορεία τῶν ἀνθρώπων πραγμάτων, ἐνῶ στὸν πρῶτο ὁ στόχος εἶναι περισσότερον ἠθικός.

⁹¹ Βλ. καὶ Rahn (1971:497-508).

⁹² Rood (2004: 348-354).

⁹³ Ἀναλυτικὴ παρουσίαση τῆς προσωπικότητος καὶ τῆς δράσης τοῦ Ἀλκιβιάδη βλ. de Romilly (1995).

απόψεις για το ευμετάβλητο του αθηναϊκού δήμου. Ο Ξενοφών καλεί τους αναγνώστες να δουν το έργο του όχι μόνο ως συνέχειά του. Αξίζει να επισημάνουμε ότι χωρίς να υπάρχει καμία παραπομπή σε αυτόν, απευθύνεται σε γνώστες του έργου του, όπως έκανε ο Θουκυδίδης, όταν προϋπέθετε γνώση του ηροδότειου έργου⁹⁴.

Συνεπώς ο Ξενοφών, γράφοντας ιστορία, κινήθηκε στο πλαίσιο που καθόρισαν τόσο ο Ηρόδοτος, όσο και ο Θουκυδίδης. Το πλαίσιο αυτό όμως δεν ήταν δεσμευτικό, καθώς επέτρεπε τη διαφοροποίηση τόσο στη μορφή, όσο και στα κριτήρια επιλογής των έργων του παρελθόντος, που έπρεπε να συμπεριληφθούν. Προσπάθησε λοιπόν να διευρύνει τα όρια μέσα στα οποία θα έπρεπε να κινηθεί η ιστορία.

⁹⁴ Κατά την Gray (1989:64-65), η συνωμοσία για την απελευθέρωση της Θήβας θυμίζει έντονα τον Ηρόδοτο, όπως και ο τρόπος θανάτου του Αλεξάνδρου (*Ελλ.* 6.4.35-37) θυμίζει την αντίστοιχη ιστορία του Κανδαύλη (*Ηρόδ.* 1.8-12). Πβλ. πρπ. σ. 96 υποσ. 35.

2.5. Ο νέος προσανατολισμός

2.5.1. Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας

Ο Ξενοφών στα *Ελληνικά* του δίνει ιδιαίτερη έμφαση στον ρόλο της προσωπικότητας. Η αναφορά στη δράση των προσώπων δεν συνιστά απλώς μια παρέκβαση, αλλά αποτελεί βασικό μέρος της αφήγησης. Έχει επισημανθεί⁹⁵ ότι, αν αφαιρεθούν από τα *Ελληνικά* οι 395 ιστορικές προσωπικότητες για τις οποίες γίνεται λόγος, το έργο αυτό χάνει ένα μεγάλο μέρος του. Γενικά ο 4^{ος} αι. π.Χ. είναι ο αιώνας κατά τον οποίο η εμπιστοσύνη στην δύναμη της πόλης υποχωρεί και η προσωπικότητα παίζει ολοένα και πιο σημαντικό ρόλο⁹⁶. Παύει πια να ισχύει η θέση του Περικλή (Θουκ. 2.41), ότι η ατομική δόξα έχει νόημα, όταν κανείς δρα μέσα σε μία σπουδαία και μεγάλη πόλη. Ο Ξενοφών ζει σε έναν κόσμο σύγχυσης, όπου δεν υπήρχε πια χώρος για καμία ηγεμονία. Αξιομνημόνευτα πλέον γι' αυτόν είναι τα ηθικά, στρατιωτικά και πολιτικά παραδείγματα διαφόρων προσωπικοτήτων⁹⁷. Επιπλέον, έντονη είναι η επιρροή της ηθικής διδασκαλίας του Σωκράτη τού οποίου υπήρξε μαθητής. Όπως γνωρίζουμε, έγραψε και φιλοσοφικά έργα στα οποία προσπαθεί να εκλαϊκεύσει την διδασκαλία του δασκάλου του (π.χ. στα *Απομνημονεύματα*). Σημαντικό ρόλο στην ηθική διδασκαλία παίζει η χρήση του παραδείγματος⁹⁸ το οποίο χρησιμοποιείται εκτεταμένα και από τον άλλο σπουδαίο

⁹⁵ Whitehead (1998:145).

⁹⁶ Ο Dillery (2004:259-276) εξετάζει την ανταπόκριση, που βρίσκει το έργο του Ξενοφώντος κατά την Ελληνιστική εποχή, και ιδιαίτερα την επίδραση που αυτό ασκεί στην οργάνωση των πομπών, και αναδεικνύει τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζει σε αυτήν ο ηγέτης, σε αντίθεση με εκείνον της πόλης που ελαττώνεται διαρκώς.

⁹⁷ Nicolai (2006:703).

⁹⁸ Σύμφωνα με τον Marincola (2014:39-62) η χρήση των παραδειγμάτων [το μυθολογικό παράδειγμα του Μελεάγρου χρησιμοποιεί στην *Ιλιάδα* (9.527-599) και ο Φοίνικας, προκειμένου να πείσει τον Αχιλλέα να επιστρέψει στον πόλεμο, βλ. και Willcock (1976:104)] είναι διαδεδομένη στον 4^ο αι. Πρόκειται για υλικό που προσφέρει η ιστοριογραφία (ιδιαίτερα με τον Ξενοφώντα) και το οποίο αξιοποιείται από τους ρήτορες του αιώνα αυτού. Τα παραδείγματα δεν χρησιμοποιούνταν με μια δεδομένη ερμηνεία, αλλά ανάλογα με τον τρόπο και τον στόχο που είχε κάθε ρήτορας. Το κοινό ήταν επίσης εξοικειωμένο με τη χρήση των παραδειγμάτων και τα έκρινε με βάση το τί ανέμενε από το είδος του ρητορικού λόγου, στο οποίο χρησιμοποιούνταν. Κατά τον Nicolai (2014:63-88) Ξενοφών και Ισοκράτης έχουν παιδευτικούς στόχους, κινούνται ελεύθερα ανάμεσα σε προϋπάρχοντα λογοτεχνικά είδη, χρησιμοποιούν στρατηγικές και τεχνικές από προϋπάρχοντα λογοτεχνικά είδη, τα οποία προσπαθούν να τα διαφοροποιήσουν εκ των έσω, και μοιράζονται μια κοινή τάση για αξιοποίηση των ιστορικών υποθέσεων ως παραδειγμάτων.

μαθητή του Σωκράτη, τον Πλάτωνα⁹⁹. Συνεπώς, δεν ήταν δύσκολο να αξιοποιηθεί αυτή και στον χώρο της ιστοριογραφίας.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η μετεωρική άνοδος και πτώση του Ιάσονος, του τυράννου των Φερών¹⁰⁰, ο οποίος κατάφερε να κάνει πράξη τις συμβουλές του (6.4.23) προς τους Θηβαίους:

καὶ ὁ θεὸς¹⁰¹ δέ, ὡς ἔοικε, πολλάκις χαίρει τοὺς μὲν μικροὺς
μεγάλους ποιῶν, τοὺς δὲ μεγάλους μικροὺς.

Ο Ιάσων, όπως και ο Εύφρων, λειτουργούν ως παραδείγματα των συνεπειών της ιμπεριαλιστικής πολιτικής και της πλεονεξίας, ενώ ταυτόχρονα μας προετοιμάζουν για την κατάληξη της αντίστοιχης πολιτικής της Σπάρτης. Θα λέγαμε ότι χρησιμοποιούνται από τον Ξενοφόντα με τον ίδιο τρόπο που ο Ηρόδοτος χρησιμοποιεί την ιστορία του Κροίσου¹⁰². Ο Κριτίας και οι Τριάκοντα παρουσιάζονται ως άνθρωποι *ἀδικώτατοι* και *ἀσεβέστατοι* (2.3.53). Η ηθική τους παρεκτροπή και η επακόλουθη τιμωρία τους λειτουργούν ως παράδειγμα προς αποφυγή για άτομα και για κράτη. Τα πιο πάνω παραδείγματα διδάσκουν με τις συνέπειες που προκαλούν. Πρόκειται για ένα μάθημα το οποίο μαθαίνει κανείς μόνο παθαίνοντας. Η στάση από την άλλη του Θηραμένη (2.3.56) στην αντιμετώπιση του επερχόμενου θανάτου του και ο τρόπος, με τον οποίο ο Τελευτίας έχασε τη ζωή του (5.3.6-7), προβάλλονται ως παραδείγματα προς μίμηση και αποφυγή αντίστοιχα.

Συχνά στα *Ελληνικά*, καθώς και στα υπόλοιπα έργα του Ξενοφόντος, προβάλλεται ο τύπος του ιδανικού ηγέτη. Η προβολή αυτή γίνεται είτε θετικά, με την παρουσίαση ηγετών που συνιστούν πρότυπο, είτε αρνητικά, με το να τονίζονται σε κάποιους άλλους τα αρνητικά στοιχεία του χαρακτήρα τους και ο τρόπος με τον οποίο διαχειρίστηκαν την εξουσία. Σε γενικές γραμμές, ο ιδανικός ηγέτης διακρίνεται για το θάρρος, την πειθαρχία, την αίσθηση του δικαίου και τον σεβασμό. Επιπλέον απέχει από τις αισθησιακές και τις υλικές γενικότερα απολαύσεις που αποσπούν την

⁹⁹ Βλ. και Waterfield (2004:84-96).

¹⁰⁰ Η εστίαση της προσοχής στον Ιάσωνα δεν αποκλείεται να σχετίζεται και με τις σκέψεις του Ξενοφόντος για την καταλληλότερη μορφή πολιτεύματος, η οποία θα μπορούσε να εξασφαλίσει την ενότητα του ελληνικού χώρου.

¹⁰¹ Για τον ρόλο του θείου στη διατήρηση της ισορροπίας και της αρμονίας βλ. Ηράκλειτος (B94 DK), Ηρόδ. 1.5, 5.56, 7.10.

¹⁰² Περυσινάκης (1998:113).

προσοχή του από την επίτευξη του κοινού καλού. Ως θετικά παραδείγματα μπορούν να θεωρηθούν ο Άγις, ο Αγησίλαος, ο Αγησίπολις, ο Λύσανδρος και ο Ιφικράτης. Παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον το ότι ο Ξενοφών αναφέρει σαφώς πιο εγκωμιαστικά τον Αγησίλαο¹⁰³ στο ομώνυμο έργο του από ό,τι στα *Ελληνικά*. Είναι πολύ πιθανόν αυτό να οφείλεται στο ότι τα δύο έργα ανήκουν σε διαφορετικό λογοτεχνικό είδος το καθένα. Ενδεχομένως, η διάψευση των προσδοκιών του Ξενοφώντος για μια πανελλήνιου χαρακτήρα εκστρατεία στη Μικρά Ασία να διαφοροποίησαν τις κρίσεις του. Απεναντίας ο Θίβρων και ο Μνάσιππος αποτελούν αρνητικά παραδείγματα ηγέτη. Παραδειγματική είναι και η στάση των κατοίκων της μικρής πόλης τού Φλειούντα (*Ελλ.* 7.2), οι οποίοι με την αντοχή και τον σεβασμό, που δείχνουν, πραγματοποιούν κατά τον Ξενοφώντα αξιομνημόνευτες πράξεις.

¹⁰³ Για τη διαφορετική παρουσίαση στα *Ελληνικά* και για τους λόγους που την εξηγούν βλ. Dillery (1995:110-118).

2.5.2. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας

Τα *Ελληνικά* του Ξενοφώντος αντιμετωπίζονται συχνά ως έργο το οποίο μεροληπτεί υπέρ των Σπαρτιατών, λόγω της προσωπικής φιλίας του ιστορικού με τον Αγησίλαο, καθώς και της συμπάθειας του προς το σπαρτιατικό πολίτευμα. Άλλωστε πολέμησε μαζί με τους Σπαρτιάτες εναντίον της πατρίδας του στη μάχη της Κορώνειας, γεγονός που προκάλεσε την εξορία του από την Αθήνα. Έγραψε μάλιστα το μεταθανάτιο εγκώμιο του Αγησιλάου και στη *Λακεδαιμονίων Πολιτεία* του πραγματεύτηκε την οργάνωση του σπαρτιατικού πολιτεύματος.

Αναμφίβολα, ο Ξενοφών δεν είναι υποστηρικτής της δημοκρατίας. Εμφανίζεται, όπως και αρκετοί άλλοι διανοητές¹⁰⁴ τού αιώνα αυτού, ως θαυμαστής της νομοθεσίας του Λυκούργου¹⁰⁵ και της σταθερότητας του σπαρτιατικού πολιτεύματος. Οι φιλοαριστοκρατικές του απόψεις όμως δεν τον εμποδίζουν να δει τις αρνητικές πλευρές της σπαρτιατικής ηγεμονίας¹⁰⁶ και να αναζητήσει τα αίτια που οδήγησαν στην κατάρρευσή της. Ο Αγησίλαος, κυρίως στα *Ελληνικά*, δεν παρουσιάζεται πάντα θετικά, ιδιαίτερα μετά την απόφασή του να εγκαταλείψει τον πόλεμο στη Μικρά Ασία και να επιστρέψει στην Ελλάδα. Ο ρόλος του Αγησιλάου στη λήψη αποφάσεων αντιθέτων προς τον όρκο των Σπαρτιατών ότι θα σεβαστούν την αυτονομία των ελληνικών πόλεων [όπως στην περίπτωση της κατάληψης της Καδμείας (*Ελλ.* 5.2.25-37)] ωθεί τον αναγνώστη να προβληματιστεί για τις πιθανές ευθύνες του. Το ίδιο ισχύει και για τον ρόλο του στην αθώωση του Σφοδρία (*Ελλ.* 5.4.25-33). Ούτε βεβαίως απουσιάζει η κατηγορηματική κατάκριση της συμπεριφοράς άλλων Σπαρτιατών αξιωματούχων, όπως του Θίβρωνος ή του Μνασίππου. Εξίσου καταδικάζεται και το πολίτευμα των Τριάκοντα τυράννων (*Ελλ.* 2.3.53). Η επεκτατική πολιτική της Σπάρτης από το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου κι εξής αποκάλυψε τις αδυναμίες της σπαρτιατικής πολιτείας. Η διαχείριση

¹⁰⁴ Ο Πλάτων θαυμάζει (*Νόμ.* 676c) το σπαρτιατικό πολίτευμα ως υπόδειγμα σταθερότητας και τάξης. Ο Kane (1990:1-11) υποστηρίζει ότι στα *Ελληνικά* προβάλλονται οι αξίες ενός μετριοπαθούς αριστοκράτη, όπως η πειθαρχία, το θάρρος, ο σεβασμός και η ευσέβεια. Όσοι δεν ακολουθούν τις αξίες αυτές τιμωρούνται.

¹⁰⁵ Για το πως, κατά τον Ξενοφώντα, πρέπει να κυβερνάται μια πόλη βλ. Gray (2007) η οποία επισημαίνει και την κατάρρευση της πολιτείας του Λυκούργου λόγω της επέκτασης της εξουσίας της Σπάρτης.

¹⁰⁶ Η συνωμοσία του Κινάδωνος (*Ελλ.* 3.3.4-11) παρουσιάζει τα εσωτερικά κοινωνικά και πολιτικά προβλήματα της Σπάρτης και το πόσο εύθραυστη ήταν η σπαρτιατική ηγεμονία. Βλ. επίσης και Moles (1992:281-284).

μιας ηγεμονίας δημιουργούσε νέες ανάγκες και νέες καταστάσεις στις οποίες δεν μπορούσε να ανταποκριθεί το παραδοσιακό σπαρτιατικό πολίτευμα.

Ο Ξενοφών έδειξε έντονο ενδιαφέρον για την τυραννίδα. Αποκαλεί τυραννικά και καθεστώτα που δεν είχαν τα τυπικά χαρακτηριστικά της. Δίνει πολύ μεγάλη έμφαση στην ιστορία του Εύφρονος (Ελλ. 7.1.45-46, 7.3.4-12) ο οποίος σε κάθε άλλη περίπτωση δεν θα μας ήταν γνωστός. Μαθαίνουμε για την άνοδό του στην εξουσία, περισσότερες όμως πληροφορίες βρίσκουμε για τη δολοφονία του και για την υπεράσπιση του προσώπου που τον δολοφόνησε. Επισημαίνεται πάντοτε η τυραννική συμπεριφορά, όπως στην περίπτωση των Τριάκοντα, της Μάνιας (Ελλ. 3.1.10-28) και του Εύφρονος¹⁰⁷ (και σαφώς τύραννος ἦν, 7.1.46). Παρουσιάζει ενδιαφέρον το ότι η τυραννική συμπεριφορά δεν αφορά ένα άτομο, αλλά και μια ομάδα ατόμων, όπως ήταν οι Τριάκοντα ή αυτοί που κυβέρνησαν τη Θήβα μετά την κατάληψη της Καδμείας (Ελλ. 5.4.9, 7.3.7) από τους Σπαρτιάτες. Δεν αποκαλεί όμως τύραννο τον Διονύσιο (Ελλ. 6.2.4, 6.2.33, 7.1.20) ούτε τον γιο του (Ελλ. 7.4.12). Ο Ιάσων επίσης αναφέρεται ως *ταγός* και μόνο με τον θάνατό του (Ελλ. 6.4.32) επισημαίνονται οι φόβοι που υπήρχαν για πιθανή τυραννίδα. Ο Πολύφρων, ο οποίος διαδέχτηκε τον Ιάσωνα, τονίζεται ρητά (Ελλ. 6.4.34) ότι μετέτρεψε την *ταγεία* σε τυραννίδα. Ο Ξενοφών βλέπει την τυραννίδα όχι με βάση τα τυπικά της χαρακτηριστικά, αλλά σε συνάρτηση με τη φύση της εξουσίας. Κάθε εξουσία, που είναι άνομη, άδικη και βίαιη, τη θεωρεί τυραννική. Και τέτοια μπορεί να είναι και η εξουσία μιας πόλης¹⁰⁸ ή μιας αυτοκρατορίας. Ενδιαφέρει επίσης το ότι ο Διονύσιος δεν αντιμετωπίζεται ως τύραννος, πράγμα που μπορεί να οφείλεται στον τρόπο με τον οποίο αυτός άσκησε την εξουσία. Στον *Ιέρωνα* άλλωστε τονίζεται η δυνατότητα μετατροπής ενός τυράννου σε *επιεική* και *φιλόανθρωπο* ηγέτη¹⁰⁹. Κατά τον Ξενοφώντα, η τυραννική

¹⁰⁷ Ο Lewis (2004:65-74) αμφιβάλλει αν ο Εύφρων μπορεί να χαρακτηριστεί τύραννος και βλέπει τη δολοφονία του στο πλαίσιο της σύγκρουσης δήμου και *βελτίστων* στην πόλη της Σικυώνας.

¹⁰⁸ Ο Ηρόδοτος παρουσίασε στο έργο του περίπου πενήντα τυράννους (π.χ. οι Κυμελίδες στην Κόρινθο, 5.92). Κατά κανόνα στον Ηρόδοτο, η τυραννίδα είναι βίαιη και αυθαίρετη και δεν έχει ευτυχές τέλος. Ο Οτάνης προειδοποιεί για τον κίνδυνο μετατροπής της ανεξέλεγκτης εξουσίας του ενός ανδρός (*μουναρχίη*) σε τυραννίδα (Ηροδ. 3.80). Η Αθήνα αύξησε τη δύναμή της με την απομάκρυνση των Πεισιστρατιδών (5.66.1). Ο Θουκυδίδης τονίζει ωστόσο με το στόμα του Περικλή (2.63.2) και του Κλέωνος (3.37.2) ότι η πόλη της Αθήνας ήταν υποχρεωμένη να ασκεί ως τύραννος την εξουσία της στις συμμαχικές πόλεις.

¹⁰⁹ Και ο Ισοκράτης στον *Περί Ειρήνης* λόγο του (111-113) παρουσιάζει με όμοιο τρόπο τη διαφορά ενός τυράννου από έναν πραγματικό ηγέτη. Ο Ξενοφών δίνει έμφαση στη *φιλανθρωπία* και ο Ισοκράτης στην *εύνοια* και στη δικαιοσύνη. Βλέπουμε ότι οι διανοητές του αιώνα αυτού

συμπεριφορά έχει βίαιο και οδυνηρό τέλος, όπως φαίνεται και από την κατάληξη όλων αυτών που χαρακτηρίστηκαν τύραννοι. Δεν αποκλείεται να θεωρήθηκε και η συμπεριφορά της Σπάρτης μετά το 404 π.Χ. τυραννική και να ερμηνεύτηκε έτσι η πτώση της. Σε κάθε περίπτωση ο Ξενοφών συμμετέχει ενεργά στη συζήτηση, που είναι κυρίαρχη μεταξύ των διανοητών του 4^{ου} αι. π.Χ., για την καταλληλότερη μορφή πολιτεύματος¹¹⁰.

Σε ποιο βαθμό επηρεάζεται αυτός από την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*; Η επαφή του και η φιλία του με Πέρσες, όπως ο Κύρος ο Νεώτερος, η πορεία του με τους Μυρίους διαμέσου της Περσικής αυτοκρατορίας και η άμεση εμπειρία που είχε από την Περσική αυτοκρατορία, τους αξιωματούχους και τους λαούς της προφανώς τον επηρέασαν και διαμόρφωσαν μια αντίληψη για τη στάση των Ελλήνων απέναντι στην ανατολική αυτοκρατορία, η οποία δεν είναι απαραίτητο να ταυτίζεται με αυτήν του Ισοκράτη. Την εκστρατεία του Αγησιλάου στη Μικρά Ασία τα *Ελληνικά* την προβάλλουν λιγότερο επαινετικά σε σύγκριση με το πώς την παρουσιάζει ο *Αγησίλαος*. Και αυτό γιατί είναι πιθανόν ο Ξενοφών να διαπίστωσε ότι ο εν λόγω στρατηγός και οι Σπαρτιάτες δεν είχαν υιοθετήσει τον πανελλήνιο στόχο¹¹¹. Ο Αγησίλαος συγκρίνεται με τον Ξέρξη: περνά κι αυτός, όπως ο Πέρσης βασιλιάς, από την Ασία στην Ευρώπη σε μια επιθετική ενέργεια η οποία στρέφεται πια όχι κατά των βαρβάρων, αλλά κατά των Ελλήνων (*Ελλ.* 4.2.8).

ἐπεὶ δὲ διέβη τὸν Ἑλλησποντον, κριταὶ κατέστησαν
 Λακεδαιμονίων μὲν Μένασκος καὶ Ἡριππίδας καὶ Ὅρσιππος, τῶν
 δὲ συμμάχων εἰς ἀπὸ πόλεως. καὶ Ἀγησίλαος μὲν, ἐπεὶ τὴν κρίσιν
 ἐποίησεν, ἔχων τὸ στράτευμα ἐπορεύετο τὴν αὐτὴν ὁδὸν ἦνπερ
 βασιλεὺς ὅτε ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα ἐστράτευεν.

υπογραμμίζουν τις *συνεργατικές* αξίες έναντι των *ανταγωνιστικών* οι οποίες ήταν κυρίαρχες. Για τις *συνεργατικές* και *ανταγωνιστικές* αξίες βλ. Περυσινάκης (2008).

¹¹⁰ Πέρα από τους ιστοριογράφους για το συγκεκριμένο θέμα υπήρξε έντονο το ενδιαφέρον του Πλάτωνος (*Πολιτεία, Νόμοι*), του Ισοκράτη και του Αριστοτέλη (*Πολιτικά, Αθηναίων Πολιτεία*).

¹¹¹ Από τον *Αγησίλαο* απουσιάζει η αναφορά της θυσίας που ο ομώνυμος στρατηγός έκανε στην Αυλίδα (*Ελλ.* 3.4.3), υπάρχει (1.25) όμως η εντυπωσιακή επιθεώρηση του στρατού που γίνεται στην Έφεσο και που δεν απαντά στα *Ελληνικά*. Πβλ. ως πιθανό πρότυπο την επιθεώρηση του στρατού από τον Ξέρξη (Ηροδ. 7.56).

Η απογοήτευση του Ξενοφώντος¹¹² από την εξέλιξη αυτή είναι σαφής, έστω κι αν δεν δηλώνεται ρητά.

Η ξενοφώντεια¹¹³ *Ιδέα για την ένωση των Πανελλήνων* δεν είναι απαραίτητο να ταυτίζεται με αυτήν του Ισοκράτη. Ο Ξενοφών είχε άμεση αντίληψη και εμπειρία των αδυναμιών του περσικού κράτους, καθώς και των δυσκολιών μιας πιθανής επίθεσης εναντίον του, εν αντιθέσει προς τον ρήτορα ο οποίος πραγματεύτηκε το θέμα θεωρητικά. Η απογοήτευσή του από τη Σπάρτη τον οδήγησε να σκιαγραφήσει σε γενικές γραμμές τον ηγέτη που θα μπορούσε να αναλάβει μια πρωτοβουλία πανελληνίου χαρακτήρα¹¹⁴, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι εγκρίνει οποιονδήποτε εκφράζει απόψεις που απηχούν την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*¹¹⁵.

¹¹² Το πιο πάνω απόσπασμα το χρησιμοποιεί, ανάμεσα σε άλλα, ο Buijs (2005) για να τεκμηριώσει τη διαπίστωσή του ότι ο Ξενοφών επιλέγει συνειδητά τη χρήση δευτερευουσών προτάσεων αντί μιας μετοχής (συνημμένης ή απόλυτης). Η δευτερεύουσα πρόταση, υποστηρίζει, δίνει έμφαση στην πράξη, σε αυτό που είναι σημαντικό να προσεχθεί από τον αναγνώστη, ενώ η μετοχή δηλώνει τη συνέχεια μιας πράξης.

¹¹³ Ο Tuplin (2009:340-346) διατυπώνει την άποψη ότι ο Ξενοφών δεν θεωρούσε κατανάγκην κακούς Πέρσες. Έβλεπε επίσης την Περσική αυτοκρατορία ως κάτι το δεδομένο και ως μια κατάσταση που δεν επρόκειτο σύντομα να αλλάξει. Ο Dillery (1995:98-100) πιστεύει ότι ο Ξενοφών, ζώντας τα γεγονότα, απέκτησε εμπειρίες που τον βοήθησαν να διαμορφώσει δική του αντίληψη για την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*.

¹¹⁴ Ο Hirsch (1985:58-61) υποστηρίζει ότι ο Ξενοφών δεν αντιμετωπίζει τους Πέρσες υποτιμητικά και ασφαλώς όχι με βάση την αντίθεση Έλληνες-Βάρβαροι.

¹¹⁵ Σχολιάζοντας τον λόγο του Καλλικρατίδα (*Ελλ.* 1.6.7) ο Laforse (1998:55-67) υποστηρίζει ότι αυτός σχετίζεται περισσότερο με την επ'αόριστον αναβολή της περσικής χρηματοδότησης προς τους Σπαρτιάτες και λιγότερο με την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*. Σύμφωνα με τον Tuplin (2014:211-238), ο Ξενοφών στην *Ανάβασιν* και στην *Κύρου Παιδεία* βλέπει να υπάρχει έλλειψη ρεαλισμού στην εν λόγω ιδέα. Για τον τρόπο με τον οποίο οι Πέρσες χρηματοδοτούσαν τις αντίπαλες ελληνικές πόλεις βλ. το απόσπασμα από τα *Ελληνικά* της Οξυρρύγχου στη σ. 131, όπως επίσης και υποσ. 71 στη σ.142.

3. *Ελληνικά της Οξυρρύγχου*

3.1. Η ιστορική μέθοδος

3.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις

Δεδομένου ότι δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για την πατρότητα των *Ελληνικών* της Οξυρρύγχου¹, είναι αδύνατο να μιλήσουμε με βεβαιότητα αν πρόκειται ή όχι για σύγχρονη ιστορία. Δεν αποκλείεται όμως η πιθανότητα να συμβαίνει το πρώτο, ιδιαίτερα μάλιστα αν η αφήγηση έφτανε ως το 386 π.Χ. Είχαν εντούτοις το ύφος σύγχρονης ιστορίας: υπάρχει πλήθος λεπτομερειών και στοιχείων στα σωζόμενα αποσπάσματα. Το περιεχόμενο μάλιστα ενός μέρους από αυτά δεν βρίσκεται σε εκείνα άλλων ιστορικών που καλύπτουν την ίδια περίοδο. Ταυτόχρονα φαίνεται η έρευνα που έκανε ο P για τη συγκέντρωση των στοιχείων και η αξιοποίηση -κατά πάσα πιθανότητα- αυτοπτών μαρτύρων. Οι λεπτομέρειες, με τις οποίες δίνεται η ταραχή που προκλήθηκε στην Κάυνο και στη Ρόδο εξαιτίας της καθυστέρησης της μισθοδοσίας από τους Πέρσες², δεν θα ήταν δυνατό να καταγραφούν χωρίς τη μαρτυρία κάποιου που έζησε τα γεγονότα. Μεγάλο μέρος του έργου φαίνεται να είναι αποτέλεσμα προσωπικής έρευνας.

Τα εν λόγω *Ελληνικά*, όπως κι αυτά του Ξενοφώντος, γράφτηκαν ως συνέχεια του Θουκυδίδη. Αυτά δεν προϋποθέτουν απλώς τη γνώση του Αθηναίου ιστορικού, αλλά και παραπέμπουν σε αυτόν. Στο παρακάτω απόσπασμα³, ο P τον μνημονεύει, κάνοντας λόγο για τον σπαρτιάτη στρατηγό Πεδάριτο⁴ και την αποστολή του στη Χίο το 412 π.Χ., δεδομένου ότι στο κείμενο του πρώτου (8.28.5) γίνεται αναφορά στον ίδιο στρατηγό. Είναι πολύ πιθανόν ο P να πραγματεύεται είτε τη δράση του εν λόγω στρατηγού είτε τα γεγονότα στη Χίο:

τῆς [] | γε[.....] επ[] | ωσ.[] | των[] | χου[.] | ω.[] | ται προσ[] | χρω[] | ..[
 ἐπι] | τη δευμ[] | μηνα.[.] | υ[] | τος καταπο[] | ρος αὐτίκα [] | τα κατὰ τὴν
 [] | οἰς ὁ Πεδάρι[τος] | ἀρχὴν ἐπηγα[γ] | οὔθ' οἵτινες ἐ.[] | δυ-

¹ Ο άγνωστος συγγραφέας τους διεθνώς ονομάζεται P, βλ. και πρπ. σ. 26 υποσ. 43.

² P XIX-XX.

³ P II.

⁴ Στον Πεδάριτο αναφέρεται και ο Θεόπομπος στο 2^ο βιβλίο των *Ελληνικών* του (FGrHist 115 F8).

]|ναστείαν, οὐδ[φι]|λοτιμίας ἀπε.[]|νωσ διέσωσαν τη[] |'Αθηναίων
 ητ[]|ατη γενομένη [πε]|ρι ἧς καὶ Θουκ[υδίδης

Εἶναι ἡ μοναδική ονομαστική παραπομπή που υπάρχει στα σωζόμενα αποσπάσματα. Υπάρχει βέβαια και το *τινές λέγουσι*⁵ (σχετικά με τον ρόλο των περσικών χρημάτων στην ἔκρηξη του Κορινθιακού πολέμου) που μπορεί να παραπέμπει σε ἔργα ἄλλων ιστορικών είτε σε ἀπόψεις που διαδίδονταν ἢ ἦταν κυρίαρχες την εποχή εκείνη. Δεν μπορούμε να εἴμαστε βέβαιοι για το αν το ἔργο περιείχε και ἄλλες παραπομπές οι οποίες ὅμως δεν πρέπει να ἦταν πολλές. Οι ιστορικοί τῆς περιόδου αὐτῆς ελάχιστα παραπέμπουν ἄλλους ομότεχνούς τους, προβάλλοντας ἔτσι τη δική τους σπουδαιότητα και την προσπάθεια που κατέβαλαν κατά την ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας⁶.

Ο Ρ πραγματεύεται την ἴδια περίοδο με τον Ξενοφῶντα. Δύσκολα μπορεί κανείς να επιχειρηματολογήσει για το ποιο ἔργο προηγείται χρονικά. Τόσο ο Bruce⁷ ὡς και οι McKechnie & Kern⁸ υποστηρίζουν ὅτι τα *Ελληνικά* τῆς Οξυρρύγχου προηγήθηκαν του ομώνυμου ἔργου του Ξενοφῶντος ο οποίος εἴτε δεν τα διάβασε εἴτε δεν τα ἔλαβε ὑπόψη του. Ενδιαφέρον εἶναι το ὅτι ο Ρ ἀναφέρεται με λεπτομέρειες σε γεγονότα που δεν καταγράφονται ἀπό ἄλλους ιστορικούς (ἡ ἀναγραφή τῆς ἀποστολῆς του Δημαίνετου στον Κόνωνα και ἡ ἀνάληψη τῆς ναυαρχίας ἀπό τον Χειρικράτη⁹) ἢ προσεγγίζει με διαφορετικό τρόπο αὐτά που ἀναφέρονται ἀπό τον Ξενοφῶντα. Οι διαφορετικές προσεγγίσεις των δύο ιστορικών εντοπίζονται στα ἀκόλουθα: στη ναυμαχία του Νοτίου, στην ἀποστολή του Τιμοκράτη¹⁰, στα αἴτια του Κορινθιακού πολέμου, στη μάχη του Αγησιλάου κοντά στις Σάρδεις, στη διαφωνία μεταξύ Λοκρών και Φωκέων και στην ἀνάμειξη των Βοιωτῶν, που ἔδωσε το ἔναυσμα του παραπάνω πολέμου. Ἡ περιγραφή τῆς οργάνωσης τῆς Βοιωτικῆς Ομοσπονδίας¹¹ φαίνεται να παραπέμπει περισσότερο σε ἀφήγηση και λιγότερο σε κείμενο που διάβασε σε κάποια ἐπιγραφή. Σε γενικές γραμμές ο Ρ εἶναι πολύ πιο λεπτομερῆς ἀπό

⁵ Ρ VII.2.

⁶ Βλ. Marincola (1997).

⁷ 1967:4.

⁸ 1987:10-11.

⁹ Ρ VI.1, XIX.1.

¹⁰ Σύγκριση ἀνάμεσα στις δύο ἀφηγήσεις για την ἀποστολή του Τιμοκράτη βλ. Schepens (2012:213-241) ο οποίος θεωρεῖ περισσότερο ἀξιόπιστο τον ιστορικό τῆς Οξυρρύγχου.

¹¹ Ρ XVI.2-4.

τον Ξενοφώντα. Ωστόσο δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ο Ρ χρησιμοποιεί περισσότερο αξιόπιστες πηγές και ότι κάνει ακριβέστερη έρευνα από αυτόν. Μας είναι όμως δυνατό να θεωρήσουμε δεδομένο το ότι ως μιμητής του Θουκυδίδη έδωσε έμφαση στην προσωπική του έρευνα και στην αξιολόγηση των πληροφοριών οι οποίες θα προέρχονταν από αυτόπτες μάρτυρες, καθώς και το ότι θα αξιοποιούσε επίσης επιγραφικό υλικό κατά τρόπο ανάλογο του προτύπου του.

3.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας

Στα σωζόμενα αποσπάσματα του ιστορικού της Οξυρρύγχου δεν έχουμε κάποια ξεκάθαρη τοποθέτησή του στο θέμα της αυτοψίας. Η αβεβαιότητα για το όνομα του ιστορικού μάς εμποδίζει να είμαστε βέβαιοι για το αν γράφει σύγχρονη ιστορία. Πρόκειται για ιστορικό ο οποίος συνεχίζει το έργο του Θουκυδίδη και τον οποίο προσπαθεί να μιμηθεί. Είμαστε σε θέση να υποθέσουμε ότι η μίμηση αυτή αφορά και το θέμα της αυτοψίας. Ο P είναι εξαιρετικά λεπτομερής, όσον αφορά γεγονότα, όπως η εξέγερση στην Κάννο και στη Ρόδο ή η ναυμαχία στο Νότιο και η επιχείρηση του Αγησιλάου στις Σάρδεις¹², και δίνει την εντύπωση ότι αξιοποίησε πληροφορίες αυτοπτών μαρτύρων¹³.

¹² P IV, XI-XII, XV, XIX.

¹³ Την άποψη ότι ο P πραγματοποίησε προσωπική έρευνα και ήρθε σε επαφή με αυτόπτες μάρτυρες υποστηρίζει και ο Bruce (1967:6-7).

3.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας

Ο ιστορικός της Οξυρρύγχου, ο οποίος δεν συνεχίζει απλώς το έργο του Θουκυδίδη, αλλά και προσπαθεί να το μιμηθεί, επιδιώκει να ενισχύσει την αίσθηση αντικειμενικότητας και αμεροληψίας. Αφηγείται αποκλειστικά σε τρίτο πρόσωπο και σπανίως χρησιμοποιεί το πρώτο ενικό: πρόκειται για περιπτώσεις κατά τις οποίες θέλει να υπενθυμίσει κάτι που έχει ήδη αναφέρει (*ὡσπερ εἴρηκά που καὶ πρότερον*¹⁴). Αποφεύγει δηλαδή, ενδεχομένως και περισσότερο από το πρότυπό του, τις προσωπικές κρίσεις και τα σχόλια. Είναι επίσης πολύ προσεκτικός στον επιμερισμό των ευθυνών, προσπαθώντας να μη φαίνεται ότι ευνοεί κάποια παράταξη ή κάποια πόλη. Αυτό ισχύει και για την παράθεση των αιτίων που οδήγησαν στο ξέσπασμα του Κορινθιακού πολέμου, και πιο συγκεκριμένα για τις αναφορές του στα περσικά χρήματα¹⁵ που έλαβαν πολιτικοί της Αθήνας, της Θήβας και της Κορίνθου. Ταυτόχρονα επισημαίνει και τους λόγους, πέραν της οικονομικής ενίσχυσης εκ μέρους των Περσών, οι οποίοι δημιούργησαν την έχθρα κατά της Σπάρτης. Είναι φανερό ότι επιδιώκει να μη δώσει μια μονομερή ερμηνεία, αλλά να φανεί αμερόληπτος κι αντικειμενικός.

¹⁴ P VII.4.

¹⁵ Βλ. σσ. 132 κ.ε.

3.2. Η αφηγηματική τεχνική

Τα σωζόμενα αποσπάσματα των *Ελληνικών* της Οξυρρύγχου καλύπτουν την περίοδο από το 410/9, με την επίθεση του Θρασύλλου στην Έφεσο¹⁶, μέχρι το 395 π.Χ. με την ολοκλήρωση των επιχειρήσεων του Αγησιλάου¹⁷ στη Μικρά Ασία. Η αφήγηση πρέπει να ξεκινούσε από το 411 π.Χ., χρονιά κατά την οποία σταμάτησε απότομα η εξιστόρηση του Θουκυδίδη, χωρίς να είναι βέβαιο όμως το πότε αυτή ολοκληρώνεται. Σταθμός θα μπορούσε να θεωρηθεί η ναυμαχία της Κνίδου το 394 π.Χ., κατά την οποία κατατροπώθηκε ο σπαρτιατικός στόλος από τον Περσικό υπό την ηγεσία του Κόνωνα. Οι συγκρούσεις βέβαια στον ευρύτερο ελληνικό χώρο δεν σταματούν, όπως και η εχθρότητα μεταξύ Σπαρτιατών και Περσών. Η ειρήνη εξάλλου του Ανταλκίδα, το 387/6 π.Χ., συνιστά τομή στις συγκρούσεις στον χώρο αυτόν, οπότε είναι πιθανόν να θεωρήσουμε ότι ο Ρ έφτανε μέχρι εκεί. Την άποψη, ότι ο Ρ καλύπτει γεγονότα ως το 386 π.Χ., την υποστηρίζει ο Hammond¹⁸. Πιο πριν πρότεινε ως πιθανή την ίδια χρονολογία ο Bruce¹⁹. Πραγματικότητα είναι το ότι οι γνώμες αυτές βασίζονται περισσότερο σε υποθέσεις και λιγότερο στο σωζόμενο κείμενο του έργου.

Ο Ρ οργανώνει την αφήγηση των γεγονότων ανά έτος χρησιμοποιώντας τη γνωστή από τον Θουκυδίδη διάκριση σε θέρος και χειμώνα:

Τὰ μ]έν οὖν ἀδρότατα τῶν | [κατὰ τὴν Ἑλλάδα τῶ χειμῶν]ι τούτῳ
 συμβάντων | [οὕτως ἐγένετο· ἀρχομένου] δὲ τοῦ [θ]έρους τῆ μὲν |
 [......] ἔτος ὄγδοον ἐνειστήκει²⁰.

Βοιωτοὶ δὲ καὶ Φωκεῖς τούτου τοῦ θέρους εἰς πόλεμον
 κατέστησαν²¹.

¹⁶ P FR.1, Col. I, II.

¹⁷ P XXII.4.

¹⁸ 1998:407-428. Ο εν λόγω ερευνητής επισημαίνει τις αναφορές που γίνονται σε προφητείες, τα όνειρα και τα σημάδια που υπάρχουν στα βιβλία 13-15 του Διοδώρου και διαπιστώνει ότι αυτά απουσιάζουν από το 14^ο βιβλίο. Αυτό σημαίνει ότι η πηγή στην οποία βασίστηκε ο εν λόγω ιστορικός, καταγράφοντας τα γεγονότα ως την περίοδο εκείνη, δεν έκανε χρήση τέτοιων στοιχείων. Πιστεύει μάλιστα ότι ο Διόδωρος για την περίοδο αυτή χρησιμοποίησε τα *Ελληνικά* της Οξυρρύγχου όχι με ενδιάμεσο τον Έφορο, αλλά απευθείας. Από τη στιγμή μάλιστα που το 14^ο βιβλίο φτάνει ως το 386 π.Χ., μπορούμε να υποθέσουμε ότι και ο Ρ ολοκλήρωσε την ιστορία του στο χρονικό αυτό σημείο.

¹⁹ 1967:4.

²⁰ P IV. 1.

Παρά τις δυσκολίες που ενδεχομένως δημιουργεί μια τέτοια μέθοδος χρονολόγησης γεγονότων που εκτυλίσσονται ταυτόχρονα σε πολλά μέρη, φαίνεται ότι ο P κατάφερε να τα αφηγηθεί κατά τρόπο ικανοποιητικό τοπικά και χρονικά και να εναλλάξει την αφήγηση μεταφέροντας το κέντρο άλλοτε στην Ασία και άλλοτε στη μητροπολιτική Ελλάδα. Έτσι, παρά το ότι στο πιο πάνω απόσπασμα αναφέρει ότι μας έδωσε τα *ἀδρότατα τῶν* | [*κατὰ τὴν Ἑλλάδα τῶ χειμῶν*] *ι τούτῳ συμβάντων*, φαίνεται να μην ολοκληρώνει την εξιστόρηση των γεγονότων ανά περιοχή. Ενώ παρουσιάζει την καθεστωτική αλλαγή στη Ρόδο, η οποία έγινε με την παρέμβαση του Κόνωνα²², μεταβαίνει στα γεγονότα που σχετίζονται με τη σύγκρουση Φωκέων και Βοιωτών, που οδήγησε στην έκρηξη του Κορινθιακού πολέμου. Ο συγχρονισμός γίνεται με τη φράση *Βοιωτοὶ δὲ καὶ Φωκεῖς τούτου τοῦ θέρους εἰς πόλεμον κατέστησαν...* και με τη συνακόλουθη αλλαγή του σκηνικού. Καθώς καταγράφονται τα σχετικά με την πιο πάνω σύγκρουση, το σκηνικό μεταφέρεται πάλι στη Μ. Ασία με κεντρικό πρόσωπο τον Κόνωνα²³ και περιγράφεται ο τρόπος με τον οποίο αυτός αντιμετώπισε την εξέγερση των Κυπρίων στρατιωτών και τα προβλήματα μισθοδοσίας, που δημιουργούνταν από την καθυστερημένη καταβολή των χρημάτων εκ μέρους του Πέρση βασιλιά. Οι κινήσεις του Αγησιλάου στον Ελλήσποντο²⁴ αναφέρονται μόνον μετά την ολοκλήρωση της παρουσίασης όσων σχετίζονται με το πιο πάνω περιστατικό. Ο P κλείνει τα όσα έχει να πει, χωρίς να δημιουργεί σύγχυση στον αναγνώστη ως προς τον χρόνο και τον τόπο, αλλά και χωρίς να δυσκολεύεται να συγχρονίσει μεταξύ τους τα επιμέρους²⁵. Χρησιμοποιεί σπανίως το πρώτο πρόσωπο, κυρίως για να υπενθυμίσει κάτι που ανέφερε (*ὥσπερ εἶρηκα πρότερον*). Τα σωζόμενα αποσπάσματα, ιδιαίτερα αυτά που είναι πιο εκτεταμένα, δείχνουν την ίδια οργάνωση η οποία πρέπει να εφαρμόστηκε σε όλο το έργο. Το ίδιο ισχύει και για τη χρονολογική μέθοδο. Αν ο Ξενοφών χρησιμοποιεί τη χρονολογική μέθοδο του Θουκυδίδη, έστω και αποσπασματικά, στο μέρος του έργου του που ολοκληρώνει τον Πελοποννησιακό πόλεμο, ο P φαίνεται να τη χρησιμοποιεί

²¹ P XVI. 1.

²² P XV. Με παρόμοιο τρόπο γίνεται ο συγχρονισμός και στον Θουκυδίδη. Βλ. Ρεγκάκος (2009:118-119).

²³ P XIX.

²⁴ P XXI.

²⁵ P VI.1: ὑπὸ δὲ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἐξέπλευσε τριήρης Ἀθήνηθεν...

συστηματικά σε όλο το έργο του. Ως προς αυτό φαίνεται να είναι ο μόνος ιστορικός του 4^{ου} αι., που ακολουθεί τόσο πιστά τη μέθοδο αυτή.

Όσον αφορά όμως την τέχνη του λόγου, υστερεί κατά πολύ όχι μόνο σε σύγκριση με τον Θουκυδίδη, αλλά και με τον Ξενοφώντα. Σε όλα τα σωζόμενα αποσπάσματα υπάρχει το ίδιο μονότονο ύφος. Γράφει σε καθαρή αττική διάλεκτο²⁶, με εκτεταμένη χρήση της παρατακτικής σύνδεσης, και χρησιμοποιεί ελάχιστα σχήματα λόγου και ρητορικά στοιχεία. Από αυτά λείπουν οι δημηγορίες²⁷ πρωταγωνιστών των γεγονότων. Για την ακρίβεια, δεν υπάρχει σχεδόν καθόλου ευθύς λόγος, με την εξαίρεση της πρότασης του Δορίμαχου²⁸ σε ευθύ λόγο με την οποία παρακινεί τους δημοκρατικούς της Ρόδου να κινηθούν κατά των Διαγορείων.

τῶν [δὲ] Ῥοδίων οἱ συνειδότες τὴν π[ρᾶξιν, ὡ]ς ὑπέλαβον [κ]αιρὸν ἐγχειρεῖν εἶναι τοῖς ἔργ[οις, συ]νελέγοντο [σὺ]ν ἐγχειριδίῳ εἰς τὴν ἀγορὰν, καὶ Δορίμαχος ἰ [μ]ὲν αὐτῶν ἀναβὰς ἐπὶ τὸν λίθον οὐπερ εἰώθει κη[ρὺ]ττειν ὁ κῆρυξ, ἀνακραγὼν ὡς ἡδύνατο μέγιστον ἴ[ω]μεν, ᾧ ἄνδρες ἔφη ἄπολιται, ἐπὶ τοὺς τυράννους [τῆ]ν ταχίστην. οἱ δὲ λοιποὶ βοήσαντος ἐκείνου τὴν [βο]ήθειαν εἰσπηδήσαντες μετ' ἐγχειριδίων εἰς τὰ συν[έ]δρια τῶν ἀρχόντων ἀποκτείνουσι τοὺς τε Διαγο[ρε]ίους καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν ἕνδεκα, διαπραξά[μ]ενοι δὲ ταῦτα συνῆγον τὸ πλῆθος τὸ τῶν Ῥοδίων [εἰ]ς ἐκκλησίαν.

²⁶ Bruce (1967:18).

²⁷ Ο Loftus (2000) αποκαθιστά ένα μικρό τμήμα κειμένου του λεγόμενου *Πάπυρου του Θηραμένη* (P. Mich. 5796B) και αντιμετωπίζει το θέμα του συγγραφέα του. Το κείμενο αυτό περιέχει δημηγορίες Αθηναίων του 404 π.Χ., ενόψει της αποστολής του Θηραμένη στη Σπάρτη. Ο ερευνητής αυτός έχει τη γνώμη ότι πρόκειται για απόσπασμα ιστορικού έργου του 4^{ου} αι. π.Χ., το οποίο συνέχιζε τον Θουκυδίδη, και προτείνει ως πιθανόν συγγραφέα του τον Έφορο. Στην ίδια περίοδο αναφέρεται και ο ιστορικός της Οξυρρύγχου. Εάν αποδοθεί σε αυτόν το συγκεκριμένο κείμενο, τότε τεκμηριώνεται η παρουσία δημηγοριών στα εν λόγω *Ελληνικά*.

²⁸ P XV.2. Στο ίδιο απόσπασμα παρατηρούμε τη χρήση από τον Ρ ιστορικού ενεστώτα (ἀποκτείνουσι). Η επιλογή του συγκεκριμένου χρόνου κάνει τον αναγνώστη να αισθάνεται ότι δεν υπάρχει απόσταση χώρου και χρόνου ανάμεσα σε αυτόν και στα γεγονότα, ότι αυτά εκτυλίσσονται μπροστά στα μάτια του, ενώ ταυτόχρονα κορυφώνουν και επιταχύνουν την αφήγηση. Συνειδητά έτσι ο αφηγητής υποβαθμίζει τον ρόλο του στην αφήγηση και παρουσιάζει τον εαυτό του ως απών, ενισχύοντας την αίσθηση τόσο της αυτοψίας όσο και της αμεροληψίας. Παρόμοια χρήση του χρόνου από τον Θουκυδίδη βλ. Rutger (2011:37-64) και Coulter (2011:223-242).

Δωρίμαχος McKechnie & Kern: correxi

Η έκταση βέβαια του έργου, που έχει διασωθεί, δεν επιτρέπει ασφαλή συμπεράσματα ως προς το αν υπήρχαν ή όχι δημηγορίες²⁹. Γενικά, ο ειδικευμένος αναγνώστης του κειμένου αντιλαμβάνεται την έλλειψη της ζωντανίας και της ενάργειας του Θουκυδίδη και του Ξενοφώντος. Και αν μπορούμε να πούμε, με σχετική βεβαιότητα, ότι ο Ρ υστερεί υφολογικά, δεν μπορούμε όμως να πούμε το ίδιο και για την αξία του ως ιστορικού.

Τα μόνα σημεία, στα οποία υπάρχει δραματική ένταση, είναι αυτά που σχετίζονται με τον Κόνωνα³⁰ και ειδικότερα αυτά που αναφέρονται στην καθεστωτική αλλαγή της Ρόδου και στην αντιμετώπιση του προβλήματος της μισθοδοσίας και της εξέγερσης των Κυπρίων μισθοφόρων στην Καύνο. Στην πρώτη περίπτωση, η αφήγηση καθίσταται σαφώς πιο παραστατική, όχι μόνο με τη χρήση του ευθέος λόγου, αλλά και με την εκτεταμένη χρήση ρημάτων και ουσιαστικών, καθώς και με την επιλογή της χρονικής στιγμής απομάκρυνσης και επιστροφής του Κόνωνα και με τον τρόπο με τον οποίο αυτή³¹ ολοκληρώνεται. Το ίδιο ισχύει και για τα γεγονότα της Καύνου και της Ρόδου. Μπορεί να μην υπάρχει ευθύς λόγος, υπάρχει όμως παραστατικότητα και κίνηση, καθώς τοποθετείται ο Κόνων στο κέντρο της δράσης. Αναδεικνύεται έτσι, όπως και προηγουμένως, ο πρωταγωνιστικός του ρόλος στην αντιμετώπιση και των δύο καταστάσεων.

Σε αρκετά σημεία της εξιστόρησης υπάρχουν παρεκβάσεις οι οποίες κατά τους Bruce³² και McKechnie και Kern³³ παρέχουν το πλαίσιο για την ερμηνεία, δηλαδή τα αίτια των γεγονότων. Φωτίζουν, όπως οι δημηγορίες του Ηροδότου και του Θουκυδίδη, τις ενέργειες των προσώπων, βοηθούν στην εξιχνίαση των αιτιών και στην καταγραφή των ευθυνών. Η πρώτη³⁴ αφορά τα αίτια της εχθρότητας μεταξύ Σπάρτης και Αθήνας, πριν από την έναρξη του Κορινθιακού πολέμου, καθώς και της εχθρότητας προς τη Σπάρτη από την πλευρά του Άργους, της Θήβας και της

²⁹ Βλ. πρπ. σ. 26 υποσ. 41.

³⁰ Για τον τρόπο με τον οποίο αναδεικνύεται ο Κόνων βλ. McKechnie & Kern (1987:99-100).

³¹ Είναι πιο παραστατική και με μεγαλύτερη ένταση στα συναισθημάτα των πρωταγωνιστών και των αναγνωστών η περιγραφή της μάχης της Κορώνειας από τον Ξενοφώντα (Ελλ. 4.3.16-20, Αγησ. 2.9-15)

³² ό.π.

³³ 1987:24.

³⁴ Ρ VII.

Κορίνθου, και εντάσσεται στην αφήγηση της καταδίωξης του Δημαίνετου από τον Μίλωνα, τον αρμοστή της Αίγινας, όταν ο πρώτος προσπάθησε να πλεύσει με τριήρη προς τον Κόνωνα. Είναι μία σύντομη παρέκβαση, η οποία δεν εκτρέπει την ροή των γεγονότων, ενισχύει όμως την επιχειρηματολογία του ιστορικού υπέρ της άποψης ότι τα περσικά χρήματα δεν ήταν η μόνη αιτία του Κορινθιακού πολέμου. Η δεύτερη, που είναι σαφώς πιο εκτεταμένη, αφορά την οργάνωση του Κοινού των Βοιωτών και τους λόγους της πολιτικής σύγκρουσης μεταξύ των αντιπάλων πολιτικών παρατάξεων της Θήβας³⁵. Παρέχει έτσι το κατάλληλο ερμηνευτικό πλαίσιο το οποίο μας βοηθάει να αντιληφθούμε τους λόγους για τους οποίους η μία από τις πολιτικές παρατάξεις της Θήβας οδηγεί τα πράγματα σε σύγκρουση με τη Σπάρτη, καθώς και την πολιτική κατάσταση στη Βοιωτία τη δεδομένη χρονική στιγμή. Η εισαγωγή στην παρέκβαση γίνεται ομαλά· ο ιστορικός ενημερώνει τον αναγνώστη για το γεγονός που θα αφηγηθεί και στη συνέχεια τον κάνει να ανακαλέσει στη μνήμη του την αιτία που το προκάλεσε, βρίσκοντας έτσι την ευκαιρία να προχωρήσει στο θέμα του:

Βοιωτοὶ δὲ καὶ Φωκεῖς τούτου τοῦ θέρους εἰς ἰ πόλεμον κατέστησαν. ἐγένοντο δὲ τῆς ἔχθρας αὐτοῖς [α]ἴτιοι μάλιστα τῶν ἐν ταῖς Θήβαις τινές· οὐ γὰρ πολλοῖς [ἔ]τεσιν πρότερον ἔτυχον εἰς στασιασμόν οἱ Βοιωτοὶ προελθόντες. εἶχεν δὲ τὰ πράγματα τότε κα[τὰ τὴν] Βοιωτίαν οὕτως³⁶.

Η παρέκβαση κλείνει κυκλικά με τρόπο που δύσκολα μπορεί να μην γίνει αντιληπτός από τον αναγνώστη του έργου:

τὰ μὲν ο]ὔν πράγματα τὰ κατ[ὰ τὰς] Θήβας καὶ τ[ὴν] Βοιωτίαν εἶχεν] οὕτως³⁷

Με παρόμοιο τρόπο εισάγεται και ολοκληρώνεται και η τρίτη παρέκβαση η οποία είναι σαφώς συντομότερη από τις προηγούμενες. Μιλώντας για το πρόβλημα της μισθοδοσίας, που αντιμετώπιζε ο στρατός του Κόνωνα στην Καύνο, ο Ρ κάνει

³⁵ Ρ XVI-XVII.

³⁶ Ρ XVI.

³⁷ Ρ XVII.5. Παρόμοιο κλείσιμο μιας παρέκβασης συναντούμε και στον Θουκυδίδη (1.110.4, 1.138.6, 2.101.6 κ.ά.)

μικρή αναδρομή στην πολιτική που ακολουθούσαν οι Πέρσες στο συγκεκριμένο ζήτημα:

έμισθοδοτ[οῦ]ντο γὰρ ὑπὸ τῶν στρατηγῶν κακῶς, ὃ ποιεῖν ἔθ[ος] ἔστιν ἀεὶ τοῖς πολεμοῦσι<ν> ὑπὲρ βασιλέως, ἐπε[ὶ] [καὶ] κα]τὰ τὸν Ἰ Δεκελεικὸν πόλεμον, ὅποτε σύμμ[αχοι] Λακεδαιμονίοι<ς> ἦσαν, κομιδῇ φαύλως καὶ γλίσχ[ρω]ς παρείχοντο χρήματα, καὶ πολλάκις ἂν κατ[ε]λύθησαν αἱ τῶν συμμάχων τρ[ι]ήρεις εἰ μὴ διὰ τὴν Κύρου προθυμίαν. τούτων δὲ βασιλεὺς αἰτιός ἐστι<ν>, ὃς ἰ ἐπειδὴν ἐνστήσεται πόλεμον καταπέμψας κατ' ἀρχὰς ὀλίγα χρήματα τοῖς ἄρχουσιν ὀλιγορεῖ τὸν ἐπίλοιπον χρόνον, οἱ δὲ τοῖς πράγμασιν ἐφροστώτες οὐκ ἔχοντες ἀναλίσκειν ἐκ τῶν ἰδίων πε[ριουσι]ῶσιν ἐνίοτε καταλυομέν[α]ς τὰς αὐτῶν ἰ [δυνάμ]εις. ταῦτα μὲν οὖν οὕτως συμβαίνειν εἶωθε.³⁸

Ἡ παραπάνω παρέκβαση εντάσσεται ομαλά στην αφήγηση και η ολοκλήρωσή της επισημαίνεται στην τελευταία πρόταση.

³⁸ P XIX.2-3. Για την τακτική των Περσών στο θέμα της μισθοδοσίας βλ. σ. 142.

3.3. Ερμηνεύοντας το ιστορικό γίνεσθαι

3.3.1. Αιτιότητα

Και στην περίπτωση του ιστορικού της Οξυρρύγχου είναι εύκολο να διαπιστώσει κανείς ότι αυτός δεν καταγράφει απλώς τα γεγονότα, αλλά αναζητά τα βαθύτερα αίτια, τα κίνητρα των ιστορικών προσώπων, τους λόγους που επηρεάζουν την εξέλιξη των γεγονότων. Έχοντας ως πρότυπο τον Θουκυδίδη προσπαθεί να φανεί αντικειμενικός, αποφεύγοντας σχεδόν εντελώς τη χρήση του πρώτου προσώπου και την παράθεση προσωπικών σχολίων. Εντούτοις, σε μερικά σημεία του έργου του αφήνει να φανεί η ιδεολογική του τοποθέτηση.

Όπως ο Θουκυδίδης αναζητούσε την *ἀληθεστάτην πρόφασιν*³⁹ (1.23.6), το ίδιο φαίνεται να κάνει και ο Ρ. Ερευνώντας τα βαθύτερα αίτια της συνεργασίας Αθήνας, Άργους, Κορίνθου και Θήβας κατά των Σπαρτιατών⁴⁰ δεν στέκεται στην εύκολη ερμηνεία της περσικής οικονομικής ενίσχυσης. Μιλώντας ειδικότερα για την Αθήνα αναφέρεται και σε προηγούμενη αποστολή όπλων και πληρωμάτων στον Κόνωνα και στη δράση της δημοκρατικής παράταξης που καθοδηγούνταν από τον Επικράτη και τον Κέφαλο, η οποία επιθυμούσε τη σύγκρουση με τη Σπάρτη και, ενδεχομένως, την αναβίωση της ηγεμονικής πολιτικής της Αθήνας, δεδομένου ότι η πολιτική αυτή θα της απέφερε οικονομικό όφελος και θα την ενίσχυε. Μια πολιτική που δεν φαίνεται ότι ενέκριναν όλοι οι Αθηναίοι (*ἀπαλλάξαι τοὺς Ἀθηναίους τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς εἰρήνης καὶ προαγαγεῖν ἐπὶ τὸ πολεμεῖν καὶ πολυπραγμονεῖν, ἢν' αὐτοῖς ἐκ τῶν κοινῶν ἦ χρηματίζεσθαι*)⁴¹. Πιστεύει ο ιστορικός ότι η συγκεκριμένη πολιτική, η επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος, η

³⁹ Ο φόβος των Σπαρτιατών για την αυξανόμενη δύναμη της Αθήνας. Ο ίδιος φόβος των Σπαρτιατών διατυπώνεται και στον Ηρόδοτο: *τοὺς Ἀθηναίους ὤρων ἀνέξομένους καὶ οὐδαμῶς ἐτίμους ἐόντας πείθεσθαι σφίσι* (5.91.1).

⁴⁰ Ρ VII.

⁴¹ Προφανώς εδώ προβάλλονται οι θέσεις της αριστοκρατικής παράταξης της Αθήνας. Η ησυχία εξασφάλιζε τα κεκτημένα, τη μη διατάραξη της υπάρχουσας πραγματικότητας και τάξης. Για την επιδίωξη της ησυχίας εκ μέρους των αριστοκρατών βλ. και Περυσινάκης (1991:48). Το *πολυπραγμονεῖν* αντιθέτως προβάλλεται ως χαρακτηριστικό της δημοκρατίας (αλλά και μιας επεκτατικής αυτοκρατορίας, όπως βλέπουμε στα επτά πρώτα βιβλία των *Ἱστοριῶν* του Ηροδότου) και πιο συγκεκριμένα της αθηναϊκής (Θουκ. 1.69-70), ιδιαίτερα κατά τα χρόνια της ηγεμονίας της. Αναμφίβολα και κατά τον 4^ο αι. π.Χ. ήταν στόχος της δημοκρατικής παράταξης η αναβίωση της αθηναϊκής ηγεμονίας.

οποία θυμίζει τις απόψεις του Θουκυδίδη για τους διαδόχους του Περικλή (2.65) και τη γενικότερη στάση του αθηναϊκού δήμου, οδηγεί στον πόλεμο. Εξίσου ενδιαφέροντες είναι και οι λόγοι που ωθούν την Κόρινθο, το Άργος και τη Θήβα στον πόλεμο. Οι κάτοικοι των πόλεων αυτών μισούσαν τους Σπαρτιάτες (*ἐμίσουν ... Λακεδαιμονίους*) και ήταν εχθρικοί απέναντί τους (*δυσμενῶς*). Οι λόγοι δεν είναι συναισθηματικοί, αλλά καθαρά πολιτικοί. Οι Λακεδαιμόνιοι στήριζαν σε κάθε μία από τις πόλεις τους εχθρούς των πολιτών (*τοις ἐναντίοις τῶν πολιτῶν αὐτοῖς ἐχρῶντο φίλοις*). Δικαιολογημένα λοιπόν ο Rice⁴² υποστηρίζει ότι τα *Ελληνικά* της Οξυρρύγχου δίνουν ιδιαίτερη έμφαση στις παραταξιακές συγκρούσεις ως βασικό κλειδί της κατανόησης της εξωτερικής, αλλά και της εσωτερικής πολιτικής των ελληνικών κρατών του 4^ο αι.

Πολιτικοί είναι άλλωστε και οι λόγοι που ωθούν τη Θήβα σε σύγκρουση με τη Σπάρτη. Η αιτία, κατά τον P, είναι η σύγκρουση μεταξύ της φιλοαθηναϊκής και της φιλολακωνικής παράταξης, με επικεφαλής της πρώτης τους Ισμηνία, Αντίθεο και Ανδροκλείδα, ενώ της δεύτερης τους Λεοντιάδη, Ασία και Κοιρατάδα⁴³. Ο συγγραφέας παρουσιάζεται και πάλι αντικειμενικός: αν και αναφέρει την κατηγορία κατά της ομάδας του Ισμηνία (*ἀττικίζειν*), αμέσως τονίζει ότι *οὐ μὴν ἐφρόντιζον τῶν Ἀθηναίων*, θέλοντας να υπογραμμίσει ότι τα κίνητρα της πολιτικής τους ήταν περισσότερο συμφεροντολογικά παρά ιδεολογικά. Στην προσπάθειά τους να κατοχυρώσουν τη θέση τους οδήγησαν τους Βοιωτούς σε σύγκρουση με τους Σπαρτιάτες. Είναι πολύ πιθανό η προβολή των ονομάτων του Ισμηνία και του Λεοντιάδη να σχετίζεται περισσότερο με τα γεγονότα⁴⁴ του 382 π.Χ. και την κατάληψη της Καδμείας από τους Σπαρτιάτες και λιγότερο με αυτά που συνέβησαν το 395 π.Χ. Σε κάθε περίπτωση, η πολιτική διαμάχη μέσα στην πόλη, η *στάσις* όπως θα έγραφε και ο Θουκυδίδης, παρουσιάζεται ως η κινητήρια δύναμη των εξελίξεων.

Ο εν λόγω ιστορικός δεν παραβλέπει τον ρόλο του οικονομικού παράγοντα ως συντελεστή εξελίξεων. Γι' αυτό άλλωστε αναφέρεται και στα χρήματα που

⁴² 1975:96.

⁴³ P XVII.

⁴⁴ Βλ. και Buck (1994:34) αλλά και McKechnie & Kern (1987:165).

στάλθηκαν εκ μέρους του Πέρση βασιλιά⁴⁵ και στα οικονομικά οφέλη⁴⁶ που προσδοκούσε η παράταξη η οποία ωθούσε την Αθήνα στον πόλεμο. Τονίζει επίσης τα οικονομικά οφέλη που προσπόρισε στη Θήβα ο Δεκελεικός πόλεμος, τα οποία μάλιστα περιορίστηκαν αρκετά μετά την επικράτηση των Σπαρτιατών και αύξησαν, πιθανότατα, τη δυσαρέσκεια των Θηβαίων κατά της Σπάρτης⁴⁷. Επιπλέον, την ανταρσία στο στράτευμα του Κόνωνα⁴⁸ την παρουσίασε ως αποτέλεσμα της ελλιπούς μισθοδοσίας εκ μέρους των Περσών.

Αιτία, που οδηγεί στη διαφοροποίηση της στάσης μιας πόλης, αποτελούν και οι προσωπικές αδυναμίες και τα πάθη της ψυχής. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Τιμόλαου του Κορίνθιου⁴⁹ ο οποίος πολέμησε ενεργά κατά των Αθηναίων και υπέρ των Σπαρτιατών (*μάλιστα λακωνίζων*) στη διάρκεια του Δεκελεικού πολέμου. Το 395 π.Χ. όμως στράφηκε κατά των Σπαρτιατών για προσωπικούς λόγους (*ιδίων ἐγκλημάτων ἔνεκα*) οι οποίοι δεν προσδιορίζονται από τον P.

Αξίζει να σταθούμε στους όρους *ἀττικίζων* και *λακωνίζων* οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν παραπάνω για τον Ισμηνία και τον Τιμόλαο αντίστοιχα. Οι όροι παραπέμπουν στην επεκτατική πολιτική της Αθήνας και της Σπάρτης, η οποία κατά τις πρώτες δεκαετίες του 4^{ου} αι. π.Χ. έπαιζε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση των σχέσεων μεταξύ των ελληνικών πόλεων, έστω κι αν η Αθήνα δεν είχε την ίδια ισχύ με εκείνη του προηγούμενου αιώνα. Πρόκειται για έναν ελληνικό κόσμο διπολικό, με σημεία αναφοράς την Αθήνα και τη Σπάρτη.

Αν και η έκταση των σωζόμενων αποσπασμάτων δεν εγγυάται βεβαιότητες και γενικεύσεις, μας επιτρέπει όμως να παρατηρήσουμε ότι απουσιάζουν από αυτά αναφορές σε θεϊκή ανάμειξη στην εξέλιξη των γεγονότων. Μπορούμε να υποθέσουμε

⁴⁵ Κατά το Rung (2004:423) ήταν αμφίβολο αν τα χρήματα συνιστούσαν δωροδοκία ή προορίζονταν απλώς για πολεμικές δαπάνες. Άλλωστε και οι ίδιοι οι Σπαρτιάτες είχαν δεχτεί οικονομική βοήθεια από τους Πέρσες (Θουκ. 1.109.2-3) και πολλές ελληνικές πόλεις κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. π.Χ. ήταν πρόθυμες να τη δεχτούν ή επιδίωξαν να την εξασφαλίσουν. Στον Ηρόδοτο (9.2.3) οι Θηβαίοι συμβουλεύουν τον Μαρδόνιο να δωροδοκήσει τους Έλληνες, προκειμένου να τους διασπάσει και να τους υποτάξει ευκολότερα. Για τον πλούτο ως κίνητρο πράξεων και παράγοντα αιτιότητας στον Ηρόδοτο βλ. Περυσινάκης (1998).

⁴⁶ Πβλ. Ξενοφ. *Ελλ.* 3.5.5 όπου γίνεται αναφορά στη λεία που έπαιρναν οι Θηβαίοι από τη Δεκέλεια κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο.

⁴⁷ P XVII.3-4.

⁴⁸ P XIX.2, XX.

⁴⁹ P VII.3-4.

ότι ο Ρ, ακολουθώντας τον Θουκυδίδη, υποβάθμισε τον ρόλο του θρησκευτικού στοιχείου στη διαμόρφωση των ανθρώπινων πραγμάτων.

3.3.2. Ηθική διάσταση: η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας

Στα σωζόμενα αποσπάσματα των *Ελληνικών* της Οξυρρύγχου δεν υπάρχουν ουσιαστικές επισημάνσεις για ζητήματα που άπτονται θεμάτων που σχετίζονται με την ηθική. Ο συγγραφέας τους και εδώ μιμείται τον Θουκυδίδη ο οποίος σπάνια δίνει έμφαση σε θέματα ηθικής συμπεριφοράς. Υπάρχει, παρόλα αυτά, ενδιαφέρουσα αναφορά στον Σπιθριδάτη και στον γιο του τον Μεγαβάτη⁵⁰, καθώς και στον κυριότερο λόγο για τον οποίο ο Αγησίλαος τους πήρε υπό την προστασία του (*μάλιστα μὲν ἔνεκα τοῦ μαιρακίου*). Είναι το μοναδικό ερωτικής φύσεως υπονοούμενο του κειμένου, που θυμίζει έντονα τις παρόμοιες αναφορές που κάνει ο Θεόπομπος. Ο υπαινιγμός αυτός αφενός διαφοροποιεί σαφώς τον Ρ από τον Ξενοφώντα, δεδομένου ότι αυτός μνημονεύει απλώς το όνομα του εν λόγω νεαρού (4.1.28)⁵¹, αφετέρου είναι πιθανό να λειτουργεί ως σχόλιο που χρωματίζει αρνητικά την προσωπικότητα του Αγησιλάου. Δεν αποκλείεται όμως να θέλει ο άγνωστος συγγραφέας να συμπληρώσει εδώ το έργο του Ξενοφώντος, το οποίο είναι πιθανόν να έχει υπόψη του.

⁵⁰ Ρ ΧΧΙ.4.

⁵¹ Ο Ξενοφών τονίζει ότι η φυγή του Σπιθριδάτη, του Μεγαβάτη και των Παφλαγόνων λύπησε ιδιαίτερα τον Αγησίλαο. Ο νεαρός πάντως δεν παρουσιάζεται ως η μοναδική αιτία της λύπης του.

3.4. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή

Ως συνεχιστής, όχι μόνο θεματικά, του Θουκυδίδη προσπάθησε να εμφανιστεί και ο ιστορικός της Οξυρρύγχου. Έχουμε ήδη αναφερθεί στην πολύ μεγάλη επίδραση που δέχεται αυτός από το θουκυδίδειο έργο. Δεν συνεχίζει μόνο την ιστορία του, αλλά και χρησιμοποιεί τη χρονολογική του μέθοδο, τον ίδιο λίγο πολύ τρόπο συγχρονισμού των γεγονότων και τις ίδιες εκφράσεις για την υπόμνηση στοιχείων στα οποία έχει γίνει προηγουμένως αναφορά. Επιπλέον, όπως έχουμε ήδη επισημάνει, δίνει την εντύπωση ότι γράφει σύγχρονη ιστορία, ενώ προσπαθεί, όπως ο Θουκυδίδης, να ενισχύσει την αίσθηση αντικειμενικότητας και αμεροληψίας αποφεύγοντας, ενδεχομένως και περισσότερο από το πρότυπό του, τις προσωπικές κρίσεις και τα σχόλια⁵².

Υπάρχουν σημεία στα οποία ο Ρ υπονοεί τον συγκεκριμένο ιστορικό. Όπως στην περιγραφή της οργάνωσης της Βοιωτικής ομοσπονδίας⁵³ και στον τρόπο επιλογής των ένδεκα βοιωταρχών. Ο Miller⁵⁴, επισημαίνοντας ότι ο Θουκυδίδης είναι ο μόνος που αναφέρει τον αριθμό αυτό (4.91), κατά την εξιστόρηση της μάχης του Δηλίου (424 π.Χ.), αποδεικνύει ότι η περιγραφή της ομοσπονδίας από τον Ρ πρέπει να αντιστοιχεί στην οργάνωση που η ομοσπονδία είχε την περίοδο 427-424 π.Χ. Υπάρχουν και άλλα σημεία στα οποία υπάρχουν λεκτικοί υπαινιγμοί: μιλώντας για την πολιτική των ηγετών τής δημοκρατικής παράταξης και την επιθυμία τους να σύρουν την Αθήνα σε σύγκρουση με τη Σπάρτη, τονίζει ότι αυτό έγινε με τον εξής στόχο: *ἀπαλλάξαι τοὺς Ἀθηναίους τῆς ἡσυχίας καὶ τῆς εἰρήνης καὶ προαγαγεῖν ἐπὶ τὸ πολεμεῖν καὶ πολυπραγμονεῖν, ἵν' αὐτοῖς ἐκ τῶν κοινῶν ἢ χρηματίζεσθαι*⁵⁵. Περιγράφοντας επίσης τον τρόπο, με τον οποίο οι Θηβαῖοι λεηλατούσαν την αττική ύπαιθρο κατά τη διάρκεια του Δεκελεικού πολέμου, τονίζει ότι η ύπαιθρος *ὑπὸ δὲ τῶν Ἰ Ἀθηναίων οὕτως ἐξήσκητο καὶ διεπεπόνητο κα[θ' ὑπε]ρβολήν, ὥ[στε]δὲν παρ' αὐτοῖς ἐπα[.]...., ο]λικήσει[ς δὲ ὠ]κοδομημένας ἢ πα[ρὰ*

⁵² Βλ. σσ. 59 κ.ε.

⁵³ Ρ XVI.2-4.

⁵⁴ 2007:109-117.

⁵⁵ Ρ VII.2.

τοῖς ἄλλοις⁵⁶. Τα δύο πιο πάνω αποσπάσματα θυμίζουν έντονα Θουκυδίδη (2.65) και πιο συγκεκριμένα:

ἐστέρητο καὶ τούτων, οἱ δὲ δυνατοὶ καλὰ κτήματα κατὰ τὴν χώραν οἰκοδομαίαις τε καὶ πολυτελέσι κατασκευαῖς ἀπολωλεκότες, τὸ δὲ μέγιστον, πόλεμον ἀντ' εἰρήνης ἔχοντες.

Ο εν λόγω ιστορικός δεν προσπαθεί απλώς να συσχετίσει το έργο του με αυτό του Θουκυδίδη. Το μιμείται όχι μόνο στην οργάνωση, αλλά σε ορισμένα σημεία και στη λεκτική διατύπωση. Παροτρύνει τον αναγνώστη του έργου του να συνδέσει το έργο του με αυτό του προκατόχου του, επιδιώκοντας προφανώς να εξασφαλίσει και να ενισχύσει την εγκυρότητα του δικού του πονήματος. Για αυτόν το έργο του Θουκυδίδη λειτουργεί ως μοντέλο για τη συγγραφή της ιστορίας.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και τα σημεία στα οποία ο ιστορικός της Οξυρρύγχου αφηγείται γεγονότα που παρατίθενται και στα *Ελληνικά* του Ξενοφώντος. Εκεί αναφέρεται (1.5.11) ότι ο Αντίοχος κατά τη ναυμαχία στο Νότιο, παραβλέποντας τις εντολές του Αλκιβιάδη, ξεκίνησε με δύο πλοία (ενώ ο P⁵⁷ καταγράφει δέκα) και ότι ο Λύσανδρος καθήλκυσε αρχικά λίγα πλοία (ενώ στον P διαβάζουμε ότι επιτέθηκε με ολόκληρο τον στόλο του). Το κείμενό μας ακολουθεί πλήρως ο Διόδωρος στο 13.71. Τα βασικά σημεία της ιστορίας δεν διαφοροποιούνται, διαφέρουν μόνο τα μεγέθη και ενδεχομένως, όπως τονίζει και ο Thomas⁵⁸, η διαφορά να οφείλεται στο πού θέλει να δώσει έμφαση ο Ξενοφών. Θα λέγαμε ότι οι δύο πηγές συμπληρώνουν η μία την άλλη⁵⁹. Σε σχέση με την αποστολή του Τιμοκράτη και τα αίτια του Κορινθιακού πολέμου, οι διαφορές είναι μεγαλύτερες. Δεν είναι μόνο το ότι διαφέρουν στο ποιος έστειλε τον Τιμοκράτη (ο Τιθραύστης κατά τον Ξενοφώντα, ο Φαρνάβαζος κατά τον P⁶⁰), αλλά και το ότι κατά τον Ξενοφώντα χρήματα έλαβαν πολιτικοί στη Θήβα, την Κόρινθο και το Άργος, ενώ κατά τον P χρήματα έλαβαν και Αθηναίοι πολιτικοί οι οποίοι μάλιστα κατονομάζονται. Ο Ξενοφών (*Ελλ.* 3.5.2) είναι κατηγορηματικός ότι δεν δωροδοκήθηκαν Αθηναίοι πολιτικοί. Επιπλέον, ο P τονίζει εμφατικά ότι τα

⁵⁶ P XVII.5.

⁵⁷ P IV.

⁵⁸ 2009:xxvii.

⁵⁹ Βλ. Rung (2004:413-425).

⁶⁰ P VII.2-5.

χρήματα των Περσών δεν ήταν η μοναδική αιτία του πολέμου, καθώς παρουσιάζει πολιτικά, οικονομικά και προσωπικά κίνητρα. Όσον αφορά την αποστολή του Τιμοκράτη, ενδεχομένως να μην υπάρχει μεγάλη διαφορά ανάμεσα στους δύο ιστορικούς, καθώς ο Τιθραύστης ήταν ιεραρχικά ανώτερος και ο Φαρνάβαζος (ο οποίος μάλλον θα ανέλαβε την πρωτοβουλία) υπαγόταν σε αυτόν. Για το θέμα του χρηματισμού ή μη των Αθηναίων πολιτικών, μπορούμε να καταλογίσουμε μεροληψία στον Ξενοφώντα υπέρ της ιδιαίτερης πατρίδας του⁶¹. Το ίδιο πρέπει να κάνουμε και για την παράλειψη των υπόλοιπων αιτίων του πολέμου, τα οποία προβάλλει ο P και τα οποία ο Ξενοφών ενδέχεται να τα υποβάθμισε είτε λόγω της φιλικής του σχέσης με τον Αγησίλαο είτε επειδή τον ενδιέφερε να προβάλλει τον ρόλο των περσικών χρημάτων στην αποχώρηση του σπαρτιάτη βασιλιά από τη Μ. Ασία και τίποτε περισσότερο. Ενδέχεται ο Ξενοφών να εκφράζει τη σπαρτιατική προπαγάνδα για τον Κορινθιακό πόλεμο, στην οποία είναι πιθανόν να παραπέμπει ο P με το *τινές λέγουσιν*⁶².

Η περιγραφή της μάχης του Αγησιλάου κοντά στις Σάρδεις σε Ξενοφώντα και P παρουσιάζει πολύ μεγάλες διαφορές, σε σημείο μάλιστα που μπορεί κανείς να θεωρήσει ότι πρόκειται για δύο διαφορετικές μάχες⁶³. Διαφοροποιούνται όχι μόνο στην πορεία του στρατεύματος του Αγησιλάου, αλλά και στο είδος της μάχης και την τακτική που ακολουθήθηκε. Ο Ξενοφών (3.4.20-23) μιλά για σύγκρουση μόνο με το ιππικό, με τον Τισσαφέρνη απόντα στις Σάρδεις, ενώ ο P⁶⁴ τοποθετεί τον Τισσαφέρνη μαζί με το πεζικό του στο πεδίο της μάχης, αναφέρεται στο τέχνασμα του Αγησιλάου με τον Ξενοκλή και περιγράφει μια σχετικά διαφορετική πορεία μετά τη μάχη. Παρόμοια περιγράφεται η μάχη και από τον Διόδωρο (14.80.1-5). Ο Ξενοφών δεν αναδεικνύει τη σπουδαιότητα της μάχης αυτής, είτε επειδή θέλει να τονίσει το σημαντικό ρόλο του ιππικού και να γελοιοποιήσει τον Τισσαφέρνη⁶⁵ είτε επειδή δεν είναι ικανοποιημένος από την εξέλιξη που είχε η εκστρατεία του Αγησιλάου στη Μ.

⁶¹ Ο Rung (ό.π.) διαπιστώνει μια τέτοιου είδους μεροληψία του Ξενοφώντος.

⁶² Η χρήση του «άνωνμου μάρτυρα» είναι κοινό αφηγηματικό μοτίβο σε Ηρόδοτο, Θουκυδίδη και Ξενοφώντα. Βλ. και σ. 89, 93.

⁶³ Αποψη που επισημαίνεται και από τον Bruce (1967:150-155).

⁶⁴ P XI-XII.

⁶⁵ Βλ. De Voto (1998:41-53).

Ασία⁶⁶. Παρόμοιες διαφορές έχουμε και στα αίτια της φιλονικίας Φωκέων και Λοκρών και στην ανάμειξη των Βοιωτών υπέρ των Λοκρών, η οποία οδήγησε σε σύγκρουση τη Θήβα με τη Σπάρτη και στην έναρξη του Κορινθιακού πολέμου. Ο P⁶⁷ αναφέρει ότι οι Φωκείς είχαν διαφορές με τους Λοκρούς που κατοικούν στα δυτικά, ενώ ο Ξενοφών (*Ελλ.* 3.5.3-4) μιλά για τους Οπούντιους Λοκρούς που κατοικούν στα ανατολικά. Εξάλλου, ενώ τονίζουν και οι δυο τους τον ρόλο των Θηβαίων στη σύγκρουση αυτή, διαφοροποιούνται, όσον αφορά την αφορμή που την προκάλεσε. Δεν συμφωνούν επίσης και στον χρόνο κατά τον οποίο οι Φωκείς ζητούν τη βοήθεια των Σπαρτιατών: πριν από την επέμβαση των Βοιωτών κατά τον P, μετά από αυτήν κατά τον Ξενοφώντα. Ο Διόδωρος παρουσιάζει συνοπτικότερα τη σύγκρουση (14.82) αποφεύγοντας να αναφέρει όσα προηγήθηκαν.

Αναμφισβήτητα ο P είναι πολύ πιο αναλυτικός σε σχέση με τον Ξενοφώντα και παρέχει περισσότερες λεπτομέρειες. Η παροχή περισσότερων λεπτομερειών δεν σημαίνει κατανάγκη και μεγαλύτερη αξιοπιστία, ιδιαίτερα μάλιστα για γεγονότα στα οποία ο Ξενοφών ήταν αυτόπτης μάρτυρας και είχε τη δυνατότητα, σε σχέση με τον P, να έχει προσβάσεις σε πρωταγωνιστές των γεγονότων. Πάντως στα βασικά σημεία και οι δύο συμφωνούν, όπως για παράδειγμα στον ρόλο του Αντιόχου και του Λυσάνδρου στη ναυμαχία του Νοτίου, στον καθοριστικό ρόλο των Θηβαίων κατά τη σύγκρουση Φωκέων και Λοκρών και στο ότι αυτή αποτέλεσε την αφορμή του πολέμου⁶⁸.

Κατά την αρχαιότητα, το έργο του P αξιοποίησε ο Έφορος, πλάι στον Ξενοφώντα, ως εναλλακτική πηγή για τη χρονική περίοδο που πραγματεύεται⁶⁹. Τα πολλά κοινά σημεία του P με το έργο του Διοδώρου εξηγούνται από το ότι ο Διόδωρος χρησιμοποίησε ως βασική πηγή του για τα βιβλία 13-15 τον Έφορο. Δεν αποκλείεται βέβαια η πιθανότητα ο Διόδωρος να έχει χρησιμοποιήσει απευθείας τον

⁶⁶ Ο Dillery (1995:109) νομίζει ότι η περιγραφή της μάχης δείχνει και την απογοήτευση του Ξενοφώντος από τη ματαίωση των προσδοκιών που είχε καλλιεργήσει η παρουσία των Σπαρτιατών στη Μ. Ασία.

⁶⁷ P XVIII.

⁶⁸ Ο Bleckmann (2008) υποστηρίζει ότι ο P βασίζεται στα *Ελληνικά* του Ξενοφώντος από τα οποία διαφοροποιείται σκόπιμα και συνειδητά. Με βάση τα επιχειρήματά του προσπαθεί να εξηγήσει τόσο τα κοινά σημεία, όσο και τις διαφοροποιήσεις των δύο ιστορικών και καταλήγει στο συμπέρασμα ότι πιθανός συγγραφέας των *Ελληνικών* της Οξυρρύγχου είναι ο Θεόπομπος. Με τις απόψεις αυτές διαφωνεί ο Tuplin (2008).

⁶⁹ Barber (1935: 54, 62, 100), Drews (1963: 248).

P. Είναι ενδιαφέρον, πάντως, το ότι το έργο του P διασώθηκε, έστω και ενσωματωμένο σε πιο ολοκληρωμένες ιστορικές αφηγήσεις, όπως αυτή του Εφόρου. Αποδεικνύεται ότι το έργο μπορεί να μην ήταν ισάξιο υφολογικά με αυτό του Ηροδότου, του Θουκυδίδη ή του Ξενοφώντος, θεωρήθηκε όμως εξίσου σημαντικό ιστορικό έργο και γι' αυτό αντιγράφεται συνεχώς ως και τον 2^ο αι. μ.Χ.

3.5. Ο νέος προσανατολισμός

3.5.1. Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας

Και στα *Ελληνικά* της Οξυρρύγχου μπορούμε να δούμε την ανάδειξη εκ μέρους του ιστορικού της δράσης συγκεκριμένων προσωπικοτήτων. Ο Ρ προσπαθεί να γράψει πολιτική και στρατιωτική ιστορία αναζητώντας, όσο μπορεί, τις βαθύτερες αιτίες των γεγονότων. Επηρεάζουν στο έργο του οι προσωπικότητες την εξέλιξη των γεγονότων; Με βάση τα σωζόμενα αποσπάσματα μπορούμε να πούμε ότι ο Ρ απαντά καταφατικά, όπως μπορούμε να συμπεράνουμε από τον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζονται δύο σημαντικές προσωπικότητες της εποχής, ο Αθηναίος Κόνων και ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Αγησίλαος.

Όσον αφορά τη δράση του Κόνωνος, αυτή φαίνεται στην καθεστωτική αλλαγή της Ρόδου, αλλά και στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστηκε το πρόβλημα της μισθοδοσίας του στρατεύματος και η εξέγερση των Κυπρίων, που ακολούθησε⁷⁰. Στο συγκεκριμένο σημείο ο συγγραφέας δημιουργεί δραματική ένταση τοποθετώντας στο επίκεντρο της δράσης τον παραπάνω Αθηναίο στρατηγό. Και στην περίπτωση της ελλιπούς χρηματοδότησης⁷¹ εκ μέρους των Περσών, ο ίδιος απευθύνθηκε με τρόπο καθοριστικό στον Τιθράυστη και στον Λεώνυμο (μετά την αντίδραση του Καρπασέα και των Κυπρίων συμπολεμιστών του), προκειμένου να του δοθούν άντρες για την αντιμετώπιση των στασιαστών. Η τιμωρία του Καρπασέα είναι παραδειγματική (σταύρωση). Από τους υποστηρικτές του όμως εκτελέστηκαν μόνον εξήντα, ενώ από τα πληρώματα των Κυπρίων της Ρόδου, που αντέδρασαν στο άκουσμα της εκτέλεσης, οδηγήθηκαν στον θάνατο μόνον οι ηγέτες τους, ενώ όλοι οι υπόλοιποι έλαβαν τον μισθό τους. Αξίζει να λάβουμε υπόψη ότι και στην περίπτωση της καθεστωτικής αλλαγής της Ρόδου εκτελέστηκαν μόνον έντεκα, προφανώς μετά από εντολές που είχε δώσει ο ίδιος ο Κόνων. Έντεχνα, ο Ρ προβάλλει την *προθυμία* του στρατηγού, ως βασικό παράγοντα της επιτυχίας του. Η εξιστόρηση, έστω κι αν δεν χρησιμοποιεί ρητορικά μέσα, προβάλλει την προσωπικότητά του και καλλιιεργεί

⁷⁰ Ρ XV και XIX-XX. Βλ. Bruce (1967), Mckechnie & Kern (1987).

⁷¹ Η ελλιπής χρηματοδότηση του στρατεύματος του Κόνωνος παραπέμπει στην αντίστοιχη πρακτική του Τισσαφέρνη απέναντι στους Σπαρτιάτες. Ο Θουκυδίδης επισημαίνει (8.87) ότι πιθανός στόχος του Πέρση σατράπη ήταν η οικονομική αποδυνάμωση των ελληνικών δυνάμεων και η μεγαλύτερη εξάρτησή τους από την περσική βοήθεια. Είναι σαφές ότι ο Ρ παραπέμπει στο αντίστοιχο κεφάλαιο του Θουκυδίδα. Παρόμοια στάση των Περσών παρατηρούμε και στα *Ελληνικά* του Ξενοφώντος στη συμβουλή που έδωσε ο Τισσαφέρνης στον βασιλιά της Περσίας (1.5.8) και στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζει ο Κύρος τον Καλλικρατίδα (1.6.6-7).

τον θαυμασμό προς το πρόσωπό του. Το κυρίαρχο πρόσωπο είναι αυτός, όλοι οι υπόλοιποι απλώς αναφέρονται, ακόμη και ο αρχηγός των στασιαστών Κυπρίων μνημονεύεται με το πατριδωνυμικό⁷² του (*ἄνδρα Καρπασεώτη*). Ο Κόνων επιβάλλεται με την προνοητικότητα του, τη μέριμνά του όχι μόνο για τη μισθοδοσία, αλλά και για τη διατήρηση του στρατεύματος, με τη φιλανθρωπία του και το κύρος του. Κορύφωση της δράσης του πρέπει να αποτελούσε η νίκη του στη ναυμαχία της Κνίδου η οποία θα ακολουθούσε αργότερα στην αφήγηση.

Η δεύτερη προσωπικότητα που κατέχει σημαντική θέση στην αφήγηση είναι αυτή του Αγησιλάου. Στη μάχη των Σάρδεων⁷³, το 395 π.Χ., προβάλλεται ο επιτυχής τρόπος αντιμετώπισης του στρατεύματος του Τισσαφέρνη και το ευφυές τέχνασμα με τον Ξενοκλή, που οδήγησε αναμφίβολα σε μεγάλη επιτυχία. Η διαχείριση όμως της επιτυχίας αυτής δεν είναι και τόσο ικανοποιητική. Η πορεία που ακολούθησε ο Αγησίλαος στη Φρυγία και ο τρόπος με τον οποίο αντιμετώπισε τις κινήσεις του Τισσαφέρνη⁷⁴ δείχνουν ότι δρα χωρίς συγκεκριμένο σχέδιο. Το ίδιο ισχύει και για τις τελευταίες επιχειρήσεις του στον Ελλήσποντο, στη Μυσία και στην Παφλαγονία⁷⁵. Και εδώ βλέπουμε το στράτευμα να κινείται χωρίς να διαφαίνεται ο στρατηγικός στόχος, αλλά και χωρίς να υπάρχουν σημαντικές επιτυχίες. Εξάλλου, αρκετές απόπειρες του Αγησιλάου να καταλάβει κάποιες περιοχές χαρακτηρίζονται ανεπιτυχείς, όπως π.χ. η απόπειρα κατάληψης των περιοχών *Λεόντων κεφαλαί, Γόρδιον, Μιλήτου τείχος και Δασκύλιον*. Προβάλλεται όμως το ότι μεριμνά για τη μισθοδοσία της επόμενης χρονιάς (XXII.4) αποστέλλοντας τον Πάγκαλο με τα λάφυρα σε πιο ασφαλές μέρος⁷⁶.

Η αφήγηση της δράσης του Αγησιλάου διαδέχεται αυτήν του Κόνωνος. Δεν θα ήταν υπερβολικό να θεωρήσουμε ότι έμμεσα γίνεται αντιπαραβολή των δύο προσωπικοτήτων μέσω της οποίας προβάλλεται περισσότερο ο Κόνων. Δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα βέβαιοι για τον βαθμό στον οποίο οι προσωπικότητες

⁷² Το πατριδωνυμικό αυτό παρατίθεται και από τον Θεόπομπο (*FGrHist* 115 F 19).

⁷³ P XI. De voto (1998).

⁷⁴ P XII. Bruce (1967).

⁷⁵ P XXI-XXII. Thomas (2009).

⁷⁶ Οι Mackechnie & Kern (1987:182) επισημαίνουν την έμφαση που δίνει ο P στη συγκρότηση και τη συντήρηση του στρατεύματος. Δεν φαίνεται όμως, από τη μικρή περιγραφή των μαχών που έχουμε στα αποσπάσματα, να έχει καλή γνώση της τέχνης του πολέμου, οπότε δεν μπορούμε να καταλήξουμε σε ασφαλή συμπεράσματα για το αν είχε ή όχι τέτοια γνώση.

έχουν σημαντικό ρόλο και στο υπόλοιπο έργο, φαίνεται όμως ότι η τάση αυτή, που παρατηρείται και στους άλλους ιστορικούς του 4^{ου} αι. π.Χ., επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση του Ρ.

3.5.2. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας

Ο ιστορικός της Οξυρρύγχου έχοντας ως πρότυπο τον Θουκυδίδη αποφεύγει κατά κανόνα την παράθεση προσωπικών σχολίων. Εντούτοις, σε μερικά σημεία του έργου του αφήνει να φανεί η ιδεολογική του τοποθέτηση.

Έτσι, μιλώντας για τους πλούσιους της Αθήνας και την αντίδρασή τους στην αποστολή του Δημαίνετου στον Κόνωνα, τους χαρακτηρίζει *γνωρίμους και χαρίεντας*, καθώς και *ἐπιεικεῖς καὶ τὰς οὐσίας ἔχοντας*⁷⁷. Στην εξιστόρηση της πολιτικής σύγκρουσης της Θήβας, τα μέλη των δύο αντίπαλων παρατάξεων παρουσιάζονται ως *οἱ βέλτιστοι καὶ γνωριμότατοι τῶν πολιτῶν*⁷⁸. Είναι προφανές ότι ο P έχει φιλοολιγαρχικές ιδέες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι είναι και φιλολάκων. Παρουσιάζει με αμερόληπτο τρόπο τα αίτια του Κορινθιακού πολέμου αποφεύγοντας να δώσει ιδιαίτερη έμφαση στον ρόλο των περσικών χρημάτων P⁷⁹ στην υποκίνηση της σύγκρουσης αυτής (πβλ. Ξενοφ. *Ελλ.* 3.5.1). Επιπλέον η παρουσίαση της δράσης του Αγησιλάου στη Μ. Ασία μόνο εγκωμιαστική δεν μπορεί να θεωρηθεί για τον Σπαρτιάτη βασιλιά, ιδιαίτερος αν συγκριθεί με την παρουσίαση του Κόνωνος.

Ταυτόχρονα, παρά το ότι εκφράζεται θετικά για τον Κόνωνα και παρά το ότι αναφέρεται στους πλούσιους Αθηναίους, δεν θα λέγαμε ότι μεροληπτεί υπέρ των Αθηναίων ή των Θηβαίων. Τα κίνητρα, που κατά τον P οδηγούν τις δύο πόλεις στον πόλεμο κατά της Σπάρτης, δεν είναι τα ευγενέστερα και η πολιτική των παρατάξεων, που κυριαρχούν πολιτικά στην Αθήνα και στη Θήβα, εμφανίζεται να είναι καιροσκοπική. Ο P κρατά ισορροπίες στην απόδοση ευθυνών προσπαθώντας να ενισχύσει, όσο μπορεί, την αίσθηση της αντικειμενικότητας, που καλλιεργεί.

⁷⁷ P VI.2-3.

⁷⁸ P XVII.1. Διαπιστώνουμε την επιβίωση κατά τον 4^ο αι. της παραδοσιακής αριστοκρατικής αντίληψης του *ἀγαθοῦ*, του προσώπου δηλ. που είναι ευγενής πλούσιος και κοινωνικά και πολιτικά σε υψηλή θέση. Με την ίδια σημασία χρησιμοποιούνται οι *γνώριμοι* στον Αριστοτέλη (*Πολ.* 1304b 34-39, *Αθ. Πολ.* 2.1-3) και οι *βέλτιστοι* στον Ξενοφώντα (*Ελλ.* 7.3.4). Στον Αριστοτέλη επίσης (*Αθ. Πολ.* 28.2-3) παρόμοια είναι και η σημασία του όρου *ἐπιεικεῖς*. Περισσότερες πληροφορίες για το πώς γινόταν αντιληπτή στην αρχαιότητα η έννοια του *ἀγαθοῦ* βλ. Περυσινάκης (1991:45-58, 2008:63-83, 2012:323-324).

⁷⁹ P VII.2: καίτοι τινές λέγουσιν αἴτια γενέσθαι τὰ παρ' ἐκείνου χρήματα.

4. Φιλίστου *Σικελικά*

4.1. Η ιστορική μέθοδος

4.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις

Ένα ιστορικό έργο, όπως αυτό του Φιλίστου, που κάλυπτε μια τεράστια περίοδο, από τα μυθικά χρόνια μέχρι τις μέρες του, χρειαζόταν να στηριχτεί στο έργο προγενέστερων ιστορικών, καθώς ήταν αδύνατο να υπάρξει προσωπική έρευνα για όλη την περίοδο που προηγήθηκε. Αν ο Ίππυς από το Ρήγιο είναι υπαρκτό πρόσωπο, είναι πιθανόν να χρησιμοποιήθηκε από τον Φίλιστο. Για το χρονικό διάστημα, που αρχίζει από τη δημιουργία των ελληνικών αποικιών στη Σικελία έως και το μεγαλύτερο μέρος του 5^{ου} αι. π.Χ., στηρίχτηκε στο έργο του Αντιόχου¹, ιστορικού που αξιοποιήθηκε και από τον Θουκυδίδη. Δυστυχώς τα αποσπάσματα από το έργο του Αντιόχου είναι ελάχιστα, για να μπορούμε να διαπιστώσουμε τον τρόπο με τον οποίο το αξιοποίησε ο Φίλιστος. Ενδεχομένως να έδωσε μεγαλύτερη έμφαση σε ορισμένα γεγονότα των αρχών του 5^{ου} αιώνα, όπως για παράδειγμα την επιτυχή απόκρουση του Καρχηδονιακού κινδύνου από τον τύραννο των Συρακουσών Γέλωνα. Ο Διόδωρος αναφέρει στο έργο του τη σύναψη συμμαχίας Περσών και Καρχηδονίων (11.20), μια πληροφορία που δεν δίνεται από τον Ηρόδοτο. Ταυτόχρονα υπάρχουν συσχετισμοί ανάμεσα στη μάχη στην Ιμέρα και στη μάχη των Πλαταιών και παραλληλισμοί τού Γέλωνα με τον Θεμιστοκλή (11.22-23)². Γενικότερα προβάλλεται η σημασία της νίκης κατά των Καρχηδονίων και του σημαντικότερου ρόλου που έπαιξε ο τύραννος των Συρακουσών, ο οποίος, εν αντιθέσει με τους Πausανία και Θεμιστοκλή, ηγέτες των Ελλήνων κατά των Περσών, πέθανε στην εξουσία απολαμβάνοντας την αναγνώριση των συμπατριωτών του τόσο ο ίδιος, όσο και τα μέλη της οικογένειάς του³. Είναι απίθανο ο Φίλιστος να μην ασχολήθηκε με τα γεγονότα αυτά, όπως μπορούμε να υποθέσουμε ότι θα έκανε και ο Αντίοχος. Επιπλέον, η σύνδεση με τον περσικό κίνδυνο, η έντονη προβολή της καρχηδονιακής απειλής, ο ρόλος του τυράννου-ηγέτη στην αντιμετώπισή της, η μετατροπή του Γέλωνα σε ένα είδος βασιλιά, που απολαμβάνει ευρύτερη λαϊκή

¹ Pearson (1981), Vattuone (2007).

² Η ίδια πληροφορία και στον Έφορο (*FGrHist* 70 F 186).

³ Μια τέτοια εξέλιξη εκπλήρωνε σε μεγάλο βαθμό τις προϋποθέσεις για την ανθρώπινη ευτυχία, έτσι όπως τις προσδιόρισε ο Σόλων στον Κροίσο (Ηροδ. 1.29-33). Παρόμοια και η αναγνώριση που είχε ο Βρασίδης από τους κατοίκους της Αμφίπολης (Θουκ. 5.11).

υποστήριξη, ταιριάζουν πολύ με μια άλλη σπουδαία προσωπικότητα του τέλους του 5^{ου} και των αρχών του 4^{ου} αιώνα, αυτήν του Διονυσίου. Είναι προφανές ότι ο Γέλων πρώτα και ο Ιέρων στη συνέχεια αποτέλεσαν πρότυπα για τον Διονύσιο και τον Φίλιστο και ότι εύλογα χρησιμοποιήθηκαν ως στοιχεία της προπαγάνδας με την οποία προσπάθησε ο Διονύσιος να εδραιώσει την εξουσία του, ιδιαίτερα μάλιστα όταν η καρχηδονιακή απειλή έκανε και πάλι την εμφάνισή της. Όπως η επιτυχής απόκρουση των Καρχηδονίων έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διατήρηση του Γέλωνα στην εξουσία, το ίδιο συνέβη και στην περίπτωση του Διονυσίου. Αν και δεν μπορεί να υπάρχει απόλυτη βεβαιότητα για το ποια είναι η πηγή του Διοδώρου⁴, είναι φανερό ότι γράφεται από φιλοσικελική σκοπιά. Εφόσον ο Διόδωρος γνώριζε (13.103.3) το έργο του Φιλίστου, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι είναι αρκετά πιθανό αυτός να είναι η πηγή της πιο πάνω πληροφορίας.

Είναι βέβαιο ότι χρησιμοποίησε τον Θουκυδίδη για την περιγραφή των αθηναϊκών επεμβάσεων στη Σικελία κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Η πρώτη επέμβαση των Αθηναίων 427-424 π.Χ. δίνεται αρκετά συνοπτικά από τον Θουκυδίδη ο οποίος τονίζει (3.90.1) ότι θα αναφέρει μόνο τα πιο σημαντικά γεγονότα. Ακολουθεί μια αφήγηση της επέμβασης χωρίς μεγάλη συνοχή, με αποσπασματικά επεισόδια και χωρίς αναφορές στο τι προηγείται των επιχειρήσεων των στρατηγών Λάχη και Χαροιάδη⁵. Σύμφωνα με τον Bosworth (1992:46-55) υπάρχει μια ανεξάρτητη πηγή για τα ίδια γεγονότα: ένας πάπυρος που βρέθηκε το 1930⁶ και ο οποίος αναφέρεται στα γεγονότα αυτά. Θεωρεί ότι το κείμενο του συγκεκριμένου παπύρου ανήκει στον Φίλιστο, ο οποίος, εφόσον είναι αυτός ο συγγραφέας του κειμένου, δίνει μια αναλυτικότερη αφήγηση σε σχέση με αυτήν του Θουκυδίδη, την οποία σε γενικές γραμμές ακολουθεί. Ο θάνατος του Χαροιάδη, οι κινήσεις του Λάχη και οι τοποθεσίες δίνονται με μεγαλύτερη ακρίβεια. Είναι λογικό να σκεφτούμε ότι ο Φίλιστος, έχοντας καλύτερη γνώση της περιοχής αλλά και πρόσβαση σε πληροφορίες που δεν θα ήταν εύκολα προσβάσιμες στον Θουκυδίδη, αφηγήθηκε πιο ολοκληρωμένα τα γεγονότα, αξιοποιώντας ενδεχομένως και την πιο αναλυτική αφήγηση του Αντιόχου ο οποίος κάλυψε επίσης την περίοδο αυτή.

⁴ Ο Brown (1952:337-355) εξετάζει τις πιθανές πηγές του Διοδώρου παραθέτοντας τους Αντίοχο, Φίλιστο, Έφορο και Τίμαιο. Θεωρούμε όμως, με βάση όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, ότι πιθανότατα η πηγή, από την οποία προέρχονται οι συγκεκριμένες πληροφορίες, είναι ο Φίλιστος.

⁵ Για την αποσπασματικότητα της αφήγησης του Θουκυδίδη βλ. Zahmt (2006:637-639).

⁶ V. Bartoletti, PSI 12.2 (1950) 1-9, no 1283.

Ο Φίλιστος αξιοποίησε το έκτο και έβδομο βιβλίο του Θουκυδίδη, τα οποία αφηγούνται τη Σικελική εκστρατεία (415-413 π.Χ.). Ως προς αυτό δεν πρωτοτύπησε, καθώς κατά κανόνα όλοι οι ιστορικοί μετά τον Θουκυδίδη είτε συνέχισαν από το σημείο που εκείνος σταμάτησε είτε ενσωμάτωσαν το έργο του ως μια ενότητα στο ευρύτερο έργο τους. Όσο κι αν δεχτούμε ότι ο Φίλιστος θαύμαζε τον Θουκυδίδη και επιδίωξε να τον μιμηθεί, δύσκολα θα μπορούσαμε να δεχτούμε αβασάνιστα την άποψη που υποστηρίζει ο Θέων⁷:

καὶ μέντοι ὁ Φίλιστος τὸν Ἀττικὸν ὄλον πόλεμον ἐν τοῖς Σικελικοῖς
ἐκ τῶν Θουκυδίδου μετενήνοχε.

Ο Θέων υποστηρίζει ότι ο Φίλιστος ουσιαστικά βασίστηκε στον Θουκυδίδη για το γράψιμο των *Σικελικών* και για τα γεγονότα που σχετίζονται με τη Σικελική εκστρατεία. Πιστεύουμε ότι πρόκειται για υπερβολή. Όσο κι αν το γενικό πλαίσιο της αφήγησης του Θουκυδίδη ήταν δύσκολο να μην ακολουθηθεί, υπάρχουν σημεία που εκ των πραγμάτων θα ήταν αδύνατον να μην επηρεάσουν τον Φίλιστο στην εξιστόρηση των γεγονότων. Πρώτα απ' όλα ο Φίλιστος ήταν αυτόπτης μάρτυρας. Όταν πραγματοποιήθηκε η Σικελική εκστρατεία, ήταν δεκαπέντε χρονών, δηλαδή σε ηλικία που του επέτρεπε να συγκρατήσει λεπτομέρειες και να έχει προσωπική άποψη για τα συμβάντα. Ο Πλούταρχος στη βιογραφία του Νικία αξιοποιεί εκτός από τον Θουκυδίδη και τον Φίλιστο. Για να ενισχύσει την αξιοπιστία της πηγής του, τονίζει ότι ήταν *ἀνὴρ Συρακούσιος καὶ τῶν πραγμάτων ὄρατῆς γενόμενος* (*Νικίας* 19.7). Είναι λογικό λοιπόν να υποθέσουμε ότι ο Φίλιστος δεν ακολούθησε πιστά τον Θουκυδίδη και ότι σε σημεία, στα οποία είχε διαφορετική άποψη και άμεση εμπειρία για την εξέλιξη των περιστατικών, θα έδωσε διαφορετική ερμηνεία ή και διαφορετικές πληροφορίες. Αυτό πράγματι συμβαίνει, αν προσέξουμε πού διαφοροποιείται το θουκυδίδειο κείμενο σε σχέση με τον Διόδωρο και τον Πλούταρχο (στη βιογραφία του Νικία), όσον αφορά τα γεγονότα της Σικελικής εκστρατείας⁸. Πρέπει βέβαια να λαμβάνουμε υπόψη και τη διαφορετική μορφή του έργου του Διοδώρου, το οποίο πραγματεύεται μεγάλη χρονική περίοδο και εκ των

⁷ *FGrHist* 556 T14.

⁸ Για αναλυτικότερη παρουσίαση των διαφορών και των ομοιοτήτων ανάμεσα σε Θουκυδίδη, Διόδωρο και Πλούταρχο και του κατά πόσο οι διαφορές οφείλονται στη χρησιμοποίηση του Φιλίστου ως εναλλακτικής πηγής σε σχέση με τον αθηναίο ιστορικό, βλ. Pedech (1980:1709-1734).

πραγμάτων συνοψίζει τις πηγές που χρησιμοποιεί, καθώς και τη διαφορετική φύση του έργου του Πλούταρχου ο οποίος, όπως είναι λογικό, δίνει έμφαση σε ό,τι αναδεικνύει τον χαρακτήρα του βιογραφούμενου προσώπου. Έτσι για παράδειγμα μπορούμε να διαπιστώσουμε ότι ο Διόδωρος (12.82.3, 12.83.1-2) δίνει περισσότερες λεπτομέρειες για τη διαφορά Έγεστας και Σελινούντα, οι οποίες δεν υπάρχουν στον Θουκυδίδη, και ότι δίνει επίσης πιο αναλυτικά την πορεία του αθηναϊκού εκστρατευτικού σώματος από την Κέρκυρα προς τη Σικελία (13.3.5). Πρόκειται κατά κανόνα για πληροφορίες που καταγράφουν τα γεγονότα από τη σκοπιά των Συρακουσίων και προέρχονται πιθανότατα από τον Φίλιστο. Ο Πλούταρχος περιγράφει (*Νικίας*, 14.5-7 και 16.4) επίσης την επίδειξη του αθηναϊκού στόλου μπροστά από το λιμάνι των Συρακουσών και τη σύλληψη ενός πλοίου των Συρακουσίων, στοιχεία που φαίνεται ότι προέρχονται από αυτόπτη μάρτυρα. Διαφοροποίηση από τον Θουκυδίδη συνιστά ο αρνητικός χαρακτηρισμός του Νικία, όπως αυτός προκύπτει μέσα από τα λόγια του Ερμοκράτη μετά τη μάχη στο Ολυμπείο. Μας πληροφορεί επιπλέον για τον όρκο του λαού των Συρακουσίων στους τρεις στρατηγούς που ορίστηκαν, για να αντιμετωπίσουν τους Αθηναίους, ενώ κάνει λόγο για επαφές των Συρακουσίων με τον Νικία⁹ με σκοπό τη συνθηκολόγηση μετά τις πρώτες επιτυχίες των Αθηναίων (ό.π. 18.11-12). Όλες τις πιο πάνω πληροφορίες θα μπορούσε να τις γνωρίζει κάποιος ο οποίος είχε εσωτερική πληροφόρηση. Ο Πλούταρχος επίσης (ό.π. 18.2-4) είναι ο μόνος που ενημερώνει για τον θάνατο του Λάμαχου μετά τη μονομαχία του με τον Συρακούσιο Καλλικράτη. Ο Θουκυδίδης και ο Διόδωρος διαφέρουν στην περιγραφή της πρώτης ήττας των Αθηναίων από τους Συρακούσιους στη θάλασσα και στον τρόπο με τον οποίο οι δεύτεροι τροποποίησαν τα έμβολα των πλοίων τους. Ο Διόδωρος (13.10.2-3) παραθέτει μάλιστα και το όνομα του Κορίνθιου Αρίστωνα ως του πρόσωπου που καθοδήγησε τους Συρακουσίους στην τροποποίηση αυτή. Αναφέρει ταυτόχρονα τη ρίψη λίθων και ακοντίων κατά τη διάρκεια της ναυμαχίας. Πρόκειται για πληροφορίες οι οποίες μαρτυρούν αυτοψία στο πεδίο της μάχης ή από τα τείχη. Όταν ο Δημοσθένης φθάνει με ενισχύσεις και ζητά άμεση επίθεση¹⁰ κατά των

⁹ Και ο Θουκυδίδης μας δίνει ανάλογες πληροφορίες για τους Συρακούσιους που συνομιλούσαν κρυφά με τον Νικία (6.103, 7.86).

¹⁰ Ο Korff (1976:23-30) πιστεύει ότι στο 7.42.3 του Θουκυδίδη υπάρχει αντίφαση: ο άρτι αφιχθείς Δημοσθένης ασκεί κριτική κατά του Νικία ο οποίος εμμέσως κατηγορείται για αναβλητικότητα και μη ανάληψη άμεσης δράσης κατά των Συρακουσών, πράγμα που στην προηγούμενη αφήγηση του Θουκυδίδη (7.38-41) δεν φαίνεται ότι είχε συμβεί. Η αντίθεση αυτή, λέει, οφείλεται στο ότι είναι

Συρακουσίων, ο Νικίας αντέδρασε-σύμφωνα με τον Πλούταρχο- προσδοκώντας να του παραδοθεί η πόλη από τους ανθρώπους του, που βρίσκονταν μέσα σε αυτήν.

Στην αφήγηση της νυχτερινής επίθεσης κατά των Επιπολών, ο Διόδωρος ακολουθεί σε γενικές γραμμές τον Θουκυδίδη¹¹. Διαφοροποιείται μόνο ως προς το πρόσωπο που βοήθησε τους Συρακουσίους να ανασυγκροτηθούν, καθώς αναφέρει τον Ερμοκράτη αντί τον Γύλιππο. Ενδιαφέρουσα είναι και η λεπτομέρεια που διασώζει ο Πλούταρχος (ό.π. 21.8), ότι κατά τη διάρκεια αυτής της νυχτερινής επίθεσης οι Αθηναίοι είχαν τη σελήνη από πίσω τους, με αποτέλεσμα να γυαλίζουν τα όπλα τους και να γίνονται ευκολότερα αντιληπτοί από τους εχθρούς τους. Επιπλέον πληροφορίες για την τελική σύγκρουση στο λιμάνι των Συρακουσών, οι οποίες δεν υπάρχουν στον Θουκυδίδη αλλά απαντούν στον Διόδωρο και τον Πλούταρχο, φαίνεται να οφείλονται στο ότι οι δύο τελευταίοι χρησιμοποιούν ως επιπρόσθετη πηγή τον Φίλιστο. Ο Πλούταρχος περιγράφει νεαρούς σε πλοία να παρακινούν τους Αθηναίους σε ναυμαχία κι αναφέρει το όνομα ενός από αυτούς, του Ηρακλείδη. Ο Διόδωρος (13.13.2, 13.14.2 και 13.14.5) αναφέρει ότι η παράταξη των αθηναϊκών πλοίων ξεπερνούσε αυτή των Συρακουσίων και δίνει στοιχεία για τον τρόπο με τον οποίο κλείστηκε η είσοδος του λιμανιού, για την ηλικία των πληρωμάτων των Συρακουσίων και για τα γυναικόπαιδα που παρακολουθούσαν από τα τείχη. Όλα αυτά θα μπορούσαν να προέρχονται μόνο από αυτόπτη μάρτυρα και μάλιστα από την πλευρά των Συρακουσίων. Το ίδιο ισχύει και για την επισήμανση του Πλουτάρχου (ό.π. 24.4) ότι ο Νικίας προσπάθησε πριν από τη ναυμαχία να αποτρέψει τη θυσία των Συρακουσίων. Ο Θουκυδίδης και ο Πλούταρχος διαφέρουν και στην περιγραφή της τύχης των Δημοσθένη και Νικία. Για τον πρώτο ο Πλούταρχος γράφει ότι προσπάθησε ανεπιτυχώς να αυτοκτονήσει, ενώ περιγράφει υποτιμητικά τον τρόπο με τον οποίο παραδόθηκε ο δεύτερος στον Γύλιππο (ό.π. 27.1-2, 5). Το ότι η πληροφορία αυτή προέρχεται από τον Φίλιστο επιβεβαιώνεται και από τον Πausanias (1.29.12, *FGrHist* 556 F 53):

αυθεντικό κείμενο του Φιλίστου, στο οποίο ο Σικελός ιστορικός ασκούσε αρνητική κριτική στον Νικία. Πιστεύει μάλιστα ότι το συγκεκριμένο χωρίο είχε σημειωθεί από κάποιο σχολιαστή στο περιθώριο του κειμένου του Θουκυδίδη, με αποτέλεσμα κατά τη διάρκεια της αντιγραφής να ενσωματωθεί στο κυρίως κείμενο. Την επιχειρηματολογία του περί αντίφασης και ενσωμάτωσης απορρίπτει ο Dickie (1976:217-219).

¹¹ Τον όρο *νυκτομαχία*, ο οποίος χρησιμοποιείται από τον Θουκυδίδη και τον Φίλιστο για τον χαρακτηρισμό της συγκεκριμένης μάχης, ο Θέων (*FGrHist* 556 F 52) τον θεωρεί τυπικό δείγμα μικτής έκφρασης.

γράφω δὲ οὐδὲν διάφορα ἢ Φίλιστος, ὃς ἔφη Δημοσθένη μὲν σπονδὰς ποιήσασθαι τοῖς ἄλλοις, πλὴν αὐτοῦ, καὶ ὡς ἠλίσκετο, αὐτὸν ἐπιχειρεῖν ἀποκτείνειν, Νικία δὲ τὴν παράδοσιν ἐθελοντῆ γενέσθαι.

Εἶναι φανερό ὅτι ὁ Φίλιστος αξιοποίησε στο ἔπακρο το υλικό του Θουκυδίδη για τη Σικελική εκστρατεία¹², χωρίς ὅμως αὐτό να σημαίνει ὅτι το αναπαρήγαγε πιστά. Συμπλήρωσε τα σημεία εκείνα στα οποία αισθανόταν ὅτι εἶχε πληροφορίες ακριβέστερες με βάση τις προσωπικές του εμπειρίες και αναμνήσεις, ἐνῶ προσέγγισε, ὅπως ἦταν λογικό, τα γεγονότα ἀπὸ φιλοσικελική σκοπιά. Το συγκεκριμένο κείμενο του Θουκυδίδη αποτέλεσε το κύριο υλικό και χρησιμοποιήθηκαν πιθανότατα οἱ ἴδιοι ὄροι (π.χ. ἡ *νυκτομαχία*). Υπήρξαν ὅμως και σημαντικές διαφοροποιήσεις, ὅπως φαίνεται ἀπὸ την αφήγηση του Διοδώρου και του Πλούταρχου.

Το υπόλοιπο μέρος του ἔργου του Φιλίστου, ἡ δεύτερη *σύνταξις*, στηρίχτηκε στην προσωπική του εμπειρία. Ὅχι μόνο ἔζησε τα γεγονότα που αφηγείται, ἀλλὰ και διαδραμάτισε ενεργό ρόλο στα πολιτικά πράγματα ὡς πολιτικός και στρατιωτικός αξιωματούχος και βασικός υποστηρικτής, ἐνδεχομένως και ἐμπνευστής, της πολιτικής του Διονυσίου. Με ἄλλα λόγια ἔγραψε, ὅπως ὁ Θουκυδίδης, σύγχρονη ἱστορία στην οποία υπήρξε και ὁ ἴδιος βασικός πρωταγωνιστής. Ἀν μάλιστα συνεξετάσουμε και το μέρος του ἔργου του το σχετικό με τη Σικελική εκστρατεία, θα διαπιστώσουμε ὅτι το μισό εἶναι αφιερωμένο ὄχι μόνο σε σύγχρονα γεγονότα, ἀλλὰ και σε γεγονότα στα οποία ὁ ἴδιος ἦταν παρὼν και μάλιστα συμμετοχός. Ὡς ενεργό πολιτικό πρόσωπο και ὡς στρατιωτικός δεν εἶχε μόνο πρόσβαση στην ἐξουσία, ἀλλὰ

¹² Ἀκόμη και στο θέμα της τύχης των Ἀθηναίων αἰχμαλώτων μετὰ το τέλος της σικελικής εκστρατείας, ὁ Φίλιστος φαίνεται ὅτι ἀκολουθεῖ τα ὅσα ἀναφέρονται (και δεν εἶναι πολλά) ἀπὸ τον Θουκυδίδη ὁ οποίος δεν προσδιορίζει ἐπακριβῶς τί τους συνέβη. Ὁ Πλούταρχος (*Νικίας* 29.1) τονίζει ὅτι ἀφῆθηκαν να πεθάνουν. Ἀν κάτι τέτοιο εἶχε μνημονευθεῖ ἀπὸ τον Φίλιστο, θα το κατέγραφε ὁ Πλούταρχος, ὅπως ἔκανε και στην περίπτωση του Νικία. Περισσότερες πληροφορίες βλ. Kelly (1970:127-131). Ὁ Karellos (2013:464-472) μελετώντας την τύχη των Ἀθηναίων αἰχμαλώτων μετὰ την ἥττα στους Αἰγὸς Ποταμούς, πιστεύει ὅτι αὐτοὶ εἶναι πολὺ πιθανὸ να σφαγιαστήκαν (ὁ Ξενοφὼν στα *Ἑλληνικά* ἀναφέρει μόνο την ἐκτέλεση του Φιλοκλή). Διαπιστώνοντας ὅμως ὅτι στα ρητορικά κείμενα του 4^{ου} αἰ. π.Χ. δεν γίνεται καθόλου λόγος για τέτοια σφαγή, υποστηρίζει ὅτι ἡ ἀπουσία οποιασδήποτε ἀναφοράς οφείλεται στην ἐπιθυμία των ρητόρων να μην προσβάλλουν την εὐαισθησία των συμπολιτῶν τους με το να τους θυμίζουν οικεία κακά. Κάτι ἀνάλογο ἴσως συνέβη και με το θέμα των αἰχμαλώτων της Σικελικής εκστρατείας.

διέθετε και ουσιαστικότερη γνώση των γεγονότων και των πολιτικών αποφάσεων που υπήρχαν πίσω από αυτά. Πιθανολογούμε ότι αξιοποίησε και άλλες γραπτές πηγές, πέρα από το έργο του Αντιόχου και του Θουκυδίδη. Ο Διόδωρος (13.114.1) παραθέτει το κείμενο της συνθήκης που συνέταξαν οι Καρχηδόνιοι και ο Διονύσιος και που φαίνεται ότι μεταγράφηκε από το έργο του Φιλίστου¹³, όπου είναι πολύ πιθανό να υπήρχε.

Ο Φίλιστος λοιπόν είναι ιστορικός που βασίστηκε κατά κανόνα στην προσωπική του εμπειρία και σε πρωτογενείς πηγές και λιγότερο στο έργο άλλων. Είναι ίσως και αυτός ένας λόγος που το έργο του γνώρισε μακρά διάρκεια ζωής και δεν αντικαταστάθηκε από τις πιο πλήρεις ιστοριογραφίες που ακολούθησαν και οι οποίες σε μεγάλο βαθμό το αξιοποίησαν.

¹³ Rhodes (2007:56-66).

4.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας

Ο Φίλιστος, έστω κι αν τα σωζόμενα αποσπάσματα δεν βοηθούν, στηρίχτηκε στην αυτοψία για τη συγκέντρωση του υλικού του. Είναι προφανές ότι δεν θα μπορούσε να γνωρίζει από αυτοψία τα γεγονότα της εξιστόρησης που κάλυπτε τις απαρχές της ελληνικής εγκατάστασης στη Σικελία, αλλά και το μεγαλύτερο μέρος του 5^{ου} αι. Για το μέρος εκείνο του έργου του, που εξιστορεί τα γεγονότα από το τέλος του 5^{ου} αι. και εξής, η αυτοψία παίζει καθοριστικό ρόλο. Υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας των επιχειρήσεων των Αθηναίων στις Συρακούσες και είχε τη δυνατότητα να μιλήσει με ανθρώπους που ήταν πρωταγωνιστές. Ο Πλούταρχος στη βιογραφία του Νικία αξιοποιεί εκτός από τον Θουκυδίδη και τον Φίλιστο. Για να ενισχύσει την αξιοπιστία της πηγής του, τονίζει ότι ήταν *ἀνὴρ Συρακούσιος καὶ τῶν πραγμάτων ὄρατῆς γενόμενος* (Νικίας 19.7). Από ένα σημείο και ύστερα είναι ο ίδιος πρωταγωνιστής των εξελίξεων ως μέντορας, υποστηρικτής και στρατηγός του τυράννου Διονυσίου. Όπως ο Ξενοφών, για ένα μεγάλο μέρος του έργου αποτελούσε ο ίδιος τη βασική πηγή. Κοινή ήταν η αντίληψη στην αρχαιότητα ότι υπήρξε μιμητής του Θουκυδίδη, κάτι που σημαίνει ότι στο έργο του θα αναδείκνυε την αξία της αυτοψίας, όπως ακριβώς έκανε και το πρότυπό του.

4.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας

Ο Φίλιστος επικρίθηκε στην αρχαιότητα ως *φιλοτυραννότατος*¹⁴. Αυτό δεν σημαίνει ότι απέκρυπτε πλευρές της δράσης του Διονυσίου, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν αρνητικές¹⁵. Είναι επίσης ενδιαφέρον ότι δεν υπάρχει καμία μαρτυρία ότι προσπάθησε μέσω του έργου του να αναδείξει τον εαυτό του, τη στιγμή μάλιστα που ήταν βασικός πρωταγωνιστής στα πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα της εποχής των Διονυσίων (πρεσβύτερου και νεώτερου). Η παρουσία του ιστορικού προσώπου Φιλίστου μέσα στο έργο του θα γινόταν με τέτοιο τρόπο ο οποίος θα διασφάλιζε το ότι ο ιστορικός θα διέφευγε τον κίνδυνο να κατηγορηθεί ότι μεροληπτεί. Θεωρώντας τον Θουκυδίδη ιστορικό πρότυπο, θα ακολούθησε τον τρόπο με τον οποίο εκείνος αυτοπαρουσιάζεται ως ιστορικό πρόσωπο στο έργο του. Επιπρόσθετα, μπορούμε να θεωρήσουμε δεδομένο το ότι οι παρεμβάσεις σε πρώτο πρόσωπο στο έργο του θα ήταν πολύ περιορισμένες. Σε κάθε περίπτωση, πρέπει να τονίσουμε ότι ο Φίλιστος με το έργο του προπαγάνδισε ανοικτά εκείνη τη μορφή πολιτεύματος, που θεωρούσε καταλληλότερη για τη Σικελία και τον ελληνικό χώρο γενικότερα, δηλ. την τυραννίδα έτσι όπως αυτή πραγματώθηκε από τον Διονύσιο Α΄ στις Συρακούσες¹⁶.

¹⁴ *FGrHist* 556 T23a.

¹⁵ Για την αντικειμενικότητα του Φιλίστου στην παρουσίαση του Διονυσίου βλ. Sanders (1987:134, 145-147).

¹⁶ Βλ. πρκ. σσ.165 κ.ε.

4.2. Η αφηγηματική τεχνική

Τα σωζόμενα αποσπάσματα των *Σικελικών* δεν μας επιτρέπουν να πούμε με βεβαιότητα ότι ο Φίλιστος ακολούθησε τη χρονολογική μέθοδο του Θουκυδίδη. Το μόνο βέβαιο είναι ότι η ιστορία του είναι πολιτική και στρατιωτική και θίγει καίρια πολιτικά ζητήματα της εποχής του, ιδιαίτερα ως προς την πιο κατάλληλη μορφή εξουσίας για τον ελληνικό κόσμο. Ακολούθησε τον Θουκυδίδη στην προσεκτική χρήση των παρεκβάσεων έτσι ώστε να μην αλλοιώνεται ο γενικότερος χαρακτήρας του έργου του. Προφανώς είναι κάτι που δεν άρεσε στους συγχρόνους του και στους μεταγενέστερους οι οποίοι προτιμούσαν έργα που διακρίνονταν για την πληθώρα των πληροφοριών που συνέλεγαν. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Θέων¹⁷ τον κατακρίνει για την απουσία αυτών των παρεκβάσεων:

παραιτητέον δὲ καὶ τὸ παρεκβάσεις ἐπεμβάλλεσθαι μεταξὺ
δηγήσεως μακροῦς· οὐ γὰρ ἀπλῶς χρῆ πᾶσαν παραιτεῖσθαι
καθάπερ ὁ Φίλιστος.

Πρέπει να θεωρήσουμε βέβαιο ότι το έργο του Φιλίστου περιελάμβανε δημηγορίες, ενδεχομένως με τη μορφή αντιλογιών που συναντάμε και στον Θουκυδίδη. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς¹⁸, συγκρίνοντας τις αγορεύσεις του θουκυδίδειου έργου με αυτές του φιλίστειου, βρίσκει κατώτερες τις δεύτερες:

ἀλλ' οὐδὲ τοῖς μεγέθεσι τῶν ἀνδρῶν συνεξιῶν τοὺς λόγους, ἀλλὰ
ψοφοδεεῖς καὶ τοὺς δημηγοροῦντας πάντας καταλείπων τὰς
δυνάμεις καὶ τὰς προαιρέσεις ὁμοίους ἅπαντας ποιεῖ.

Συνεπώς οι δημηγορίες πρέπει να αποτέλεσαν μέρος του έργου του Φιλίστου, χωρίς βέβαια να είναι εξακριβωμένος ο βαθμός στον οποίο αυτές χρησιμοποιήθηκαν. Ο Διονύσιος θεωρεί ότι ο Φίλιστος δεν επέδειξε την ικανότητα του Θουκυδίδη να προσαρμόζει τον λόγο στην προσωπικότητα των ομιλητών, αλλά τους εξομοίωσε όλους, καθώς τους παρουσίασε *ψοφοδεεῖς* ως προς τις δυνάμεις και τα σχέδιά τους. Ενδεχομένως να είχε λιγότερες ρητορικές ικανότητες σε σύγκριση με τον Θουκυδίδη.

¹⁷ *FGrHist* 556 T 20b.

¹⁸ *FGrHist* 556 T16 a,b.

Σε σχέση με το ύφος της αφήγησης, υπάρχουν στοιχεία που δείχνουν ότι προσπάθησε να τον ακολουθήσει. Είδαμε την άποψη του Θέωνος¹⁹ ότι ο Φίλιστος μετέφερε στο έργο του όλα τα κεφάλαια του Αθηναίου ιστορικού, που σχετίζονται με τη Σικελία. Υπάρχει και η άποψη του Κλήμεντος του Αλεξανδρέως²⁰ ότι ο Φίλιστος μιμείται, παραλλάσσοντας ελαφρά, το εν λόγω λεκτικό:

“Οθεν καὶ ὁ Θουκυδίδης (III, 39) ἐν ταῖς ἱστορίαις· «Εἰώθασιν δὲ οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων, φησί, οἷς ἂν μάλιστα καὶ δι' ἐλαχίστου ἀπροσδόκητος εὐπραγία ἔλθῃ, εἰς ὕβριν τρέπεσθαι.» Καὶ Φίλιστος ὁμοίως τὰ αὐτὰ μιμείται, ὧδε λέγων· «Τὰ δὲ πολλὰ κατὰ λόγον τοῖς ἀνθρώποις εὐτυχοῦντα ἀσφαλέστερα [παρὰ δόξαν] καὶ κακοπραγίαν· εἰώθασι γὰρ μάλιστα οἱ παρὰ δόξαν ἀπροσδοκῆτως εὖ πράσσοντες εἰς ὕβριν τρέπεσθαι.»

Το ύφος αναμφίβολα είναι θουκυδίδειο²¹. Σαφώς επηρεασμένη από τη θουκυδίδεια περιγραφή τού λοιμού τῆς Αθήνας (2.49) είναι και η περιγραφή του λοιμού των Καρχηδονίων, την οποία κάνει ο Διόδωρος (14.70.4-14.71.4) και η οποία, αν θεωρήσουμε ότι προέρχεται από αυτόπτη μάρτυρα, είναι αρκετά πιθανόν να ανήκει στον Φίλιστο:

Καρχηδονίοις δὲ μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ προαστείου καὶ τὴν σύλησιν τοῦ τε τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης ἱεροῦ ἐνέπεσεν εἰς τὸ στράτευμα νόσος· συνεπελάβετο δὲ καὶ τῇ τοῦ δαιμονίου συμφορᾷ τὸ μυριάδας εἰς ταῦτὸ συναθροισθῆναι καὶ τὸ τῆς ὥρας εἶναι πρὸς τὰς νόσους ἐνεργότατον, ἔτι δὲ τὸ ἔχειν ἐκεῖνο τὸ θέρος καύματα παρηλλαγμένα. ἔοικε δὲ καὶ ὁ τόπος αἴτιος γεγονέναι πρὸς τὴν ὑπερβολὴν τῆς συμφορᾶς· καὶ γὰρ Ἀθηναῖοι πρότερον τὴν αὐτὴν ἔχοντες παρεμβολὴν πολλοὶ διεφθάρησαν ὑπὸ τῆς νόσου, ἐλάδους ὄντος τοῦ τόπου καὶ κοίλου. πρῶτον μὲν πρὶν ἥλιον

¹⁹ *FGrHist* 556 F 51.

²⁰ *FGrHist* 556 F 67.

²¹ Θουκυδίδεια είναι επίσης και η διάθεση του Φιλίστου να αναζητεί τις γενικότερες αρχές που προσδιορίζουν την ανθρώπινη φύση.

ἀνατεῖλαι διὰ τὴν ψυχρότητα τὴν ἐκ τῆς αὔρας τῶν ὑδάτων φορική κατεῖχε τὰ σώματα· κατὰ δὲ τὴν μεσημβρίαν [ἡ] θερμότης ἔπνιγεν, ὡς ἂν τοσοῦτου πλήθους ἐν στενῷ τόπῳ συνηθροισμένου. ἤψατο μὲν οὖν ἡ νόσος πρῶτον τῶν Λιβύων, ἐξ ὧν πολλῶν ἀποθνησκόντων ...

Ἡ περιγραφή της ασθένειας²² και της εξάπλωσής της (μέρος της οποίας υπάρχει στο πιο πάνω απόσπασμα) μοιάζει με αυτήν του Θουκυδίδη. Αυτό που διαφοροποιεί τα πράγματα είναι ότι εκτός από τη λογική ερμηνεία της εκδήλωσης της ασθένειας, δίνεται ταυτόχρονα και μια ηθική διάσταση στο συμβάν: η σύλληψη του ιερού της Δήμητρας και της Περσεφόνης από τους Καρχηδονίους. Η παρουσίαση της ασθένειας ως θεϊκής τιμωρίας λόγω προηγούμενης ηθικής παρεκτροπής είναι κυρίαρχη στην αρχαία ελληνική σκέψη (Ἡσίοδ. *Ἔργα* 243, Σοφ. *Οιδ. Τύραν.* 27, 95-98, Ἡροδ. 7.171). Τέτοιου είδους ερμηνείες των γεγονότων απουσιάζουν από τον Θουκυδίδη και δεν έχουμε ενδείξεις ότι υπάρχουν στον Φίλιστο. Συνεπώς, είτε ήταν η κυρίαρχη άποψη των ντόπιων για το γεγονός είτε πρόκειται για σχόλιο του Διοδώρου είτε άλλου ιστορικού (του Εφόρου;) που χρησιμοποίησε ως πηγή το έργο του Φιλίστου. Πάντως, η θεϊκή τιμωρία δεν φαίνεται να είναι η κυρίαρχη ερμηνεία στο απόσπασμα.

Αν λάβουμε υπόψη τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά²³, τότε πρέπει να θεωρήσουμε ότι ελάχιστα ο Φίλιστος κατάφερε να μιμηθεί τον Θουκυδίδη. Και *δυσπαρακολούθητον τὴν πραγματείαν πεποίηκεν καὶ τῆς λέξεως τὸ μὲν γλωσσηματικὸν καὶ περιέργον οὐκ ἐζήλωκεν Θουκυδίδου, τὸ δὲ στρογγύλον καὶ πυκνὸν καὶ εὐτονον καὶ ἐναγώνιον πάνυ ἀκριβῶς ἀπεμάξατο, οὐ μὴν ὁμοίως τὴν καλλιλογίαν καὶ τὴν σεμνότητα καὶ τὴν ἀφθονίαν τῶν*

²² Ο Hornblower (2006A:550-552) επισημαίνει ότι η ταύτιση του *λοιμού* με κάποια συγκεκριμένη ασθένεια παραμένει ως σήμερα άλυτο πρόβλημα, παραθέτοντας μάλιστα και σχετική βιβλιογραφία για τις διαφορετικές απόψεις πάνω στο συγκεκριμένο θέμα. Ο Fox (2006:220) θεωρεί ότι επρόκειτο πιθανότατα για τύφο, ενώ ο Hanson (2007:147-177) αναφέρει ως πιθανές ασθένειες την πανώλη, την ευλογιά, ακόμη και τον ιό Έμπολα, χωρίς όμως να παίρνει θέση. Τη συζήτηση αναζωπύρωσε πρόσφατα η ανάπλαση του προσώπου της *Μύρτιδος*, όνομα που δόθηκε στο κρανίο που βρέθηκε σε ομαδικό τάφο του Κεραμεικού (1994-1995). Αυτό ανήκει σε εντεκάχρονο κορίτσι που είχε πεθάνει κατά τη διάρκεια του *λοιμού*. Για τις πιθανές αιτίες του *λοιμού* και τον τρόπο παρουσίασής τους από τον Θουκυδίδη βλ. επίσης και Demont (2013:73-87).

²³ *FGrHist* 556 T16 a,b.

ένθυμημάτων καὶ τὰ βάρη καὶ τὰ πάθη καὶ τοὺς σχηματισμούς. Είναι φανερή η γλωσσική απαξίωση του έργου του Φιλίστου, η οποία σε έναν βαθμό δικαιολογείται ως προερχόμενη από έναν μελετητή που θεώρησε τον Θουκυδίδη πρότυπο ιστορικής γραφής σε μια εποχή έξαρσης του αττικισμού. Οι συγκρίσεις όμως, που κάνει, δείχνουν, αν μη τι άλλο, ότι ο Φίλιστος σε μεγάλο βαθμό επεδίωκε να ακολουθήσει τον Θουκυδίδη ως πρότυπο ιστορικής γραφής. Και αν τον φιλίστειο τρόπο γραφής δεν τον έβρισκε σύμφωνο με τα λογοτεχνικά του κριτήρια ο Διονύσιος, αυτό δεν σημαίνει ότι ο Φίλιστος δεν ήταν ένας ικανός ιστορικός. Του αναγνωρίζει άλλωστε ότι ήταν εύληπτος ως προς το ύφος (*συνετὸς μέντοι κατὰ τὴν ἔρμηνείαν*), πράγμα που σημαίνει ότι δεν ήταν τόσο σκοτεινός και δυσνόητος, όσο ο Θουκυδίδης. Ήταν όμως *Θουκυδίδου πρὸς τοὺς ἀληθεῖς ἀγῶνας ὠφελιμώτερος*²⁴. Με άλλα λόγια, δεδομένου ότι ο θουκυδίδειος συλλογισμός ήταν δυσνόητος, μπορούσαν οι ρήτορες της εποχής του Διονυσίου να αξιοποιήσουν τις φιλίστειες δημηγορίες ως υλικό.

²⁴ ὁ.π.

4.3. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή

Ο Φίλιστος συνεχίζει την παράδοση των *Σικελικών*, που εγκαινίασε κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αι. ο Αντίοχος. Ακολουθεί την οργάνωση και τα χρονικά όρια του προγενέστερου ιστορικού, αφηγείται και αυτός από την αρχή όσα κατέγραψε προηγουμένως και ο Αντίοχος. Διαφοροποιείται όμως στην έμφαση που δίνει στη σύγχρονή του ιστορία και φυσικά στην οργάνωσή της γύρω από την προσωπικότητα του τυράννου των Συρακουσών.

Πέρα από τον Αντίοχο, ο Φίλιστος αντιμετώπισε το έργο του Θουκυδίδη ως πρότυπο συγγραφής ιστορικού έργου και ερμηνείας των γεγονότων. Είναι ενδιαφέρον ότι στη διαπίστωση αυτή συμπίπτουν ελληνικές και λατινικές πηγές. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς θεωρεί ότι *Φίλιστος δὲ μιμητὴς ἐστὶ Θουκυδίδου* και ο Κοϊντιλιανός τον παρουσιάζει ως *imitator Thucydidi αλλά multo infirmior*. Με τον Αθηναίο ιστορικό τον συσχετίζει και ο Κικέρων θεωρώντας τον όμως *raene pusillus Thucydides*²⁵.

Σε τί ακριβώς συνίσταται αυτή η *μίμησις*; Αφού μελέτησε ο Hornblower²⁶ το πώς οι ιστοριογράφοι του 4^{ου} αι. π.Χ. αντιμετώπισαν τον Θουκυδίδη, κατέληξε στο εξής συμπέρασμα: η *μίμηση* του Θουκυδίδη από έναν ιστορικό προϋποθέτει την εκ μέρους του αποδοχή ορισμένων ή όλων των κριτηρίων που έθεσε ο Αθηναίος ιστορικός με το έργο του. Τέτοια θεωρούνται: το χρονολογικό σύστημα το οποίο εκ των πραγμάτων δεσμεύει τον ιστορικό σε μια πολιτική και στρατιωτική αντίληψη της ιστορίας, η χρήση και η αξιοποίηση των δημηγοριών, ο θουκυδίδειος τρόπος αφήγησης, η ύπαρξη μεθοδολογικού προοιμίου που θα θέτει τις αρχές αναζήτησης της αλήθειας και ο τρόπος χειρισμού των παρεκβάσεων. Είναι προφανές ότι ο Φίλιστος²⁷, όπως προηγουμένως και ο ιστορικός τής Οξυρρύγχου, εφαρμόζει τα περισσότερα από τα παραπάνω κριτήρια.

Αξίζει να σημειώσουμε ότι το έργο του Φιλίστου επηρεάζει γενικώς την ιστοριογραφία του 4^{ου} αι. και ότι τα *Φιλιππικά* του Θεοπόμπου συγγενεύουν με αυτό,

²⁵ *FGrHist* 556 T16a, T15c, T 17.

²⁶ 1995:47-68.

²⁷ βλ. επίσης σσ. 155 κ.ε.

όσον αφορά την οργάνωση της αφήγησης γύρω από μια κεντρική προσωπικότητα. Ανάλογη θα είναι και η συγγένεια των συνεχιστών της παράδοσης αυτής κατά τα χρόνια του Αλεξάνδρου και των διαδόχων.

4.4. Ο νέος προσανατολισμός

4.4.1. Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας

Αναφέρθηκε πιο πάνω ότι η δεύτερη *σύνταξις* του Φιλίστου αφορά τη δράση του τυράννου των Συρακουσών Διονυσίου του οποίου μέντορας, φίλος και αξιωματούχος υπήρξε ο ιστορικός. Αν και τα σωζόμενα αποσπάσματα τα αναφερόμενα στη δράση αυτή είναι ελάχιστα, μπορούμε, αξιοποιώντας το έργο του Διοδώρου, να σχηματίσουμε μian κάποια εικόνα της.

Γνωρίζουμε ότι ο Διόδωρος (13.103.3) καταγράφει το τέλος της πρώτης *συντάξεως* του Φιλίστου, καθώς αφηγείται τα γεγονότα του Πελοποννησιακού πολέμου του 406 π.Χ. Η συγκεκριμένη καταγραφή γίνεται σε ένα σημείο της εξιστόρησής του, το οποίο δεν σχετίζεται με τη σικελική ιστορία²⁸. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι ο Διόδωρος σταμάτησε σε εκείνο το σημείο να χρησιμοποιεί το έργο του Φιλίστου.

Ο Κικέρων περιγράφει (De Div. 1.39, *FGrHist* 556 F 57) το όνειρο που είδε κατά την εγκυμοσύνη της η μητέρα²⁹ του Διονυσίου, ότι θα γεννούσε δηλ. έναν μικρό σάτυρο (γεγονός το οποίο καταγράφεται από τον Φίλιστο), και παραθέτει την ερμηνεία του, ότι ο Διονύσιος θα γίνει ο πιο ένδοξος της Ελλάδας, καθώς θα έχει την τύχη συνεχώς με το μέρος του. Παρατηρώντας τις αντίστοιχες ενότητες της ιστορίας του Διοδώρου διαπιστώνουμε ότι αποδίδονται στην εύνοια της τύχης τα εξής περιστατικά της ζωής του Διονυσίου: η απίστευτη απόδρασή του μετά την ήττα τού Ερμοκράτη το 408 π.Χ. (13.75-79) και μετά την εκστρατεία στη Γέλα το 405 π.Χ. (13.112.6), καθώς και η διαφυγή του (404 π.Χ.), όταν παγιδεύτηκε σε κάποιο νησί (14.9). Στην τύχη οφειλόταν και η ευνοϊκή τροπή που πήρε γι' αυτόν η προσπάθεια συμμαχίας εναντίον του Ρηγίου και της Μεσσήνης (14.40.4-7) και ο τρόπος με τον οποίο διασώθηκε από την καταιγίδα και δεν τον αιχμαλώτισαν τα πλοία του Κρότωνα και οι δυνάμεις των κατοίκων του Ρηγίου (14.100.5)³⁰.

²⁸ Για τον τρόπο με τον οποίο ο Διόδωρος συσχετίζει και συνδέει το έργο του με το έργο άλλων ιστορικών βλ. Rubincam (1998:67-87).

²⁹ Αντίστοιχο ρόλο παίζουν και τα όνειρα του Αστυάγη, που προλέγουν την άνοδο του Κύρου στην εξουσία, και οι προφητείες για την επικράτηση του Κύψελου στην Κόρινθο (Ηροδ. 1.107-108, 5.92).

³⁰ Πιο αναλυτική περιγραφή των πιθανών συσχετισμών των βιβλίων 13-15 του Διοδώρου με τον Φίλιστο βλ. Sanders (1987).

Αρκετά ενδιαφέροντα είναι επίσης και η πιο κάτω αναφορά του Θέωνος³¹:

Ἐχομεν καὶ παρὰ Φιλίστῳ ἐν μὲν τῇ ὀγδόῃ τὰ περὶ τὴν παρασκευὴν τὴν ἐπὶ Καρχηδονίους Διονυσίου τοῦ τυράννου, καὶ τῶν ὄπλων καὶ τῶν νεῶν, καὶ τῶν ὀργάνων τὴν ποίησιν.

Τα ὅσα αναφέρονται πιο πάνω σχετικά με την προετοιμασία του Διονυσίου για τις επιχειρήσεις του 398-396 π.Χ. κατά των Καρχηδονίων παρουσιάζονται αρκετά αναλυτικά από τον Διόδωρο στο 14^ο βιβλίο. Εκεί βλέπουμε ότι ο Διονύσιος περιγράφεται ως οργανωτής και καθοδηγητής των Συρακουσίων (14.18), συμμετέχει και ο ίδιος ως ιδιώτης στις εργασίες, επιστατεί, επιβραβεύει³² (14.41-43), προκαλεί τον ενθουσιασμό των Συρακουσίων (14.18.7, 41.6) οι οποίοι εκδηλώνουν αξιοζήλευτη εργατικότητα και επινοούν νέες μηχανές και νέους τύπους πλοίων. Ο Διονύσιος παρουσιάζεται επίσης να κινείται ελεύθερα ανάμεσα στα πληρώματα (14.42.1). Ο τρόπος της παρουσιάσής του είναι προφανές ότι ανήκει σε φιλική πηγή που δεν πρέπει να είναι άλλη από τον Φίλιστο. Ακόμη και η διγαμία του με τη Δωρίδα από τους Λοκρούς και την Αριστομάχη από τις Συρακούσες (14.44) μνημονεύεται χωρίς περαιτέρω σχόλια, πράγμα που φανερώνει σεβασμό προς την προσωπική ζωή του. Μια τέτοια ενημέρωση ταιριάζει σε έναν ιστορικό ο οποίος αποφεύγει τις αναφορές σε ιδιωτική ζωή και επικεντρώνεται σε πολιτικά και στρατιωτικά ζητήματα.

Στο 14^ο βιβλίο του Διοδώρου συμπεριλαμβάνεται και η αγόρευση του Συρακούσιου Θεοδώρου (14.65-69), στην οποία παρουσιάζονται τα γεγονότα του 396/5 π.Χ. και παρακινούνται οι Συρακούσιοι να απαλλαγούν από τον Διονύσιο. Ο Pesely³³ πιστεύει ότι ο Διόδωρος στηρίζεται σε πηγή εχθρική προς τον εν λόγω τύραννο και ως τέτοια βρίσκει τον Έφορο. Μια προσεκτικότερη όμως μελέτη οδηγεί σε διαφορετικά συμπεράσματα. Σε πολλά σημεία είναι φανερό ότι η επιχειρηματολογία του Θεοδώρου είναι αντίθετη προς τα συμφραζόμενα του διοδώρειου κειμένου³⁴: αυτός τονίζει ότι ο Διονύσιος επικαλείται την Καρχηδονιακή

³¹ *FGrHist* 556 F 28.

³² Βλ. Sanders (1981) και Sordi (1980:3-13).

³³ Pesely (1985:320-321).

³⁴ Η πιθανότητα, ότι η αγόρευση αυτή προέρχεται από τον Φίλιστο, υποστηρίζεται από τους Sanders (1981) και Sordi (1990:159-171).

απειλή, την οποία μεγαλοποιεί εσκεμμένα, για να τον βοηθήσει στη διατήρηση της εξουσίας. Αν οι Καρχηδόνιοι υπερίσχυαν, θα απαιτούσαν απλώς την καταβολή φόρου. Η επικράτηση του Διονυσίου είναι γι' αυτούς χειρότερη από αυτήν των Καρχηδονίων. Πριν από την αγόρευση αυτή όμως, που έχει προηγηθεί, προβάλλονται οι αποτρόπαιες εικόνες από τις λεηλασίες των Καρχηδονίων στις πόλεις που καταλάμβαναν, καθώς επίσης και το ότι οι Σικελιώτες τους μισούσαν. Αφήνει ο Θεόδωρος να εννοηθεί ότι οι Συρακούσιοι ήταν αγανακτισμένοι με τον τύραννο και έτοιμοι να αντιδράσουν, ενώ προηγουμένως στο κείμενό του ο ιστορικός έχει προβάλλει την εικόνα ενός δημοφιλούς ηγέτη που κινητοποιεί τους συμπολίτες του και αναλαμβάνει τον αγώνα για τη διάσωση του ελληνισμού της Δύσης (14.18-44). Κατά τον Θεόδωρο, ενώ μπορούσε ο Διονύσιος να πολεμήσει στη Μοτύη, κλείστηκε στην ακρόπολη των Συρακουσών ο Διόδωρος όμως αναφέρει (14.55) ότι υποχρεώθηκε να αποχωρήσει, καθώς αποκόπηκε από τους υπόλοιπους συμμάχους και δεν είχε τα απαραίτητα εφόδια. Ουσιαστικά ο αγορητής αποδίδει στον τύραννο κίνητρα που δεν τεκμηριώνονται από την προηγούμενη αφήγηση του Διοδώρου. Παράλληλα, ο Θεόδωρος με την αναφορά του στον εξανδραποδισμό των κατοίκων της Νάξου και της Κατάνης από τον Διονύσιο δείχνει να μην αντιλαμβάνεται το φυλετικό μίσος³⁵ μεταξύ των ιωνικών και των δωρικών αποικιών στη Σικελία. Συγκρίνοντας τον Διονύσιο με τον Γέλωνα, αναφέρεται στην επιτυχία του δεύτερου στην Ιμέρα και παρουσιάζει με τα μελανότερα χρώματα τον πρώτο. Είναι ενδιαφέρον βέβαια το ότι με τη σύγκριση αυτή ο Θεόδωρος επιτίθεται στην προπαγάνδα του Διονυσίου (ο οποίος προφανώς θα ήθελε να τον συγκρίνουν με τον Γέλωνα). Ο λόγος όμως του Θεοδώρου δεν προβάλλει κατανάγκη μια αρνητική πλευρά του Διονυσίου. Αντιθέτως, δείχνει την ανικανότητα των Συρακουσίων αριστοκρατικών να εκτιμήσουν σωστά την πολιτική κατάσταση και την αντίστοιχη ικανότητα του τυράννου. Ένας ιστορικός, όπως ο Φίλιστος, προφανώς γνώριζε τον τρόπο με τον οποίο ο Διονύσιος αξιοποιούσε την καρχηδονιακή απειλή. Τοποθετώντας μια τέτοια κατηγορία στον λόγο του Θεοδώρου, διαμόρφωνε μια αφήγηση, η οποία προσπαθούσε να φανεί αμερόληπτη. Πιθανότατα υπήρχε και αντίλογος, κατά το πρότυπο των δημηγοριών του Θουκυδίδη. Με βάση τα πιο πάνω μπορούμε να εικάσουμε ότι ο λόγος του Θεοδώρου μπορεί να προέρχεται από τον Φίλιστο κι όχι

³⁵ Για το φυλετικό μίσος μεταξύ των ελληνικών πόλεων της Σικελίας βλ. Zahnt (2006).

από τον Έφορο, ο οποίος συνήθως θεωρείται πηγή του Διοδώρου για τη συγκεκριμένη περίοδο.

Αρκετά σημεία επίσης από το 13^ο και 15^ο βιβλίο του Διοδώρου επικεντρώνονται στις Συρακούσες και την εσωτερική και εξωτερική πολιτική της πόλης αυτής. Ελάχιστη έμφαση δίνεται στην αντίστοιχη πολιτική άλλων σικελικών πόλεων. Είναι προφανές ότι το υλικό του Διοδώρου προέρχεται από πηγή που είχε άμεση πληροφόρηση για την κατάσταση στις Συρακούσες και την πολιτική που ακολουθήθηκε την περίοδο αυτή. Μια τέτοια πηγή θα μπορούσε να είναι ο Φίλιστος.

Η δράση του Διονυσίου είναι στο επίκεντρο της δεύτερης *συντάξεως των Σικελικών*. Ο Διονύσιος παρουσιάζεται ως η προσωπικότητα που καταφέρνει να κινητοποιήσει τον λαό των Συρακουσών, πετυχαίνει να κερδίσει τη συνεργασία των Σικελιωτών, μεταχειρίζεται κάθε μέσο για την αντιμετώπιση του καρχηδονιακού κινδύνου, αλλά και για τη διατήρηση της εξουσίας. Είναι η ξεχωριστή προσωπικότητα η οποία καταφέρνει να αποκρούσει τον κίνδυνο των Καρχηδονίων, έχει την εύνοια της τύχης αλλά και την ευτυχία να παραμείνει στην εξουσία ως τον θάνατό του, έχοντας αποκτήσει άρρηνες κληρονόμους οι οποίοι θα τη συνεχίσουν. Δεν προβάλλεται ως πρότυπο ηθικής συμπεριφοράς αλλά ως ένα επιτυχημένο παράδειγμα διαχείρισης της εξουσίας, κινητοποίησης των μαζών και αντιμετώπισης του εξωτερικού κινδύνου.

4.4.2. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας

Έντονα πολιτικό χαρακτήρα είχε το έργο του Φιλίστου. Ο Φίλιστος είχε στενή σχέση με τον Διονύσιο Α΄, τον ανέδειξε και τον εδραίωσε στην εξουσία, πράγμα που προκάλεσε αρνητικά σχόλια στην αρχαιότητα και έκανε πολλούς να αμφιβάλουν για την αντικειμενικότητα και την αξία του έργου του. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς του αποδίδει ήθος *θεραπευτικὸν τῶν τυράννων*, ενώ ο Πλούταρχος τον θεωρούσε *φιλοτυραννότατον*³⁶. Τόσο ο Πausanias, όσο και ο Πλούταρχος³⁷, θεωρούν ότι ο Φίλιστος, προκειμένου να κερδίσει την εύνοια του Διονυσίου, αποκρύπτει πολλές αρνητικές πλευρές του και ωραιοποιεί την εξουσία του.

Μια προσεκτικότερη ανάγνωση του διαθέσιμου υλικού ίσως μας βοηθήσει να δούμε τα πράγματα από μια διαφορετική σκοπιά. Έχουμε ήδη επισημάνει ότι δεν πρέπει να θεωρείται η *Περί Διονυσίου* ιστορία του Φιλίστου απλός έπαινος του τυράννου και έχουμε υπογραμμίσει την ικανότητα του Φιλίστου να προσεγγίζει με αντικειμενικότητα τα γεγονότα. Έχουμε αναφερθεί επίσης και στο ότι η ιστορία του είναι κατεξοχήν στρατιωτική και πολιτική. Με το έργο του προβάλλεται η άποψή του για τη μορφή που πρέπει να έχει η εξουσία στις Συρακούσες και στον ελληνικό κόσμο της Δύσης και παρουσιάζεται η τυραννίδα του Διονυσίου ως ιδεώδης μορφή διακυβέρνησης.

Ο Κορνήλιος Νέπωσ έχει επισημάνει³⁸ ότι ο Φίλιστος δεν ήταν τόσο φίλος του τυράννου όσο της ίδιας της τυραννίδας ως μορφής εξουσίας. Γνωρίζουμε ότι ενίσχυσε την προσπάθεια του Διονυσίου να οριστεί *στρατηγὸς ἀντοκράτωρ* στις Συρακούσες πληρώνοντας καθημερινά το πρόστιμο που του επέβαλλαν οι Συρακούσιοι (Διόδ. Σικ. 13.91.4, *FGrHist* 556 T 3), επειδή μιλούσε στη συνέλευση και ξεσήκωνε τα πλήθη. Και, όταν αργότερα ο Διονύσιος αμφιταλαντεύτηκε αν θα έπρεπε ή όχι να μείνει στην εξουσία, λέγεται (Διόδ. Σικ. 14.8.5, *FGrHist* 556 T 4) ότι του είπε³⁹:

³⁶ *FGrHist* 556 T 16a, 23a.

³⁷ *FGrHist* 556 T 13 a,b.

³⁸ *FGrHist* 556 T 5d.

³⁹ Για τη διεκδίκηση με κάθε μέσο της εξουσίας πβλ. την προτροπή του Γωβρύα προς τους συνωμότες να στραφούν κατά των Μάγων (Ηροδ. 3.73) και τη συμβουλή τού Περιάνδρου προς τον γιο του τον Λυκόφρονα, ότι η τυραννίδα είναι σπουδαίο πράγμα (Ηροδ. 3.52). Πρβ. και τα αποσπάσματα 32W, 33W, 34W του Σόλωνος, στα οποία γίνεται αναφορά στην τυραννίδα.

Φίλιστος δ' ὁ μετὰ ταῦτα τὰς ἱστορίας συνταξάμενος, ἀντειπὼν τῷ Πολυξένῳ, προσήκειν ἔφησεν [δεῖν] οὐκ ἔφ' ἵππου θέοντος ἐκπηδᾶν ἐκ τῆς τυραννίδος, ἀλλὰ τοῦ σκέλους ἐλκόμενον ἐκπίπτειν.

Ο Φίλιστος αναγνωρίζει τη σπουδαιότητα της εξουσίας και την αναγκαιότητα της διατήρησής της με κάθε μέσο, ακόμη και με τη βία, αν χρειαστεί. Παρόμοια ο Περικλής επισημαίνει στους Αθηναίους (Θουκ. 2.63.1-3) την ανάγκη να διατηρήσουν με κάθε μέσο την ηγεμονία τους. Όπως είναι επικίνδυνο να εγκαταλείψει κανείς την *τυραννίδα*, το ίδιο επικίνδυνο θα είναι και για τους Αθηναίους να εγκαταλείψουν την *ἀρχήν*. Όπως τονίζει χαρακτηριστικά ο Azoulay⁴⁰ «ο καβαλάρης δεν μπορεί να ξεπεζέψει, όταν το άλογο τρέχει αφηνιασμένο». Έχοντας ο Φίλιστος μια τέτοια αντίληψη της εξουσίας προβάλλει και μια διαφορετική ηθική αντιμετώπιση, καθώς απαιτείται ψυχρός ρεαλισμός, προκειμένου η εξουσία αυτή να διατηρηθεί και να ενισχυθεί. Γι' αυτό τον λόγο η διγαμία του Διονυσίου δεν αντιμετωπίζεται αρνητικά ούτε κατακρίνεται (Διοδ. Σικ. 14.44), αφού απώτερος στόχος είναι η διατήρηση και η διαιώνιση της εξουσίας μέσω των απογόνων. Δεν πρέπει λοιπόν να μας ξενίζει η αναφορά του Διοδώρου (πιθανότατα προερχόμενη από τον Φίλιστο) ότι ο Διονύσιος πέθανε στην εξουσία, κατέχοντας μια πανίσχυρη αυτοκρατορία και έχοντας αφήσει απογόνους να τον διαδεχτούν (Διοδ. Σικ. 20.78.3). Είχε βιώσει δηλαδή την απόλυτη ευτυχία, σύμφωνα με τα λόγια του Σόλωνος προς τον Κροίσο (Ηροδ. 1.29-33). Ακόμη και ο εξανδραποδισμός της Νάξου και της Κατάνης (Διοδ. Σικ. 14.68.3) και η παράδοση των πόλεων αυτών στους Σικελιώτες και στους Ιταλούς είναι μια πράξη που αξιολογείται όχι με κριτήρια ηθικά ή εθνικά, αλλά καθαρά πολιτικά: έπρεπε να κερδίσει την εύνοια και τη στήριξη των Σικελιωτών και των Ιταλών στον αγώνα κατά των Καρχηδονίων. Ο Αιλιανός (*Ποικίλη Ιστορία*, 1.20) αναφέρει ότι ο Διονύσιος αφαίρεσε το χρυσάφι από το άγαλμα του Δία και του Απόλλωνα, επιδιώκοντας προφανώς να αποδείξει ότι ο τύραννος αυτός δεν είχε καμία θρησκευτική ή ηθική αναστολή⁴¹. Μια τέτοια κίνηση, όταν η πατρίδα ή η εξουσία κινδύνευε, δύσκολα θα

⁴⁰ 2015:112.

⁴¹ Στον Θουκυδίδη (2.13) ο Περικλής υπολογίζοντας τις οικονομικές δυνατότητες της Αθήνας στην περίοδο του πολέμου προσμετρά και το χρυσάφι του αγάλματος της θεάς, το οποίο μπορούσε να αξιοποιηθεί σε περίπτωση ανάγκης.

κρινόταν αρνητικά από τον Φίλιστο. Συνεπώς, η στήριξη του Φιλίστου προς τον Διονύσιο δεν οφείλεται στη διάθεσή του να τον κολακεύσει ή στο δουλικό του φρόνημα, αλλά στην πεποίθησή του ότι με αυτόν τον τρόπο υπηρετούσε την καταλληλότερη μορφή εξουσίας.

Ο ιδανικός ηγέτης είναι αυτός ο οποίος, ενώ έχει την απόλυτη εξουσία στα χέρια του, καταφέρνει να μη διαφθαρεί από αυτήν. Αναφέραμε ήδη ότι ο Διόδωρος στα κεφ. 14.18-14.44 μας παρουσιάζει την εικόνα ενός Διονυσίου που συμμετέχει ο ίδιος στις εργασίες για την οχύρωση και τον εξοπλισμό της πόλης, ενθαρρύνει και ανταμείβει τους συμπολίτες του, κερδίζει την εύνοια και τον ενθουσιασμό τους, αυξάνοντας έτσι την εργατικότητα και την επινοητικότητά τους (14.18.7, 14.41.6). Με τις ενέργειές⁴² του (γράφει ο Διόδωρος, 14.45.1, πιθανότατα και ο Φίλιστος) ο Διονύσιος:

ἀπετίθετο γὰρ ἤδη τὸ πικρὸν τῆς τυραννίδος, καὶ μεταβαλλόμενος εἰς ἐπιείκειαν φιλανθρωπότερον ἤρχε τῶν ὑποτεταγμένων, οὔτε φρονεῦων οὔτε φυγάδας ποιῶν, καθάπερ εἰώθει.

Βλέπουμε επίσης ότι ένας τέτοιος ηγέτης, όταν εκμεταλλεύεται την εξουσία που έχει στα χέρια του, για να κερδίσει την εύνοια των υπηκόων του, όταν δεν μεταχειρίζεται πάντοτε την ωμή βία και τις συνήθεις πρακτικές των τυράννων, μπορεί να καταφέρει να μεταβάλει την τυραννία σε *ἐπιείκειαν*⁴³.

Ταυτόχρονα, ο Διονύσιος προβάλλεται ως ο άνθρωπος που απάλλαξε τη Σικελία από τον Καρχηδονιακό κίνδυνο, ως ο σωτήρας του δυτικού ελληνισμού⁴⁴. Έχουμε παρατηρήσει τη σύγκριση του Διονυσίου με τον Γέλωνα και τον τρόπο με τον οποίο

⁴² Τα όσα αναφέρονται στο απόσπασμα που ακολουθεί θυμίζουν την αντίστοιχη πολιτική που ακολούθησε ο Αγησίλαος απέναντι στις μικρασιατικές πόλεις στο ομώνυμο έργο του Ξενοφώντος (*Αγ.* 1.37).

⁴³ Όπως παρατηρεί και η Sordi (1980:3-13) μια παρόμοια πρόταση για μετατροπή του τυράννου σε φιλόανθρωπο και επιεική ηγέτη βλέπουμε στον *Ιέρωνα* του Ξενοφώντος. Οι ομοιότητες μεταξύ του κειμένου του Διόδωρου και του Ξενοφώντος είναι τόσο πολλές, που η Sordi θεωρεί ότι η αναμφισβήτητη σχέση των δύο ιστορικών οφειλόταν σε επιρροή του δεύτερου και ότι στην ουσία ο Φίλιστος έδωσε ιστορική διάσταση στον ιδεώδη ηγέτη που πρόβαλε ο Ξενοφών. Όλα όμως στηρίζονται στην πρώιμη χρονολόγηση του *Ιέρωνα* (γύρω στο 388 π.Χ.) που προτείνει η Sordi. Αν ο *Ιέρων* γράφτηκε, όπως γενικότερα προτείνεται, μετά το 360 π.Χ. μπορούμε άραγε να σκεφτούμε την αντίστροφη επίδραση;

⁴⁴ βλ. και Sordi (1990:159-171).

ο πρώτος παρουσίαζε τον εαυτό του ως συνεχιστή του δευτέρου. Ο Διονύσιος παρουσιάζεται ως ο προορισμένος από τη μοίρα να κυριαρχήσει⁴⁵, να δημιουργήσει εξουσία η οποία δεν θα επεκτείνεται μόνο στη Σικελία αλλά και στην Ευρώπη. Οι επανειλημμένες αναφορές του Διόδωρου (16.5.4, 16.9.1, 20.78.3) σε ευρωπαϊκή δύναμη (προερχόμενες μάλλον από τον Φίλιστο), στη *μεγίστην τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην δυναστειῶν*, υποδηλώνουν προφανώς και τις επεκτατικές βλέψεις του Διονυσίου, ενδεχομένως όχι μόνο στον χώρο της Δύσης⁴⁶. Ο Διονύσιος προβάλλεται ως ο ιδανικός ηγέτης του ελληνισμού και δεν είναι τυχαίο ότι ο Ισοκράτης⁴⁷ τον βλέπει ως τον ηγέτη ο οποίος μπορεί να πραγματοποιήσει την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*.

Ο Φίλιστος προπαγανδίζει μια ρεαλιστική κατ' αυτόν μορφή εξουσίας στην οποία πιστεύει και εκθειάζει έναν ηγέτη ο οποίος έκανε πράξη το συγκεκριμένο πολίτευμα με πολύ μεγάλη μάλιστα επιτυχία. Δεν είναι ίσως τυχαίο το ότι στα βιβλία, που ζήτησε ο Αλέξανδρος⁴⁸ από τον Άρπαλο να του μεταφέρει στην Ασία, συμπεριλαμβάνεται και το έργο του Φιλίστου. Ο μέγας στρατηλάτης φιλοδοξούσε να δημιουργήσει μια αυτοκρατορία στην Ανατολή και ο Διονύσιος μπορούσε να αποτελέσει το κατάλληλο γι' αυτόν πρότυπο⁴⁹.

⁴⁵ βλ. και το όνειρο της μητέρας του (*FGrHist* 556 F 57). Για αντίστοιχα όνειρα στον Ηρόδοτο βλ. σ. 161.

⁴⁶ Sordi ό.π.

⁴⁷ *Προς Διονύσιον*.

⁴⁸ *FGrHist* 556 F 22.

⁴⁹ Ο Αρριανός (5.26) γράφει ότι ο Αλέξανδρος είχε σχεδιάσει να επεκτείνει την κυριαρχία του δυτικά μέχρι τις Ηράκλειες Στήλες, να υποτάξει δηλαδή όλο τον τότε γνωστό κόσμο. Δεν αποκλείεται βέβαια, όπως υποστηρίζει και ο Κυρτάτας (2002:34), το σχέδιο του Αλεξάνδρου για πολιτική ενοποίηση της οικουμένης να αποτελεί επινόηση του ίδιου του Αρριανού.

5. Ατθίδες

5.1. Η ιστορική μέθοδος

5.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις

Οι *Ατθίδες* κάλυπταν μια τεράστια σε έκταση χρονική περίοδο. Από τους πρώτους (μυθικούς) βασιλείς της Αθήνας έως την εποχή του κάθε Ατθιδογράφου. Εφόσον κάθε Ατθιδογράφος ακολουθούσε κάθε φορά την ίδια πορεία και δεν συνέχιζε το έργο του προηγούμενου (κάτι που έγινε με τον Θουκυδίδη και με τους συνεχιστές του) και καθώς κάθε νέα *Ατθίδα* ήταν μεγαλύτερη σε έκταση από την προηγούμενη, πρέπει να μας προβληματίσουν οι πηγές των συγγραφέων αυτών και να μας απασχολήσει το ότι οι μεταγενέστεροι εξ αυτών γνώριζαν περισσότερα στοιχεία από τους προηγούμενους για το μακρινό παρελθόν. Όσο κι αν ισχύει η προτροπή του Ισοκράτη (*Πανηγ.* 8) *τὰ παλαιὰ καινῶς διελθεῖν*, δεν πρέπει να μας διαφεύγει και η επισήμανση του Εφόρου¹ *ὅτι περὶ δὲ τῶν παλαιῶν τοὺς οὕτω διεξιόντας ἀπιθανωτάτους εἶναι νομίζομεν, ὑπολαμβάνοντες οὔτε τὰς πράξεις ἀπάσας οὔτε τῶν λόγων τοὺς πλείστους εἰκὸς εἶναι μνημονεύεσθαι διὰ τοσούτων*. Ποιες ήταν οι πηγές των Ατθιδογράφων;

Είναι λογικό να υποθέσουμε ότι για την περίοδο πριν από το 683 π.Χ. δεν υπήρχε καμία γραπτή πηγή² και ότι οι πληροφορίες τους αντλήθηκαν από τους μύθους και τις παραδόσεις. Οι μύθοι μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, εφόσον περνούσαν από μια διαδικασία εκλογίκευσης, μια πρακτική που δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο από τους Ατθιδογράφους³. Ήταν αδύνατο για την αρχαία ελληνική ιστοριογραφία να αγνοήσει το μυθικό παρελθόν, ιδιαίτερα συγκεκριμένους μύθους για τους οποίους υπήρχε κοινωνική συναίνεση. Ο Ηρόδοτος αναφέρεται στην

¹ *FGrHist* 70 F 9.

² Μαρτυρείται (Γεώργιος Σύγκελλος, *Εκλογή Χρονογραφίας* p.251) ότι το 683 π.Χ. ο Κρέων υπήρξε ο πρώτος επώνυμος άρχων στην Αθήνα, καθώς είχε τερματισθεί ο θεσμός της βασιλείας. Πιθανότατα υπήρχε κατάλογος με τα ονόματα των επώνυμων αρχόντων, ο οποίος δεν είναι υποχρεωτικό να περιλάμβανε και πληροφορίες για ιστορικά γεγονότα. Βλ. επίσης και Harding (2008:86-87).

³ Για την αξιοποίηση των μύθων από την αρχαία ελληνική ιστοριογραφία βλ. Said (2007:76-88), όπου τονίζεται ότι για τους ιστοριογράφους της κλασικής εποχής εκλογίκευση σήμαινε την περιγραφή γεγονότων ως συγχρόνων, τα οποία ανήκαν στο μακρινό παρελθόν, στο μυθικό που προσαρμοζόταν στην εμπειρία του ιστοριογράφου και ερμηνευόταν με βάση τη σύγχρονη πραγματικότητα.

Αργοναυτική εκστρατεία (1.2), στην Ελένη (1.3, 2.113-120), προσπαθεί να θεμελιώσει την παράδοση ότι οι βασιλείς της Σπάρτης κατάγονταν από τον Περσέα, σχολιάζει τους μύθους για τον Ηρακλή (2.45), Τεγεάτες και Αθηναίοι χρησιμοποιούν αναφορές στους Ηρακλείδες (9.26-9.27), για να ενισχύσουν τα επιχειρήματά τους. Μπορεί ο Θουκυδίδης να δήλωνε ότι θα αποφύγει το *μυθῶδες* (1.21-22), τόνιζε όμως τη συνεχή παρουσία των Αθηναίων στην αττική γη από τον Κέκροπα μέχρι την εποχή του (2.14.2-2.15.1), δεχόταν τον Μίνωα ως τον πρώτο που απέκτησε ναυτική δύναμη (1.4), την ύπαρξη του Δευκαλίωνος (1.3), την ιστορικότητα των γεγονότων που αναφέρονται στους Ηρακλείδες και στη σχέση τους με την Αθήνα, την ύπαρξη του Πέλοπα, του Ατρέα και του Αγαμέμνονα (1.9), τον Τρωικό πόλεμο ως μέτρο σύγκρισης για τον Πελοποννησιακό. Ο Καλλίας στα *Ελληνικά* τού Ξενοφώντος (6.3.6) ως μέλος της πρεσβείας των Αθηναίων στη Σπάρτη αναφέρεται στον μύθο του Τριπτόλεμου ο οποίος δίδαξε στον Ηρακλή και τους Διόσκουρους τη γεωργική τέχνη⁴. Η χρήση τοπικών μύθων καταγωγής ποίκιλε ανάλογα με την έκταση που αφιερωνόταν στο μυθικό παρελθόν. Οι μυθολογικές αναφορές απαντούν πιο συχνά στις *Αττίδες* ή στα *Σικελικά* (έργα που εκκινούν από το μυθολογικό παρελθόν και αναπαράγουν την κυρίαρχη παράδοση που ανάγει την ίδρυση της πόλης σε κάποιον μυθικό ήρωα) και σε κάθε ιστορικό που αρχίζει την αφήγησή του από το απώτατο παρελθόν.

Με παρόμοιο επίσης τρόπο μνημονεύει και ο Ελλάνικος⁵ τον ρόλο του Θησέα στην ίδρυση αγώνων, όπως τα Ίσθμια, τη μάχη του με τις Αμαζόνες, και το πώς άρπαξε την ωραία Ελένη. Ορθολογική είναι και η ερμηνεία που δίνει ο Κλειδήμος στον μύθο του Θησέα και τη σύγκρουσή του με τον Μίνωα⁶: ο Μίνωας, για να συλλάβει τον Δαίδαλο που δραπέτευσε στην Αθήνα, παραβίασε την κοινή συμφωνία που υπήρχε μεταξύ των Ελλήνων, να μην πλέει στη θάλασσα τριήρης με περισσότερους από πέντε άντρες πλήρωμα. Η κακοκαιρία όμως τον έφερε στην Σικελία όπου και πέθανε. Ο γιος του ο Δευκαλίωνας στράφηκε κατά της Αθήνας απαιτώντας να του παραδοθεί ο Δαίδαλος και απειλώντας να σκοτώσει τους νέους που είχε πάρει ως ομήρους ο πατέρας του. Ο Θησέας προσπάθησε να τον εξευμενίσει, ενώ την ίδια ώρα είχε δώσει εντολή να ετοιμαστεί μυστικά στόλος.

⁴ Προβάλλοντας την κυρίαρχη και στον *Πανηγυρικό* τού Ισοκράτη εικόνα των Αθηναίων ως φορέων του πολιτισμού.

⁵ *FGrHist* 323a F 15-21.

⁶ *FGrHist* 323 F 17.

Ακολούθησε ξαφνική επίθεση του Θησέα στην Κρήτη με οδηγούς τον Δαίδαλο κι εξόριστους Κρήτες. Στη μάχη ο Δευκαλίων σκοτώθηκε και στη συνέχεια ο Θησέας συνήψε συνθήκη ειρήνης με τη νέα βασίλισσα, την Αριάδνη. Ο μύθος παρουσιάζεται ως πολεμική επιχείρηση που ανέλαβε ο Θησέας στον οποίο αναίτια και παρά τις κοινές συμφωνίες επιτέθηκαν ο Μίνωας και ο γιος του Δευκαλίων. Ο Θησέας παρουσιάζεται διαλλακτικός και συγχρόνως προνοητικός και επινοητικός, απηχώντας την αντίστοιχη στάση του Θεμιστοκλή⁷ προς τους Πέρσες και τους Σπαρτιάτες, ενώ προβάλλεται ταυτόχρονα και η σπουδαιότητα της ναυτικής δύναμης στην εξασφάλιση της κυριαρχίας. Γενικότερα τονίζεται η *μητις* του αττικού ήρωα σε αντίθεση με τη δύναμη, το κύριο χαρακτηριστικό του δωρικού ήρωα Ηρακλή.

Και ο Ανδροτίων⁸ ερμηνεύει επίσης ορθολογικά τον μύθο για τους «σπαρτούς» Θηβαίους, ουσιαστικά ετυμολογώντας τον όρο:

Ὁ μὲν Στησίχορος ἐν Εὐρωπείᾳ τὴν Ἀθηνᾶν ἐσπαρκέναι τοὺς ὀδόντας φησίν· ὁ δὲ Ἀνδροτίων σπαρτοὺς αὐτοὺς φησί, διὰ τὸ ἀκολουθήσαντας αὐτοὺς ἐκ Φοινίκης Κάδμω σποράδην οἰκῆσαι.

Με το ίδιο πνεύμα ερμηνεύει και ο Φιλόχορος την αυτοχθονία⁹ των Αθηναίων. Αυτό, που παρουσιάζει ενδιαφέρον στο παρακάτω απόσπασμα¹⁰, είναι το ότι οι αθηνογράφοι μπορούσαν να διαφοροποιούνται από την παράδοση.

«ἄστῦ δὲ προσηγόρευσαν τὴν πόλιν διὰ τὸ πρότερον νομάδας καὶ σποράδην ζῶντας τότε συνελθεῖν καὶ στήναι ἐκ τῆς πλάνης εἰς τὰς κοινὰς οἰκήσεις, ὅθεν οὐ μετανέστησαν».

Χρησιμοποίησαν επίσης οι ιστοριογράφοι αυτοί την παράδοση των μεγάλων αριστοκρατικών οικογενειών της Αθήνας, η οποία δεν ήταν μονολιθική και

⁷ Στο πρόσωπο του ηροδότειου Θεμιστοκλή αντανακλάται η δράση της Αθήνας κατά τον 5^ο αι. Το ίδιο ισχύει και για την παρουσίαση του Θεμιστοκλή από τον Θουκυδίδη. Βλ. Blösel (2001:180-197).

⁸ *FGrHist* 324 F 60.

⁹ Τις άμεσες και έμμεσες αναφορές του Ηροδότου και του Θουκυδίδη στην αυτοχθονία των Αθηναίων βλ. Pellling (2009:471-483). Τους μύθους για την αυτοχθονία των Αθηναίων βλ. Dowden (1992:61-63).

¹⁰ *FGrHist* 328 F 2b.

εντασσόταν στη συνολική ιστορία της πόλης, καθώς και στην εκάστοτε πολιτική και κοινωνική κατάστασή της. Έτσι εξηγείται το ότι πολλά πρόσωπα της παράδοσης παρουσιάζονται να αντιτίθενται στους Πεισιστρατίδες και αργότερα στους Τριάκοντα. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ο Θηραμένης και η διαφοροποίηση της εικόνας του κατά τον 4^ο αιώνα¹¹.

Προφανώς αυτοί χρησιμοποίησαν το έργο των προηγούμενων ιστορικών. Το υλικό κάθε *Ατθίδας* αποτελούσε τη βάση για την επόμενη και, καθώς έγραφαν πάλι από την αρχή, μεγάλο μέρος της νέας συγγραφής πρέπει να βασιζόταν στο υλικό των προγενεστέρων. Έως εδώ έχουμε παρουσιάσει ένα μέρος από τα κοινά θεματά τους. Υπάρχουν ωστόσο και άλλα κοινά θέματα: η κοινή πιθανότατα αναφορά του Κλειδήμου στις *ναυκραρίες*¹² και του Ανδροτίωνος στον θεσμό των *κωλακρετών* και των *αποδεκτών*¹³ -αυτοί διαχειρίζονταν χρήματα που προέρχονταν από τις ναυκραρίες-, η αναφορά του Κλειδήμου και του Φανόδημου¹⁴ στα μέλη του ονομαζόμενου δικαστηρίου *Παλλάδιον*, καθώς επίσης και εκείνη του Ανδροτίωνος¹⁵ και του Φιλόχορου¹⁶ στον θεσμό του οστρακισμού¹⁷, και ιδιαίτερα στον οστρακισμό του Υπέρβολου¹⁸:

Υπέρβολος, ὡς Ανδροτίων φησίν, Ἀντιφάνους ἦν, ὄν ὠστρακίσθαι διὰ φαυλότητα.

... μόνος δὲ Ὑπέρβολος ἐκ τῶν ἀδόξων ἐξωστρακίσθη διὰ μοχθηρίαν τρόπων, οὐ δι' ὑποψίαν τυραννίδος· μετὰ τοῦτον δὲ κατελύθη τὸ ἔθος, ἀρξάμενον νομοθετήσαντος Κλεισθένους, ὅτε

¹¹ Harding (1994:41-42) και (1974:101-122).

¹² *FGrHist* 323 F 8. Βλ. επίσης και Harding (2007:180-188).

¹³ *FGrHist* 324 F 5, 36. Για το θεσμό των *Κωλακρετών* βλ. Σακελλαρίου (2000:206).

¹⁴ *FGrHist* 323 F 20, *FGrHist* 325 F 16.

¹⁵ *FGrHist* 324 F 6.

¹⁶ *FGrHist* 328 F 30.

¹⁷ Για το συγκεκριμένο θέμα και τις θέσεις του Ανδροτίωνος βλ. Keaney (1976), Kinzl (1981), Keaney (1995).

¹⁸ *FGrHist* 324 F 42 και *FGrHist* 328 F 30. Και οι δύο συμφωνούν στη διαπίστωση ότι η ηθική συμπεριφορά του προσώπου ήταν η αιτία του εξοστρακισμού. Αξίζει να προσέξουμε την επισήμανση του Φιλόχορου ότι ήταν ο μόνος ἐκ τῶν ἀδόξων που εξοστρακίστηκε, ο μόνος δηλ. που δεν είχε ευγενική, αριστοκρατική καταγωγή, όπως συνήθως είχαν όσοι προσπάθησαν να επιβάλουν ή επέβαλαν τυραννικά καθεστώτα.

τούς τυράννους κατέλυσεν, ὅπως συνεκβάλοι καὶ τοὺς φίλους αὐτῶν.

Προφανώς, δεν χρησιμοποιήθηκε μόνο το έργο των προηγούμενων Αθτιδογράφων, αλλά και των άλλων ιστορικών. Σαφείς αναφορές στο έργο άλλων ιστορικών δεν υπάρχουν σπανίως άλλωστε οι αρχαίοι ιστοριογράφοι παραπέμπουν στα έργα άλλων. Αυτό όμως δεν σημαίνει ότι δεν είχαν διαβάσει το έργο τους. Αρκετά χωρία των Αθτιδογράφων υπονοούν γνώση της μέχρι τότε ιστορικής παραγωγής. Συνήθως συμπληρώνουν, μερικές φορές διορθώνουν ή και διαφωνούν με τις επιλογές των ομότεχών τους. Η ιστορία του Ηροδότου πρέπει να θεωρήθηκε αποδεκτή από όλους τους Αθτιδογράφους. Κανείς δεν φαίνεται να την αμφισβητεί και τα αποσπάσματα, τα οποία σχετίζονται είτε με τον Σόλωνα είτε με τον Πεισίστρατο είτε με τους Περσικούς πολέμους, δείχνουν να ακολουθούν τον Ηρόδοτο. Έτσι, ενώ ο Ελλάνικος¹⁹ φαίνεται να διαφωνεί με τον Ηρόδοτο (8.46.14), όσον αφορά το ποιος ήταν υπεύθυνος για τη στάση των ναξιακών πλοίων στη ναυμαχία της Σαλαμίνας, δεν διαφοροποιεί ουσιαστικά την εξιστόρηση. Ο Κλειδῆμος²⁰ ακολουθεί τον Ηρόδοτο θεωρώντας ότι το τέχνασμα του Θεμιστοκλή έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στην ανεύρεση χρημάτων, κατά την εγκατάλειψη της Αθήνας από τους πολίτες της το 480 π.Χ.:

Κλειδῆμος δὲ καὶ τοῦτο Θεμιστοκλέους ποιεῖται στρατήγημα· καταβαινόντων γὰρ εἰς Πειραιᾶ τῶν Ἀθηναίων, φησὶν ἀπολέσθαι τὸ Γοργόνειον ἀπὸ τῆς θεοῦ τοῦ ἀγάλματος. Τὸν οὖν Θεμιστοκλέα προσποιούμενον ζητεῖν, καὶ διερευνώμενον ἅπαντα, χρημάτων εὐρίσκειν πλῆθος ἐν ταῖς ἀποσκευαῖς ἀποκεκρυμμένον· ὧν εἰς μέσον κομισθέντων²¹, εὐπορῆσαι τοὺς ἐμβαίνοντας εἰς τὰς ναῦς ἐφοδίων.

¹⁹ *FGrHist* 323a F 28.

²⁰ *FGrHist* 323 F 21.

²¹ Η φράση *εἰς μέσον κομισθέντων* υποδηλώνει το κοινό συμφέρον, ενδεχομένως μια δημοκρατική μορφή εξουσίας. Στον Ηρόδοτο ο Κάδμος καταθέτει την εξουσία *ἐν μέσον Κόροις* (7.164.1) αποποιούμενος την τυραννίδα που παρέλαβε από τον πατέρα του και ο Οτάνης, μιλώντας υπέρ της δημοκρατίας, *ἐκέλευε ἐς μέσον Πέρσησι καταθεῖναι τὰ πρήγματα* (3.80.2). Βλ. επίσης Περυσινάκης (1991:57).

Οι Ατθιδογράφοι, εκτός φυσικά από τον Ελλάνικο, δεν αμφισβήτησαν την εξιστόρηση της Πεντηκονταετίας και του Πελοποννησιακού πολέμου από τον Θουκυδίδη. Τις περισσότερες φορές συμπληρώνουν με λεπτομέρειες γεγονότα που έχει αναφέρει ή έχει παραλείψει ο ιστορικός του 5^{ου} αιώνα. Έτσι ο Κλείδημος καταγράφει²² το περιστατικό, που συνέβη πριν από την εκστρατεία στη Σικελία με το σμήνος των κοράκων που αφαίρεσε το χρυσάφι από το άγαλμα της Αθηνάς, το αφιερωμένο από τους Αθηναίους στους Δελφούς, μετά την επιτυχία τους στον Ευρυμέδοντα ποταμό. Ο Πausanίας, από τον οποίο προέρχεται το πιο πάνω απόσπασμα, τονίζει πως ο Κλείδημος ανέφερε κι άλλους κακούς οiwονούς για τη Σικελική εκστρατεία. Ο Ανδροτίων δίνει²³ τα ονόματα των Αθηναίων στρατηγών που πήραν μέρος στην επιχείρηση εναντίον της Σάμου το 441/440 π.Χ., αντλώντας πιθανόν υλικό από κάποια επιγραφή²⁴. Ο ίδιος επίσης αναφέρει²⁵ το πλήθος του στρατεύματος του οποίου ηγείτο ο Αρχίδαμος, όταν εισέβαλαν για πρώτη φορά οι Πελοποννήσιοι στην Αττική κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου. Η πληροφορία αυτή δεν υπάρχει στον Θουκυδίδη. Με παρόμοιον τρόπο με τον Θουκυδίδη αναφέρεται στον οστρακισμό του Υπέρβολου (*FGrHist* 324 F 42 και 8.73.3 αντίστοιχα). Επιπλέον πληροφορίες για την Πεντηκονταετία και για τη δράση του Κίμωνα δίνει και ο Φανόδημος²⁶, οι οποίες αφορούν τον αριθμό των πλοίων, που πήραν μέρος στη ναυμαχία του Ευρυμέδοντα και τον θάνατο του Κίμωνα στο Κίτιο. Αρκετές κοινές αναφορές, αλλά και διαφοροποιήσεις υπάρχουν ανάμεσα στα *Ελληνικά* του Ξενοφώντος και την *Αιθίδα* του Ανδροτίωνος. Κοινές αναφορές υπάρχουν για τους Επαρίτες (*FGrHist* 324 F 51 και *Ελλ.* 6.4), και για την καταστροφή της σπαρτιατικής μοίρας στο Λέχαιο (*FGrHist* 324 F 48 και *Ελλ.* 4.5.16-17). Ο Ανδροτίων διαφοροποιείται από τον Ξενοφώντα ως προς την επιστροφή του Αλκιβιάδη στην Αθήνα (*FGrHist* 324 F 45 και *Ελλ.* 1.4.13), και ως προς τον θάνατο του Δωριέα²⁷. Δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι αν οι Ατθιδογράφοι του 4^{ου} αιώνα γνώριζαν το έργο του Εφόρου και του Θεοπόμπου, μπορούμε όμως να εικάσουμε ότι τόσο ο Έφορος, όσο και ο Θεόπομπος, γνώριζαν το έργο των Ατθιδογράφων. Έχουμε

²² *FGrHist* 323 F 10.

²³ *FGrHist* 324 F 38.

²⁴ Βλ. Harding (1994:141-148).

²⁵ *FGrHist* 324 F 39.

²⁶ *FGrHist* 325 F 22, 23.

²⁷ *FGrHist* 324 F 46.

πάντως τη διαφοροποίηση του Ανδροτίωνος από τον Θεόπομπο (ή το αντίστροφο;) ως προς τον πατέρα του πολιτικού Θουκυδίδη, του πολιτικού αντιπάλου του Περικλή, που εξοστρακίστηκε²⁸.

Αφού, λίγο ή πολύ, όλες οι *Ατθίδες* περιελάμβαναν σύγχρονη ιστορία και μάλιστα ορισμένες από αυτές σε μεγάλη έκταση, μπορούμε να υποθέσουμε ότι πηγή για αρκετά γεγονότα, που ιστορούνται, ήταν οι ίδιοι οι Ατθιδογράφοι. Οι περισσότεροι από αυτούς ανέλαβαν αξιώματα πολιτικά και θρησκευτικά: ο Κλείδημος ήταν εξηγητής, ο Ανδροτίων βουλευτής, πρεσβευτής, διοικητής στην Αμοργό, ο Φανόδημος ανέλαβε ιερατικά καθήκοντα. Έζησαν πολλά από τα γεγονότα που ιστορούν, οπότε είχαν άμεση εμπειρία και απέφυγαν (θεωρητικά τουλάχιστον) τις δυσκολίες που συνάντησε ο Θουκυδίδης (1.22) στην αναζήτηση της αλήθειας.

Ο βαθμός στον οποίο χρησιμοποιήθηκαν επιγραφές ως πηγές δεν είναι γνωστός. Είναι βέβαιο ότι για τα γεγονότα του 4^{ου} αιώνα και του τέλους του 5^{ου} θα υπήρχε πλήθος γραπτών μαρτυριών πρόσφορο για χρήση, δεδομένου ότι από το 403 και ύστερα όλα τα δημόσια έγγραφα φυλάσσονταν στο *Μητρώον*²⁹. Σε μια τέτοια επιγραφή πιθανότατα θα υπήρχε ο κατάλογος των επώνυμων αρχόντων, που χρησιμοποίησε ο Ελλάνικος. Αποδεδειγμένα χρήση επιγραφών έκανε ο Ανδροτίων, όπως φαίνεται από το απόσπασμα³⁰:

«ώρισαντο δὲ καὶ Ἀθηναῖοι πρὸς Μεγαρέας τὴν ὀργάδα³¹ διὰ τοῖν θεοῖν ὅπως βούλοιντο· συνεχώρησαν γὰρ οἱ Μεγαρεῖς ὀριστὰς γενέσθαι τὸν ἱεροφάντην Λακρατείδην καὶ τὸν δαδοῦχον Τεροκλείδην. καὶ ὡς οὗτοι ὥρισαν, ἐνέμειναν· καὶ τὰς ἐσχατίας, ὅσαι ἦσαν πρὸς τῇ ὀργάδι, καθιέρωσαν διαμαντευσάμενοι καὶ ἀνελόντος τοῦ θεοῦ λῶον καὶ ἄμεινον εἶναι μὴ ἐργαζομένοις· καὶ στήλαις ὥρισθη κύκλω λιθίναϊς Φιλοκράτους εἰπόντος».

Η εξής επιγραφή έχει διασωθεί (IG II² 204):

²⁸ *FGrHist* 324 F 37.

²⁹ Thomas (1997a:167).

³⁰ *FGrHist* 324 F 30.

³¹ Η *ὀργάς*, η πεδιάδα που ανήκε στο ιερό της Ελευσίνας, είχε λεηλατηθεί σύμφωνα με τον Ηρόδοτο (6.75) και τον Πausανία (3.4.2) από τον σπαρτιάτη βασιλιά Κλεομένη.

τοὺς δὲ αἰρεθέντας δικάζειν ἐν τῷ Ἐλευσ]ινίῳ τῷ ἐν ἄστ[ει περὶ τῶν ὄρων τῶν ἀμφισβητουμένων] τῆς ἱερᾶς ὀργᾶδος ὀμόσαντας τὸν νόμιμον ὄρκον ἢ μὴν] μῆτε χάριτος ἔνεκα μὴτ' ἔ[χθρας ψηφιεῖσθαι, ἀλλὰ ὡς δι]καιότατα καὶ εὐσεβέστατα· τὰ [ς δ' ἔδρας ποεῖν συνεχῶς ἀ]πὸ τῆς ἕκτης ἐπὶ δέκα τοῦ Ποσιδεῶ[νος ἕως ἂν διαδικασθῆι] ἐπὶ Ἀριστοδήμου ἄρχοντος. παρεῖν[αι δὲ καὶ τὸν βασιλέ]α καὶ τὸν ἱεροφάντην καὶ τὸν δαιδοῦχο[ν καὶ Κήρυκας καὶ] Εὐμολπίδας καὶ τῶν ἄλλων Ἀθηναίων τὸν β[ουλόμενον, ὅπως] ἂν [ῶς] εὐσεβέστατα καὶ δικαιοτάτα τοὺς ὄρ[ους θῶσιν. ἐπι]μελεῖσθαι [δ]ὲ τῆς ἱερᾶς ὀργᾶδος καὶ τῶν ἄλλω[ν ἱερῶν ἀπάντ]ων τῶν Ἀθήνησιν ἀπὸ τῆσδε τῆς ἡμέρας εἰς τὸν [ἀεὶ χρόνον οὔ]ς τε ὁ νόμος κελεύει περὶ ἐκάστου αὐτῶν καὶ τ[ὴν βουλήν τὴν] ἐ[ξ] Ἀρείου πάγου καὶ τὸν στρατηγὸν τὸν ἐπὶ τῆ[ν φυλακὴν τῆς χ]ώρας κεχειροτονημένον καὶ τοὺς περιπολά[ρχ]ους καὶ τοὺς [δη]μάρχους καὶ τὴν βουλήν τὴν ἀεὶ βουλευού[σαν] καὶ τῶν ἄλλω[ν Ἀθηναίων τὸν βουλόμενον τρόπῳ ὅτῳ ἂν [ἐπ]ίστω[ν]ται.

ἐλέσθω δὲ ὁ δ[ῆ]μος [τρ]εῖς ἄνδρας ἐν[α] μ[ὲ]ν ἐκ τῆς βουλῆς, δύο δὲ ἐξ Ἀθηναίω[ν ἀ]πάντων, οἵτ[ιν]ες εἰ[ς Δ]ελφοὺς ἀφικόμενοι τὸν θεὸν ἐπερ[ήσ]ο[ν]τ[α]ι [κα]θ' ὅ[π]ότερα τὰ γρ[άμ]ματα ποιῶ[σιν] Ἀθηναῖοι περὶ τῆ[ς ἱ]ερ[ᾶς] ὀρ[γᾶ]δος εἰ[τ]ε[ι] τ[ὰ] ἐκ τῆς [χ]ρυσῆς ὑδρίας εἴτε τὰ ἐκ τῆ[ς ἀ]ρ[γυ]ρ[ᾶς]· ἐπειδ[ὴ] ἂν [δ]ὲ [ἦ]κωσιν παρὰ τοῦ θεοῦ, καθελόντωσαν τὰ[ς] ὑδ[ρί]α[ς] καὶ ἀνα[γ]νωσθ[ή]τω τῷ δήμῳ ἢ τε μαντεία καὶ τὰ [ἐ]κ τῶ[ν] κα[τ]τ[ι]τέρω[ν] γρ[άμ]ματα·

Είναι φανερό ότι ο Ανδροτίων χρησιμοποίησε τη συγκεκριμένη πηγή. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι η επιγραφή³² αποτέλεσε τη βάση της μαρτυρίας του. Στην ουσία δεν υπάρχει καμία κριτική της πηγής, παρά η απόδοση³³ του περιεχομένου της. Είναι όμως σημαντικό να παρατηρήσουμε ότι η αξιοποίηση των γραπτών πηγών για τη σύγχρονη ιστορία δεν ήταν κάτι ασυνήθιστο για τους Αθτιδογράφους.

Δεν είμαστε βέβαιοι αν οι Αθτιδογράφοι αξιοποίησαν ως πηγές τούς ρητορικούς λόγους της εποχής τους. Ένας από αυτούς, ο Ανδροτίων, ήταν ρήτορας. Συνεπώς, δεν θα μπορούσαμε να αποκλείσουμε μια τέτοια περίπτωση. Ενώ τα σωζόμενα αποσπάσματα δεν μας διαφωτίζουν, ο Harding³⁴ εντούτοις βρίσκει ενδείξεις σε μια παρομοίωση του Ανδροτίωνος, την οποία διασώζει ο Αριστοτέλης (*Ρητορική*, 1406b 27):

εἰσὶν δ' εἰκόνες οἷον ἦν Ἀνδροτίων εἰς Ἰδριέα, ὅτι ὁμοῖος τοῖς ἐκ τῶν δεσμῶν κυνιδίοις· ἐκεῖνά τε γὰρ προσπίπτοντα δάκνειν, καὶ Ἰδριέα λυθέντα ἐκ τῶν δεσμῶν εἶναι χαλεπόν.

Δεν γνωρίζουμε όμως αν η παραπομπή αφορά την *Αθτίδα* του Ανδροτίωνος ή κάποιον από τους λόγους του. Γι' αυτό δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα αν ο Αθτιδογράφος αυτός χρησιμοποίησε ρητορικούς λόγους, δικούς του ή άλλων, κατά τη συγγραφή της *Αθτίδας* του. Στον Ανδροτίωνα επίσης έχουμε μια αναφορά³⁵ στον μύθο του Οιδίποδα και τη φυγή του από τη Θήβα στην Αθήνα. Είναι ο μύθος που πραγματεύεται ο Σοφοκλής στον *Οιδίποδα ἐπί Κολωνῶν*. Τα έργα των τραγικών ποιητών αποτέλεσαν, όπως φαίνεται, πολύτιμη πηγή για τους Αθτιδογράφους, ιδιαίτερα για τη μυθική περίοδο.

Η μεγαλύτερη έκταση των *Αθτίδων*, που γράφτηκαν ύστερα από αυτή του Ελλάνικου, μπορεί να εξηγηθεί και με το ότι συμπεριλήφθηκαν στο τμήμα της μυθικής περιόδου αναφορές σε τοποθεσίες και λατρείες. Στις αναφορές αυτές υπάρχει πληθώρα αιτιολογικών μύθων, αρκετοί από τους οποίους στηρίζονται απλώς στην

³² Για τη χρήση των επιγραφών και γενικότερα για την αντίληψη της αρχαιότητας για τον γραπτό λόγο βλ. και Thomas (ό.π.).

³³ Την αντίστοιχη πρακτική του Ξενοφώντος βλ. σ. 86.

³⁴ 1994:39.

³⁵ *FGrHist* 324 F 62.

ετυμολογία³⁶. Παράλληλα, η έμφαση που έδωσαν οι μεταγενέστεροι Ατθιδογράφοι - ιδιαίτερα ο Ανδροτίων τον 4^ο αιώνα αλλά και ο Φιλόχορος τον 3^ο- στην αναλυτική καταγραφή της σύγχρονης ιστορίας, τους εξασφάλισε πλούσιο υλικό που αύξησε τον όγκο του έργου τους.

³⁶ *FGrHist* 323(F 7, 21), *FGrHist* 325 (F 3, 11, 12, 14, 21).

5.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας

Οι Ατθιδογράφοι κάλυπταν μεγάλη μυθική και ιστορική περίοδο της αθηναϊκής ιστορίας. Στο μεγαλύτερο μέρος του έργου τους είναι προφανές ότι καταγράφουν σύγχρονα γεγονότα τα οποία γνωρίζουν από αυτοψία. Οι περισσότεροι από αυτούς, όπως ο Κλείδημος, ο Ανδροτίων και ο Φανόδημος, κατείχαν αξιώματα και είχαν τη δυνατότητα είτε να είναι οι ίδιοι αυτόπτες μάρτυρες είτε να έρθουν σε επαφή με πρόσωπα που ήταν παρόντα σε σημαντικά γεγονότα είτε να μελετήσουν πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές που υπήρχαν στην Αθήνα.

5.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας

Λίγα πράγματα μπορούμε να πούμε για τον τρόπο με τον οποίο οι Ατθιδογράφοι προσπάθησαν να φανούν αμερόληπτοι στο έργο τους. Η συντομία των καταγραφών στις *Ατθίδες* και ο συγκεκριμένος τρόπος παράθεσης των γεγονότων επέβαλαν τη χρήση του τρίτου προσώπου κι ενίσχυαν την αίσθηση της αμεροληψίας. Η αξιοποίηση του επιγραφικού υλικού και των ψηφισμάτων λειτουργούσαν ενισχυτικά προς την κατεύθυνση αυτή.

5.2. Η αφηγηματική τεχνική

Αν και τα σωζόμενα αποσπάσματα του Ελλάνικου και των Αθθιδογράφων του 4^{ου} αιώνα είναι ελάχιστα, μπορούμε εντούτοις να διαπιστώσουμε ορισμένα κοινά σημεία στον τρόπο με τον οποίο οι ιστορικοί που γράφουν *Αθθίδες* οργανώνουν το υλικό τους. Αρχικά, όλοι καταγράφουν το μυθικό παρελθόν της Αθήνας και τις μορφές του Ερεχθέα και του Κέκροπα, των πρώτων βασιλέων της πόλης³⁷. Τέτοιες αναφορές υπάρχουν στον Ελλάνικο³⁸, στον Ανδροτίωνα³⁹, στον Φανόδημο⁴⁰. Ο Ελλάνικος⁴¹ και ο Κλειδήμος⁴² μνημονεύουν επίσης στον ρόλο και στο έργο του Θησέα. Κοινές αναφορές γίνονται στους θεσμούς της Αθήνας, όπως για παράδειγμα στον Άρειο Πάγο, τον οποίο αναφέρουν ο Ελλάνικος⁴³ και ο Ανδροτίων⁴⁴. Ο Κλειδήμος⁴⁵, ο Μελάνθιος⁴⁶ και ο Δήμων⁴⁷ περιγράφουν τα Ελευσίνια Μυστήρια. Στα Παναθήναια αναφέρονται ο Ελλάνικος⁴⁸ και ο Ανδροτίων⁴⁹. Παράλληλα, περιγράφονται θρησκευτικά έθιμα και τοποθεσίες και παρουσιάζονται αιτιολογικοί μύθοι σχετικοί με δικαστήρια ή με την ονομασία διαφόρων εθίμων. Στο έργο των Αθθιδογράφων εξέχουσα θέση πρέπει να είχαν σημαντικοί σταθμοί της αθηναϊκής ιστορίας του 7^{ου}, 6^{ου} και των αρχών του 5^{ου} αιώνα. Πρέπει να γινόταν αναφορά στη νομοθεσία του Δράκοντα (έστω κι αν δεν έχει σωθεί κάποιο απόσπασμα), στον Σόλωνα και τη νομοθεσία του⁵⁰, στους Πεισιστρατίδες⁵¹, στον Κλεισθένη και τις μεταρρυθμίσεις του⁵². Πιο αναλυτική πρέπει να ήταν η παράθεση των γεγονότων

³⁷ Και στον Ηρόδοτο υπάρχουν αναφορές στην ίδρυση πόλεων και τους ιδρυτές τους (π.χ. 1.142 κ.ε.: η ίδρυση των ιωνικών πόλεων). Βλ. Thomas (2001:198-210).

³⁸ *FGrHist* 323a F 3.

³⁹ *FGrHist* 324 F 1.

⁴⁰ *FGrHist* 325 F 4.

⁴¹ *FGrHist* 323a F 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21.

⁴² *FGrHist* 323 F 17, 18.

⁴³ *FGrHist* 323a F 1, 22.

⁴⁴ *FGrHist* 324 F 3, 4.

⁴⁵ *FGrHist* 323 F 1.

⁴⁶ *FGrHist* 326 F 3.

⁴⁷ *FGrHist* 327 F 1.

⁴⁸ *FGrHist* 323a F 2.

⁴⁹ *FGrHist* 324 F 2.

⁵⁰ Ανδροτίων (*FGrHist* 324 F 34). Κατά τον Κυρτάτα (2002:134), η εικόνα του Σόλωνα ως θεμελιωτή πολιτεύματος αποτελεί ενδεχομένως δημιούργημα του 4ου αι. π.Χ. Ο Ηρόδοτος θεωρεί τον Σόλωνα φωτισμένο ποιητή που έδωσε και νόμους στους Αθηναίους και αγνοεί τη ριζοσπαστική μεταρρύθμιση και τη θεμελίωση νέου πολιτεύματος. Ο Θουκυδίδης εξάλλου δεν αναφέρεται ποτέ στον Σόλωνα.

⁵¹ Κλειδήμος (*FGrHist* 323 F 15), Ανδροτίων (*FGrHist* 324 F 6, 35).

⁵² Ελλάνικος (*FGrHist* 323a F 6), Κλειδήμος (*FGrHist* 323 F 6, 7), Ανδροτίων (*FGrHist* 324 F 5, 34).

αφορώντων τον 5^ο αιώνα κατά τον οποίο πρέπει από κάποιο σημείο, άγνωστο ποιο, και ύστερα, να ξεκίνησε η κατ' έτος καταγραφή τους μετά το όνομα του επώνυμου άρχοντα. Όπως είναι φυσικό, η αναφορά σε γεγονότα γινόταν πιο πλούσια, όσο ο κάθε Ατθιδογράφος πλησίαζε στην εποχή του. Δεν είναι τυχαίο το ότι για εξήντα χρόνια του 4^{ου} αιώνα ο Ανδροτίων αφιερώνει πέντε βιβλία, ενώ αργότερα ο Φιλόχορος έντεκα βιβλία για μια περίοδο σαράντα χρόνων του 3^{ου} αιώνα.

Σε γενικές γραμμές οι *Ατθίδες* έδειχναν ενδιαφέρον για τα θρησκευτικά έθιμα και τη συσχέτισή τους με μορφές και επεισόδια της μυθολογίας, για την τοπολογία της Αττικής σε συσχέτιση με θρησκευτικές λατρείες, για την ιστορία και την εξέλιξη διάφορων πολιτικών θεσμών, για ανέκδοτα και βιογραφικές πληροφορίες ιστορικών προσωπικοτήτων⁵³, για πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα με έμφαση που ποικίλλει από Ατθιδογράφο σε Ατθιδογράφο. Όλοι κάλυψαν την περίοδο από την αρχή της πόλης των Αθηνών μέχρι την εποχή τους και δεν θεώρησαν άσκοπο να επαναλάβουν γεγονότα ή σημεία που είχαν αναφέρει οι προηγούμενοι τους⁵⁴.

Κατά πάσα πιθανότητα ο όρος *Ατθίς* πρέπει να είναι μεταγενέστερος. Ο Θουκυδίδης (1.97), όταν αναφέρεται στο έργο του Ελλάνικου, το ονομάζει *Αττική Ξυγγραφή*, χωρίς να φαίνεται ποιος έδωσε αυτήν την ονομασία. Το έργο του Κλείδημου αναφέρεται και ως *Πρωτογονία*⁵⁵, έμμεση ίσως αναφορά στην αυτοχθονία των Αθηναίων, ενώ ο Ανδροτίων, πιθανόν, να ονόμασε το έργο του *Αττικά*. Στο έργο του Φανόδημου γίνεται παραπομπή με τον τίτλο *Αττική Αρχαιολογία*⁵⁶, ενώ στου Φιλόχορου με τον τίτλο *Αττικά Ιστορικά*⁵⁷. Το πιο πιθανό είναι ο όρος να καθιερώθηκε στα χρόνια των Αλεξανδρινών φιλολόγων και, ίσως, για τις ανάγκες αρχειοθέτησης του υλικού στη Βιβλιοθήκη της Αλεξάνδρειας⁵⁸.

⁵³ Δεν είναι τυχαίο το ότι στο έργο των Ατθιδογράφων βρίσκει ο Πλούταρχος πολύτιμο υλικό για τις βιογραφίες του, π.χ. για τον θάνατο του Κίμωνα παραπέμπει στον Φανόδημο, *FGrHist* 325 F 23, ενώ από αυτούς αντλεί υλικό για τον Σόλωνα, τον Θεμιστοκλή και άλλες προσωπικότητες της Αθήνας.

⁵⁴ Κατά την Thomas (2014:239-262), το γράψιμο μιας τοπικής ιστορίας, έστω κι αν κάλυπτε την ίδια περίοδο με ένα προηγούμενο έργο, συνιστούσε νέα οντότητα, νέα αντίληψη του παρελθόντος της πόλης, το οποίο δεν ήταν στατικό, αλλά μεταβαλλόμενο εξαιτίας των συνθηκών της κάθε εποχής.

⁵⁵ *FGrHist* 324, F 5.

⁵⁶ *FGrHist* 325 T 6.

⁵⁷ *FGrHist* 328 F 66.

⁵⁸ Περισσότερα βλ. Harding (1994:2-3) και Jacoby (1949:84-86).

Έχουμε ήδη αναφέρει ότι η ραχοκοκαλιά των *Ατθίδων* ήταν ο κατάλογος των βασιλιάδων της μυθικής περιόδου και ο κατάλογος των επώνυμων αρχόντων της περιόδου από το 683 π.Χ. και δώθε. Αν και οι Ατθιδογράφοι έγραψαν, σύμφωνα με τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά (*Περί του Θουκυδίδου χαρακτήρος*, 5), *κατὰ χρόνους*, η χρονολογική εξιστόρηση δεν μπορεί να κάλυπτε όλη την περίοδο από το 683 και ύστερα. Άγνωστο σε ποιο σημείο του 5^{ου} αιώνα ξεκινούν να δομούν το έργο τους με αυτό τον τρόπο. Μια ιδέα για το πώς, πιθανότατα, γινόταν η καταγραφή του κάθε χρόνου δίνει το ακόλουθο απόσπασμα από τον Ανδροτίωνα⁵⁹:

«Εὐκτῆμων Κυδαθῆναιος: ἐπὶ τούτου πρέσβεις ἦλθον ἀπὸ Λακεδαιμόνος Ἀθήναζε Μέγιλλος καὶ Ἐνδιος καὶ Φιλοχαρίδας».

Δινόταν το όνομα του επώνυμου άρχοντα⁶⁰ και ακολουθούσε η καταγραφή των γεγονότων της χρονιάς εκείνης (θυμίζει στο λεκτικό τα ψηφίσματα της εκκλησίας του δήμου). Μια τέτοιου είδους οργάνωση του υλικού δεν επιτρέπει την αναλυτική εξιστόρηση ούτε το συνδυασμό γεγονότων που εκτείνονταν σε περισσότερα από ένα χρόνια. Αρκετά διαφωτιστικό είναι το απόσπασμα⁶¹ που ακολουθεί. Προέρχεται από τον Φιλόχορο και έχει σχέση με τα γεγονότα στην Όλυνθο κατά τα έτη 349/8 π.Χ.

οὗτος (scil. ὁ Ὀλυνθιακὸς πόλεμος) δ' ἐπὶ Καλλιμάχου γέγονεν ἄρχοντος, ὡς δηλοῖ Φιλόχορος ἐν ἕκτη βύβλῳ τῆς Ἀτθίδος κατὰ λέξιν οὕτω γράφων· «Καλλιμάχος Περγασῆθεν· ἐπὶ τούτου Ὀλυνθίοις πολεμουμένοις ὑπὸ Φιλίππου καὶ πρέσβεις Ἀθήναζε πέμψασιν οἱ Ἀθηναῖοι συμμαχίαν τε ἐποίησαντο ** καὶ βοήθειαν ἔπεμψαν πελταστὰς δισχιλίους, τριήρεις δὲ τριάκοντα τὰς μετὰ Χάρητος καὶ ἄς συνεπλήρωσαν ὀκτώ». ἔπειτα διεξελθὼν ὀλίγα τὰ μεταξὺ γενόμενα τίθησι ταυτί· «περὶ δὲ τὸν αὐτὸν χρόνον Χαλκιδέων τῶν ἐπὶ Θράκης θλιβομένων τῷ πολέμῳ καὶ πρεσβευσαμένων Ἀθήναζε, Χαρίδημον αὐτοῖς ἔπεμψαν οἱ

⁵⁹ *FGrHist* 324 F 44.

⁶⁰ Βλ. και Harding (2007:180-188).

⁶¹ *FGrHist* 328 F 51.

Ἄθηναῖοι τὸν ἐν Ἑλλησπόντῳ στρατηγόν, ὃς ἔχων ὀκτωκαίδεκα τριήρεις καὶ πελταστὰς τετρακισχιλίους, ἵππεῖς δὲ πενήκοντα καὶ ἑκατόν, ἦλθεν εἰς τε τὴν Παλλήνην καὶ τὴν Βοττιαίαν μετ' Ὀλυνθίων, καὶ τὴν χώραν ἐπόρθησεν». ἔπειθ' ὑπὲρ τῆς τρίτης βοηθείας λέγει ταυτί· «πάλιν δὲ τῶν Ὀλυνθίων πρέσβεις ἀποστειλάντων εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ δεομένων μὴ περιδεῖν αὐτοὺς καταπολεμηθέντας, ἀλλὰ πρὸς ταῖς ὑπαρχούσαις δυνάμεσι πέμψαι βοήθειαν μὴ ξενικὴν ἀλλ' αὐτῶν Ἀθηναίων, ἔπεμψεν αὐτοῖς ὁ δῆμος τριήρεις μὲν ἑτέρας ἑπτακαίδεκα <καὶ> τῶν πολιτῶν ὀπλίτας δισχιλίους καὶ ἵππεῖς τριακοσίους ἐν ναυσὶν ἱππηγοῖς, στρατηγὸν δὲ Χάρητα τοῦ στόλου παντός».

Εἶναι φανερό ὅτι οἱ Ατθίδες δεν περιλάμβαναν ἀπλὴ καταγραφή γεγονότων. Το ἀπόσπασμα που προηγείται πρέπει νὰ ἀντιγράφει τὸ κείμενο κάποιας συνθήκης καὶ τοὺς ὅρους τῆς. Κάνει ὅμως ἀναφορὰ καὶ στὴ δημηγορία τῶν πρέσβειν τῶν Ὀλυνθίων. Προφανῶς δεν ἔχουμε ἐκτεταμένη ἀφήγησι, ὑπάρχει ὅμως συναισθηματικὴ ἐντασι στὴν ἐκκλήσι τῶν Ὀλυνθίων πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ἡ ὁποία θα ἐγίνε σε λόγο τὸν ὁποῖο πιθανότατα ἐκφώνησαν ἐνώπιον τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου. Αξιοσημεῖωτος εἶναι ὁ τρόπος με τὸν ὁποῖο δίνεται ἐμμεσα ὁ λόγος τῶν Ὀλυνθίων κατ' ἀπομίμησι οὐσιαστικά τοῦ εὐθέου λόγου. Με τὸν τρόπο αὐτὸ ὁ ἱστορικὸς ἐξασφάλιζε ἀμεσότητα, ζωντάνια καὶ παραστατικὸτητα στὸν λόγο τοῦ παρά τὸ ὅτι δεν ἔχουμε τὴν ἐκτασι τῆς ἀφήγησις, που ἔχουν ἄλλα ἱστορικά ἐργα⁶². Βλέπουμε ἐπίσης ὅτι ἡ παράθεσι τῶν γεγονότων δεν ἦταν συνεχῆς καὶ ὅτι ὁ ἱστορικὸς ἀκολουθοῦσε τὴ σειρά με τὴν ὁποία ἐξελίσσονταν τὰ γεγονότα μέσα στὸν χρόνο. Ἀσφαλῶς, αὐτὸ τὸ εἶδος γραφῆς δεν ἦταν εὐχάριστο στους μεταγενεστέρους που διάβασαν τὶς *Ατθίδες*, γι' αὐτὸ καὶ ὁ Διονύσιος ὁ Ἀλικαρνασσεύς (*Ρωμαϊκὴ Ἀρχαιολογία*, 1.8.3) τὶς χαρακτήρισε ὡς *μονοειδεῖς καὶ ταχὺ προσιστάμεναι τοῖς ἀκούουσιν*· τὴν ἀπλότητα τῆς γραφῆς τῶν *Ατθίδων* καὶ τὴν ἀπουσία ρητορικῶν σχημάτων τονίζει καὶ ὁ Κικέρωνας (*De oratore*, 2.53): *erat enim historia nihil aliud nisi annalium confectio...*

⁶² Τὴ χρήση τῆς τεχνικῆς αὐτῆς ἀπὸ τὸν Θουκυδίδη βλ. Debnar (2013:271-285).

Οι *Ατθίδες*, ως ιστορία της Αττικής, αναφέρονταν σε γεγονότα, λατρείες και τοποθεσίες που έχουν σχέση με αυτήν. Είναι λογικό να σκεφτούμε ότι η εξάπλωση της αθηναϊκής δύναμης τον 5^ο αιώνα άφησε λίγα μέρη του τότε γνωστού κόσμου έξω από τα ενδιαφέροντα όχι μόνον των Αθηναίων, αλλά και των Ατθιδογράφων. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για το αν γίνονταν παρεκβάσεις. Ο Jacoby⁶³ υποστηρίζει ότι τα αποσπάσματα F 50, 51, 60, 62 του Ανδροτίωνος αποτελούν είδος παρέκβασης του Ατθιδογράφου για τη Θήβα είτε με αφορμή την κατάληψη της Καδμείας από τους Σπαρτιάτες και τον ερχομό των Θηβαίων εξορίστων στην Αθήνα είτε με αφορμή τις επιχειρήσεις του Επαμεινώνδα στην Πελοπόννησο. Υποστηρίζει ότι οι αναφορές σε θέματα εκτός της Αττικής και της πόλης των Αθηνών συνιστούν διαφοροποίηση των *Ατθίδων*. Δεν είναι όμως απαραίτητο να θεωρήσουμε την παρουσία τους ως διαφοροποίηση. Αναφερθήκαμε προηγουμένως στην εξάπλωση της αθηναϊκής δύναμης και στον τρόπο με τον οποίο η εξάπλωση αυτή επηρέαζε τη συγγραφή των *Ατθίδων*. Τα ίδια τα αποσπάσματα επίσης φαίνονται να συνδέονται με την ιστορία της Αθήνας. Έτσι στο απόσπασμα 62⁶⁴ γίνεται αναφορά στην άφιξη του Οιδίποδα στην Αθήνα και στην αντιμετώπισή του από τους Αθηναίους. Η ορθολογική ερμηνεία του όρου *Σπαρτοί*⁶⁵ δεν φαίνεται να έχει κάποια σχέση με την Αθήνα, λίγο πιο κάτω⁶⁶ όμως γίνεται αναφορά στην παράδοση σύμφωνα με την οποία ο Ερεχθέας προήλθε από ένα από τα δόντια του δράκοντα που σκότωσε ο Κάδμος στη Θήβα. Κατά συνέπεια τίθεται το εξής ερώτημα: γιατί τα σχετικά με τη Θήβα και τους «σπαρτούς» Θηβαίους να μην αποτελούν συμπληρωματικό υλικό στο πλαίσιο μιας αναφοράς στον μυθικό βασιλιά της Αθήνας;

Η απουσία ρητορικών σχημάτων, η απλότητα και το στερεότυπο της γραφής οδηγούν στο πιθανό συμπέρασμα ότι οι Ατθιδογράφοι χρησιμοποίησαν αποκλειστικά το τρίτο πρόσωπο στην ούτως ή άλλως συνοπτική αφήγηση των περιστατικών, αποφεύγοντας παράλληλα τη χρήση πρώτου προσώπου.

⁶³ 1949:102.

⁶⁴ *FGrHist* 324 F 62.

⁶⁵ *FGrHist* 324 F 60b.

⁶⁶ *FGrHist* 324 F 60c.

5.3. Ερμηνεύοντας το ιστορικό γίνεσθαι

5.3.1. Ηθική διάσταση: η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας

Η έμφαση στην ηθική, σύμφωνα με ορισμένους μελετητές⁶⁷, δεν διαπιστώνεται στις *Αιθίδες*. Παρόλα αυτά θα προσπαθήσουμε να διερευνήσουμε αν μπορούμε να εντοπίσουμε αντίστοιχη τάση και στους Αιθιδογράφους του 4^{ου} αιώνα. Ο Κλειδήμος (Παυσανίας, 10.15.5-6, *FGrHist* 323 F 10) αναφέρει την κακή μεταχείριση, που είχε το αφιερωμένο στους Δελφούς από τους Αθηναίους άγαλμα για τη νίκη τους στον Ευρυμέδοντα, από ένα σμήνος κοράκων, λίγο πριν από την εκστρατεία στη Σικελία:

Κλειτόδημος δέ, όπόσοι τὰ Ἰθηναίων ἐπιχώρια ἔγραψαν ό αρχαιότατος, οὔτος ἐν τῷ λόγῳ φησὶ τῷ Ἀττικῷ, ότε Ἀθηναῖοι παρεσκευάζοντο ἐπὶ Σικελίᾳ τὸν στόλον, ὡς ἔθνος τι ἄπειρον κοράκων κατῆρε τότε ἐς Δελφούς, καὶ περιέκοπτόν τε τοῦ ἀγάλματος τούτου καὶ ἀπέρρησον τοῖς ῥάμφεσιν ἀπ' αὐτοῦ τὸν χρυσόν· λέγει δὲ καὶ ὡς τὸ δόρυ καὶ τὰς γλαῦκας καὶ ὄσος καρπὸς ἐπὶ τῷ φοίνικι ἐπεποίητο ἐς μίμησιν τῆς ὀπώρας, κατακλάσαιεν καὶ ταῦτα οἱ κόρακες. Ἰθηναίοις μὲν δὴ καὶ ἄλλα σημεῖα μὴ ἐκπλεῦσαι σφᾶς ἀπαγορεύοντα ἐς Σικελίαν διηγήσατο ό Κλειτόδημος...

Η σύνδεση του νικηφόρου και ένδοξου πολέμου κατά των βαρβάρων με την αποτυχημένη, τελικά, και καταστροφική για την Αθήνα εκστρατεία στη Σικελία προβάλλει τις συνέπειες της επεκτατικής πολιτικής και του πολέμου εναντίον των ομοφύλων⁶⁸. Ο Θουκυδίδης τονίζει επίσης (6.27) ότι η κοπή των Ερμών, πριν από την εκστρατεία στη Σικελία, θεωρήθηκε από τους Αθηναίους κακός οϊωνός και προκάλεσε μεγάλη αναστάτωση η οποία οδήγησε τελικά στην ανάκληση και στην καταδίκη του Αλκιβιάδη⁶⁹. Η προσωπική του γνώμη είναι διαφορετική: ερμηνεύει την αποτυχία αυτή (2.65.11) με πολιτικά κριτήρια, καθώς την αποδίδει στις διχόνοιες

⁶⁷ Σύμφωνα με τον Pearson (1981:49) οι Αιθιδογράφοι έμειναν ανεπηρέαστοι από την ηθική διάσταση της ιστοριογραφίας του 4^{ου} αιώνα π.Χ.

⁶⁸ Μπορούμε άραγε να ανιχνεύσουμε και στοιχεία της *Ιδέας της ένωσης των Πανελλήνων*;

⁶⁹ Ποιος κατήγγειλε τον Αλκιβιάδη ως υπεύθυνο για την κοπή των Ερμών βλ. Pelling (2000:18).

μεταξύ αυτών που οργάνωσαν την εκστρατεία. Συνεπώς ο Κλείδημος προσθέτει νέα στοιχεία με τα οποία αξιολογείται ηθικά η επιχείρηση των Αθηναίων. Ο Ανδροτίων αναφέρεται ⁷⁰ επίσης στην τύχη του Φορμίωνος, Αθηναίου στρατηγού, που τιμωρήθηκε από τους συμπατριώτες του με χρηματικό πρόστιμο και ο οποίος αδυνατώντας να πληρώσει έχασε τα πολιτικά του δικαιώματα. Όταν οι Ακαρνάνες τον ζήτησαν για στρατηγό τους, αυτός ως «άτιμος» αρνήθηκε και ο αθηναϊκός δήμος, νιώθοντας ντροπή, τον απάλλαξε από το πρόστιμο και του ξανάδωσε τα πολιτικά του δικαιώματα. Είναι φανερή έμφαση που δίνει ο Ανδροτίων στη στάση του Φορμίωνος, η οποία εμμέσως αποτελεί ένα μάθημα αξιοπρέπειας⁷¹. Ο Ανδροτίων πάλι αναφέρει⁷² ότι ο Υπέρβολος εξορίστηκε «διὰ φαυλότητα», δίνοντας έμφαση στη συμπεριφορά του πολιτικού. Ο ίδιος ξανά μνημονεύει⁷³ επίσης την τύχη που είχε ο Δωριάς, ένας από τους γιους του Διαγόρα, που νίκησε σε τρεις Ολυμπιάδες, κι επιπλέον είχε οκτώ νίκες στα Ίσθμια, επτά στα Νέμεα και μία στα Πύθια. Αργότερα αναμείχθηκε στην πολιτική κι έλαβε μέρος σε κίνημα που αποσκοπούσε στην απελευθέρωση της πατρίδας του, της Ρόδου, από τον αθηναϊκό ζυγό. Οι Αθηναίοι τον συνέλαβαν δύο φορές, αλλά τον άφησαν ελεύθερο, επειδή ήταν ολυμπιονίκης. Αντίθετα οι Σπαρτιάτες, στο πλευρό των οποίων είχε πολεμήσει, τον συνέλαβαν και τον καταδίκασαν σε θάνατο, όταν η Ρόδος αποσκίρτησε απ' αυτούς. Ο σεβασμός που δείχνουν οι Αθηναίοι προς έναν μεγάλο αθλητή⁷⁴, έστω κι εχθρό τους, δείχνει πίστη στις κοινές αξίες και αντιπαράκειται προς τη σκληρή στάση των Σπαρτιατών.

⁷⁰ *FGrHist* 324 F 8.

⁷¹ Περισσότερα στοιχεία για το συγκεκριμένο απόσπασμα βλ. Harding (1994:99-104). Την ίδια στάση τήρησε ο αθηναϊκός δήμος απέναντι στον Περικλή μετά το ξέσπασμα του λοιμού, όταν του ξανάδωσε την στρατηγία που του είχε αφαιρέσει πρωτότερα (Θουκ. 2.65.3-4). Για την αστάθεια του αθηναϊκού δήμου βλ. και την περίπτωση του Αλκιβιάδη στον Θουκυδίδη (Θουκ. 6.29, 61) και στον Ξενοφώντα (*Ελλ.* 1.4.12-13, 1.5.16). Επισημαίνεται για μια ακόμη φορά η δύσκολη σχέση του αθηναϊκού δήμου με τους ηγέτες του.

⁷² *FGrHist* 324 F 41. Η *φαυλότης* και η *μοχθηρία* χρησιμοποιούνται εδώ ως πολιτικοί και κοινωνικοί όροι. Στον Αριστοφάνη (*Ιππής* 1304) ο Υπέρβολος αναφέρεται ως *μοχθηρός* πολίτης. Το 415 π.Χ. ο Υπέρβολος με τη βοήθεια των οπαδών του, που λέγονταν *πονηροί*, επιδίωξε να νομιμοποιηθεί ως *προστάτης* του δήμου και να αντιπαρατεθεί στον Αλκιβιάδη. Ο δήμος όμως σε συμφωνία με τους *χρηστούς* εξοστράκισε τον Υπέρβολο για δέκα χρόνια. Θα δολοφονηθεί τελικά το 411 π.Χ. στη Σάμο.

⁷³ *FGrHist* 324 F 46.

⁷⁴ Η σημασία που δινόταν στις αθλητικές επιτυχίες αποτέλεσε αντικείμενο αμφισβήτησης στην αρχαιότητα (Ξενοφ. 2W, Ισοκ. *Πανηγ.* 1-2, Πλ. *Απολ.* 36c-d).

Αξίζει επίσης να προσέξουμε ένα ακόμη απόσπασμα⁷⁵ του Ανδροτίωνος, στο οποίο καταγράφεται η *ἀγραμματία* και η *ἀπαιδευσία* των Θρακών και η άποψη ότι ο Ορφέας⁷⁶, ως *Θρᾶξ* δεν υπήρξε σοφός και οι σχετικοί με αυτόν μύθοι ήταν ψεύτικοι. Προβάλλεται ενδεχομένως η πολιτισμική ανωτερότητα των Ελλήνων έναντι των βαρβάρων με βάση την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*.

⁷⁵ *FGrHist* 324 F 54a.

⁷⁶ Για τον Ορφέα ως τον πρώτο *περιπλανώμενο* αοιδό βλ. πρπ. σ. 44.

5.4. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή

Οι *Ατθίδες* αποτέλεσαν ένα ξεχωριστό είδος της αρχαίας ελληνικής ιστοριογραφίας. Όντας αρκετά διαφορετικές από την ιστορία του Ηροδότου και του Θουκυδίδη επέκτειναν τα χρονικά όρια, ενώ περιόρισαν τα γεωγραφικά. Κάλυψαν την ιστορία μιας πόλης, της Αθήνας, από τα μυθικά χρόνια ως τη σύγχρονή τους εποχή. Κάλυψαν δηλαδή μια περίοδο πολλών αιώνων, η οποία χρονικά αντιστοιχεί στο εύρος της *Παγκόσμιας Ιστορίας* του Εφόρου. Ταυτόχρονα οι Ατθιδογράφοι, σαφώς επηρεασμένοι από το έργο του Ηροδότου και του Θουκυδίδη ιδιαίτερα, έδωσαν έμφαση και στη σύγχρονή τους ιστορία. Ο τρόπος με τον οποίο δομείται η ιστορική αφήγηση δεν επέτρεπε την παρουσίαση μεγάλων σε χρονική διάρκεια ιστορικών περιόδων ή την ταυτόχρονη εξιστόρηση των συμβάντων σε πολλά και διαφορετικά γεωγραφικά σημεία. Δεν δόμησαν την ιστορική αφήγηση «κατά γένος», όπως ο Έφορος, ούτε ακολούθησαν το χρονολογικό σύστημα του Θουκυδίδη. Την ίδια περίοδο γράφονται *Ελληνικά*, την έκταση και τις ιστορικές αναφορές των οποίων συναγωνίζονται οι *Ατθίδες*, όπως αυτή του Ανδροτίωνος που αφιέρωσε πέντε από τα οκτώ βιβλία του σε εξήντα χρόνια του 4^{ου} αιώνα. Θεωρούμε επίσης ενδιαφέρον να σημειώσουμε ότι τα *Σικελικά*, όπως και οι *Ατθίδες*, γράφονται από Σικελούς και ξεκινούν από την προϊστορία. Και εκεί, όπως στις *Ατθίδες*, ο κάθε μεταγενέστερος ιστορικός αρχίζει πάλι από την αρχή και δεν συνεχίζει το έργο του προηγούμενου. Αυτό έκανε ο Φίλιστος τον 4^ο αι. και ο Τίμαιος τον 3^ο αι. Παρόλον ότι η οργάνωση του υλικού των *Ατθίδων* ήταν σαφώς διαφορετική από τα υπόλοιπα ιστορικά έργα του αιώνα, αυτές μοιράζονται εντούτοις με τα υπόλοιπα έργα που ασχολούνται με την τοπική ιστορία⁷⁷ μια κοινή παράδοση.

⁷⁷ Βλ. Harding (2007), Thomas (2014).

5.5. Ο νέος προσανατολισμός

5.5.1. Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας

Στις *Ατθίδες*, λόγω της φύσης του έργου και του μικρού αριθμού των σωζόμενων αποσπασμάτων, δεν βρίσκουμε εκτεταμένες αναφορές σε γεγονότα που σχετίζονται με συγκεκριμένα άτομα. Όπως όμως φαίνεται από την καταγραφή ανεκδότων και βιογραφικών πληροφοριών πολιτικών προσώπων⁷⁸, υπήρχαν στοιχεία τα οποία αξιοποιήθηκαν από μεταγενέστερους βιογράφους. Δεν πρέπει να παραβλέπουμε το ότι τόσο ο Ανδροτίων, όσο και ο Φιλόχορος, αναφέρονται στην ηθική ποιότητα του Υπέρβολου⁷⁹.

⁷⁸ Ο Πλούταρχος για τον θάνατο του Κίμωνος παραπέμπει στον Φανόδημο (*FGrHist* 325 F 23).

⁷⁹ *FGrHist* 324 F 42 και *FGrHist* 328 F 30.

5.5.2. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας

Οι *Ατθίδες* εξάλλου είναι γραμμένες από σκοπιά ξεκάθαρα φιλοδημοκρατική και αθηνοκεντρική. Ο Jacoby⁸⁰ όμως πιστεύει ότι υπάρχει διαφοροποίηση στην πολιτική τοποθέτηση των Ατθιδογράφων και ότι, αν και οι περισσότεροι από αυτούς έγραψαν ευνοϊκά διακείμενοι προς τη δημοκρατία, υπήρξαν και εκείνοι που εκδήλωναν μέσω του έργου τους αντιδημοκρατικά συναισθήματα, όπως για παράδειγμα ο Ανδροτίων. Με τη συγκεκριμένη άποψη του Jacoby διαφωνεί ο Harding⁸¹: κατά τη γνώμη του δεν μπορεί να αποδειχθεί ότι υπάρχει στον Ανδροτίωνα πολιτική προκατάληψη εναντίον της δημοκρατίας και τα αποσπάσματα, που ο Jacoby θεωρεί ως ενισχυτικά της άποψής του, δεν έχουν ερμηνευτεί σωστά. Άλλωστε η συμμετοχή του Ανδροτίωνος στα πολιτικά πράγματα του 4^{ου} αιώνα και τα αξιώματα, τα οποία έλαβε, αποδεικνύουν ότι δεν υπήρξε εχθρός της δημοκρατίας. Η υποτιθέμενη μαθητεία του Ανδροτίωνος κοντά στον Ισοκράτη και η επιρροή, που ενδεχομένως άσκησαν οι πολιτικές απόψεις του δασκάλου στον μαθητή, δεν μπορούν να τεκμηριωθούν. Άλλωστε όλες οι αναφορές στη μαθητεία αυτή εμφανίστηκαν κατά την ελληνιστική εποχή.

Εξαιρετικά ενδιαφέρον είναι το να εξετάσουμε την ανάγκη που εξυπηρετούσε ένα έργο, όπως η *Ατθίδα*. Θα συμφωνήσουμε με την άποψη του Osborne⁸² ότι, για να αντιληφθούμε σωστά ένα ιστορικό έργο, πρέπει να καταλάβουμε σε ποιους απευθύνεται και πώς αυτοί αντιλαμβάνονται την ιστορία τους και το ιστορικό τους παρελθόν. Είναι φανερό ότι οι *Ατθίδες* απευθύνονται κυρίως στους Αθηναίους και γενικότερα σε όσους εγγράμματους επιθυμούσαν να γνωρίσουν την ιστορία και την παράδοση της Αθήνας. Πρόκειται για μια αθηνοκεντρική παρουσίαση της ιστορίας της η οποία παρουσιάζει σε μεγάλο βαθμό τη γενικότερη αντίληψη των Αθηναίων για την ιστορία τους και τον ρόλο τους στην ανάπτυξη της Ελλάδας. Ο αθηνοκεντρικός αυτός χαρακτήρας των *Ατθίδων* είναι αναπόφευκτος. Ορισμένοι φτάνουν σε

⁸⁰ Βλ. *Atthis: the local chronicles of ancient Athens* (1949:77-79 και 129-30).

⁸¹ 1994: 13-18 και 1974:101-122 όπου αντικρούονται οι απόψεις για συμπάθεια του Ανδροτίωνος προς τους ολιγαρχικούς, οι οποίες βασίζονται στις θετικές πληροφορίες του Αριστοτέλη για τον Θηραμένη στην *Αθηναίων Πολιτεία*.

⁸² 2004:2.

υπερβολές, όπως ο Φανόδημος⁸³. Τί πρόσφεραν άραγε οι *Ατθίδες* στους Αθηναίους; Πρώτα απ' όλα την ιστορία της πόλης τους ως μιας συνεχούς -κατά κύριο λόγο δημοκρατικής- εξέλιξης. Οι *Ατθίδες* και όχι μόνο αυτές βοηθούσαν στην εμπέδωση της ενότητας της πόλης και στην προβολή της πολιτικής, πολιτισμικής και θρησκευτικής της υπεροχής. Επιπλέον, σημαντικό ρόλο έπαιζε και η επιθυμία κάθε πόλης να κατοχυρώσει τη θέση της στη μεγάλη ιστοριογραφία και να συνδέσει την ιστορία της με αυτή⁸⁴. Αυτό ίσχυε περισσότερο για μια πόλη που έπαιξε καθοριστικό ρόλο στα πράγματα της Ελλάδας κατά τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ. και η οποία δεν είχε σημαντική θέση στο έπος και γενικότερα στην ποιητική παράδοση. Εκφράζουν ίσως την αγωνία και την ανασφάλεια των πολιτών για την τύχη της πόλης τους σε έναν αιώνα ανασφάλειας και ανατροπών όλων όσα θεωρούνταν ως τότε δεδομένα⁸⁵. Οι *Ατθίδες* ενίσχυαν την εθνική και πολιτική συνείδηση των Αθηναίων με τρόπο ανάλογο με αυτό των *Επιταφίων* λόγων. Με άλλα λόγια: η προσφορά των Αθηναίων, μυθική και πραγματική και τα πολεμικά τους κατορθώματα, μυθικά και πραγματικά, μνημονεύονται σχεδόν με τον ίδιο τρόπο στους *Επιτάφιους* λόγους και στις *Ατθίδες*. Αντιλαμβανόμαστε ότι αυτή η παράδοση της πόλης, που την συντηρούσαν και την αναπαρήγαγαν οι *Επιτάφιοι*, έδωσε υλικό στις *Ατθίδες*, όπως κι εκείνες με τη σειρά τους θα έδωσαν υλικό σε μεταγενέστερους *Επιτάφιους*, αλλά και σε άλλους ρητορικούς λόγους⁸⁶. Αυτή η παράδοση ήταν πολύ καλά γνωστή⁸⁷ στους Αθηναίους. Συνεπώς, δύσκολα οι Ατθιδογράφοι θα μπορούσαν να απομακρυνθούν από αυτή.

Η συγγραφή *Ατθίδας* ή ιστορίας μιας πόλης αποτελούσε βασικό στοιχείο στη διαμόρφωση της ταυτότητάς της, του ιδιαίτερου δηλ. χαρακτήρα της, όπως αυτός αποτυπωνόταν στην εικόνα του παρελθόντος και του παρόντος. Η σύνθεση τοπικών

⁸³ Στο F 13 αναφέρεται πως ο Τεύκρος ήταν Αθηναίος και πως αποίκησε την περιοχή της Τρωάδος, ενώ στο F 20 πως η Περσεφόνη αρπάχτηκε από την Αττική και όχι από τη Σικελία και στο F 25 ότι οι Σαΐτες είναι απόγονοι των Αθηναίων.

⁸⁴ Όπως ο Έφορος που συχνά αναφέρεται στην πατρίδα του την Κύμη, κάθε φορά που περιγράφει κάποιο σπουδαίο ιστορικό γεγονός. Γι' αυτόν σχετικά βλ. πρπ. σ. 34 υποσ. 77.

⁸⁵ Βλ. Thomas (2014).

⁸⁶ Ο έπαινος των νεκρών και της πατρίδας ήταν *τόπος* στους *Επιτάφιους*. Βλ. Hegman (2009). Ανάλογη παρουσίαση της παράδοσης της πόλης μπορούμε να δούμε και στον *Πανηγυρικό* του Ισοκράτη.

⁸⁷ Ο Περικλής στον *Επιτάφιο* (2.36) θεωρεί τους ακροατές του *ειδόμενους* των σχετιζομένων με τα κατορθώματα των προγόνων και των πατέρων τους και γι' αυτό τα παραλείπει. Μήπως ο Θουκυδίδης θέλησε να αποφύγει και αναφορές που θα έφερναν στη θύμηση του αναγνώστη του το έργο του Ελλάνικου;

ιστοριών γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη τον 4^ο αι. π.Χ. και βρίσκεται σε στενή σχέση με την αγάπη των πολιτών για την πόλη τους και με την αγωνία τους για την τύχη της⁸⁸. Ο Ξενοφών στο τέλος των *Ελληνικών* δήλωνε την απογοήτευσή του για την κατάρρευση της ελληνικής τάξης πραγμάτων, στη μορφή που ήταν γνωστή μέχρι τότε, και εξέφραζε την απαισιοδοξία του γι' αυτό που θα ακολουθούσε. Σε έναν μεταβαλλόμενο κόσμο, ιδιαίτερα στο δεύτερο μισό του 4^{ου} αι. π.Χ., οι *Αττίδες* και οι υπόλοιπες ιστορίες πόλεων δένουν περισσότερο μεταξύ τους τα μέλη ενός κοινωνικού συνόλου και εκφράζουν την αγωνία τους για την τύχη της πόλης τους.

⁸⁸ Βλ. και Thomas (2014:239-262).

6. Εφόρου *Παγκόσμια Ιστορία*

6.1. Η ιστορική μέθοδος

6.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις

Το μέγεθος του έργου του Εφόρου απαιτούσε για την ολοκλήρωσή του ειδικές ικανότητες εκ μέρους του ιστορικού. Αρκεί να σκεφτούμε μόνο τον όγκο του υλικού που έπρεπε να συγκεντρωθεί, την κριτική των πηγών, τη σύνθεση και τον συνδυασμό τους σε ένα χρονολογικό και γεωγραφικό πλάνο. Επιπρόσθετα, πρέπει να θυμόμαστε ότι ο Έφορος δεν ασχολήθηκε μόνο με την πολιτική και τη στρατιωτική ιστορία, αλλά επίσης και με τη γεωγραφία, τα πολιτεύματα διαφόρων κρατών, την οικονομική και την πολιτισμική ιστορία¹. Και μόνο η συγκέντρωση του υλικού, που ήταν απαραίτητο για ένα τέτοιο έργο, αποτελούσε αυτή καθαυτή ένα σπουδαίο κατόρθωμα. Τη δυσκολία στη συγκέντρωση του υλικού είναι πιθανόν να υπονοεί ο Πολύβιος στο παρακάτω απόσπασμα (12.28.8-12, *FGrHist* 70 F 111):

κατὰ γὰρ τὸ προοίμιον τῆς ἕκτης βύβλου φησί (sc. ὁ Τίμαιος) τινὰς ὑπολαμβάνειν διότι τινὸς μείζονος δεῖται φύσεως καὶ φιλοπονίας καὶ παρασκευῆς τὸ τῶν ἐπιδεικτικῶν λόγων γένος ἢ τὸ τῆς ἱστορίας· ταύτας δὲ τὰς δόξας πρότερον μὲν Ἐφόρῳ φησί προσπεσεῖν. οὐ δυναθέντος δ' ἱκανῶς ἐκείνου πρὸς τοὺς ταῦτα λέγοντας ἀπαντῆσαι, πειρᾶται συγκρίνειν αὐτὸς ἐκ παραβολῆς τὴν ἱστορίαν τοῖς ἐπιδεικτικοῖς λόγοις, πρᾶγμα ποιῶν πάντων ἀτοπώτατον, πρῶτον μὲν τὸ καταψεύσασθαι τοῦ συγγραφέως. ὁ γὰρ Ἐφορος (T 23) ... κατὰ δέ τινα συντυχίαν εὐχαριστότατα καὶ πιθανώτατα περὶ τῆς συγκρίσεως εἶρηκε τῆς τῶν ἱστοριογράφων καὶ λογογράφων. ὁ δ' ἵνα μὴ δόξη κατακολουθεῖν Ἐφόρῳ ...

Κατά τον Schepens², την άποψη ότι η επιδεικτική ρητορική απαιτούσε περισσότερο ταλέντο (*φύσις*), περισσότερο κόπο (*φιλοπονία*) και μεγαλύτερη προετοιμασία (*παρασκευή*), προσπάθησε να την απορρίψει ο Έφορος για τον οποίο

¹ *FGrHist* 70 F 54, 59, 115, 149, 176, 179.

² 1977:104.

ήταν προφανής η διαφορά ανάμεσα στα δύο αυτά λογοτεχνικά είδη. Αυτή η διαφορά -σύμφωνα με τον ίδιο μελετητή- οφειλόταν στη σπουδαιότητα και τον όγκο των πηγών. Από την άλλη όμως δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα βέβαιοι για τη σύγκριση ιστοριογραφίας και επιδεικτικής ρητορικής, που έκανε ο Έφορος στο έργο του, ούτε βέβαιοι για τη χρήση των παραπάνω όρων που, πιθανότατα, τους πρόσθεσε ο Πολύβιος, για να δείξει τη σπουδαιότητα της δικής του *Παγκόσμιας Ιστορίας*. Όπως τονίζει και πάλι ο Schepens³, με τη σύγκριση που κάνει ο Έφορος ανάμεσα στη ρητορική και στην ιστοριογραφία δηλώνεται το πέρασμα στον 4^ο αι. από μια κυρίως προφορική σε μια κυρίως γραπτή παράδοση. Μπορούμε να πούμε ότι ανάμεσα στα δύο αυτά είδη υπήρχαν διακριτές διαφορές και ότι ο ιστορικός μπορούσε να αντιπαραθέσει εκείνα τα χαρακτηριστικά της ιστοριογραφίας, που την καθιστούσαν ένα ξεχωριστό λογοτεχνικό είδος. Αρχίζοντας μια τέτοια συζήτηση ο Έφορος έδειχνε αυτοπεποίθηση, ότι μπορούσε να αναδείξει την αξία της ιστοριογραφίας και κατ' επέκταση του δικού του έργου⁴.

Η συγκέντρωση όλων των απαραίτητων πηγών πρέπει να ήταν για τον Έφορο πάρα πολύ δύσκολη. Η φύση της ιστορίας του τον υποχρέωνε να βασιστεί στα συγγράμματα σύγχρονων και προγενέστερων ιστορικών και γι' αυτό θεωρείται από πολλούς ο πρώτος «ακαδημαϊκός ιστορικός». Χρησιμοποίησε ως πηγές του για την πρώιμη περίοδο τον Εκαταίο⁵ και για την ιστορία του 5^{ου} αι. π.Χ. τον Ηρόδοτο⁶, τον Ελλάνικο⁷ και τον Θουκυδίδη. Ο Διόδωρος ακολουθεί την εξιστόρηση του Θουκυδίδη για τα γεγονότα πριν και κατά τον Πελοποννησιακό πόλεμο και ο Έφορος κάνει κάτι ανάλογο. Το ότι τον χρησιμοποίησε ως την κύρια πηγή του για την περίοδο αυτή δεν σημαίνει πως δεν προσπάθησε να ασκήσει κριτική ή να

³ 2007:53.

⁴ Πιθανότατα και την πίστη του στην υπεροχή του γραπτού λόγου έναντι του προφορικού. Βρισκόμαστε ήδη στο μεταβατικό στάδιο προς έναν πολιτισμό του γραπτού λόγου. Βλ. πρπ. σ. 43.

⁵ Σε αυτόν αναφέρονται τα αποσπάσματα *FGrHist* 70 F 46, 166, 256 του Εφόρου.

⁶ Υπάρχει μεγάλη ομοιότητα μεταξύ του *FGrHist* 70 F 42 και των αναφορών του Ηροδότου στους Σκύθες και τον Ανάχαρσι (4.46.3, 4.76.3). Υπάρχουν βέβαια και διαφορές: αλλιώς πραγματοποιήθηκε (6.136) ο πατέρας της Ιστορίας τα σχετικά με το πρόστιμο, που επιβλήθηκε στον Μιλτιάδη, και τον τρόπο με τον οποίο αυτό πληρώθηκε και αλλιώς τα παρουσιάζει ο Έφορος (*FGrHist* 70 F 64). Από την άλλη ο Έφορος καταβάλλει προσπάθειες να συμπληρώσει ή να βελτιώσει τη βασική πηγή του: στο *FGrHist* 70 F 65 καταχωρίζει τη δική του ερμηνεία για τις πλημμύρες του Νείλου (πβλ. Ηρόδοτος 2.20.1).

⁷ Με αυτόν ο Έφορος διαφωνεί στο ποιος ήταν ο δημιουργός του σπαρτιατικού πολιτεύματος (*FGrHist* 70 F 118) και στον αριθμό των πλοίων με τα οποία βοήθησαν οι Νάξιοι κατά τη ναυμαχία της Σαλαμίνας (*FGrHist* 70 F 187). Επιπλέον, σύμφωνα με αρχαία μαρτυρία (*FGrHist* 70 T 30), ο Έφορος παρουσιάζει τον Ελλάνικο *έν τοῖς πλείστοις ψευδόμενον*.

συμπληρώσει το έργο του. Σχετικά με την υποτιθέμενη δωροδοκία του Πλειστοάνακτα και την αποχώρησή του από την Αττική⁸ διαφοροποιείται από αυτόν (Θουκ. 2.21.1), δεδομένου ότι καταγράφει την τιμωρία και του άλλου βασιλιά (του Κλεανδρίδη) και τον ρόλο του περιβάλλοντος του Περικλή στη δωροδοκία αυτή. Καταγράφοντας τα αίτια⁹ του Πελοποννησιακού πολέμου, αποδίδει την έκρηξή του σε προσωπικά κίνητρα του Περικλή: τον προκάλεσε, προκειμένου να αποφύγει τις συνέπειες της κακοδιαχείρισης του συμμαχικού ταμείου και να ματαιώσει τις κατηγορίες που διατυπώθηκαν εναντίον του Φειδία για κατασπατάληση των ιερών χρημάτων, των προορισμένων για την κατασκευή του αγάλματος της Αθηνάς. Υποστηρίζει ότι ο Περικλής προσπάθησε με τη συμβουλή και του Αλκιβιάδη να αποσπάσει την προσοχή των Αθηναίων από τα ζητήματα αυτά μέσω του πολέμου και παραθέτει τα επιχειρήματα με τα οποία ο Περικλής έπεισε τους Αθηναίους για την στρατιωτική και οικονομική υπεροχή της Αθήνας έναντι της Σπάρτης¹⁰. Με τον τρόπο αυτό «συμπληρώνει» τις αναφορές του Θουκυδίδη στα αίτια του Πελοποννησιακού πολέμου. Προφανώς, αξιοποιεί υλικό που παρείχαν τα κείμενα της κωμωδίας (Αριστοφάνης, Εύπολις), ενώ δεν μπορεί να αποκλειστεί το ότι θέλει να δώσει έμφαση στον ρόλο που έπαιξε το προσωπικό κίνητρο κατά την εξέλιξη των γεγονότων. Στο συγκεκριμένο απόσπασμα αξιοποιούνται από τον Έφορο δύο δημηγορίες του Περικλή που υπάρχουν στον Θουκυδίδη. Η πρώτη (1.140-44) εκφωνήθηκε πριν από την έναρξη του πολέμου με στόχο να πεισθούν οι Αθηναίοι να μην υποκύψουν στις απαιτήσεις των Πελοποννησίων και η δεύτερη (2.13), δοσμένη σε πλάγιο λόγο από τον Θουκυδίδη, λίγο μετά το ξέσπασμα του πολέμου. Ο Έφορος συνοψίζει και αντλεί υλικό από τις δύο δημηγορίες, παραθέτοντας, όπως και ο Θουκυδίδης (2.13), τις οικονομικές και στρατιωτικές δυνατότητες της Αθήνας που πιστοποιούσαν την υπεροχή της έναντι της Σπάρτης. Πιθανότατα με τον ίδιο τρόπο αξιοποίησε και το υπόλοιπο μέρος του έργου του Θουκυδίδη, με διαφοροποιήσεις στα σημεία στα οποία είχε εναλλακτικές πηγές. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία στο έργο του Διοδώρου (13.19.4) δύο δημηγοριών για την τύχη των Αθηναίων αιχμαλώτων¹¹ στις Συρακούσες, κάτι για το οποίο δεν γίνεται καμία αναφορά στον Θουκυδίδη. Αν δεχτούμε ότι ο Διόδωρος ακολουθεί τον Έφορο στο συγκεκριμένο

⁸ *FGrHist* 70 F 193.

⁹ *FGrHist* 70 F 196.

¹⁰ Πιο αναλυτικά για το θέμα βλ. σσ. 217 κ.ε.

¹¹ Για το θέμα των Αθηναίων αιχμαλώτων στη Σικελία βλ. σ. 151, υποσ. 12.

σημείο, τότε πρέπει να έχουμε περίπτωση κατά την οποία ο δεύτερος μιμείται το Θουκυδίδη στη σύνταξη των δημηγοριών ανακυκλώνοντας ουσιαστικά το υλικό του Αθηναίου ιστορικού ένα τέτοιο ζεύγος δημηγοριών δείχνει σαφέστατη επιρροή από τις δημηγορίες του Θουκυδίδη, τις αναφερόμενες στην τύχη της Μυτιλήνης¹². Προφανώς δεν μπορούμε να πούμε ότι βασίζονται όλες οι δημηγορίες, που είχε καταγράψει ο Έφορος, στο υλικό ή στην επιρροή άλλων ιστορικών, ιδιαίτερα μάλιστα αν αληθεύει η παράδοση ότι είχε ρητορική παιδεία ως μαθητής του Ισοκράτη. Λογικά, δεν θα άφηνε αναξιοποίητη οποιαδήποτε ευκαιρία του παρουσιαζόταν για την παρεμβολή δημηγοριών.

Με παρόμοιο τρόπο φαίνεται να αξιοποίησε και τα ιστορικά έργα που γράφτηκαν για τη μετά το 411 π.Χ. περίοδο. Βασική πηγή του για την περίοδο αυτή πρέπει να υπήρξαν τα *Ελληνικά* της Οξυρρύγχου¹³ και όχι τα *Ελληνικά* του Ξενοφώντος, ο οποίος δεν πρέπει να αποτέλεσε μοναδική πηγή του Εφόρου, ακόμα και για την εκστρατεία των Μυρίων¹⁴. Οι περιγραφές του Διοδώρου, οι σχετικές με την εκστρατεία του Κύρου, διαφοροποιούνται σημαντικά από αυτές του Ξενοφώντος και ίσως να οφείλονται στον τρόπο με τον οποίο παρουσιάζει ο Έφορος τα σχετικά γεγονότα. Έτσι, ο Διόδωρος ακολουθεί την άποψη του Εφόρου ότι υπήρχε κοινό σχέδιο Κύρου και Σπαρτιατών για επίθεση κατά του Αρταξέρξη (14.11.1-4, *FGrHist* 70, F 70) και δίνει διαφορετική από τον Ξενοφώντα ερμηνεία (14.21.1-2) για τα

¹² Περισσότερα στοιχεία και πιο συγκεκριμένα τον τρόπο με τον οποίο οι αρχαίοι ιστοριογράφοι απέφευγαν να ξαναγράψουν ομιλίες που είχαν γραφεί από προηγούμενους ιστορικούς βλ. Brock (1995: 215) και Marincola (2001:77-84) και (2007a:118-132). Για τις δημηγορίες στον Θουκυδίδη βλ. Hornblower (1987:45-72), Rood (1998), Garrity (1998:361-384), Pelling (2000:112-122), Pavlou (2013:409-434).

¹³ Άποψη που διατυπώνουν αρκετοί σύγχρονοι μελετητές, όπως ο Barber (1935: 54, 62, 100) και ο Drews (1963:248).

¹⁴ Η περιγραφή (*FGrHist* 70 F 200) της επιστροφής του Αλκιβιάδη με το πλήθος των λαφύρων, που τον συνόδευε, είναι πιο εντυπωσιακή και πιο λεπτομερής σε σχέση με αυτή του Ξενοφώντος (*Ελλ.* 1.4.12-13) ο οποίος δεν κάνει λόγο για λάφυρα. Ο Έφορος αναφέρει (*FGrHist* 70 F 70) τις συνθήκες κάτω από τις οποίες θανατώθηκε ο Αλκιβιάδης από τον Φαρνάβαζο κατά την προσπάθειά του να συναντήσει τον βασιλιά Αρταξέρξη και να τον ενημερώσει για τα συνωμοτικά σχέδια του Κύρου και των Σπαρτιατών. Αυτές οι πληροφορίες δεν υπάρχουν στα *Ελληνικά* του Ξενοφώντος. Και οι δύο αναφέρουν το παρωνύμιο Σίσυφος που είχε ο Δερκυλίδας (*Ελλ.* 3.1.8, *FGrHist* 70 F 71). Ο Ξενοφών γράφει ότι ο άνδρας αυτός θεωρούνταν πολύ έξυπνος και αφήνει να φανεί η ιδιοφυΐα του στη συνέχεια μέσα από τη δράση του, ενώ ο Έφορος τονίζει το πόσο πολύ απείχε ο Δερκυλίδας από τον *λακωνικόν τρόπον* και τον χαρακτηρίζει πανούργο, θηριώδη και πρώτο στην απάτη. Κοινή αναφορά υπάρχει επίσης στον *διοικισμό* της Μαντίνειας (*Ελλ.* 5.2.7, *FGrHist* 70 F 79), τον οποίο ο Ξενοφών κρίνει θετικά σε σχέση με το προηγούμενο δημοκρατικό πολίτευμα της πόλης. Ο Έφορος αναφέρει επίσης τον θάνατο του γιου του Ξενοφώντος Γρύλλου στη μάχη της Μαντίνειας (*FGrHist* 70 F 85).

κίνητρα της Σπαρτιατικής υποστήριξης προς τον Κύρο· διαφοροποιείται από αυτόν επίσης και στον χρόνο κατά τον οποίο ο Κύρος αποκάλυψε στους Μυρίους τον πραγματικό σκοπό της εκστρατείας (14.20.4-5, 21.6), όπως και στην εξιστόρηση της μάχης στα Κούναξα¹⁵. Όσον αφορά την περίοδο μετά το 395 π.Χ., για την οποία σταματούν να δίνουν πληροφορίες τα *Ελληνικά* της Οξυρρύγχου, ο Έφορος δεν χρησιμοποιεί ως βασική του πηγή τον Ξενοφώντα, αλλά πιθανότατα τον Δαίμαχο¹⁶ από τις Πλαταιές και τα *Ελληνικά* του Καλλισθένη¹⁷. Έτσι, ενώ ο Ξενοφών παραλείπει την επανίδρυση της Μεσσήνης και δεν κάνει καμία μνεία της ίδρυσης της Β΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας¹⁸, ο Έφορος τις αναφέρει και τις δύο¹⁹. Για την ιστορία της Σικελίας βασική πηγή του ήταν μάλλον ο Φίλιστος²⁰, ενώ για την Περσική Ιστορία χρησιμοποιήθηκε πιθανότατα ο Κτησίας²¹. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο Έφορος βασίζεται για κάθε περίοδο στην πηγή που του φαίνεται περισσότερο αξιόπιστη συμπληρώνοντας από άλλες πηγές τις πληροφορίες που βρίσκει ελλιπείς. Η μεγάλη απήχηση του έργου του στην αρχαιότητα μπορεί να εκληφθεί ως δείγμα θετικής αξιολόγησης της συγκεκριμένης συγγραφικής μεθόδου του.

Πηγές του Εφόρου, εκτός από τα έργα προηγούμενων και σύγχρονών του ιστορικών, αποτέλεσαν και ποιητές, όπως ο Τυρταίος, ο Αρχίλοχος, ο Χοιρίλος, ο Εύπολις, ο Όμηρος, ο Αριστοφάνης, ο Αλκμάν²² και πιθανότατα πολλοί άλλοι, καθώς και πολιτικά κείμενα, όπως το κείμενο που συνέταξε, μετά την απομάκρυνσή του από την εξουσία, ο Σπαρτιάτης βασιλιάς Πausανίας προκειμένου να ασκήσει κριτική στο πολίτευμα που καθιέρωσε ο Λυκούργος²³. Αξιοποιήθηκε επίσης επιγραφικό υλικό²⁴, αρχαιολογικά τεκμήρια²⁵, γλωσσικό υλικό (τοπωνύμια, ανθρωπωνύμια,

¹⁵ Βλ. Westlake (1987: 241-254).

¹⁶ *FGrHist* 70 T 17.

¹⁷ *FGrHist* 70 T 8, 17.

¹⁸ Ο Ξενοφών γνωρίζει (6.3.19, 6.5.2) την ύπαρξη της Β΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας, δεν καταγράφει όμως τον χρόνο ίδρυσής της.

¹⁹ *FGrHist* 70 F 216: ο Έφορος, με αφορμή τη μνεία της επανίδρυσης της Μεσσήνης, πρέπει να έκανε αναφορά τόσο σε αυτήν την πόλη, όσο και στο κίνημα των *Παρθενιών*. Η ίδρυση της Β΄ Αθηναϊκής Συμμαχίας καταγράφεται από τον Διόδωρο (15.28.3, 29.7), εφόσον δεχόμαστε ότι αυτός χρησιμοποιεί ως βασική πηγή του τον Έφορο.

²⁰ *FGrHist* 70 F 57, 220.

²¹ Βλ. Hornblower (1994:35).

²² *FGrHist* 70 F 216, 12, 42, 196, 147, 149.

²³ *FGrHist* 70 F 118.

²⁴ *FGrHist* 70 F 122, 199.

²⁵ *FGrHist* 70 F 118, 127.

ετυμολογίες²⁶, καθώς και ρητά και παροιμίες²⁷). Πολλά από τα πιο πάνω αποτέλεσαν υλικό των *Ατθίδων*.

Ο Έφορος συνεπώς χρησιμοποιεί πρωτογενείς και δευτερογενείς (κατά κύριο λόγο) πηγές. Δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα βέβαιοι αν έκανε σωστή διάκριση μεταξύ των πρώτων και των δευτέρων. Στα αποσπάσματα πάντως, στα οποία έχουμε παραπομπές σε επιγραφικά κείμενα, όπως οι επιγραφές των Αιτωλών και των Ηλείων²⁸, διαπιστώνουμε ότι αξιοποιούνται για την συναγωγή συμπερασμάτων, χωρίς όμως να γίνεται καμία προσπάθεια κριτικής αξιολόγησής τους, πράγμα που δεν σημαίνει ότι ο Έφορος δεν προσπάθησε να επιλέξει τις πιο αξιόπιστες από αυτές κατά τη γνώμη του. Δεν πρέπει εντούτοις να λησμονούμε ότι ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης, αν και χρησιμοποιούν επιγραφικό υλικό, δεν τηρούν ιδιαίτερα κριτική στάση απέναντί του²⁹.

Ο Έφορος ήταν επίσης πολύ προσεκτικός στη χρήση κειμένων που αναφέρονταν σε γεγονότα του μακρινού παρελθόντος³⁰:

«περὶ μὲν γὰρ τῶν καθ' ἡμᾶς γεγενημένων» φησὶ «τοὺς ἀκριβέστατα λέγοντας πιστοτάτους ἡγούμεθα, περὶ δὲ τῶν παλαιῶν τοὺς οὕτω διεξιόντας ἀπιθανωτάτους εἶναι νομίζομεν, ὑπολαμβάνοντες οὔτε τὰς πράξεις ἀπάσας οὔτε τῶν λόγων τοὺς πλείστους εἶδος εἶναι μνημονεύεσθαι διὰ τοσούτων».

Φαίνεται πως αντιμετωπίζει με μεγάλη καχυποψία τις εκτεταμένες και λεπτομερείς αναφορές σε πρώιμες φάσεις της ελληνικής, και όχι μόνο, ιστορίας. Η κριτική του εδώ στρέφεται, πιθανόν, κατά των λογογράφων και μας θυμίζει την αντίστοιχη πολεμική του Θουκυδίδα (1.21.1) εναντίον τους. Δεν μπορούμε όμως να αποκλείσουμε την πιθανότητα η πολεμική του Εφόρου να στρέφεται εναντίον των

²⁶ *FGrHist* 70 F 11, 20, 26, 31, 54, 113, 118, 134, 149, 159.

²⁷ *FGrHist* 70 F 12, 37, 63, 119, 183.

²⁸ *FGrHist* 70 F 122.

²⁹ Την αξιοποίηση και τη σημασία του γραπτού λόγου στην Αρχαία Ελλάδα βλ. και Thomas, R., *Γραπτός και Προφορικός Λόγος στην Αρχαία Ελλάδα* (Ηράκλειο 1997).

³⁰ *FGrHist* 70 F 9.

Ατθιδογράφων³¹ οι οποίοι στη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα εμπλούτιζαν με όλο και περισσότερες λεπτομέρειες την πρόιμη ιστορία της Αθήνας. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι δεν ασχολήθηκε με το μακρινό παρελθόν, όπως άλλωστε έκαναν και οι προηγούμενοι από αυτόν ιστορικοί. Στόχος του είναι η αναζήτηση της αλήθειας ή, τουλάχιστον, της πιο αληθοφανούς εκδοχής, όπως άλλωστε τονίζει και ο ίδιος³²:

«διακριβοῦν εἰώθαμεν, ὅταν ἦ τι τῶν πραγμάτων ἢ παντελῶς ἀπορούμενον ἢ ψευδῆ δόξαν ἔχον».

Προφανώς κάνει κάποιο κριτικό έλεγχο στις πηγές του, για την εξακρίβωση της αλήθειας. Τονίζει επίσης την εύλογη καχυποψία που έχουν όλοι για τις λεπτομερείς αναφορές στο μακρινό παρελθόν, ακριβώς για να αναδείξει την αξία της δικής του μεθόδου κατά την αξιολόγησή τους, προκειμένου να τις συμπεριλάβει στο έργο του. Χάρη στον συγκεκριμένο κριτικό έλεγχο μπόρεσε ο Έφορος να μελετήσει συστηματικά το απώτερο παρελθόν των Ελλήνων, να αξιολογήσει τις διαφορετικές ή και τις αντικρουόμενες ερμηνείες που υπήρχαν και να τις ενσωματώσει στην ιστορία του. Κατά τη γνώμη μας δεν κάνει τίποτε άλλο από το να μιμείται τον Θουκυδίδη (1.20-22).

Μιλώντας για το μαντείο των Δελφών δηλώνει ότι το θεωρεί πέρα για πέρα *ἀψευδές* και ότι δεν θα χρησιμοποιήσει τους *ἀπίστους* και *ψευδεῖς λόγους*³³:

«ἄτοπον γάρ, εἰ περὶ μὲν τῶν ἄλλων τὸν τοιοῦτον ἀεὶ τρόπον διώκομεν» φησί «περὶ δὲ τοῦ μαντείου λέγοντες, ὃ πάντων ἐστὶν ἀψευδέστατον, τοῖς οὕτως ἀπίστοις καὶ ψευδέσι χρῆσόμεθα λόγοις».

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν στα τρία προηγούμενα αποσπάσματα οι παρεμβάσεις του αφηγητή σε πρώτο πρόσωπο. Όλες γίνονται στο πρώτο πληθυντικό κι αφορούν τη μέθοδο με την οποία ο Έφορος αναζήτησε την αλήθεια. Θεωρούμε ότι η επιλογή

³¹ Τη διαφοροποίησή του από τον Ελλάνικο βλ. πρπ. σ. 194 υποσ. 7, καθώς και τα σχετικά με τους Ατθιδογράφους (σσ. 169 κ.ε.).

³² *FGrHist* 70 F 122. Βλ. Schepens (1997:109-110) για τη μέθοδο που αξιοποίησε ο Έφορος στην επιλογή των πηγών του.

³³ *FGrHist* 70 F 31b.

του πρώτου πληθυντικού δεν γίνεται τυχαία από τον ιστορικό. Εάν τη συσχετίσουμε με την προσπάθειά του να υπερασπιστεί την ιστοριογραφία έναντι της ρητορικής, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ο Έφορος θεωρούσε τον εαυτό του μέλος μιας ομάδας ομοτέχνων, οι οποίοι ασχολούνται συστηματικά με την ιστορική καταγραφή του παρελθόντος και οι οποίοι αντιμετωπίζουν την ιστοριογραφία ως διακριτό λογοτεχνικό είδος.

Ο Έφορος έχοντας επίγνωση της ιστορικής εξέλιξης δεν κρίνει το παρελθόν με βάση τα στοιχεία και τα δεδομένα του παρόντος και αποφεύγει έτσι τις παρερμηνείες³⁴:

οὔτε γὰρ ἐκ τῶν νῦν καθεστηκότων τὰ παλαιὰ τεκμηριουῖσθαι
δεῖν, εἰς τὰναντία ἐκατέρων μεταπεπτωκότων.

Παραπέμπει σε μια διαδικασία τεκμηρίωσης της ιστορικής γνώσης και προβάλλει ως ιστορικός που αντιμετωπίζει με πολλή σοβαρότητα το έργο του³⁵. Έστω και μέσω των αποσπασμάτων, αναδεικνύεται ως συγγραφέας ο οποίος αναζήτησε και κατέγραψε στο έργο του την αλήθεια, προσπάθησε να ελέγξει την αξιοπιστία των πηγών του από τις οποίες αξιοποίησε πληθώρα πρωτογενών και δευτερογενών αποφεύγοντας τις εύκολες ερμηνείες. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τον βαθμό στον οποίο επιτεύχθηκαν τα πιο πάνω. Μπορούμε όμως να του πιστώσουμε την καλή πρόθεση και να εκτιμήσουμε τον βαθμό της δυσκολίας, με τα δεδομένα μάλιστα εκείνης της εποχής, τα οποία είχε να αντιμετωπίσει κατά τη συγκέντρωση ενός τεράστιου όγκου πηγών.

Σημαντική παράμετρος επομένως της συγγραφής παγκόσμιας ιστορίας, που εξιστορεί συστηματικά μια εκτεταμένη χρονικά περίοδο που ξεπερνά τα 750 χρόνια και αγκαλιάζει τον τότε γνωστό κόσμο, είναι η ανάγκη του ιστορικού να στηρίζεται στο έργο προηγούμενων ή και σύγχρονών του ιστορικών. Ουσιαστικά είναι σχεδόν αδύνατο να υπάρξει παγκόσμια ιστορία χωρίς τη χρήση άλλων ιστορικών έργων, πράγμα που συνέβη και στην περίπτωση του Εφόρου. Υπήρξαν βέβαιοι κι εκείνοι, όπως ο Ευσέβιος³⁶, που ούτε λίγο ούτε πολύ τον κατηγορήσαν για κλοπή του έργου

³⁴ *FGrHist* 70 F 149.

³⁵ Parmeggianni (2011).

³⁶ *FGrHist* 70 T 17.

άλλων ιστορικών. Το ότι βασίστηκε στη μελέτη άλλων ιστορικών έργων είναι αναμφισβήτητο και δεν υποδηλώνει ότι ήταν απλώς και μόνο αντιγραφέας. Όπως έχουμε ήδη πει, ο Έφορος αποτελεί τον πρώτο «ακαδημαϊκό ιστορικό». Σε αντίθεση με τους ιστορικούς, που έγραψαν την ιστορία τους βασιζόμενοι περισσότερο στην επιτόπια προσωπική έρευνα και αυτοψία (Ηρόδοτος και Θουκυδίδης) και με εκείνους που συμμετείχαν οι ίδιοι στη διαμόρφωση του ιστορικού γίνεσθαι (Θουκυδίδης και Ξενοφών), ο Έφορος φαίνεται ότι είναι ο πρώτος που έγραψε βασιζόμενος στο έργο άλλων, ακόμη και για σύγχρονα γεγονότα. Αυτό προϋποθέτει εκτεταμένη κυκλοφορία βιβλίων και ύπαρξη βιβλιοθηκών. Σύμφωνα με τον Kenyon³⁷ από το τέλος του 5ου αι. π.Χ. υπήρχε γενικευμένη κυκλοφορία βιβλίων, βιβλιοπώλες και γενικότερα εύκολη πρόσβαση σε αρκετά βιβλία. Γίνονταν ακόμη και εξαγωγές βιβλίων, ενώ στη διάρκεια του αιώνα αυτού δημιουργούνται στην Αθήνα βιβλιοθήκες, όπως αυτή του Αριστοτέλη στο Λύκειο. Αρκετοί ήταν οι ιδιώτες, που είχαν συλλογές φιλοσοφικών και ποιητικών έργων, και δεν πρέπει να παραβλέψουμε το ότι υπήρχαν βιβλιοθήκες στις διάφορες φιλοσοφικές σχολές³⁸. Είναι εντυπωσιακό το ότι ο Έφορος μπόρεσε να συγκεντρώσει όλο το απαραίτητο υλικό, τη στιγμή που οι βιβλιοθήκες και οι συλλογές δεν ήταν δημόσιες. Και είναι πολύ πιο σημαντικό το ότι απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά σε ταξίδια του σε άλλες πόλεις, εκτός από το ότι έμενε στην Αθήνα. Ο Κυμαίος αυτός ιστορικός δεν αναφέρεται ότι ανήκε σε κάποια ανώτερη κοινωνική τάξη και δεν φαίνεται ότι ήταν ιδιαίτερα ευκατάστατος ή ότι απέκτησε χρήματα από κάποια άλλη ενασχόλησή του, όπως ο Θεόπομπος –για παράδειγμα- που προσπορίστηκε κέρδη από τη ρητορική. Έγραψε την ιστορία του αξιοποιώντας κριτικά ξένα έργα. Αυτό όμως είχε ως αποτέλεσμα να παρουσιάζονται και ορισμένες αδυναμίες στην ιστορική αφήγηση λόγω της απουσίας επιτόπιας έρευνας και αυτοψίας³⁹.

Με βάση τα παραπάνω, το έργο του Εφόρου συντελεί σε σημαντική διαφοροποίηση του τρόπου με τον οποίο γράφεται η ιστορία η οποία παύει να είναι πια αποτέλεσμα έρευνας⁴⁰, βασισμένης σε εκτεταμένα ταξίδια (Ηρόδοτος), σε αυτοψία και σε προσωπική εμπειρία (Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφώντας, Φίλιστος

³⁷ 1951:1-39. Παραπέμπει στον Ξενοφώντα (*Ανάβ.* 7.5.14, *Απομν.* 4.2.1) και στον Πλάτωνα (*Φαιδ.* 97b, 98b, *Απολ.* 26d).

³⁸ Για τη μετάβαση σε έναν πολιτισμό του γραπτού λόγου βλ. και σ. 43.

³⁹ Ο Πολύβιος (12.25) θεωρεί λανθασμένο τον τρόπο με τον οποίο περιγράφονται από τον Έφορο οι μάχες στα Λεύκτρα και στη Μαντίνεια, επαινεί όμως την περιγραφή των ναυμαχιών.

⁴⁰ Βλ. Gould (1989: 9-11).

και οι υπόλοιποι ιστοριογράφοι του αιώνα αυτού). Η *Παγκόσμια Ιστορία* του δεν αποτελεί απλώς νέα υποδιαίρεση της ιστοριογραφίας του αιώνα αυτού. Δημιουργεί ταυτόχρονα νέα αντίληψη για τη σύνθεση ενός ιστορικού έργου, που βασίζεται αποκλειστικά σχεδόν σε γραπτές πηγές και στην αξιοποίηση των εμπειριών και της έρευνας άλλων.

6.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας

Είναι πρόδηλο ότι η απόφαση του Εφόρου να συγγράψει *Παγκόσμια Ιστορία*, που ξεκινούσε από την κάθοδο των Ηρακλειδών κι έφτανε μέχρι τις ημέρες του, και κάλυπτε όλη την έκταση της Μεσογείου στην οποία είχε εξαπλωθεί ο Ελληνισμός, καθιστούσε εκ των πραγμάτων δύσκολη την αυτοψία για μεγάλο τμήμα του έργου του. Ο Έφορος θεωρεί σημαντική για την ιστορική συγγραφή την αυτοψία, όπως άλλωστε φαίνεται και από το παρακάτω απόσπασμα το οποίο προέρχεται από τον Πολύβιο (12.27.7, *FGrHist* 70 F 110):

ὁ μὲν γὰρ Ἐφορός φησιν, εἰ δυνατὸν ἦν αὐτοὺς (sc. τοὺς τὰς συντάξεις πραγματευομένους) παρῆναι πᾶσι τοῖς πράγμασι, ταύτην ἂν διαφέρειν πολὺ τῶν ἐμπειριῶν.

Εδώ αποδίδει με δικά του λόγια και δέχεται τη θέση του Θουκυδίδη (1.22) για την αξία της αυτοψίας, κι ας μην μπορεί να την ακολουθήσει. Θα ήταν δηλαδή προτιμότερο να μπορούσε ο ιστοριογράφος να έχει ιδεί με τα μάτια του αυτά που περιγράφει, όμως αυτό είναι αδύνατο, όταν κανείς γράφει έργο τέτοιας έκτασης, όπως αυτό του Εφόρου. Αυτός αιτιολογεί ουσιαστικά τη διαφοροποίησή του από τους προηγούμενους ιστορικούς. Μόνο όσοι γράφουν σύγχρονη ιστορία μπορούν να εφαρμόσουν μια τέτοια αρχή. Ίσως να υπονοεί ότι προσπάθησε κατά τη συγκέντρωση των πηγών να αξιοποιήσει περισσότερο τους ιστορικούς που είχαν άμεση εμπειρία με τα γεγονότα που έγραφαν⁴¹. Όμως ακόμη κι εδώ βλέπουμε ότι είναι επιλεκτικός⁴². Από την άλλη, διαπιστώνουμε ότι, ακόμα και στις περιπτώσεις που ο ίδιος θα μπορούσε να κάνει προσωπική έρευνα και να αξιοποιήσει ακόμη και ζώντες μάρτυρες, προτιμά να χρησιμοποιήσει τα κείμενα άλλων ιστορικών. Ο Πολύβιος (12.25, *FGrHist* 70 T 20) κρίνοντας τις περιγραφές των μαχών στα Λεύκτρα και στη Μαντίνεια, τον χαρακτηρίζει *γελοῖον, ἄπειρον καὶ ἀόρατον τῶν τοιούτων*, πράγμα που σημαίνει ότι δεν έγραψε τίποτε από αυτοψία και ότι δεν είχε στρατιωτική εμπειρία. Ο Διόδωρος επίσης (1.37.4, *FGrHist* 70 F 65e), κρίνοντας τις ερμηνείες του

⁴¹ Αποψη που υποστηρίζει και ο Schepens (1977:112).

⁴² Δεν πρέπει να παραβλέπουμε ότι ο Ξενοφών δεν αποτελεί τη μόνη πηγή του, ακόμη και για την ιστορία των Μυρίων.

Εφόρου για τη γεωγραφική διαμόρφωση της Αιγύπτου διαπιστώνει ότι ο Έφορος δεν έχει δει την Αίγυπτο ούτε και πήρε προσεκτικές πληροφορίες από αυτούς που τη γνώριζαν. Ενδεχομένως αυτά να οφείλονται στην τεράστια χρονική και γεωγραφική έκταση που κάλυπτε το έργο του, ίσως όμως και στο ότι στόχος του Εφόρου να ήταν να δώσει ένα πλήρες, κατά τη γνώμη του, κείμενο για το παρελθόν. Αυτός μπορεί να είναι ένας λόγος που ο Φώτιος⁴³ κατηγορεί αυτόν και τον Θεόπομπο ότι *αὐτοῦ δὲ τοῦ γράφειν μόνον ἐπεμελήθησαν* (η κρίση ενδεχομένως αφορά την απουσία της λογοτεχνικότητας συγκριτικά με το έργο προγενέστερων ιστορικών).

⁴³ *FGrHist* 70 T 22.

6.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας

Λίγα μπορούμε να πούμε επίσης και για τον Έφορο στον οποίο οι παρεμβάσεις σε πρώτο πρόσωπο ίσως να ήταν περισσότερες από ό, τι στους προηγούμενους ιστορικούς. Έγραψε τριάντα βιβλία *Παγκόσμιας Ιστορίας*, τοποθετώντας προοίμιο στην αρχή εκάστου, όπου χρησιμοποίησε ενδεχομένως περισσότερο το πρώτο πρόσωπο. Όταν δηλώνει⁴⁴ στο εισαγωγικό προοίμιο την αντίθεσή του προς τη μουσική την οποία αντιμετωπίζει ως μέσο εξαπάτησης, είναι πιθανόν να το κάνει στο πλαίσιο μιας ευρύτερης επιχειρηματολογίας για την προσέγγιση της αλήθειας μέσω της ιστορίας και όχι μέσω της ποίησης⁴⁵. Τα αποσπάσματα *FGrHist* 70, F 9, 10, 111 αποκαλύπτουν την κοπιώδη αναζήτηση από τον Έφορο της ακρίβειας και της αλήθειας. Δίνει διαφορετικά αίτια για το ξέσπασμα του Πελοποννησιακού πολέμου από τον Θουκυδίδη και δεν δισταζει να αναφερθεί στις κατηγορίες που υπήρχαν κατά του Περικλή⁴⁶. Με τον τρόπο αυτό ενισχύει την εικόνα του ως ιστορικού ο οποίος αποκαλύπτει τα πάντα, δεν μεροληπτεί και είναι αντικειμενικός απέναντι στις μεγάλες ιστορικές μορφές.

⁴⁴ *FGrHist* 70 F 8.

⁴⁵ Θυμίζοντας έτσι την άποψη του Θουκυδίδη για την ποίηση (2.41.4). Παρόμοια είναι και η γνώμη των ρητόρων γι' αυτήν. Για την αντίθεση ανάμεσα στην ποίηση και στον πεζό λόγο και την τάση του ποιητικού λόγου να υπερβάλλει βλ. Ισοκράτη (*Εναγ.* 9-11, 72, *Παναθ.* 35-36).

⁴⁶ βλ. σσ. 217 κ.ε.

6.2. Η αφηγηματική τεχνική

Η συγγραφή *Παγκόσμιας Ιστορίας*, που καλύπτει τεράστια έκταση τόσο στον χρόνο όσο και στον χώρο, απαιτούσε ένα διαφορετικό τρόπο οργάνωσης του υλικού. Ο Έφορος δεν ιστορούσε τον πόλεμο μεταξύ των Ελλήνων και των βαρβάρων ή τον πόλεμο μεταξύ των Αθηναίων και των Λακεδαιμονίων. Ιστορούσε γεγονότα που εκτείνονταν σε μια χρονική περίοδο πέραν των 700 ετών και διαδραματίζονταν σε όλα τα μέρη του τότε γνωστού κόσμου. Η χρονολογική εξιστόρηση των γεγονότων, που προέκρινε ως την πιο κατάλληλη ο Θουκυδίδης για το ιστορικό του έργο, δεν μπορούσε να βρει εφαρμογή σε τόσο εκτεταμένο έργο. Γι' αυτό και ο Έφορος χρησιμοποίησε διαφορετική μέθοδο στην οργάνωση του υλικού του.

Σύμφωνα μάλιστα με το απόσπασμα 5.1.4 του Διοδώρου «Έφορος δὲ τὰς κοινὰς πράξεις ἀναγράφων οὐ μόνον κατὰ τὴν λέξιν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν οἰκονομίαν ἐπιτέτευχε· τῶν γὰρ βίβλων ἑκάστην πεποίηκε περιέχειν κατὰ γένος τὰς πράξεις. διόπερ καὶ ἡμεῖς τοῦτο τὸ γένος τοῦ χειρισμοῦ προκρίναντες κατὰ τὸ δυνατόν ἀντεχόμεθα ταύτης τῆς προαιρέσεως. καὶ ταύτην τὴν βίβλον ἐπιγράφοντες Νησιωτικὴν κτλ.»⁴⁷, ο Έφορος έγραψε στο κάθε βιβλίο του κατὰ γένος τὰς πράξεις. Ο όρος κατὰ γένος δεν βρίσκει σύμφωνους όλους τους μελετητές ως προς την ερμηνεία που πρέπει να του δοθεί. Κατά τον Barber⁴⁸, ο ιστοριογράφος πραγματευόταν κάθε φορά ένα θέμα και μετά την ολοκλήρωσή του περνούσε στο επόμενο⁴⁹. Ο Stylianos⁵⁰ εξάλλου συμφωνεί με την άποψη αυτή, προσθέτει όμως ότι η γεωγραφική διαίρεση έπαιξε κεντρικό ρόλο σε αυτή την κατὰ γένος διευθέτηση του υλικού, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα *Ελληνικά* ή τα *Περσικά* στο έργο του Εφόρου αποτελούσαν ξεχωριστά βιβλία. Άλλωστε ο Διόδωρος στη *Νησιωτική*⁵¹ του συμπεριέλαβε γεγονότα της Γαλλίας και της Ισπανίας, ενώ αποσπάσματα από το 11^ο βιβλίο του Εφόρου⁵² δείχνουν ότι μπορούσαν να συμπεριληφθούν στο ίδιο βιβλίο και αναφορές που δεν είχαν σχέση

⁴⁷ *FGrHist* 70 T 11.

⁴⁸ 1935: 17.

⁴⁹ Παρόμοια άποψη εκφράστηκε και από τον Scheiner J.H.: «Anti-Thukydidean Studies in the Pentekontaetia», *SO* 51 (1976), 19-63.

⁵⁰ 1998:86-87.

⁵¹ Βλ. το κείμενο πιο πάνω.

⁵² *FGrHist* 70 F 64, 65, 191.

μόνο με την ελληνική ιστορία. Συγκεκριμένα μάλιστα ο Stylianos υποστηρίζει ότι διηγήσεις, που σχετίζονταν με την Ελληνική, την Περσική, τη Σικελική⁵³ και (αργότερα) τη Μακεδονική ιστορία, μπορούσαν να βρίσκονται η μία κοντά στην άλλη με κοινό στοιχείο τη σύγχρονη εξέλιξη των γεγονότων⁵⁴, υπονοώντας ότι ο Έφορος κατέβαλλε προσπάθεια να συνδέσει μεταξύ τους τα όσα είχαν συμβεί.

Εξάλλου ο Fornara⁵⁵ συνδυάζοντας τις προηγούμενες απόψεις διατείνεται ότι ο Έφορος αφιέρωνε ένα ή περισσότερα βιβλία σε ένα κοινό θέμα⁵⁶ ή σε μία γεωγραφική περιοχή. Περαιτέρω, ο Drews⁵⁷, πιο πειστικά κατά την άποψή μας, πιστεύει ότι η γεωγραφική ενότητα αποτελούσε το ενωτικό στοιχείο του κάθε βιβλίου⁵⁸, το οποίο πραγματευόταν γεγονότα αποκλειστικά και μόνο μιας τοπικής περιοχής (γένος) του τότε κόσμου (Ελλάδα, Δύση, Ανατολή, Μακεδονία). Εξαίρεση αποτελούν οι περιπτώσεις που αυτά διαδραματίστηκαν σε περισσότερες της μίας περιοχές (π.χ. η εκστρατεία του Ξέρξη κατά της Ελλάδας). Έτσι φαίνεται να αντιλαμβάνεται τον όρο και ο Διόδωρος: στο απόσπασμα, που παραθέσαμε παραπάνω, τονίζει ότι θα ακολουθήσει την κατά γένος γραφή και το επόμενο βιβλίο του το ονομάζει *Νησιωτική*. Ο Διόδωρος επίσης (11.20.1) μετά την περιγραφή της μάχης των Θερμοπυλών δηλώνει *ἡμεῖς δὲ ἀρκούντως διεληλυθότες περὶ τῶν κατὰ τὴν Εὐρώπην πραχθέντων, μεταβιβάζομεν τὴν διήγησιν ἐπὶ τὰς ἕτερογενεῖς πράξεις. Καρχηδόνιοι...*, καθώς αρχίζει τη διήγηση της εκστρατείας στην Ιμέρα. Για τον Διόδωρο τα γεγονότα στη Σικελία αποτελούσαν διαφορετικό

⁵³ Σύμφωνα με τον Marincola (2007b) ο Έφορος ήταν ο πρώτος που σύνδεσε την ιστορία της Σικελίας με την ελληνική σε μια οργανική ενότητα. Αναφορές βέβαια στην ιστορία της Σικελίας υπάρχουν και στον Ηρόδοτο (7.153-167) και στον Θουκυδίδη [η *Αρχαιολογία* της Σικελίας (6.1-6) και φυσικά η Σικελική εκστρατεία].

⁵⁴ Κάνει μάλιστα αναφορά και στη γνωστή φράση του Εφόρου που διέσωσε ο Στράβων «κατὰ δὲ τὸν αὐτὸν καιρὸν Κυμαῖοι τὰς ἡσυχίας ἤγον» (*FGrHist* 70 F 236), για να δείξει τον τρόπο με τον οποίο γινόταν η μετάβαση από τη μια γεωγραφική περιοχή στην άλλη. Η συγκεκριμένη φράση όμως απαντά μόνο μία φορά στα σωζόμενα αποσπάσματα του Εφόρου και άλλη μία στο έργο του Διόδωρου (17.23.5). Συνεπώς, η άποψη του Στυλιανού δεν φαίνεται να έχει ισχυρά ερείσματα.

⁵⁵ 1983:43.

⁵⁶ Για την πραγμάτευση και την ολοκλήρωση ενός θέματος στο κάθε βιβλίο βλ. και Tully (2014). Ο Parmeggianni (2011:82-164) υποστηρίζει ότι η φράση *κατὰ γένος* δηλώνει τη συνοχή κάθε βιβλίου, το οποίο είχε θεματική ενότητα χωρίς παρεκβάσεις και το οποίο χαρακτηριζόταν από αρμονία μεταξύ του θέματος, που δηλώνονταν στο προοίμιο, και της αφήγησης που ακολουθούσε.

⁵⁷ «Ephorus and History written *κατὰ γένος*», *AJPhil* 84 (1963), 244-255 και «Revisited Ephorus' *κατὰ γένος* History», *Hermes* 104 (1976), 497-8.

⁵⁸ Παρόμοια είναι η ερμηνεία που δίνει και ο Marincola (2007b:171-179).

γένος από εκείνα της μητροπολιτικής Ελλάδας⁵⁹. Ο Διόδωρος συνεπώς ακολούθησε αυτή τη γεωγραφική διαίρεση του Εφόρου και στον τρόπο με τον οποίο ο ίδιος οργάνωσε το δικό του υλικό. Η ολοκλήρωση μιας τέτοιας αφηγηματικής ενότητας στο έργο του Διοδώρου γίνεται με φράσεις όπως *τὰ μὲν κατὰ τὴν (Ἑλλάδα, Ἀσίαν, Αἴγυπτον, Σικελίαν) ἐν τοιούτοις ἦν*. Σε όλο το έργο του έχουμε εικοσιπέντε χρήσεις της συγκεκριμένης σύνταξης, από τις οποίες οι δεκατέσσερις⁶⁰ υπάρχουν στο ενδέκατο μέχρι το δέκατο πέμπτο βιβλίο, σε εκείνα δηλ. που θεωρείται ότι στηρίζονται κατεξοχήν στον Έφορο. Ενδεχομένως μπορούμε να συναγάγουμε ότι αυτός ήταν και ο τρόπος με τον οποίο ο Έφορος οργάνωσε το υλικό του.

Η απόφαση του Εφόρου να γράψει *κατά γένος* τον οδήγησε σε μία από τις πιο σημαντικές του καινοτομίες: να είναι ο πρώτος που χώρισε το έργο του σε βιβλία⁶¹. Εφόσον κάθε βιβλίο είχε θεματική ενότητα, ήταν εύκολο να διακριθεί από τα υπόλοιπα. Ίσως προς την κατεύθυνση αυτή να βοήθησε και ο τρόπος με τον οποίο ο Έφορος «δημοσίευσε» το έργο του: πρέπει να προχωρούσε σταδιακά⁶² στην «έκδοση» των επιμέρους βιβλίων πριν από την ολοκλήρωσή του. Ίσως η επιρροή του Ηροδότου να είναι στο σημείο αυτό σημαντική: αν και δεν χώριζε το έργο του σε βιβλία, ήταν σαφής η διάκριση σε επιμέρους ενότητες⁶³ (π.χ. *ὁ περὶ Αἰγυπτίων λόγος*). Έδινε ο Έφορος σε κάθε βιβλίο του και ένα τίτλο; Ο Στράβων (7.3.9, *FGrHist* 70 F 42) αναφέρει ότι: *Έφορος δ' ἐν τῇ τετάρτῃ μὲν τῆς ἱστορίας, Εὐρώπῃ δ' ἐπιγραφομένη βίβλῳ, περιοδεύσας τὴν Εὐρώπῃν ...* Επίσης ο Διόδωρος (5.1.4), εφαρμόζοντας την πρακτική του Εφόρου, ονομάζει *Νησιωτική* το βιβλίο που είδαμε παραπάνω. Αν και δεν μπορούμε να είμαστε απόλυτα βέβαιοι αν ο Έφορος έδωσε ή όχι τίτλο σε κάθε βιβλίο του, δεν είναι παράλογο εντούτοις να υποθέτουμε ότι ο Διόδωρος και ο Στράβων, γράφοντας μερικούς αιώνες αργότερα, να

⁵⁹ Και στα *Φιλιππικά* του Θεοπόμπου τρία βιβλία ήταν αφιερωμένα στη Σικελική Ιστορία.

⁶⁰ 11.19.6, 11.71.6, 11.73.3, 11.87.6, 11.90.3, 12.9.1, 12.54.7, 15.5.5, 15.11.2, 15.61.5.

⁶¹ Η σύγχυση, που υπήρχε στην αρχαιότητα αναφορικά με τον αριθμό των Ιστοριών του Θουκυδίδη, οφείλεται στο ότι ο ίδιος δεν προέβη σε μια τέτοια διάρθρωση. Ο Μαρκελλίνος (*Θουκυδίδης* 58) γράφει ότι κάποιοι διαιρούσαν το έργο του Θουκυδίδη σε 13 βιβλία, *ἄλλοι δὲ ἄλλως*, ενώ ο Διόδωρος (12.37.2, 13.42.5) δίνει την πληροφορία ότι το θουκυδίδειο έργο διαιρούνταν σε εννέα βιβλία.

⁶² Πρόκειται για άποψη του Schepens (1977:115).

⁶³ Ανάλογη διάκριση σε νοηματικές ενότητες μπορούμε να επισημάνουμε και στην *Ιλιάδα* του Ομήρου. Στην αρχαιότητα γίνονταν παραπομπές σε ενότητες της *Ιλιάδας* με τον τρόπο του Θουκυδίδη (1.10.4). Βλ. και Lesky (1998:55).

χρησιμοποίησαν τίτλους και φράσεις που δεν προέρχονται από αυτόν, αλλά από το έργο σχολιαστών της εποχής τους ή προηγούμενων χρόνων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της πρακτικής μπορούμε να βρούμε στον Διόδωρο (12.38, *FGrHist* 70 F 196) ο οποίος, γράφοντας για τον πόλεμο Αθηναίων και Λακεδαιμονίων, αναφέρεται σ' αυτόν με τη φράση: ὁ κληθεὶς Πελοποννησιακός. Σε κείμενα όμως του 5^{ου} και 4^{ου} αιώνα π.Χ. δεν απαντά τέτοιος χαρακτηρισμός για τον πόλεμο μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης.

Λογικό επακόλουθο του νέου τρόπου οργάνωσης του υλικού είναι και το ότι ο Έφορος προσθέτει σε κάθε βιβλίο του προοίμιο⁶⁴. Ο Διόδωρος επισημαίνει με ευκρίνεια (16.76.5, *FGrHist* 70 T 10):

τῶν δὲ συγγραφέων Ἔφορος μὲν ὁ Κυμαῖος τὴν ἱστορίαν ἐνθάδε κατέστροφεν εἰς τὴν Περίνθου πολιορκίαν· περιείληφε δὲ τῆ γραφῆ ἡράξεις τὰς τε τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων ἀρξάμενος ἀπὸ τῆς τῶν Ἡρακλειδῶν καθόδου· χρόνον δὲ περιέλαβε σχεδὸν ἑπτῶν ἑπτακοσίων καὶ πεντήκοντα, καὶ βίβλους γέγραφε τριάκοντα, προοίμιον ἑκάστη προθεῖς.

Ο Έφορος κατά συνέπεια είναι ο πρώτος ιστορικός που θεωρεί το προοίμιο αναπόσπαστο στοιχείο της ιστορικής γραφής. Προφανώς, η εκτεταμένη χρήση του σχετίζεται με την ανάλογη χρήση του στη ρητορική⁶⁵. Ίσως ο Έφορος να είναι ο

⁶⁴ Ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης, ως γνωστόν, προσθέτουν προοίμιο στην αρχή του έργου τους. Σύμφωνα με τον Hornblower (1991:59) το προοίμιο του Θουκυδίδα (1.22.1) στο οποίο εκτίθεται η μεθοδολογία και εξηγείται ο τρόπος εύρεσης της αλήθειας, δεν αντιστοιχίζονται προς το προοίμιο κανενός συγγραφέα της αρχαιότητας. Ο Θουκυδίδης βέβαια προσθέτει και δεύτερο προοίμιο (5.26), προκειμένου -σύμφωνα με τον Rawlings (1981: 5, 40)- να μας ενημερώσει ότι ένα μέρος της ιστορίας του ολοκληρώθηκε και ότι πρόκειται να ξεκινήσει άλλο. Δεύτερο προοίμιο φαίνεται να υπάρχει και στον Ηρόδοτο (7.20-21), όταν εξαιρείται η μοναδικότητα της εκστρατείας του Ξέρξη. Ο Ηρόδοτος όμως και ο Θουκυδίδης, καθώς δεν χώρισαν το έργο τους σε βιβλία, αρκέστηκαν ο πρώτος σε ένα μόνον προοίμιο και ο δεύτερος σε δύο. Έτσι ο Έφορος παρουσιάζεται και σε αυτόν τον τομέα καινοτόμος.

⁶⁵ Δεν πρέπει να μας διαφεύγει ότι ο Έφορος και ο Θεόπομπος στην αρχαιότητα θεωρούνταν μαθητές του Ισοκράτη. Επιπλέον, ο Kennedy (1963:53) επισημαίνει ότι ο Αντιφών και άλλοι ρήτορες είχαν κυκλοφορήσει συγκεντρωμένα προοίμια και επιλόγους, ότι το έργο του Δημοσθένη περιλαμβάνει συλλογή προοιμίων, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν σε πολιτικούς λόγους, και ότι ο Γοργίας και άλλοι σοφιστές διακίνησαν συλλογές «κοινών τόπων». Όσον αφορά τη χρήση του προοιμίου από τον Δημοσθένη, ενδιαφέρουσες είναι οι απόψεις που εκφράζει ο Usher (1999: 171-278).

πρώτος που χρησιμοποιεί εκτεταμένα μία τεχνική που προέρχεται από διαφορετικό λογοτεχνικό είδος. Η κατανομή της ύλης του έργου του *κατά γένος* και η διάκριση σε βιβλία τον υποχρέωναν στην αρχή κάθε βιβλίου να τονίζει το θέμα του, να το τοποθετεί στο συνολικό έργο του, να το κατατάσσει χρονολογικά και, πιθανότατα, να εξηγεί τους στόχους του, αλλά και τη μέθοδό του. Αποκαλύπτεται με τον τρόπο αυτό ότι ο ιστορικός ενδιαφέρεται να καταχωρίσει με οργανωμένο τρόπο το τεράστιο υλικό του. Αυτό βέβαια δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να είχε συμπεριλάβει στα προοίμιά του και προσωπικά σχόλια και κρίσεις ηθικολογικού χαρακτήρα, όπως βέβαια και να χρησιμοποιούσε το εκάστοτε προοίμιο για επίδειξη της ικανότητάς του στον χειρισμό του λόγου⁶⁶. Ο Parmeggianni⁶⁷ διαφωνεί με την άποψη αυτή, διότι εκτιμά ότι η χρήση των προοιμίων δεν εξυπηρετούσε ρητορικούς λόγους. Όμως το ότι υπήρχε στην αρχή τού κάθε βιβλίου του -εκτός από το προοίμιο- και σύνοψη των γεγονότων που θα εξιστορούνταν στη συνέχεια⁶⁸, δεν επιβεβαιώνεται από τα σωζόμενα αποσπάσματα. Τέτοια φαίνεται ότι είναι η πρακτική του Διοδώρου.

Στη συνέχεια, θα παρουσιάσουμε με τον τρόπο με τον οποίο ο Έφορος οργανώνει χρονολογικά την αφήγησή του. Γνωρίζουμε ότι κατά την εποχή του δεν υπήρχε ενιαίο χρονολογικό σύστημα στον ελληνικό χώρο και ότι τη μέθοδο του Θουκυδίδη δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να την εφαρμόσει στο δικό του έργο, διότι έγραφε έργο που εκτεινόταν σε χώρο μεγαλύτερο χρονικά και τοπικά και περιελάμβανε πληθώρα θεμάτων και γεγονότων τα οποία εξελίσσονταν ταυτόχρονα στο ίδιο μέρος, χωρίς να σχετίζονται μεταξύ τους. Για να είμαστε σαφείς, δεν γνωρίζουμε ακριβώς τον τρόπο με τον οποίο ο Έφορος χρονολόγησε τα γεγονότα, έχουμε όμως ενδείξεις για κάποιες από τις μεθόδους που ακολούθησε⁶⁹. Ενδέχεται να συσχέτιζε τα γεγονότα με γνωστές ιστορικές περιόδους, όπως π.χ. ήταν η βασιλεία του Κροίσου ή οι Περσικοί πόλεμοι, προκειμένου να βοηθήσει με αυτόν τον τρόπο τους αναγνώστες του να χρονολογήσουν τα γεγονότα που περιέγραφε. Όσα καταχωρίζονταν στο πρώιμο μέρος του έργου του, μέχρι και την αρχαϊκή εποχή, χρονολογούνταν με τη βοήθεια των γενεών: για τον Λυκούργο αναφέρει ότι έζησε

⁶⁶ Barber (1935:74).

⁶⁷ 2011:82-164.

⁶⁸ Andrewes (1985: 189-190).

⁶⁹ Δεν είναι απαραίτητο να ακολούθησε μόνο μία μέθοδο. Άλλωστε και ο Θουκυδίδης, πέρα από τον χωρισμό του χρόνου σε *θέρος* και *χειμώνα*, χρησιμοποίησε και επιπρόσθετα στοιχεία χρονολόγησης, όπως: επώνυμος άρχων, οι έφοροι της Σπάρτης, οι ιέρειες στον ναό της Ήρας στο Άργος. Για τη χρονική διάρθρωση της αφήγησης στον Θουκυδίδη βλ. Rood (2007b:131-146).

πέντε γενιές⁷⁰ αργότερα από τον Αλθαμένη, ότι όντας ένδέκατος ἀφ' Ἡρακλέους συνάντησε τον Όμηρο στη Χίο⁷¹. Αν δεχτούμε τη χρονική έκταση, που κατά τον Διόδωρο κάλυψε το έργο του Εφόρου⁷², τότε κάθε μια από τις γενιές αυτές πρέπει να κάλυπτε περίοδο 30 χρόνων. Δεν υπάρχουν στα σωζόμενα αποσπάσματά του αναφορές σε Ολυμπιάδες. Φαίνεται πως το σύστημα χρονολόγησης, που εφάρμοσε, δεν δυσκόλευε ιδιαίτερα τους αναγνώστες του. Οι υπάρχουσες μαρτυρίες⁷³ για το έργο του επισημαίνουν τις αδυναμίες του, όσον αφορά την ακρίβεια και την αξιοπιστία των περιγραφών του, χωρίς να κάνουν λόγο για ανεπάρκειά του σχετικά με την χρονολόγηση των γεγονότων.

⁷⁰ Τον τρόπο με τον οποίο ο Ηρόδοτος χρονολόγησε την απώτερη ιστορία της Αιγύπτου και αξιοποίησε τη γενιά ως μέσο χρονολόγησης βλ. Vannicelli (2001).

⁷¹ *FGrHist* 70 F 149. Ο Ηρόδοτος τοποθετεί τον Όμηρο και τον Ησίοδο τετρακόσια χρόνια πριν από την εποχή του (2.53.4).

⁷² *FGrHist* 70 T 10.

⁷³ *FGrHist* 70 T 14β, 16.

6.3. Ερμηνεύοντας το ιστορικό γίνεσθαι

6.3.1. Αιτιότητα

Για τον Έφορο οι ευνομούμενες πόλεις ευτυχούν. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιας πόλης είναι η Σπάρτη⁷⁴, χάρη στο πολίτευμα του Λυκούργου το οποίο επηρεάστηκε από το Κρητικό⁷⁵. Ισχύουν και εφαρμόζονται δίκαιοι νόμοι και στην πόλη των Λοκρών⁷⁶ λόγω της νομοθεσίας του Ζάλευκου, καθώς και σε κάποιο σκυθικό φύλο που κατά τον Έφορο ευνομείται⁷⁷. Η ευνομία βασίζεται, εκτός των άλλων, στη *σωφροσύνη*⁷⁸. Η ιδιότητα αυτή αναγράφεται στο σημείο στο οποίο επαινείται ο Ανάχαρσις⁷⁹ για *εὐτέλεια* και *σωφροσύνη*. Κατά παρόμοιο τρόπο επαινούνται και οι Σπαρτιάτες⁸⁰: *κατ' ἀρχὰς μὲν ἐσωφρόνουσιν ... σωφρόνως γὰρ καὶ λιτῶς ζῶσιν*. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει το ότι στα σωζόμενα αποσπάσματα παρατηρείται η σταδιακή αλλαγή του τρόπου ζωής, του ήθους και του πολιτεύματος των Σπαρτιατών. Δύο συνεχόμενα αποσπάσματα⁸¹ μνημονεύουν το ότι ο Λύσανδρος εισήγαγε στη Σπάρτη τα χρυσά νομίσματα και προσπάθησε να δωροδοκήσει το μαντείο, για να εξασφαλίσει ευνοϊκό χρησμό. Ο Δερκυλίδας⁸², στην κειμενική περιγραφή της αποστολής του από τη Σπάρτη στη Μ. Ασία το 399 π.Χ. χαρακτηρίζεται ως *πανοῦργος*, αποκαλείται λόγω της πονηρίας του Σίσυφος και τονίζεται με έμφαση το ότι σε καμία περίπτωση δεν ακολουθούσε⁸³ τον *λακωνικόν τρόπον*. Αναφέρονται⁸⁴ επίσης τα σχέδια του Λυσάνδρου για ανατροπή του λυκούργειου πολιτεύματος. Μπορούμε να υποθέσουμε πως υπονοείται η κυρίαρχη

⁷⁴ Παρόμοια ο Ηρόδοτος επισημαίνει (5.66) την ανάπτυξη της Αθήνας μετά την αποτίναξη της τυραννίδας. Την προτίμησή τους προς το πολίτευμα, που καθιέρωσε ο Λυκούργος, φανερώνουν με τα έργα τους ο Πλάτων και ο Ξενοφών (*Λακεδαιμονίων Πολιτεία*). Προφανώς, πίσω από τον θαυμασμό προς το πολίτευμα αυτό κρύβεται η κριτική και η αντιπαλότητα προς την κυρίαρχη τον 4^ο αιώνα αθηναϊκή δημοκρατία. Βλ. Ober (1999). Το ίδιο ίσχυε και τον 5^ο αι., όπως μπορούμε να δούμε στην *Ἀθηναίων Πολιτεία* του γερο-Ολιγαρχικού.

⁷⁵ *FGrHist* 70 F 33 και F 149.

⁷⁶ *FGrHist* 70 F 139.

⁷⁷ *FGrHist* 70 F 42.

⁷⁸ Για την εκάστοτε χρήση του όρου βλ.πρπ. σ. 105 υποσ. 67.

⁷⁹ *FGrHist* 70 F 42.

⁸⁰ *FGrHist* 70 F 118 και F 149.

⁸¹ *FGrHist* 70 F 205 και F 206.

⁸² *FGrHist* 70 F 71.

⁸³ Πβλ. τη συμπεριφορά του Πausανία μακριά από τη Σπάρτη (Θουκ. 1.132).

⁸⁴ *FGrHist* 70 F 207.

στον 4^ο αιώνα άποψη, ότι η πτώση της Σπάρτης οφειλόταν σε ηθικά αίτια⁸⁵. Οι Σπαρτιάτες σταδιακά άλλαξαν τη λιτή ζωή τους και το πολίτευμά τους και γι' αυτό κατέρρευσε η πόλη τους. Από τα σωζόμενα αποσπάσματα δεν φαίνεται καθόλου ότι έχει αναφερθεί άμεσα σε αυτό ο Έφορος, μπορούμε εντούτοις να πιθανολογήσουμε ότι μια τέτοια ερμηνεία υπήρχε στο έργο του. Δεν αποκλείεται βέβαια να αντιλήφθηκε την αδυναμία του πολιτικού και κοινωνικού συστήματος της Σπάρτης να προσαρμοστεί στα νέα δεδομένα που δημιουργούσε η διαχείριση μιας αυτοκρατορίας. Ο πλούτος και η ασυνήθιστη πολιτική δύναμη, που απέκτησε η πόλη μετά το τέλος του Πελοποννησιακού πολέμου, δοκίμασαν τα όρια του σπαρτιατικού πολιτεύματος.

Με εξαιρετικά ενδιαφέροντα τρόπο παραθέτει ο Έφορος τους λόγους που οδήγησαν στην έκρηξη του Πελοποννησιακού πολέμου (*FGrHist* 70, F 196, Διόδ. Σικ. 12.38-41):

ἐπὶ δὲ τούτων Ἀθηναίοις καὶ Λακεδαιμονίοις ἐνέστη πόλεμος ὁ κληθεὶς Πελοποννησιακός, μακρότατος τῶν ἱστορημένων πολέμων. ἀναγκαῖον δ' ἐστὶ καὶ τῆς ὑποκειμένης ἱστορίας οἰκεῖον προεκθέσθαι τὰς αἰτίας αὐτοῦ. Ἀθηναῖοι τῆς κατὰ θάλατταν ἡγεμονίας ἀντεχόμενοι τὰ ἐν Δήλῳ κοινῇ συνηγμένα χρήματα, τάλαντα σχεδὸν ὀκτακισχίλια, μετήνεγκαν εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ παρέδωκαν φυλάττειν Περικλεῖ. οὗτος δ' ἦν εὐγενεῖα καὶ δόξη καὶ λόγου δεινότητι πολὺ προέχων τῶν πολιτῶν. μετὰ δέ τινα χρόνον ἀνηλωκῶς ἀπ' αὐτῶν ἰδίᾳ πλῆθος ἰκανὸν χρημάτων καὶ λόγον ἀπαιτούμενος εἰς ἀρρωστίαν ἐνέπεσεν, οὐ δυνάμενος τῶν πεπιστευμένων ἀποδοῦναι τὸν ἀπολογισμὸν. ἀδημονοῦντος δ' αὐτοῦ περὶ τούτων, Ἀλκιβιάδης ὁ ἀδελφιδοῦς, ὀρφανὸς ὢν, τρεφόμενος παρ' αὐτῶ, παῖς ὢν τὴν ἡλικίαν, ἀφορμὴν αὐτῷ παρέσχετο τῆς περὶ τῶν χρημάτων ἀπολογίας. θεωρῶν γὰρ τὸν θεῖον λυπούμενον ἐπηρώτησε τὴν αἰτίαν τῆς λύπης. τοῦ δὲ

⁸⁵ Παρόμοια άποψη διατυπώνει ο Ξενοφών στα *Ελληνικά* (5.4.1 και 6.4.2) του και ο Ισοκράτης (*Αρεοπαγτικός*, 6-7).

Περικλέους εἰπόντος, ὅτι τὴν περὶ τῶν χρημάτων ἀπολογίαν αἰτούμενος ζητῶ πῶς ἂν δυναίμην ἀποδοῦναι τὸν περὶ τούτων λόγον τοῖς πολίταις, ὁ Ἀλκιβιάδης ἔφησε δεῖν αὐτὸν ζητεῖν μὴ πῶς ἀποδῶ τὸν λόγον, ἀλλὰ πῶς μὴ ἀποδῶ. διόπερ Περικλῆς ἀποδεξάμενος τὴν τοῦ παιδὸς ἀπόφασιν ἐζήτει, δι' οὗ τρόπου τοὺς Ἀθηναίους δύναιτ' ἂν ἐμβαλεῖν εἰς μέγαν πόλεμον: οὕτω γὰρ μάλιστα ὑπελάμβανε διὰ τὴν ταραχὴν καὶ τοὺς τῆς πόλεως περισπασμοὺς καὶ φόβους ἐκφεύξεσθαι τὸν ἀκριβῆ λόγον τῶν χρημάτων. πρὸς δὲ ταύτην τὴν ἀφορμὴν συνέβαινε αὐτῷ καὶ ταυτόματον διὰ τοιαύτας αἰτίας.

τὸ τῆς Ἀθηνᾶς ἄγαλμα Φειδίας μὲν κατεσκεύαζε, Περικλῆς δὲ ὁ Ξανθίππου καθεσταμένος ἦν ἐπιμελητής. τῶν δὲ συνεργασαμένων τῷ Φειδίᾳ τινὲς διενεχθέντες ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν τοῦ Περικλέους ἐκάθισαν ἐπὶ τῶν τῶν θεῶν βωμῶν: διὰ δὲ τὸ παράδοξον προσκαλούμενοι ἔφασαν πολλὰ τῶν ἱερῶν χρημάτων ἔχοντα Φειδίαν δεῖξειν, ἐπισταμένου καὶ συνεργούντος τοῦ ἐπιμελητοῦ Περικλέους. διόπερ ἐκκλησίας συνελθούσης περὶ τούτων, οἱ μὲν ἐχθροὶ τοῦ Περικλέους ἔπεισαν τὸν δῆμον συλλαβεῖν τὸν Φειδίαν, καὶ αὐτοῦ τοῦ Περικλέους κατηγοροῦν ἱεροσυλίαν. πρὸς δὲ τούτοις Ἀναξαγόραν τὸν σοφιστὴν, διδάσκαλον ὄντα Περικλέους, ὡς ἀσεβοῦντα εἰς τοὺς θεοὺς ἐσυκοφάντουν: συνέπλεκον δ' ἐν ταῖς κατηγορίαις καὶ διαβολαῖς τὸν Περικλέα, διὰ τὸν φθόνον σπεύδοντες διαβαλεῖν τὴν τάνδρῶς ὑπεροχὴν τε καὶ δόξαν. ὁ δὲ Περικλῆς, εἰδὼς τὸν δῆμον ἐν μὲν τοῖς πολεμικοῖς ἔργοις θαυμάζοντα τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας διὰ τὰς κατεπειγούσας χρείας, κατὰ δὲ τὴν εἰρήνην τοὺς αὐτοὺς συκοφαντοῦντα διὰ τὴν σχολὴν καὶ φθόνον, ἔκρινε συμφέρειν αὐτῷ τὴν πόλιν ἐμβαλεῖν εἰς μέγαν πόλεμον, ὅπως χρείαν ἔχουσα τῆς Περικλέους ἀρετῆς καὶ στρατηγίας μὴ προσδέχηται τὰς κατ'

αὐτοῦ διαβολάς, μηδ' ἔχη σχολὴν καὶ χρόνον ἐξετάζειν ἀκριβῶς τὸν περὶ τῶν χρημάτων λόγον. ὄντος δὲ ψηφίσματος παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις Μεγαρέας εἴργεσθαι τῆς τε ἀγορᾶς καὶ τῶν λιμένων, οἱ Μεγαρεῖς κατέφυγον ἐπὶ τοὺς Σπαρτιάτας. οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι πεισθέντες τοῖς Μεγαρεῦσιν ἀπέστειλαν πρέσβεις ἐκ τοῦ προφανεστάτου ἀπὸ τῆς τοῦ κοινοῦ συνεδρίου γνώμης προστάπτοντες τοῖς Ἀθηναίοις ἀνελεῖν τὸ κατὰ τῶν Μεγαρέων ψήφισμα, μὴ πειθομένων δὲ αὐτῶν ἀπειλοῦντες πολεμήσειν αὐτοῖς μετὰ τῶν συμμάχων. συναχθείσης οὖν περὶ τούτων ἐκκλησίας, ὁ Περικλῆς, δεινότητι λόγου πολὺ διαφέρων ἀπάντων τῶν πολιτῶν, ἔπεισε τοὺς Ἀθηναίους μὴ ἀναιρεῖν τὸ ψήφισμα, λέγων ἀρχὴν δουλείας εἶναι τὸ πείθεσθαι παρὰ τὸ συμφέρον τοῖς Λακεδαιμονίων προστάγμασι. συνεβούλευεν οὖν τὰ ἀπὸ τῆς χώρας κατακομίζειν εἰς τὴν πόλιν καὶ θαλαττοκρατοῦντας διαπολεμεῖν τοῖς Σπαρτιάταις.

περὶ δὲ τοῦ πολέμου πεφροντισμένως ἀπολογισάμενος ἐξηριθμήσατο μὲν τὸ πλῆθος τῶν συμμάχων τῇ πόλει καὶ τὴν ὑπεροχὴν τῆς ναυτικῆς δυνάμεως, πρὸς δὲ τούτοις τὸ πλῆθος τῶν μετακεκομισμένων ἐκ Δήλου χρημάτων εἰς τὰς Ἀθήνας, ἃ συνέβαιναν ἐκ τῶν φόρων ταῖς πόλεσι κοινῇ συνηθροῖσθαι κοινῶν δ' ὄντων τῶν μυρίων ταλάντων ἀπανήλωτο πρὸς τὴν κατασκευὴν τῶν προπυλαίων καὶ τὴν Ποτιδαίας πολιορκίαν τετρακισχίλια τάλαντα: καὶ καθ' ἕκαστον ἐνιαυτὸν ἐκ τοῦ φόρου τῶν συμμάχων ἀνεφέρετο τάλαντα τετρακόσια ἐξήκοντα. χωρὶς δὲ τούτων τὰ τε πομπεῖα καὶ τὰ Μηδικὰ σκῦλα πεντακοσίων ἄξια ταλάντων ἀπεφήνατο, ἔν τε τοῖς ἱεροῖς ἀπεδείκνυεν ἀναθημάτων τε πλῆθος καὶ τὸ τῆς Ἀθηνᾶς ἄγαλμα ἔχειν χρυσοῦ πεντήκοντα τάλαντα, ὡς περιαιρετῆς οὔσης τῆς περὶ τὸν κόσμον κατασκευῆς: καὶ ταῦτα, ἀναγκαῖα εἰ καταλάβοι χρεῖα, χρησαμένους παρὰ τῶν

θεῶν πάλιν ἀποκαταστήσειν ἐν εἰρήνῃ: τοὺς τε τῶν πολιτῶν βίους διὰ τὴν πολυχρόνιον εἰρήνην πολλὴν ἐπίδοσιν εἰληφέναι πρὸς εὐδαιμονίαν. χωρὶς δὲ τῶν χρημάτων τούτων στρατιώτας ἀπεδείκνυεν ὑπάρχειν τῇ πόλει χωρὶς συμμάχων καὶ τῶν ἐν τοῖς φρουρίοις ὄντων ὀπλίτας μὲν μυρίους καὶ δισχιλίους, τοὺς δ' ἐν τοῖς φρουρίοις ὄντας καὶ τοὺς μετοίκους ὑπάρχειν πλείους τῶν μυρίων ἑπτακισχιλίων, τριῆρεις τε τὰς παρούσας τριακοσίας. τοὺς δὲ Λακεδαιμονίους χρημάτων τε σπανίζειν ἀπεδείκνυε καὶ ταῖς ναυτικαῖς δυνάμεσι πολὺ λείπεσθαι τῶν Ἀθηναίων. ταῦτα διελθὼν καὶ παρορμήσας τοὺς πολίτας εἰς τὸν πόλεμον, ἔπεισε τὸν δῆμον μὴ προσέχειν τοῖς Λακεδαιμονίοις. ταῦτα δὲ ῥαδίως συνετέλεσε διὰ τὴν δεινότητα τοῦ λόγου, δι' ἣν αἰτίαν ὠνομάσθη Ὀλύμπιος. μέμνηται δὲ τούτων καὶ Ἀριστοφάνης ὁ τῆς ἀρχαίας κωμωδίας ποιητής, γεγονὼς κατὰ τὴν τοῦ Περικλέους ἡλικίαν, ἐν τοῖσδε τοῖς τετραμέτροις,

“ ὦ λιπερνήτες γεωργοί, τὰ μὰ τις ξυνιέτω
 ῥήματ', εἰ βούλεσθ' ἀκοῦσαι τήνδ' ὅπως ἀπώλετο.
 πρῶτα μὲν γὰρ αὐτῆς ἦρχε Φειδίας πράξας κακῶς,
 εἶτα Περικλῆς φοβηθεὶς μὴ μετάσχη τῆς τύχης,
 ἐμβαλὼν σπινθῆρα μικρὸν Μεγαρικοῦ ψηφίσματος
 ἐξεφύσησεν τοσοῦτον πόλεμον ὥστε τῷ καπνῷ
 πάντας Ἑλληνας δακρῦσαι, τοὺς τ' ἐκεῖ τοὺς τ' ἐνθάδε:

“ Ἀριστοφ. Εἰρήνη 603 κ.ε. καὶ πάλιν ἐν ἄλλοις

“ Περικλέης οὐλύμπιος

ἦστραπτεν, ἐβρόντα, συνεκύκα τὴν Ἑλλάδα.

“ Ἀριστοφ. Ἀχαρνῆς 531-532

Εὐπολις δ' ὁ ποιητής“ Πειθῶ τις ἐπεκάθιζεν ἐπὶ τοῖς χεῖλεσιν:

οὕτως ἐκήλει καὶ μόνος τῶν ῥητόρων

τὸ κέντρον ἐγκατέλειπε τοῖς ἀκροωμένοις.

“Εὐπολις F. 94”

αἰτίαι μὲν οὖν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου τοιαῦταί τινες
υπήρξαν, ὡς Ἐφορος ἀνέγραψε.

Αναζητώντας ο Ἐφορος τα αίτια του Πελοποννησιακού πολέμου⁸⁶ φαίνεται να διαφοροποιείται από τον Θουκυδίδη. Δεν αναφέρεται στην Ποτειδαία και στην Κέρκυρα ως (*ἐς τὸ φανερόν*) αιτίες του πολέμου. Δεν αποδέχεται ότι ο πόλεμος υπήρξε αναπόφευκτος και διαφοροποιείται από την *ἀληθεστάτην πρόφασιν* του Θουκυδίδη. Το κείμενο μνημονεύει την προσπάθεια του Περικλή -καθ’ υπόδειξη του Αλκιβιάδη- να αποσπάσει την προσοχή των Αθηναίων από τις κατηγορίες εναντίον του Φειδία και να αποφύγει τον έλεγχο της δικής του οικονομικής διαχείρισης. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Ἐφορος απορρίπτει τις αιτίες που προβάλλονται από τον Θουκυδίδη. Προφανώς γνώριζε ότι οι παραπάνω δεν ήταν οι μοναδικές: δεν είναι δυνατόν, για παράδειγμα, να μην είχε υπόψη του τη γνώμη της τότε αθηναϊκής κοινωνίας (τη διαμορφωμένη πιθανότατα μετά το τέλος του πολέμου), ότι ο Περικλής ήταν ο κύριος υπεύθυνος γι’ αυτόν. Τη γενικευμένη αυτή αντίληψη φαίνεται ότι δεν τη συμμερίστηκε ο Θουκυδίδης, όταν αναζητούσε και κατέγραφε τα αίτια του πολέμου. Η συζήτηση σχετικά με την ευθύνη ή μη του Περικλή υπήρξε, όπως φαίνεται, έντονη και κατά τον 4ο αι. π.Χ. Ο Ἐφορος δεν ερμηνεύει επιφανειακά τούς λόγους που οδήγησαν στον πόλεμο. Αξιοποιεί τους κωμικούς ποιητές από τους οποίους αντλεί πληροφορίες για το κλίμα της εποχής, δεν θεωρεί όμως ότι τα κίνητρα του πολέμου υπήρξαν μόνο προσωπικά ή ιδιοτελή. Ο Περικλής οδήγησε, κατά τη γνώμη του, την Αθήνα στον πόλεμο εκμεταλλευόμενος την προϋπάρχουσα ένταση στις σχέσεις της με τη Σπάρτη. Αυτός είναι που έπεισε τους Αθηναίους να επιμείνουν στην εφαρμογή του Μεγαρικού Ψηφίσματος. Είναι ενδιαφέρον το ότι ο Ἐφορος επισημαίνει περισσότερες από μία φορές τη ρητορική δεινότητα του Περικλή, η οποία υπήρξε καθοριστικός παράγοντας στην απόφαση που έλαβαν οι Αθηναίοι. Προβάλλει τον καθοριστικό ρόλο της δημαγωγίας και της ρητορικής στις ελληνικές πολιτικές υποθέσεις (η δύναμη του λόγου φαίνεται και από την απόφαση των Εφόρων της Σπάρτης να μη διαβαστεί το κείμενο το οποίο βρέθηκε μετά τον θάνατο του Λυσάνδρου στο σπίτι του και στο οποίο γινόταν εισήγηση για εκτεταμένες

⁸⁶ Για το συγκεκριμένο θέμα βλ. επίσης την εξαιρετική ανάλυση του Parmeggianni (2014a:115-132).

πολιτικές μεταρρυθμίσεις στην πόλη⁸⁷). Επιπρόσθετα δεν λείπει από τον Έφορο η ιστορική προοπτική και η ιστορική ανάλυση. Στο απόσπασμα τονίζεται emphaticά η μεταφορά του συμμαχικού ταμείου από τη Δήλο στην Αθήνα. Θεωρείται ως κομβικό σημείο για την εξέλιξη των πολιτικών και στρατιωτικών πραγμάτων στην Ελλάδα η μετεξέλιξη της Δηλιακής Συμμαχίας σε Αθηναϊκή Ηγεμονία. Η οικονομική πολιτική του Περικλή δεν άφησε αδιάφορο τον Έφορο, όπως επίσης και η φύση και τα μειονεκτήματα της αθηναϊκής ηγεμονίας. Μπορούμε να πούμε ότι αυτός μας βοηθάει να αποκτήσουμε μια πιο ολοκληρωμένη εικόνα των λόγων που οδήγησαν στον Πελοποννησιακό πόλεμο, καθώς κάνει πράξη τη δέσμευσή του (*διακριβοῦν εἰώθαμεν*, F 122a).

Καταπαύστηκε επίσης με το φαινόμενο της ανόδου και της πτώσης των ηγεμονιών⁸⁸. Έτσι τονίζει⁸⁹ ότι χάρη στο πολίτευμα του Λυκούργου η Σπάρτη διατήρησε την ηγεμονία στον ελληνικό χώρο, ώσπου την έχασε από τους Θηβαίους στη μάχη των Λεύκτρων: *... ἐπεὶ δ' οὖν Λυκούργω τὴν πολιτείαν ἐπέτρεψαν, τοσοῦτον ὑπερεβάλλοντο τοὺς ἄλλους, ὥστε μόνοι τῶν Ἑλλήνων καὶ γῆς καὶ θαλάττης ἐπῆρξαν, διετέλεσάν τε ἄρχοντες τῶν Ἑλλήνων, ἕως ἀφείλοντο αὐτοὺς τὴν ἡγεμονίαν Θηβαῖοι, καὶ μετ' ἐκείνους εὐθὺς Μακεδόνες*. Την ίδια άποψη, ότι διήρκεσε πολύ η σπαρτιατική ηγεμονία στην Ελλάδα, τη συμμερίζεται και ο Διόδωρος (15.1.3, 15.2) ο οποίος προσθέτει ότι οι Σπαρτιάτες έχασαν την εξουσία, επειδή προέβησαν σε άδικες πράξεις και μεταχειρίστηκαν με σκληρότητα τους συμμάχους τους. Φαίνεται ότι επαναλαμβάνεται η θέση που επισημάναμε προηγουμένως, όσον αφορά τα ηθικά αίτια μιας πτώσης. Εντυπωσιάζει όμως η γνώμη ότι η σπαρτιατική ηγεμονία είχε μεγάλη διάρκεια και προβληματίζει κυρίως το ότι δεν συμπεριλαμβάνεται η Αθήνα ως ηγεμονεύουσα δύναμη στον ελληνικό χώρο. Μήπως θέλει ο Έφορος να παρουσιάσει με έμφαση την κυριαρχία των Σπαρτιατών στην ηπειρωτική Ελλάδα ή να προβάλλει πιο έντονα τον ρόλο και την αξία του σπαρτιατικού πολιτεύματος, καθώς και τους ηθικούς λόγους που οδήγησαν στην παρακμή του; Μπορεί απλώς να μην έχουν σωθεί οι αντίστοιχες αναφορές του στην

⁸⁷ *FGrHist* 70, F 207. Πβλ. την απόφαση των αρχών της Μήλου να μην επιτρέψουν στους Αθηναίους να μιλήσουν ενόπιον όλων των πολιτών (Θουκ. 5.84-85).

⁸⁸ Ο Wickersham (1994: 119-177) ασχολείται συστηματικά με τις άποψεις του Εφόρου για την ηγεμονία.

⁸⁹ *FGrHist* 70, F 118.

αθηναϊκή ηγεμονία. Το παρακάτω, επίσης πολύ χαρακτηριστικό απόσπασμά του (Στράβων, 9.2.2, *FGrHist* 70 F 119), δίνει παραστατική εικόνα της γεωγραφικής θέσης της Βοιωτίας η οποία είναι πλεονεκτική σε σύγκριση με εκείνη των γειτονικών της περιοχών και κατάλληλη για έναν ηγεμονικό ρόλο της:

Ἐφορος δὲ καὶ ταύτη κρείττω τὴν Βοιωτίαν ἀποφαίνει τῶν ὁμόρων ἔθνων καὶ ὅτι μόνη τριθάλαττός ἐστι καὶ λιμένων εὐπορεῖ πλειόνων, ἐπὶ μὲν τῷ Κρισαίῳ κόλπῳ καὶ τῷ Κορινθιακῷ τὰ ἐκ τῆς Ἰταλίας καὶ Σικελίας καὶ Λιβύης δεχομένη, ἐπὶ δὲ τῶν πρὸς Εὐβοίαν μερῶν ἐφ' ἑκάτερα τοῦ Εὐρίπου σχιζομένης τῆς παραλίας τῇ μὲν ἐπὶ τὴν Αὐλίδα καὶ τὴν Ταναγρικὴν τῇ δ' ἐπὶ τὸν Σαλγανέα καὶ τὴν Ἀνθηδόνα, τῇ μὲν εἶναι συνεχῆ τὴν κατ' Αἴγυπτον καὶ Κύπρον καὶ τὰς νήσους θάλατταν τῇ δὲ τὴν κατὰ Μακεδόνας καὶ τὴν Προποντίδα καὶ τὸν Ἑλλήσποντον. προστίθησι δὲ ὅτι καὶ τὴν Εὐβοίαν τρόπον τινὰ μέρος αὐτῆς πεποίηκεν ὁ Εὐριπος οὕτω στενὸς ὢν καὶ γεφύρα συνεζευγμένος πρὸς αὐτὴν διπλέθρω. τὴν μὲν οὖν χώραν ἐπαινεῖ διὰ ταῦτα, καὶ φησι πρὸς ἡγεμονίαν εὐφυῶς ἔχειν. ἀγωγῇ δὲ καὶ παιδείᾳ μὴ χρησαμένους, ἐπεὶ μηδὲ τοὺς αἰεὶ προϊσταμένους αὐτῆς, εἰ καὶ τί ποτε κατώρθωσαν, ἐπὶ μικρὸν τὸν χρόνον συμμεῖναι, καθάπερ Ἐπαμεινώνδας ἔδειξε. τελευτήσαντος γὰρ ἐκείνου τὴν ἡγεμονίαν ἀποβαλεῖν εὐθύς τοὺς Θηβαίους γευσαμένους αὐτῆς μόνον. αἴτιον δὲ εἶναι τὸ λόγων καὶ ὁμιλίας τῆς πρὸς ἀνθρώπους ὀλιγωρῆσαι, μόνης δ' ἐπιμεληθῆναι τῆς κατὰ πόλεμον ἀρετῆς.

Ἡ χώρα αὐτὴ εἶχε τὴν κατάλληλη θέση γιὰ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου με ὅλο τὸν ἐλληνικὸ κόσμον καὶ τὴ δυνατότητα προφανῶς νὰ κυριαρχήσει στὴ θάλασσα⁹⁰. Οἱ

⁹⁰ Ἡ κυριαρχία στὴ θάλασσα (τὸ κράτος τῆς θαλάσσης) ἀποτελεῖ βασικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν ἐπικράτηση μιᾶς ἡγεμονίας. Ὁ Ἐφορος ἀναφέρει τὴ θαλασσοκρατία τῆς Κρήτης (*FGrHist* 70 F 149), καὶ παρουσιάζει (*FGrHist* 70 F 127) τὴ Μίλητον ὡς ἀποικία τῶν Κρητῶν καὶ ὄχι τῶν Ἀθηναίων, ἴσως καὶ ἐξαιτίας τῆς ἐπιθυμίας τῶν Μιλησίων νὰ συνδεθοῦν με τὴν πρωιμότερη θαλασσοκράτεια. Ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ησίοδου (*Θεογ.* 972-3) ἡ θάλασσα συνδέεται με τὸν πλοῦτον καὶ τὴ δύναμιν. Ὁ Ἡρόδοτος

Θηβαίοι όμως λίγο κράτησαν την ηγεμονία, *γευσάμενοι αὐτῆς μόνον*, όσο ζούσε ο Επαμεινώνδας. Ως αίτια της απώλειας της ηγεμονικής θέσης της προβάλλονται η έλλειψη *ἀγωγῆς και παιδείας*, η έλλειψη *τῶν λόγων και τῆς ὀμιλίας τῆς πρὸς ἀνθρώπους* (στοιχεία που πρέπει να υποθέσουμε πως υπήρχαν στον Επαμεινώνδα) και η προσήλωσή τους μόνο στην *κατὰ πόλεμον ἀρετήν*. Τα παραπάνω θυμίζουν πολύ έντονα την άποψη του Ισοκράτη (*Πανηγ.* 47-50), ότι μια ηγεμονία μπορεί να εγκαθιδρυθεί με τη βοήθεια της πολιτισμικής υπεροχής. Πρέπει όμως να επισημάνουμε το ότι ο Έφορος, γράφοντας για την κυριαρχία της Θήβας, είναι πιθανόν να έχει ως πρότυπο τους παράγοντες που βοήθησαν την Αθήνα να ηγεμονεύσει κατά τον 5^ο αιώνα. Ενώ επιτιμάται η προσήλωση των Θηβαίων μόνο στην πολεμική αρετή, δεν υπάρχει ανάλογη επιτίμηση για τους Σπαρτιάτες. Ίσως να θεωρεί ο ιστορικός ότι κινητήρια δύναμη της Σπάρτης ήταν το πολίτευμά της και το ήθος που αυτό καλλιεργούσε. Σε κάθε περίπτωση η ακμή και η παρακμή των ηγεμονιών φαίνεται ότι έχουν άμεση σχέση και με την ηθική συμπεριφορά των ηγεμόνων.

αναγνωρίζει (3.39, 3.122) τον Πολυκράτη από τη Σάμο ως τον πρώτο που κυριάρχησε στη θάλασσα. Γνωρίζει τα σχετικά με τον Μίνωα, θεωρεί όμως ότι αυτός ανήκει στη μυθική εποχή. Υπάρχουν κι άλλα σημεία του έργου του, στα οποία τονίζει τη σημασία της ναυτικής δύναμης (1.27, 5.36, 7.143-144). Ο Θουκυδίδης εξάλλου γράφει ότι ο Μίνωας (1.4.6) ήταν ο πρώτος, που απέκτησε θαλάσσια κυριαρχία, και επισημαίνει (8.76.4) τη δύναμη που είχε ο αθηναϊκός στόλος στη Σάμο, με την οποία μπορούσε να επηρεάσει τις πολιτικές εξελίξεις στην Αθήνα και να ελέγχει ταυτόχρονα τις *προσόδους* από τους συμμάχους. Στον Ξενοφώντα (*Ελλ.* 1.6.2) ο Λύσανδρος παραδίδει στον Καλλικρατίδα την ηγεσία του στόλου ως *θαλαττοκράτωρ* και ο Πελοπίδας (*Ελλ.* 7.1.36) στην αυλή του Πέρση βασιλιά ζητά την ακινητοποίηση του αθηναϊκού στόλου. Ο μύθος, που καταγράφει ο Κλειδήμος (*FGrHist* 323 F 17) για την επικράτηση του Θησέα επί του Μίνωος και του Δευκαλίωνος (βλ. και σ.170), δείχνει τον καθοριστικό παράγοντα της θαλάσσιας κυριαρχίας και παρουσιάζει τους Αθηναίους να διαδέχονται τους Κρήτες στον τομέα αυτό.

6.3.2. Ηθική διάσταση: η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας

Ο Barber⁹¹ υποστηρίζει ότι ο Έφορος ήταν ανάμεσα στους πρώτους, αν όχι ο πρώτος, που προσπάθησε να διδάξει με τη χρήση του ιστορικού παραδείγματος. Επιπλέον, διατυπώνεται η άποψη ότι ο Έφορος χρησιμοποίησε την ιστορία ως μέσο ηθικής διαπαιδαγώγησης σε τέτοιο βαθμό, ώστε να θυσιάζει στον βωμό της την ιστορική ακρίβεια και βασικές ιστορικές του αρχές⁹².

Σε ποια σημεία του έργου του είναι πιθανόν να χρησιμοποίησε πιο έντονα το παράδειγμα και τις ηθικού χαρακτήρα αξιολογήσεις του; Πιθανότατα, στα προοίμια κάθε βιβλίου του. Μια τέτοια αναφορά στο πώς η μουσική⁹³ διαφθείρει τον άνθρωπο έχουμε στο πιο κάτω απόσπασμα από το προοίμιο του πρώτου βιβλίου του, το οποίο διασώζει ο Πολύβιος (4.20.5, *FGrHist* 70 F 8) :

οὐ γὰρ ἡγητέον μουσικὴν, ὡς Ἐφορός φησιν ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς ὅλης πραγματείας, οὐδαμῶς ἀρμόζοντα λόγον αὐτῷ ῥίψας, ἐπ' ἀπάτη καὶ γοητεία παρεισῆχθαι τοῖς ἀνθρώποις.

Εφόσον δεχόμαστε ότι ο Διόδωρος βασίζεται ως το 15^ο βιβλίο του στον Έφορο, μας ενδιαφέρει το προοίμιο (15.1.1-2) του βιβλίου αυτού, το οποίο προβάλλει πολύ έντονα τον ρόλο του ιστορικού παραδείγματος και τον ρόλο του επαίνου και του ψόγου⁹⁴ στην ηθική βελτίωση των ανθρώπων:

⁹¹ 1935:103. Πρόκειται για αμφίβολη τοποθέτηση: τόσο αναφορικά με το αν ο Έφορος χρησιμοποίησε ή όχι το ιστορικό παράδειγμα, όσο και με το αν ήταν ο πρώτος. Δεν πρέπει να παραβλέπουμε τα όσα γράφει ο Θουκυδίδης στο προοίμιό του (1.22): *ὅσοι δὲ βουλήσονται τῶν τε γενομένων τὸ σαφὲς σκοπεῖν καὶ τῶν μελλόντων ποτὲ αὐθις κατὰ τὸ ἀνθρώπινον τοιούτων καὶ παραπλησίων ἔσεσθαι, ὠφέλιμα κρίνειν αὐτὰ ἀρκούντως ἔξει. κτῆμά τε ἐς αἰεὶ μᾶλλον ἢ ἀγώνισμα ἐς τὸ παραχρῆμα ἀκούειν ξύγκειται*. Είναι σαφές ότι για τον Θουκυδίδη το έργο του είχε διδακτικό χαρακτήρα. Για τον διδακτικό αυτόν χαρακτήρα στον αθηναίο ιστορικό βλ. και Raaflaub (2013:3-21) ο οποίος υποστηρίζει επίσης ότι αυτός απευθύνεται σε αναγνώστη με κριτική σκέψη πάνω στα πολιτικά και στα ανθρώπινα ζητήματα.

⁹² Pownall (2004: 141).

⁹³ Σύμφωνα με τον Jaeger (1945: 211-230) ο Πλάτων (*Νόμ.* 642a, 669b, *Πολιτ.* 401d) και ο Αριστοτέλης άσκησαν κριτική στον ρόλο της μουσικής εκπαίδευσης, αναζητώντας ένα νέο μουσικό ήθος.

⁹⁴ Ανάλογη αντίληψη διατυπώνει και ο Ισοκράτης (*Ευαγ.* 5, *Προς Δημόν.* 7,34, *Νικοκλ.* 46). Το πώς αντιλαμβάνονταν ο Ισοκράτης τη χρήση του παιδαγωγικού παραδείγματος βλ. Τοο (1995: 180-193). Δεν αποκλείεται οι όροι στο κείμενο του Διοδώρου να μην αξιολογούν την ηθική συμπεριφορά, αλλά

Παρ' ὄλην τὴν πραγματείαν εἰωθότες χρῆσθαι τῇ συνήθει τῆς ἱστορίας παρρησία, καὶ τοῖς μὲν ἀγαθοῖς ἀνδράσιν ἐπὶ τῶν καλῶν ἔργων τὸν δίκαιον ἐπιλέγειν ἔπαινον, τοὺς δὲ φαύλους, ὅταν ἐξαμαρτάνωσιν, ἀξιούν δικαίας ἐπιτιμῆσεως, διὰ τοῦ τοιούτου τρόπου νομίζομεν τοὺς μὲν εὖ πεφυκότας πρὸς ἀρετὴν τῶν διὰ τῆς δόξης ἀθανατισμῶν προτρέψεσθαι ταῖς καλλίσταις ἐγχειρεῖν πράξεσι, τοὺς δὲ τὴν ἐναντίαν ἔχοντας διάθεσιν ταῖς ἀρμοττούσαις βλασφημίαις ἀποτρέψειν τῆς ἐπὶ τὴν κακίαν ὁρμῆς.

Τα παρατιθέμενα στο απόσπασμα αυτό παραδείγματα μπορούν να αποτελέσουν ενδείξεις και όχι αποδείξεις ότι ο Έφορος ακολούθησε την ίδια πρακτική σε όλα του τα προοίμια. Άλλωστε αναφέραμε παραπάνω⁹⁵ το ενδεχόμενο να χρησιμοποιεί το εκάστοτε προοίμιο, για να προβάλλει τη ρητορική του δεινότητα, πράγμα που σημαίνει ότι ο κύριος στόχος του δεν ήταν ειδικά η ηθική διαπαιδαγώγηση.

Πέρα από τα προοίμια, τέτοιες κρίσεις είναι πιθανόν να υπήρχαν και στις παρεκβάσεις που έκανε ο Έφορος μέσα στο έργο του, όταν δηλαδή κατά τον Πολύβιο (12.28.10, *FGrHist* 70 T 23) χρησιμοποιούσε τον ἐπιμετροῦντα λόγον⁹⁶ ο οποίος πρέπει να αναφέρεται στο επιπρόσθετο υλικό τῆς αφήγησής του. Ο Πολύβιος υποστηρίζει ότι ο Έφορος υπήρξε δεινότατος στον χειρισμό των θεμάτων αυτών. Δεν έχουμε όμως αποσπάσματα που να επιβεβαιώνουν την ύπαρξη τέτοιων ηθικών αξιολογήσεων εκ μέρους του Εφόρου. Τέτοια μπορεί να ήταν η τελική αξιολόγηση της δράσης μεγάλων ανδρών, όπως του Θεμιστοκλή. Ένα απόσπασμα του παπύρου της Οξυρρύγχου⁹⁷ περιλαμβάνει τον απολογισμό της δράσης του Θεμιστοκλή. Το παπυρικό αυτό κείμενο, 10-15 περίπου στίχων, παρουσιάζει αρκετές λεκτικές ομοιότητες με το κείμενο του Διοδώρου (11.59), στο οποίο εξαιρείται η σπουδαιότητα του μεγάλου αυτού ανδρός και συνάμα τονίζεται η αδικία εκ μέρους της πόλης των

να διατηρούν ακόμη την αριστοκρατική αντίληψη για το ποιος θεωρείται φύσει ἀγαθός και φαῦλος. Τις έννοιες αυτές βλ. Περυσινάκης (1991:45-58, 2008:63-83).

⁹⁵ βλ. σσ. 209 κ.ε.

⁹⁶ Τη σημασία του όρου ἐπιμετρῶν λόγος στον Πολύβιο βλ. Walbank (1967:41) και Westlake (1986:50).

⁹⁷ *FGrHist* 70 F 191.

Αθηνών σε βάρος του. Υπάρχει, λέει, πλήρης αναντιστοιχία ανάμεσα στην προσφορά του Θεμιστοκλή προς αυτήν την πόλη και στο τι του ανταπέδωσε εκείνη. Είναι φανερή η έμφαση που δίνεται στην αγνωμοσύνη της προς τον μεγάλο πολιτικό και στρατιωτικό ηγέτη. Την ίδια αγνωμοσύνη προς τον Περικλή στηλιτεύει, ως γνωστόν, και ο Θουκυδίδης (2.65.3-4).

Υπάρχουν δύο χαρακτηριστικά αποσπάσματα στα οποία -σύμφωνα με την Rowanall⁹⁸ - μπορούμε να εντοπίσουμε την προσπάθεια του Εφόρου να περάσει στους αναγνώστες του ηθικά μηνύματα με τη βοήθεια της ιστορίας του. Στο πρώτο⁹⁹ εκλογικεύεται ο μύθος για τη δημιουργία του μαντείου των Δελφών και παρουσιάζεται ο Απόλλων ως φορέας του πολιτισμού της περιοχής, ο Τιτύος ως βίαιος άνηρ και παράνομος και ο Πύθων ως χαλεπός. Η τιμωρία και των δύο εμφανίζεται ως αποτέλεσμα της ανηθικότητάς τους και της έλλειψης καλλιέργειας. Στο δεύτερο¹⁰⁰ αναφέρεται ότι:

περὶ τὴν πάλαι μὲν Φλέγραν, νῦν δὲ Παλλήνην ὀνομαζομένην κατοικοῦντες ἦσαν ἄνθρωποι ὠμοὶ καὶ ἱερόσυλοι καὶ ἀνθρωποφάγοι, οἱ καλούμενοι Γίγαντες, οὓς Ἡρακλῆς λέγεται χειρώσασθαι τὴν Τροίαν ἐλών· καὶ διὰ τὸ κρατῆσαι τοὺς περὶ τὸν Ἡρακλέα ὀλίγους ὄντας τῶν Γιγάντων πολλῶν ὄντων καὶ ἀσεβῶν θεῶν ἔργον ἅπασιν ἐδόκει γεγονέναι τὸ περὶ τὴν μάχην.

Και πάλι η έμφαση, που δίνεται στην ασέβεια των Γιγάντων οι οποίοι παρουσιάζονται ως άνθρωποι, αιτιολογεί την αιτία της τιμωρίας τους. Και στα δύο αποσπάσματα είναι εμφανές το ηθικό στοιχείο. Δεν μπορούμε όμως να συμφωνήσουμε με την άποψη της Rowanall¹⁰¹, ότι ο Έφορος χρησιμοποιεί την εκλογίκευση των μύθων ως μέσο, για να περάσει ηθικά μηνύματα, και ότι ταυτόχρονα παραβιάζει βασικές αρχές που έχει ο ίδιος θέσει στο έργο του, όπως για παράδειγμα το ότι θεωρεί τους περὶ δὲ τῶν παλαιῶν τοὺς οὕτω διεξιόντας

⁹⁸ 2004:121-124.

⁹⁹ *FGrHist* 70 F 31b.

¹⁰⁰ *FGrHist* 70 F 34.

¹⁰¹ ό.π.

ἀπιθανωτάτους¹⁰², χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν θα ασχολούνταν με το μακρινό παρελθόν. Επιπλέον, η εκλογίκευση αποτελούσε βασική αρχή των ιστορικών από την εποχή του Εκαταίου και ύστερα. Για να μπορέσουν να αποτελέσουν ιστορικό υλικό οι μύθοι, έπρεπε να εκλογικευθούν. Είναι, ίσως, υπερβολικό να θεωρούμε ότι η διαδικασία αυτή¹⁰³ με την τόσο μακρά παράδοση είχε μοναδικό της στόχο να περάσει κάποια ηθικά μηνύματα. Για τους ιστορικούς της κλασικής αρχαιότητας οι μύθοι, όπως και ο Όμηρος, αποτελούσαν ιστορικό υλικό και μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν, για να ερμηνευτούν ιστορικά γεγονότα του παρόντος.

Βλέπουμε επίσης να επανέρχεται στον Έφορο η έννοια της τρυφής, των υλικών αγαθών ως μέσου διαφθοράς ενός λαού: Μιλήσιοι δ' ἔως μὲν οὐκ ἔτρύφων, ἐνίκων Σκύθας, ὡς φησιν Ἐφορος¹⁰⁴. Αντίθετα, η απλότητα και η λιτότητα του τρόπου ζωής κάνουν τους λαούς πιο δυνατούς και πιο ανθεκτικούς στις εχθρικές επιβουλές¹⁰⁵. Αυτό ισχύει για τους Σκύθες και τους Αιτωλούς¹⁰⁶.

Ως παράδειγμα προς αποφυγή προβάλλεται η περίπτωση του Ευρύβατου¹⁰⁷ ο οποίος πρόδωσε τον Κροίσο, που του εμπιστεύτηκε χρήματα, και κατέφυγε στον Κύρο κάνοντας το όνομά του συνώνυμο της πονηρίας. Τέτοιο παράδειγμα αποτελούσαν επίσης και οι κάτοικοι της Πάρου¹⁰⁸, οι οποίοι παρουσιάζονται να αθετούν τη συμφωνία την οποία έκαναν με τους Αθηναίους, μόλις τα πράγματα τους ήρθαν πιο ευνοϊκά. Και στις δύο περιπτώσεις πρόκειται για συμπεριφορές που, κατά πάσα πιθανότητα, δεν θεωρούνταν αποδεκτές από τον Έφορο.

Σε απόσπασμα από το τελευταίο βιβλίο¹⁰⁹ του μνημονεύεται το ότι ο Ονόμαρχος έκλεψε από το μαντείο των Δελφών ιερά αναθήματα, στην ιστορία των οποίων γίνεται αναδρομή. Το απόσπασμα αυτό δεν κάνει λόγο για τιμωρία.

¹⁰² *FGrHist* 70 F 9. Βλ. πρπ. σ. 198.

¹⁰³ Βλ. πρπ. σ. 169.

¹⁰⁴ *FGrHist* 70 F 183.

¹⁰⁵ Παρόμοια άποψη διατυπώνουν ο Ηρόδοτος, ο Κτησίας και ο Ξενοφών. Βλ. πρπ. σ. 74.

¹⁰⁶ *FGrHist* 70 F 42 και F 122 αντίστοιχα.

¹⁰⁷ *FGrHist* 70 F 58. Η ιστορία αυτή θυμίζει τη συμπεριφορά τού Σπαρτιάτη Γλαύκου ο οποίος δεν επέστρεψε τα χρήματα που του εμπιστεύτηκε ένας Μιλήσιος. Αναγκάστηκε να το κάνει μόνο μετά από προειδοποιητικό χρησμό του μαντείου των Δελφών (Ηροδ. 6.86).

¹⁰⁸ *FGrHist* 70 F 63.

¹⁰⁹ *FGrHist* 70 F 96. Το βιβλίο αυτό αναφέρεται στον Ιερό πόλεμο και γράφτηκε από τον γιο του Δημόφιλο.

Εντούτοις, δεν μπορούμε να μην συσχετίσουμε το τέλος του Ονομάρχου¹¹⁰ και όσων έκλεψαν ιερά αναθήματα με την ανόσια πράξη τους. Η ασέβεια προς τους θεούς τιμωρείται, πράγμα που δεν σημαίνει ότι αυτή και μόνο αυτή αποτελεί το αποκλειστικό αίτιο¹¹¹ της αποτυχίας των ανθρώπων.

¹¹⁰ Ο Φίλιππος, αφού συνέτριψε τον στρατό των Φωκέων, τον κρέμασε (Διόδ. Σικελ. 16.35.6).

¹¹¹ Πβλ. και την αντίστοιχη λειτουργία του θείου στον Ξενοφώντα σσ. 102 κ.ε.

6.4. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή

Και ο Έφορος θεωρεί ότι το έργο του αποτελεί συνέχεια μακράς παράδοσης ιστορικής γραφής και βασίζεται στους προηγούμενους, για να το συγγράψει, τους οποίους αντιμετωπίζει με κριτική διάθεση¹¹². Αξιοποιεί επίσης αρχές που είναι αποδεκτές από όλους τους ιστορικούς (όπως π.χ. η αρχή της αυτοψίας) και πιστεύει ότι είναι αναγκαίο να συμπεριλαμβάνονται δημηγορίες σε ιστορικά έργα. Διαφοροποιείται όμως από την ιστορική παράδοση, καθώς συνθέτει έργο παγκόσμιας διάστασης και εισάγει καινοτομίες στην οργάνωση και στην καταγραφή του υλικού του το οποίο αντλεί –κατ’ αποκλειστική επιλογή- από άλλους και μόνο από άλλους. Είδαμε προηγουμένως¹¹³ ότι ο Έφορος έδειξε με επιχειρήματα ότι η ιστοριογραφία είναι περισσότερο επίπονη από τη ρητορική. Ρητορικά στοιχεία αξιοποιήθηκαν περισσότερο ή λιγότερο από όλους τους προγενέστερους και σύγχρονους του ιστορικούς, χωρίς να γίνεται η σύγκριση των συγκεκριμένων λογοτεχνικών ειδών, η οποία εμφανίζεται για πρώτη φορά στο ιστορικό έργο του Εφόρου.

¹¹² *FGrHist* 70 F122.

¹¹³ Βλ. σσ. 193 κ.ε..

6.5. Ο νέος προσανατολισμός

6.5.1. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας

Ο Έφορος στην αρχαιότητα θεωρήθηκε, όπως και ο Θεόπομπος, μαθητής του Ισοκράτη¹¹⁴. Ήταν λογικό πολλοί να πιστεύουν ότι η *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων* έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στην *Παγκόσμια Ιστορία* του. Ο Έφορος¹¹⁵ παραθέτει την πληροφορία, ότι οι Πέρσες και οι Καρχηδόνιοι συμάχησαν μεταξύ τους το 480 π.Χ., πληροφορία που δεν απαντά στον Ηρόδοτο. Ανεξάρτητα από το αν αυτή αληθεύει ή όχι αναδεικνύει τη συντονισμένη δράση του βαρβαρικού στοιχείου εναντίον του ελληνισμού¹¹⁶, και ενισχύει την πραγμάτωση της *Ιδέας της ένωσης των Πανελλήνων*. Γράφοντας ιστορικό έργο, που κάλυπτε την ιστορία όλου του ελληνικού κόσμου ως την εποχή του, και δίνοντας έμφαση στα στοιχεία που ένωναν τον κόσμο αυτό και αναδείκνυαν την κοινή του ταυτότητα, ενίσχυσε πιθανότατα και το αίσθημα ανωτερότητας του ελληνικού κόσμου έναντι των βαρβάρων. Τα σωζόμενα αποσπάσματα πάντως δεν τεκμηριώνουν τη σχέση του με τον Ισοκράτη ούτε και το αν επηρεάστηκε από τις πολιτικές απόψεις του ρήτορος.

Οι πολιτικές απόψεις του Εφόρου προφανώς δεν διέφεραν από αυτές των περισσότερων ιστορικών του αιώνα αυτού. Έχουμε ήδη αναφέρει¹¹⁷ το ότι επιδοκιμάζει τα πολιτεύματα της Κρήτης και του Λυκούργου, καθώς και πόλεις οι οποίες χαρακτηρίζονται από τάξη, σταθερότητα και ευνομία. Πιστεύει ότι το λυκούργειο πολίτευμα βοήθησε στην εδραίωση της ηγεμονίας της Σπάρτης μέχρι το 371 π.Χ. Επιπλέον το ότι δίνει έμφαση σε ζητήματα ηθικής συμπεριφοράς και το ότι επιβραβεύει τη *σωφροσύνη*¹¹⁸ πόλεων και πολιτών παραπέμπουν στις πολιτικές αντιλήψεις της ολιγαρχικής παράταξης. Παρουσιάζοντας τον Περικλή¹¹⁹ ως υπεύθυνο για την εμπλοκή της Αθήνας στον Πελοποννησιακό πόλεμο, στον οποίο την οδήγησε προκειμένου να αποσπάσει την προσοχή των Αθηναίων από τις εναντίον του

¹¹⁴ *FGrH* 70, T1, 2, 3, 4, 5, 8, 24, 28.

¹¹⁵ *FGrH* 70F 186.

¹¹⁶ Η συσχέτιση Καρχηδονίων και Περσών θα μπορούσε να είχε γίνει και από τον Φίλιστο, στην προσπάθειά του να αναδείξει τον Διονύσιο ως υπερασπιστή του ελληνισμού στη Δύση. Λαμβάνοντας υπόψη το γεγονός ότι ο Έφορος δεν θα μπορούσε να αγνοήσει το ιστορικό έργο του Φιλίστου, μπορούμε να θεωρήσουμε μια τέτοια υπόθεση βάσιμη.

¹¹⁷ Βλ. σσ. 212 κ.ε.

¹¹⁸ *FGrHist* 70 F 42, F 118 και F 149. Για τον όρο βλ. σ. 105.

¹¹⁹ *FGrHist* 70 F 196.

κατηγορίες για οικονομική κακοδιαχείριση, δίνει μια εικόνα ενός καιροσκόπου πολιτικού (αρκετά διαφορετική από αυτή του Θουκυδίδη). Τα παραπάνω μας δίνουν τη δυνατότητα να εικάσουμε ότι χρησιμοποιεί παρόμοιο τρόπο κατά την παρουσίαση και των υπόλοιπων Αθηναίων πολιτικών του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. Φαίνεται ότι τηρεί εχθρική στάση προς το δημοκρατικό πολίτευμα. Από τον τρόπο, με τον οποίο παρουσιάζει¹²⁰ την αυθαιρεσία και την ανηθικότητα του τυράννου της Κορίνθου Περίανδρου¹²¹, φαίνεται ότι διάκειται εχθρικά και προς την τυραννίδα.

¹²⁰ *FGrHist* 70 F 178. Μετά τη νίκη του στους Ολυμπιακούς αγώνες ο Περίανδρος ήθελε να στείλει αναθημα στους Δελφούς και, *ἀπορῶν χρυσίου*, αφαίρεσε κατά τη διάρκεια κάποιας γιορτής όλα τα στολίδια από τις γυναίκες.

¹²¹ Σχετικά με το επεισόδιο αυτό πβλ. Ηρόδοτο (5.92ζ), μόνο που εκεί αφαίρεσε από τις γυναίκες της Κορίνθου τα ρούχα τους.

7. Θεοπόμπου *Φιλιππικά*

7.1. Η ιστορική μέθοδος

7.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις

Μεγάλο τμήμα των *Φιλιππικών* τού Θεοπόμπου κάλυπτε τη διάρκεια της ζωής του και αποτελεί αυτό που θα ονομάζαμε σύγχρονη ιστορία. Είχε έτσι τη δυνατότητα ο ιστορικός να αξιοποιήσει τις ευκαιρίες που παρουσιάζονταν για προσωπική έρευνα. Ο Θεόπομπος τονίζει¹ ότι είχε προνομιακή πληροφόρηση, δεδομένου ότι συνομιλούσε και συναναστρεφόταν τους *πρωτεύοντας δημαγωγούς* και φιλοσόφους, τους πρωταγωνιστές² δηλαδή των εξελίξεων. Επίσης με την ιδιότητα του ρήτορα δεν υπήρξε *τόπος κοινός τῶν Ἑλλήνων οὐδὲ πόλις ἀξιόχρεως, εἰς οὓς αὐτὸς οὐκ ἐπιδημῶν καὶ τὰς τῶν λόγων ἐπιδείξεις ποιούμενος*³. Για ένα διάστημα μάλιστα ο Θεόπομπος ἐξήσε στην αυλή⁴ τού Φιλίππου και γνώρισε από κοντά τη συμπεριφορά και την πολιτική του Μακεδόνα βασιλιά. Είναι αυτονόητο ότι αυτές οι επαφές του στόχευαν και στη διασταύρωση των πληροφοριών, καθώς –σύμφωνα με τον Θουκυδίδη (1.22)– *οἱ παρόντες τοῖς ἔργοις ἑκάστοις οὐ ταῦτὰ περὶ τῶν αὐτῶν ἔλεγον, ἀλλ’ ὡς ἑκατέρων τις εὐνοίας ἢ μνήμης ἔχοι*. Παρουσιάζοντας τον τρόπο με τον οποίο αναζήτησε τις πηγές του, θέλει να δείξει στον αναγνώστη του ότι οι πληροφορίες, που του μεταφέρει, έχουν ελεγχθεί και είναι αξιόπιστες. Δηλώνει ξεκάθαρα ότι το μεγαλύτερο μέρος του υλικού, που χρησιμοποίησε, ήταν αποτέλεσμα προσωπικής του έρευνας. Αφήνει την ίδια στιγμή τον καθένα να σκεφτεί ότι η δική του προσπάθεια ήταν κατά πολύ ανώτερη από αυτήν του Θουκυδίδη, χωρίς βέβαια να διατυπώνει ευθέως κάτι τέτοιο. Ο Θεόπομπος, όπως και ο Έφορος, επισημαίνουν ότι η ιστοριογραφία απαιτεί αφοσίωση, τεράστιο προσωπικό μόχθο και κατάλληλη μέθοδο για τη συγκέντρωση του υλικού και την αναζήτηση της αλήθειας.

Πέραν τούτου τα *Φιλιππικά*, επειδή ήταν τόσο πλούσιο ιστορικό έργο και απλωνόταν στον χώρο και στον χρόνο, ήταν απαραίτητο να στηριχτούν και σε υλικό προγενέστερων και σύγχρονων ιστορικών, καθώς και ρητόρων και φιλοσόφων.

¹ *FGrHist* 115 T 20a, F 26.

² Θυμίζουμε τη φράση του Θουκυδίδη *οὐκ ἐκ τοῦ παρατυχόντος πυνθανόμενος* (1.22).

³ *FGrHist* 115 F 25. Για τον Θεόπομπο ως περιπλανώμενο διανοητή βλ. σ. 44.

⁴ *FGrHist* 115 T 7.

Κατά τον Bruce⁵, ο Θεόπομπος αναγνωρίζει την αξία του Θουκυδίδη, καθώς συνεχίζει τα *Ελληνικά* του από εκεί που σταματά ο Αθηναίος ιστορικός. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι για τον θαυμασμό του Θεοπόμπου προς τον Θουκυδίδη. Είναι βέβαιο ότι γνώριζε το έργο του, καθώς πολλές αναφορές του στην ιστορία της Αθήνας του 5^{ου} αιώνα προϋποθέτουν τη γνώση των *Ιστοριών* του. Δηλώνει βέβαια και αυτός ότι οι Αθηναίοι πολιτικοί (ο Θεμιστοκλής, ο Κίμων⁶, ο Κλέων, ο Αλκιβιάδης, και πιθανότατα ο Περικλής⁷) κινούνται κατά κανόνα από κίνητρα ιδιοτελή, διαφοροποιείται όμως σημαντικά συγκριτικά με το πώς παρουσιάζει ο Θουκυδίδης τις περισσότερες από αυτές τις προσωπικότητες⁸. Επιπλέον στα σωζόμενα αποσπάσματα είναι εμφανέστατη η αρνητική εικόνα που εμφανίζει η Αθήνα⁹ κατά τη διάρκεια του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. κάτι που είναι διαφορετικό από τη θουκυδίδεια εικόνα της πόλης, τουλάχιστον έως τα χρόνια του Περικλή. Ο Θεόπομπος δεν αναγνωρίζει ότι η Αθήνα είχε κάποιο μεγαλείο τόσο κατά τη διάρκεια του 5^{ου}, όσο και του 4^{ου} αι. π.Χ. Με την πεποίθηση ότι μπορεί να το βελτιώσει αισθητικά επεμβαίνει στο θουκυδίδειο κείμενο, πράγμα που φανερώνει ότι το γνωρίζει.

«ἐπίσταμαι γάρ ὅτι τοὺς μὲν ζῶντας πολλοὶ μετὰ δυσμενείας ἐξετάζουσι, τοῖς δὲ τετελευτηκόσι διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐτῶν ἐπανιᾶσι τοὺς φθόνους¹⁰».

Στο πιο πάνω απόσπασμα παραφράζει ο ιστορικός την άποψη του Περικλή (Θουκ. 2.45) για τη λειτουργία του φθόνου¹¹. Είναι φανερό ότι πίστευε πως μπορούσε

⁵ 1970:87.

⁶ Βλ. Connor, W. R. "Theopompus' treatment of Cimon", *GRBS* 4 (1963), 107-14.

⁷ Για τα κίνητρα που του προσάπτει ο Έφορος βλ. πρπ. σσ. 217 κ.ε..

⁸ Η διαφορετική παρουσίαση και η χρονική απόσταση από τα πρόσωπα και τα γεγονότα δεν σημαίνουν κατανάγκη και λανθασμένη αξιολόγηση. Σε κάθε περίπτωση ο τρόπος, με τον οποίο οι ιστορικοί του 4^{ου} αι. π.Χ. βλέπουν τον προηγούμενο αιώνα, μας βοηθάει να αντλήσουμε στοιχεία, για να εξετάσουμε τα συγκεκριμένα πολιτικά πρόσωπα από διαφορετική οπτική.

⁹ *FGrHist* 115 F 105, 153, 154, 213, 281, 290, 338.

¹⁰ *FGrHist* 115 F 395.

¹¹ φθόνος γάρ τοῖς ζῶσι πρὸς τὸ ἀντίπαλον, τὸ δὲ μὴ ἐμποδῶν ἀνανταγωνίστῳ εὐνοία τετίμηται. Πβλ. και την επισήμανση του Οτάνη για το έμφυτο του φθόνου (Ηροδ. 3.80.3). Κατά τον Αριστοτέλη (*Ρητ.* 1387b 23 κ.ε.), φθόνος είναι η λύπη που αισθανόμαστε βλέποντας τους όμοιούς μας να επιτυγχάνουν αυτά που θεωρούμε άγαθά. Ο φτωχός φθονεί τον φτωχό και ο αοιδός τον αοιδό (Ησ. *Έργα* 26). Ο φθόνος, που μπορεί να αισθανθούν το ακροατήριο του ποιητή ή οι αναγνώστες του ιστοριογράφου για πρόσωπα που επετέλεσαν μεγάλα έργα, προκαλεί δυσπιστία ή δυσαρέσκεια και

να ξεπεράσει τους προηγούμενους ιστοριογράφους, τουλάχιστον στο ύφος και στην έκφραση. Εξάλλου τόνισε¹² ότι ένα από τα πλεονεκτήματά του (σε σχέση με τους υπόλοιπους ιστορικούς) οφειλόταν στη σημαντική πρόοδο της ρητορικής κατά την εποχή του και στην καθολική αναγνώρισή του ως ρήτορος.

Το έργο του επηρεάστηκε πολύ από τον Ηρόδοτο στον οποίο πρέπει να οφείλει (π.χ. Ηρόδ. 4.13) τη μνεία των Υπερβορείων¹³, καθώς και τον τρόπο παρουσίασης της ιστορίας του Μάγνητος¹⁴, που θυμίζει έντονα τη συνομιλία του Κροίσου με τον Σόλωνα (Ηροδ. 1.86).

Σε έργο με γεωγραφικές περιγραφές δεν θα μπορούσε να μην αξιοποιηθεί υλικό του Εκαταίου. Το απόσπασμα, που αναφέρεται στο Ιόνιο Πέλαγος και στην Αδριατική¹⁵, θυμίζει ανάλογες επισημάνσεις του Ίωνα ιστορικού, ενώ και οι δύο αναφέρονται σε κάποια περιοχή του Βοσπόρου¹⁶. Είναι πιθανόν να γνώριζε ο Θεόπομπος το έργο του Ξενοφώντος. Από την άλλη όμως η παρέκβαση στην περσική ιστορία προϋποθέτει γνώση των *Περσικών* του Κτησία¹⁷. Το ίδιο ισχύει και για τη Σικελική ιστορία, το υλικό της οποίας¹⁸ προήλθε από τους συγγραφείς *Σικελικών*, πιθανότατα από τον Φίλιστο. Οπωσδήποτε ο Θεόπομπος γνώριζε το υλικό των Ατθιδογράφων, καθώς έχουμε αναφορές τόσο στον Ελλάνικο, όσο και στον Ανδροτίωνα¹⁹. Το υλικό, το σχετικό με την αθηναϊκή γιορτή των Χύτρων²⁰, πρέπει να προέρχεται από κάποια *Ατθίδα*. Μπορούμε να θεωρήσουμε βέβαιο ότι γνώριζε την *Παγκόσμια Ιστορία* του Εφόρου, καθώς τα *Φιλιππικά* τόσο στη σύλληψή τους, όσο και στα θέματα, που επιλέγουν, παρουσιάζουν αρκετά κοινά στοιχεία με το συγκεκριμένο έργο. Έχουμε μάλιστα αποσπάσματα στα οποία τα κείμενα²¹ των δύο

ενδεχομένως αμφισβήτηση. Για τον φθόνο των θεών και τη λειτουργία του φθόνου στον Πίνδαρο βλ. Περυσινάκης [(1998:163-175), (2012:630-631)].

¹² *FGrHist* 115 F 25.

¹³ *FGrHist* 115 F 75c, 80, 248.

¹⁴ *FGrHist* 115 F 344. Ο Μάγνης ο Συμρναίος ανήκει στην κατηγορία των περιπλανώμενων διανοητών, στην οποία εντάσσει και ο Θεόπομπος τον εαυτό του. Βλ. και σ. 44.

¹⁵ *FGrHist* 115 F 128, 129.

¹⁶ *FGrHist* 115 F 370.

¹⁷ *FGrHist* 115 F 381.

¹⁸ Βλ. *FGrHist* 115 F 183-203.

¹⁹ *FGrHist* 115 F 95, 96, 381.

²⁰ *FGrHist* 115 F 347.

²¹ *FGrHist* 115 F 334a, b.

ιστορικών συμπίπτουν θεματικά. Άλλωστε, σύμφωνα με την αρχαία παράδοση, και οι δύο ήταν μαθητές του Ισοκράτη²².

Το πλούσιο υλικό των ρητορικών λόγων δεν πρέπει να έμεινε αναξιοποίητο από τον Θεόπομπο. Γνωρίζουμε ότι χρησιμοποίησε υλικό από τον *Αρεοπαγικό*²³ του Ισοκράτη και από τους λόγους του Δημοσθένη²⁴. Πληροφορίες για την προσωπική ζωή Αθηναίων πολιτικών είναι πολύ πιθανόν να άντλησε από την κωμωδία²⁵, ιδιαίτερα για τον 5^ο και τον πρώιμο 4^ο αι. π.Χ. Το έργο του Θεοπόμπου²⁶ και η *Αθηναίων Πολιτεία* (27.3) του Αριστοτέλη²⁷ συμπίπτουν στην περιγραφή της συμπεριφοράς του Κίμωνος. Δεν είμαστε όμως βέβαιοι αν ο Αριστοτέλης αντλεί από τον Θεόπομπο. Είναι πιθανό να χρησιμοποιούν και οι δύο την ίδια πηγή. Για τον Θεόπομπο, όπως και για τον Έφορο, η μεγάλη σύγχρονή του λογοτεχνική παραγωγή αποτέλεσε σημαντικό πλεονέκτημα για τη συγγραφή του ιστορικού του έργου.

Ο Θεόπομπος κάνει χρήση επιγραφικού υλικού²⁸ ύστερα από έλεγχο: υποστηρίζει²⁹ ότι η συνθήκη του Καλλία³⁰ (449 π.Χ.) είναι μεταγενέστερη επινόηση, δεδομένου ήταν γραμμένη σε ιωνικά γράμματα τα οποία άρχισαν να χρησιμοποιούν οι Αθηναίοι από το 403 π.Χ.³¹ αντί για τα αττικά. Επιπλέον, αμφισβητεί τις κυρίαρχες και ευρύτατα διαδεδομένες απόψεις στην Αθήνα για τη μάχη στον Μαραθώνα και για τον όρκο που, σύμφωνα με τους Αθηναίους, έδωσαν οι Έλληνες πριν από τη μάχη στις Πλαταιές και τον οποίο -σύμφωνα με την Pownall³²- πιθανόν να είδε γραμμένο στην Αττική. Δεν αμφισβητεί απόλυτα τα γεγονότα, απορρίπτει όμως την υπερβολή,

²² Βλ. πρπ. σ. 37.

²³ *FGrHist* 115 F 102.

²⁴ *FGrHist* 115 F 325-329.

²⁵ Ο Connor (1968: 102) θεωρεί ότι υπάρχουν κοινά στοιχεία στο απόσπασμα *FGrHist* 115 F 89 και στους στίχους 438-448 από τους *Ιππείς* του Αριστοφάνη.

²⁶ *FGrHist* 115 F 89.

²⁷ Τη σχέση του Αριστοτέλη με την ιστορία βλ. Bertelli (2014:289-304).

²⁸ *FGrHist* 115 F 153, 154, 285 a,b.

²⁹ *FGrHist* 115 F 154. Ο Ηρόδοτος (5.58-59), καθώς παρουσιάζει την εξέλιξη της ελληνικής γραφής, ονομάζει *Καδμήια γράμματα* το αλφάβητο που εισήγαγε ο Κάδμος στη Θήβα και το οποίο μοιάζει πολύ με το ιωνικό. Ο ίδιος αμφισβητεί την ιωνική προέλευση των γυναικείων φορεμάτων στην Αθήνα (5.88.1). Πβλ. και Θουκυδίδη (1.6.3) ο οποίος βλέπει ομοιότητες στην ενδυμασία και στο χτένισμα μεταξύ Ιώνων και Αθηναίων.

³⁰ Το κείμενο της συνθήκης παρατίθεται από τον Διόδωρο τον Σικελιώτη (12.4.5) και μνημονεύεται μερικώς και από τον Ισοκράτη (*Πανηγ.* 118, *Αρεοπαγ.* 80, *Παναθ.* 59).

³¹ *FGrHist* 115 F 155.

³² 2008:119-128. Ο όρκος των Ελλήνων για συνέχιση του πολέμου κατά των Περσών και για τη μη ανοικοδόμηση των κατεστραμμένων κατά τους Περσικούς πολέμους ελληνικών ναών παρατίθεται στον Λυκούργο (*Κατά Λεωκράτους* 81) και στον Διόδωρο (11.29.3).

την παραπλάνηση και το κατά σύστημα ξαναγράψιμο της ιστορίας, που έκαναν οι Αθιδογράφοι. Αντιμετωπίζει τις απόψεις αυτές ως μέσο με το οποίο η προπαγάνδα των Αθηναίων προσπαθεί να επιβάλει την αθηναϊκή κυριαρχία στους υπόλοιπους Έλληνες³³ και να αξιοποιήσει την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων* για επίτευξη του στόχου αυτού. Προφανώς, στρέφεται και κατά των απόψεων που αναπαράγονταν στους λόγους των Αθηναίων ρητόρων. Από την άλλη, όλα τα πιο πάνω αποτελούσαν αναπόσπαστα στοιχεία της συλλογικής μνήμης και της παράδοσης των Αθηναίων, τα οποία η ίδια η πόλη καλλιεργούσε στους πολίτες της και επεδίωκε να ενσωματώσει στην ευρύτερη ιστορία και στην πολιτιστική μνήμη³⁴ των Ελλήνων.

Ο Θεόπομπος φαίνεται να στέκεται κριτικά απέναντι στις πηγές του και προσπαθεί να διασταυρώσει τις πληροφορίες του. Χρησιμοποιεί πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές, δεν μας είναι όμως γνωστό ποιες αξιοποιεί περισσότερο. Η Rowhall³⁵ πιστεύει ότι η θέση του στην περίπτωση των επιγραμμάτων του ναού της Αφροδίτης στην Κόρινθο³⁶ και του κείμενου της ειρήνης του Καλλία αποδεικνύει ότι ήταν ο πρώτος που αντιμετώπισε κριτικά το επιγραφικό υλικό και ότι γενικότερα ήταν εξοικειωμένος με τα έγγραφα που προβάλλουν την επεκτατική πολιτική της Αθήνας. Θα ήταν παρακινδυνευμένο να υιοθετήσουμε μια τέτοια γενίκευση, καθώς δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν η κριτική του στάση είναι αποτέλεσμα εφαρμογής συγκεκριμένης μεθόδου προσέγγισης των πηγών και δεν οφείλεται απλώς και μόνο στην εχθρότητά του απέναντι στην Αθήνα. Επιπλέον, δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν κράτησε σε όλες τις περιπτώσεις την ίδια στάση.

³³ *FGrHist* 115 F 153.

³⁴ Τον τρόπο με τον οποίο διαμορφωνόταν η συλλογική και πολιτιστική μνήμη και ταξίδευε στον ελληνιστικό κόσμο μέσω της κινητικότητας και των δημοσίων διαλέξεων των ιστορικών βλ. Chaniotis (2009:249-269).

³⁵ ό.π.

³⁶ *FGrHist* 115 F 285a,b.

7.1.2 Η σπουδαιότητα της αυτοψίας

Και ο Θεόπομπος πίστευε στην αξία της αυτοψίας. Το καθιστούσε μάλιστα σαφές από την αρχή του έργου του, όπως προκύπτει από το πιο κάτω απόσπασμα που φαίνεται ότι ανήκει στο προοίμιο των *Φιλιππικών* και το οποίο προέρχεται από τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά³⁷:

δηλος γάρ ἐστιν, εἰ καὶ μηδὲν ἔγραψε, πλείστην μὲν παρασκευὴν εἰς ταῦτα παρεσκευασμένος, μεγίστας δὲ δαπάνας εἰς τὴν συναγωγὴν αὐτῶν τετελεκώς, καὶ πρὸς τούτοις πολλῶν μὲν αὐτόπτης γεγενημένος, πολλοῖς δ' εἰς ὀμιλίαν ἐλθὼν ἀνδράσι τοῖς τότε πρωτεύουσι³⁸ καὶ στρατηγοῖς δημαγωγοῖς τε καὶ φιλοσόφοις διὰ τὴν συγγραφὴν. οὐ γάρ, ὥσπερ τινές, πάρεργον τοῦ βίου τὴν ἀναγραφὴν τῆς ἱστορίας ἐποίησατο, ἔργον δὲ τὸ πάντων ἀναγκαιότατον.

Η αξία και η αξιοπιστία του έργου του φαίνεται από τον έλεγχο των πηγών του, από την παρουσία του σε πολλά από τα γεγονότα που εξιστορεί και από τη σπουδαιότητα των προσώπων με τα οποία ήρθε σε επαφή. Όλα αυτά, κατά το Θεόπομπο, αποδεικνύουν ότι αντιμετώπισε τη συγγραφή της ιστορίας με τη μέγιστη σοβαρότητα και με αξιοσημείωτο επαγγελματισμό, κάτι που δεν ισχύει για όλους όσοι έγραψαν ιστορία. Έχει τη γνώμη ότι αναφέροντας τα έξοδα³⁹, που απαιτήθηκαν,

³⁷ *FGrHist* 115 , T20a, F 26. Είναι φανερό στο απόσπασμα η χρήση γοργίμων σχημάτων: έχουμε αντιθέσεις, πάρισα και σχεδόν ομοιοτέλετο. Για τα γοργία σχήματα βλ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά (1999).

³⁸ Συναναστράφηκε τους ηγεμόνες, τους επικεφαλής των πόλεων, τούς προεστηκότας κατά τον Αριστοτέλη (*Αθ. Πολ.* 21.1). Η έναρθη αυτή μετοχή διακρίνεται σημασιακά από το *δημαγωγός* που στον Θεόπομπο έχει αρνητική σημασία. Ως *δημαγωγός* χαρακτηρίζεται από τον Θουκυδίδη ο Κλέων (4.21.3), σε αντίθεση με τον Περικλή, ο οποίος *πρόυστη τῆς πόλεως*, (2.65.5). Για μια εχθρική παρουσίαση των κριτηρίων, με τα οποία ο *δήμος* επιλέγει ποιες εξουσίες τον συμφέρουν να ασκήσει ο ίδιος, και της δημοκρατίας ως αντίθετης προς μια *ενομούμενη* πόλη βλ. ψευδο-Ξενοφ. *Αθ. Πολ.* 1.3, 1.8-9.

³⁹ Εδώ θα λέγαμε πως βρίσκει την επιβεβαίωσή της η άποψη του Fornara (1983:49), ότι η συγγραφή της ιστορίας ήταν κοινωνικό δικαίωμα των προνομιάτων τάξεων, καθώς απαιτούσε μεγάλη οικονομική άνεση και πληθώρα γνωριμιών και κοινωνικών σχέσεων. Το *μεγίστας δαπάνας* αποτελεί σαφή αναφορά και στο κόστος που είχε για τον Θεόπομπο η αγορά των βιβλίων τα οποία ήταν

θα καλλιεργήσει την εικόνα ενός ευσυνειδήτου και αφοσιωμένου ιστοριογράφου. Υπονοεί ότι στα χρόνια του η ιστοριογραφία εξελίχθηκε σε διακριτό λογοτεχνικό είδος, με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και με μια ανάγκη για ολοκληρωτική δέσμευση⁴⁰ και αφοσίωση στο έργο (*οὐ πάρεργον*)⁴¹. Στο πιο πάνω απόσπασμα είναι έντονη η τάση του Θεόπομπου για επίδειξη και η προσπάθειά του να αναδείξει τη σπουδαιότητα του έργου και να ενισχύσει το κύρος και την αυθεντία του αφηγητή. Αναπόφευκτη είναι η σύγκριση τόσο με το μεθοδολογικό (1.22), όσο και με το λεγόμενο δεύτερο προοίμιο του Θουκυδίδη (5.26). Πέρα από την έμφαση που δίνουν και οι δύο στην αυτοψία, είναι φανερές οι ομοιότητες στις αναφορές που κάνουν για τα πρόσωπα τα οποία συνάντησαν και την πρόσβαση στις πληροφορίες που μπορούσαν να έχουν. Ο Θουκυδίδης υπονοεί τη σπουδαιότητα των προσώπων με τα οποία ήρθε σε επαφή και από τα οποία άντλησε πληροφορίες. Ο Θεόπομπος από την άλλη είναι πιο σαφής, όταν δηλώνει ότι είχε επαφές όχι μόνο με πολιτικά πρόσωπα που ήταν υπεύθυνα για τη λήψη και την εκτέλεση των αποφάσεων, αλλά και με άτομα από τον χώρο των διανοητών (*φιλοσόφους*). Αξιοποίησε δηλαδή και την πνευματική δημιουργία της εποχής του. Και οι δύο τονίζουν τον χρόνο που αφιέρωσαν στη συγκέντρωση του υλικού. Ο Θεόπομπος έμμεσα δηλώνει τη μεγάλη προετοιμασία για τη συγκέντρωση του υλικού, ενώ ο Θουκυδίδης άμεσα αναφέρει ότι εκμεταλλεύτηκε την εξορία του από την Αθήνα (5.26), η οποία του έδωσε τον χρόνο να ερευνήσει και να έχει πρόσβαση σε πληροφορίες και από τις δύο πλευρές. Σε κάθε περίπτωση είναι φανερή η έμφαση που δίνει ο Θεόπομπος στην αυτοψία, καθώς δηλώνει *αὐτόπτης γεγεννημένος* και ότι ήρθε σε επαφή με πρόσωπα⁴² που ήταν αυτόπτες μάρτυρες κι ιδιαίτερα με εκείνους που υπήρξαν πρόσωπα-κλειδιά στις εξελίξεις.

απαραίτητα για την ολοκλήρωση της συγγραφής. Για την μετάβαση στην εποχή της κυριαρχίας του γραπτού λόγου έναντι του προφορικού βλ. πρπ. σ. 43.

⁴⁰ Vattuone (2014:189-199).

⁴¹ Σαφώς ο Θεόπομπος παραπέμπει στον Θουκυδίδη (1.142.9) και στα λόγια του Περικλή ότι η ενασχόληση με το ναυτικό απαιτεί τέχνη και δεν μπορεί να αντιμετωπίζεται ως πάρεργο.

⁴² Βλ. σ. 229 υποσ. 4.

7.1.3. Η επιδίωξη της αμεροληψίας

Πιθανόν να φαίνεται παράξενη η προσπάθεια να αναζητήσουμε στα *Φιλιππικά* του Θεοπόμπου την επιδίωξη της αμεροληψίας. Από την αρχαιότητα αυτό, που είχε εντυπωσιάσει τους αναγνώστες του έργου του, ήταν η αυστηρότητα των κρίσεών του όχι μόνο για ιστορικά πρόσωπα, αλλά και για πολιτεύματα, πόλεις, έθνη, συμπεριφορές που θεωρούσε αξιοκατάκριτες. Υπάρχει ένας έντονα ηθικολογικός και επιτιμητικός τόνος που, ευτυχώς για μας, είναι εμφανής και στα αποσπάσματα που έχουν σωθεί. Ο Λουκιανός⁴³ τονίζει ότι περισσότερο κατηγορεί παρά γράφει ιστορία, ενώ ο Πλούταρχος υποστηρίζει ότι, όταν επαινεί, γίνεται πιο πολύ πιστευτός, παρά όταν κατηγορεί⁴⁴. Δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ότι ο επιτιμητικός χαρακτήρας των κρίσεών του εξυπηρετούσε και τον στόχο της αμεροληψίας⁴⁵. Ο Αθήναιος⁴⁶ επισημαίνει ότι ο Θεόπομπος ήταν *φιλαλήθης*, δεν προσπάθησε να αποκρύψει την αλήθεια και ότι παρέδωσε *περι τῆς ἱστορίας ἐξέτασιν ἀκριβῆ*. Δημιουργούσε την αίσθηση ενός ιστορικού, από την κριτική ματιά του οποίου δεν μπορούσε να ξεφύγει κανείς, ανεξάρτητα από τη δύναμη που είχε. Τον Αγησίλαο δεν τον εξιδανικεύει δεδομένου ότι παρουσιάζει ισόρροπα⁴⁷ τις αρετές και τα ελαττώματά του. Με την επίθεση, που κάνει ειδικά στο πρόσωπο του Φιλίππου (του κεντρικού προσώπου του έργου), δείχνει ιστορικό που δεν προσπαθεί να κολακεύσει τους ισχυρούς, ιδιαίτερα μάλιστα σε εποχή που η Μακεδονία έχει κυριαρχήσει στον ελληνικό χώρο. Επίσης δεν δείχνει καμία εύνοια προς κάποια πόλη: Αθήνα και Σπάρτη αντιμετωπίζονται εξίσου επιτιμητικά στο έργο του.

⁴³ *FGrHist* 115 T 25a.

⁴⁴ *FGrHist* 115 F 333.

⁴⁵ Η έντονη προβολή της αρνητικής πλευράς προσώπων και καταστάσεων κερδίζει τις εντυπώσεις και ενισχύει την πειθώ του αφηγητή. Πρόκειται σαφώς για μέσο που αξιοποιείται στους δικανικούς και συμβουλευτικούς λόγους. Βλ. Ζωγράφου (2010:199-200).

⁴⁶ *FGrHist* 115 F 181a.

⁴⁷ *FGrHist* 115 F 321, 323

7.2. Η αφηγηματική τεχνική

Επίκεντρο των *Φιλιππικών* του Θεοπόμπου ήταν η δράση του Φιλίππου από την άνοδό του στον θρόνο το 359 π.Χ. έως τον θάνατό του το 336 π.Χ. Η παραμονή του στον θρόνο της Μακεδονίας προσφέρει το γενικότερο χρονολογικό πλαίσιο, το διάγραμμα μέσα στο οποίο κινείται όλο το υπόλοιπο έργο. Αν θυμηθούμε όμως ότι η δράση του Φιλίππου κάλυψε μόλις δεκαέξι βιβλία στη σύνοψη⁴⁸ των *Φιλιππικών* που έγινε από τον Φίλιππο Ε΄, τότε γίνεται αντιληπτό ότι το έργο περιλάμβανε στο μεγαλύτερο μέρος του κι άλλο υλικό το οποίο σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό συσχετιζόταν με τον Φίλιππο και τη Μακεδονία. Το υλικό αυτό αποτελούσαν οι ιστορικές αναδρομές στην Περσική ιστορία, αλλά και στην ιστορία της κυρίως Ελλάδας, της Αθήνας και της Σικελίας, της Κύπρου, της Μ. Ασίας⁴⁹ και της Θράκης κατά τη διάρκεια όχι μόνο του 4^{ου}, αλλά και του 5^{ου} αιώνα π.Χ. Κάλυπτε δηλ. όλο τον τότε γνωστό κόσμο. Παράλληλα υπήρχε πλούσιο μυθικό⁵⁰ και εθνογραφικό υλικό⁵¹, κτίσεις πόλεων⁵², συλλογή παραδόξων και απίστευτων, *θαυμασίων* ιστοριών⁵³, ετυμολογίες⁵⁴ και γεωγραφικές περιγραφές⁵⁵.

Από αυτά συνάγεται το ότι ο Θεόπομπος δεν ακολουθεί την αντίληψη του Θουκυδίδη ότι η ιστορία πρέπει να περιλαμβάνει μόνο ιστορικά και πολιτικά γεγονότα, αλλά ότι γράφει με τον τρόπο του Ηροδότου⁵⁶, εφαρμόζοντας μάλιστα και την ίδια τεχνική στην οργάνωση του υλικού του. Όπως οι Περσικοί πόλεμοι δίνουν στον Ηρόδοτο την ευκαιρία να αναπτύξει τους περίφημους *λόγους* του, έτσι και η δράση του Φιλίππου προσφέρει τη βάση πάνω στην οποία στηρίζεται το υλικό του Θεοπόμπου. Η χρονολογική εξιστόρηση των γεγονότων, που επέλεξε ο Θουκυδίδης, δεν μπορούσε να είναι πρόσφορη για τόσο πλούσιο υλικό, χωρίς να αποκλείεται βέβαια η εφαρμογή της σε κάποιες ενότητες του έργου. Έτσι οι επιχειρήσεις και η δράση του Φιλίππου έδωσαν την αφορμή για μια σειρά παρεκβάσεων -μεγαλύτερων ή μικρότερων- που υπάρχουν στο έργο. Μεγάλες παρεκβάσεις αποτελούν: τα σχετικά

⁴⁸ *FGrHist* 115 T 31.

⁴⁹ *FGrHist* 115 F 103.

⁵⁰ Ο Κικέρωνας σημειώνει (*FGrHist* 115 T 26) ότι στον Θεόπομπο υπάρχει πληθώρα ιστοριών και μύθων αντίστοιχη με αυτή του Ηροδότου.

⁵¹ *FGrHist* 115 F 45.

⁵² *FGrHist* 115 T 20.

⁵³ Πρέπει να αποτελούσαν το σύνολο ή το μεγαλύτερο μέρος του 8^{ου} βιβλίου.

⁵⁴ *FGrHist* 115 F 129, 158.

⁵⁵ *FGrHist* 115 F 80.

⁵⁶ Βλ. Murray, O., 'Herodotus and Hellenistic Culture', *CQ* 22 (1972), 200-13.

με την ιστορία της Περσικής αυτοκρατορίας (από το 394 π.Χ. έως το 344 π.Χ.), που κάλυπταν τα βιβλία 11-19, η αναφορά στη Μ. Ασία (βιβλία 35-38) και η ιστορία της Σικελίας⁵⁷ (βιβλία 39-43). Εξίσου σημαντική παρέκβαση είναι αυτή που γίνεται στο 10^ο βιβλίο για τους Αθηναίους *δημαγωγούς* και εκείνη που γίνεται στο 25^ο βιβλίο για τις εξωτερικές σχέσεις της Αθήνας κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ. Αφορμές για παρεκβάσεις έδιναν και οι τοποθεσίες και οι λαοί με τους οποίους ο Φίλιππος ερχόταν σε επαφή. Έτσι, με αφορμή τις επιχειρήσεις του στη Θράκη, γίνεται αναφορά στην αλαζονική συμπεριφορά του Κότυος⁵⁸. Η περιγραφή των επιχειρήσεων του Ευαγόρα στην Κύπρο δίνει θαυμάσια ευκαιρία για μνεία του εξελληνισμού της από τους Αχαιούς⁵⁹.

Υπήρχε συνεπώς στα *Φιλιππικά* πληθώρα παρεκβάσεων. Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι ο Θεόπομπος ήταν κατώτερος του Ηροδότου στην τεχνική αυτή⁶⁰, καθώς τα σωζόμενα αποσπάσματα είναι ελάχιστα. Δεν έχει βέβαια σημασία το πόσο εκτεταμένες είναι οι παρεκβάσεις, αλλά το κατά πόσο είναι ή δεν είναι σχετικές με το θέμα που τις προκαλεί κάθε φορά. Ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς πιστεύει ότι η ιστορία του Θεοπόμπου είναι *εὐπαρακολούθητη* και *σαφής* παρά την αφθονία του υλικού. Δεν τσιγκουνεύτηκε τις παρεκβάσεις με την πεποίθηση ότι ενισχύει την καθαυτό ιστορία του. Δεν θεωρεί όμως ορισμένες παρεκβάσεις του επιτυχημένες, ιδιαίτερα όσες περιέχονται στο όγδοο βιβλίο που περιέχει τα *θαυμάσια*⁶¹. Κατά τον Θέωνα⁶², οι παρεκβάσεις αποσπούν την προσοχή τού αναγνώστη και γι' αυτό μερικές φορές είναι απαραίτητο να του γίνεται υπόμνηση της κύριας αφήγησης. Στην ενσωμάτωση των παρεκβάσεων φαίνεται ότι η αφήγηση ακολουθούσε κυκλική πορεία, σαφής επιρροή από την αντίστοιχη τεχνική του Ηροδότου. Με αφορμή την επέμβαση του Φιλίππου στην Θεσσαλία έχουμε μια εξαιρετική περιγραφή της κοιλιάδας των Τεμπών⁶³, που θυμίζει την περιγραφή της από τον Ηρόδοτο (7.137.7) κατά την εισβολή του Ξέρξη⁶⁴. Τελειώνοντας την

⁵⁷ *FGrHist* 115 F 184.

⁵⁸ *FGrHist* 115 F 31. Βλ. και πρκ. σ. 244.

⁵⁹ *FGrHist* 115 F 103.

⁶⁰ Αποψη που υποστηρίζει ο Flower (1994:161).

⁶¹ *FGrHist* 115 T 20a.

⁶² *FGrHist* 115 T 30.

⁶³ *FGrHist* 115 F 80.

⁶⁴ Δεν αποκλείεται η συσχέτιση της επέμβασης του Φιλίππου στη Θεσσαλία με την εκστρατεία του Ξέρξη. Άλλωστε και κατά τη διάρκεια των Περσικών πολέμων η αντίσταση, που προέβαλε η Θεσσαλία, ήταν ελάχιστη.

ειδυλλιακή περιγραφή της ίδιας κοιλάδας, ο Θεόπομπος σημειώνει: ὑπέρ ... Τεμπῶν ... ἔμοι νῦν τοσαῦτα εἰρήσθω, σηματοδοτώντας ουσιαστικά το τέλος⁶⁵ της παρέκβασης.

Ενδιαφέρον προκαλεί και ο τίτλος *Θαυμάσια* που παραδίδεται σε ορισμένα αποσπάσματα⁶⁶ του όγδοου βιβλίου των *Φιλιππικών*. Τα αποσπάσματα αυτά περιέχουν πληροφορίες για τους Μάγους και τον Ζωροαστρισμό, την απίθανη ιστορία του Επιμενίδη, τη σύλληψη του Σειληνού από τον Μίδα, τις προφητείες του Φερεκύδη του Σύριου, την ιστορία για τους Μάχιμους και του Ευσεβείς που ζουν πέρα από τον Ωκεανό, τα σχετικά με τον ποταμό της Λύπης και της Ηδονής. Δεν γνωρίζουμε με ποια αφορμή γράφονται τα πιο πάνω και δεν μπορούμε να αποκλείσουμε το ότι κάποια από αυτά έχουν σχέση με τις ηθικές και φιλοσοφικές αντιλήψεις του Θεοπόμπου. Δεν μπορούμε όμως να συμφωνήσουμε με την άποψη της Pownall⁶⁷, ότι όλες οι παρεκβάσεις ενισχύουν τις ηθικές αντιλήψεις του. Πέρα από το ότι μία τέτοια άποψη αντιμετωπίζει τα *Φιλιππικά* ως έργο κατεξοχήν ηθικολογικό, δεν θα αποκλείαμε τη φιλοδοξία του ιστορικού να δώσει ένα έργο που να περιέχει ολοκληρωμένη, κατά την άποψή του, εικόνα για τα πρόσωπα, τους τόπους και τα γεγονότα που περιγράφει. Για το συγκεκριμένο βιβλίο υπάρχει η άποψη ότι αποτελεί μεταγενέστερη δημιουργία⁶⁸ με τη συγκέντρωση όλων των *θαυμασίων* σε έναν ξεχωριστό τόμο. Παράδοξα όμως υπάρχουν και σε άλλα βιβλία, όπως για παράδειγμα στο ένατο⁶⁹. Από την άλλη, δεν αποκλείεται στο όγδοο βιβλίο να υπήρχαν αναλογικά περισσότερες ιστορίες τέτοιου είδους και να βοήθησαν στο να πάρει αργότερα το βιβλίο τον συγκεκριμένο τίτλο. Ούτε μπορούμε να αποκλείσουμε την περίπτωση να αποσπάστηκε αργότερα τμήμα του βιβλίου και να κυκλοφόρησε αυτόνομα, όπως έγινε στην περίπτωση του δέκατου βιβλίου. Το τελευταίο μέρος του βιβλίου αυτού, που αναφερόταν στους Αθηναίους *δημαγωγούς*⁷⁰ του 5^{ου} και του 4^{ου} αιώνα, κυκλοφόρησε κάποια στιγμή αυτόνομα, όπως επισημαίνει ο Αθήναιος⁷¹.

⁶⁵ Πβλ. και τον τρόπο με τον οποίο κλείνει ο Ξενοφών τα *Ελληνικά* του (7.5.27).

⁶⁶ *FGrHist* 115 F 69,70, 75b, 76.

⁶⁷ 2004:165-167.

⁶⁸ Fox (1986:113). Σύμφωνα με σύγχρονους μελετητές το συγκεκριμένο βιβλίο του Θεοπόμπου ανοίγει τον δρόμο για τη μεταγενέστερη παραδοξογραφία, καθώς σε αυτό παρατίθενται *θαυμάσια*, χωρίς να γίνεται προσπάθεια, για να ερμηνευτούν. Βλ. Johnson (2006:399-408) και Schepens & Delcroix (1996:375-460).

⁶⁹ *FGrHist* 115 F 77.

⁷⁰ Για τον όρο βλ. πρπ. σ. 234.

Δεν γνωρίζουμε με βεβαιότητα αν οι παρεκβάσεις ενσωματώθηκαν μεταγενέστερα στην αφήγηση που σχετίζεται με τον Φίλιππο ή αν η σύνθεση και των δύο έγινε ταυτόχρονα. Το πιο πιθανό είναι να συνέβη το πρώτο, καθώς υπάρχουν παράπονα ότι ορισμένες παρεκβάσεις δύσκολα συνδέονται με την ιστορία του Φιλίππου ή της Μακεδονίας⁷². Σε γενικές γραμμές ο τρόπος οργάνωσης του υλικού από τον Θεόπομπο δεν προβλημάτισε τους αρχαίους αναγνώστες του. Άλλωστε οι περισσότερες επικρίσεις, που έχουμε για το έργο του, αφορούν την πικρότητα του λόγου του και την αυστηρότητα των κρίσεών του και όχι τη σχέση των παρεκβάσεων με την καθαυτό ιστορική αφήγηση.

Ενδιαφέρουσα είναι η ενσωμάτωση στο έργο διδακτικών μύθων κατά τα πρότυπα των πλατωνικών, όπως είναι ο μύθος για τους *Μάχιμους* και τους *Ευσεβείς*⁷³. Ο Θεόπομπος βέβαια επιτέθηκε με σφοδρότητα στο πλατωνικό έργο γράφοντας μία πραγματεία εναντίον του⁷⁴. Ίσως και η αναφορά στον τρόπο ζωής των Τυρρηγών και στην κοινογαμία τους⁷⁵ να αποτελούσε ένα είδος κριτικής⁷⁶ στην *Πολιτεία* του Πλάτωνος. Ο Αντισθένης⁷⁷ είναι ο μόνος φιλόσοφος, που αντιμετωπίζεται θετικά.

Από τις ενσωματωμένες δημηγορίες⁷⁸ έχουμε δύο αποσπάσματα που περιέχουν ζεύγος αντίθετων απόψεων σχετικά με το αν πρέπει ή όχι η Αθήνα να εμπλακεί σε πόλεμο με τον Φίλιππο για την Αμφίπολη. Πρώτα παραθέτουμε τη φιλειρηνική θέση του Φιλοκράτη:

«ένθυμεισθε τοίνυν, ὡς οὐδὲ καιρὸς οὐδεὶς ἐστὶ φιλονικεῖν οὐδὲ καλῶς ἔχειν τὰ πράγματα τῆς πόλεως, ἀλλὰ πολλοὶ καὶ μεγάλοι κίνδυνοι περιεστᾶσιν ἡμᾶς. ἐπιστάμεθα γὰρ Βοιωτοὺς καὶ Μεγαρεῖς δυσμενῶς ἡμῖν διακειμένους, Πελοποννησίων δὲ τοὺς μὲν Θηβαίους, τοὺς δὲ Λακεδαιμονίους τὸν νοῦν προσέχοντας,

⁷¹ 4.61, *FGrHist* 115 F 100.

⁷² *FGrHist* 115 T 30.

⁷³ *FGrHist* 115 F 75c. Χωρίς να είναι μυθικό το επεισόδιο του Κροίσου και αυτό του Σόλωνος (Ηροδ. 1.29-33) λειτουργεί επίσης διδακτικά. Βλ. Περυσινάκης (1998:113-115).

⁷⁴ *FGrHist* 115 F 259.

⁷⁵ *FGrHist* 115 F 204.

⁷⁶ Η κριτική, που ασκεί ο ιστορικός στον Πλάτωνα, δεν αποκλείεται να οφείλεται και στο ότι ο ίδιος πιθανόν να έβλεπε τον εαυτό του ως φιλόσοφο. Για το ότι ο Ισοκράτης έβλεπε τον εαυτό του ως φιλόσοφο βλ. πρπ. σ. 45.

⁷⁷ *FGrHist* 115 F 295. Βλ. και Murray (1946:156-157).

⁷⁸ Για την παρουσία δημηγοριών στα *Φιλιπικά* βλ. Fox (1986:116).

Χίους δὲ καὶ Ῥοδίους καὶ τοὺς τούτων συμμάχους πρὸς μὲν τὴν πόλιν ἐχθρῶς διακειμένους, Φιλίππῳ δὲ περὶ φιλίας διαλεγόμενους⁷⁹.»

Ο Αθηναῖος Φιλοκράτης απευθύνεται με ἔμφαση στους συμπολίτες του προτρέποντάς τους να βάλουν στο μυαλό τους ὅτι δεν είναι κατάλληλη ἡ χρονική στιγμή για ἐπιδίωξη τῆς νίκης. Τὴν ἔμφαση τὴν ἐπιτυγχάνει με τὴ συσσώρευση ἀντιθέσεων: οὐδὲ...οὐδεῖς...οὐδὲ. Στὴ χρονικὴ ἀκαταλληλότητα προσθέτει καὶ τὴ διαπίστωσή του ὅτι οἱ υποθέσεις τῆς πόλης δεν πάνε καλά καὶ ὅτι πολλοὶ καὶ μεγάλοι κίνδυνοι τὴν ἀπειλοῦν ἀπὸ παντοῦ (κίνδυνοι περιεστᾶσιν). Στὴ συνέχεια ἱεραρχεῖ τοὺς κινδύνους αὐτοὺς τοποθετώντας στο τέλος τὸν σημαντικότερο που εἶναι ὁ Φίλιππος, κοσμώντας τὸν λόγο του με τὰ ρητορικὰ ἐκφραστικὰ μέσα, τὴν ἀντίθεση καὶ τὸ ὁμοιοτέλετο.

Στὴ συνέχεια ἀκολουθεῖ ἡ φιλοπόλεμη πρόταση τοῦ Ἀριστοφώντος:

«ἐνθυμεῖσθε δ' ὡς πάντων ἂν ποιήσαιμεν ἀνανδρότατον, εἰ τὴν εἰρήνην δεξαίμεθα παραχωρήσαντες Ἀμφιπόλεως, μεγίστην μὲν πόλιν τῶν Ἑλληνίδων οἰκοῦντες, πλείστους δὲ συμμάχους ἔχοντες, τριακοσίας δὲ τριήρεις κεκτημένοι καὶ σχεδὸν τετρακοσίων ταλάντων προσόδους λαμβάνοντες· ὧν ὑπαρχόντων τίς οὐκ ἂν ἡμῖν ἐπιτιμήσειεν, εἰ τὴν Μακεδόνων δύναμιν φοβηθέντες συγχωρήσαιμὲν τι παρὰ τὸ δίκαιον⁸⁰.»

Ο ρήτορας αὐτὸς ἀπὸ τῆς δικῆς του πλευρᾶ ἀναλύει τὰ οικονομικὰ μεγέθη τοῦ πολέμου καὶ τὴν οικονομικὴ κατάσταση τῆς Ἀθήνας τονίζοντας ὅτι ἡ πόλη μπορεῖ νὰ ἀναλάβει μὴ τέτοια προσπάθεια. Ο λόγος του θυμίζει τὰ ἐπιχειρήματα με τὰ ὁποῖα ὁ Περικλῆς τεκμηρίωνε τὴν ἀνωτερότητα τῆς Ἀθήνας στὸν ἐπερχόμενο πόλεμο με τὴ Σπάρτη (Θουκ. 1.140-144, 2.13).

⁷⁹ *FGrHist* 115 F 164.

⁸⁰ *FGrHist* 115 F 166.

Η διατύπωση των δημηγοριών με τη μορφή των *αντιλογιών*, που θυμίζει την αντίστοιχη τεχνική του Θουκυδίδη και του Ηροδότου, πρέπει να έδινε την ευκαιρία στον Θεόπομπο να επιδείξει τις ρητορικές του ικανότητες.

Ο Κικέρων θεώρησε θετικό το ότι ο Θεόπομπος χρησιμοποιεί τον περιοδικό λόγο στο ιστορικό του έργο⁸¹. Προφανώς, η επίδοση του ιστορικού στον τομέα της ρητορικής επηρέασε και τον τρόπο τής γραφής του. Κατά τον Flower⁸², ο Θεόπομπος χρησιμοποίησε το απλό ισοκράτειο ύφος στις περιγραφές του, ενώ ο λόγος του γινόταν πιο παραστατικός και έντονος στις αξιολογήσεις του, καθώς επηρεαζόταν πολύ από τους δικανικούς λόγους. Επιπλέον η χρήση ομοιοτέλετων, αντιθέσεων και επαναλήψεων, όπως π.χ. το ζεύγος *άνδροφόνοι, άνδροπόρνοι*⁸³, δείχνει επίδραση από τον ρητορικό λόγο του Γοργία⁸⁴.

Τα *Φιλιππικά* κάλυψαν την ιστορία του τότε γνωστού κόσμου, συμπεριέλαβαν δηλαδή γεγονότα που διαδραματίστηκαν σε Δύση και Ανατολή, Βορρά και Νότο. Δεν ήταν μόνο *Φιλιππικά* ή *Μακεδονικά*, αλλά ήταν ταυτόχρονα και *Ελληνικά* και *Σικελικά* και *Περσικά* και είχαν εκτεταμένες αναφορές στην ιστορία της Αθήνας. Ο Θεόπομπος είχε παγκόσμια αντίληψη της ιστορίας⁸⁵, ανάλογη ίσως με αυτή του Εφόρου. Παράλληλα είχε, όπως φαίνεται, την πρόθεση να συγκεράσει σε ένα έργο όλα τα είδη της ιστοριογραφίας μέχρι την εποχή εκείνη. Όντας χαρακτήρας με αυτοπεποίθηση, δεν αποκλείεται να είχε μια τέτοια φιλοδοξία.

⁸¹ *FGrHist* 115 T 37. Περιοδικός λόγος στη ρητορική είναι ο λόγος που σύγκειται από *κόλα* και *συμμετρία*. Η φράση μπορεί επίσης να υποδηλώνει την κυκλική πορεία του λόγου.

⁸² Flower (1994:183-210).

⁸³ *FGrHist* 115 F 225.

⁸⁴ Οι φράσεις *όμόφωνος και όμόψυχος, λαβοῦσα και οὐ λαθοῦσα* του Έλένης Έγκάμιον του Γοργία, πιστοποιούν την επίδραση αυτή. Ο Flower (1994:212) διατυπώνει την άποψη ότι ο Θεόπομπος, παρά τη ρητορική του παιδεία, δεν αναμειγνύει τη ρητορική με την ιστορία. Τα *γοργίεια* σχήματα βλ. Πεντζοπούλου-Βαλαλά (1999:45-56).

⁸⁵ Βλ. Christ (1993:52).

7.3. Ερμηνεύοντας το ιστορικό γίνεσθαι

7.3.1. Αιτιότητα

Για τον Θεόπομπο η χλιδή, η τρυφή, η χωρίς μέτρο απόλαυση των υλικών αγαθών αποτελούν αξιοκατάκριτη συμπεριφορά⁸⁶. Αναφορές σε τέτοιου είδους συμπεριφορά μπορούμε να εντοπίσουμε σε πολλά σημεία των σωζόμενων αποσπασμάτων του έργου του. Τη βλέπουμε στη συμπεριφορά του Κότυος⁸⁷, στην πολυτέλεια των Βυζαντινών και τη συνακόλουθη καταστροφή τους⁸⁸, στη ραθυμία και την ανανδρία που έφερε στην Αθήνα ο Εύβουλος *πορίζων ἀργύριον* στους Αθηναίους⁸⁹, στην τιμωρία των Κολοφωνίων για τη χλιδή που επέδειξαν⁹⁰, στον τρόπο ζωής του Αθηναίου στρατηγού Χάρητος⁹¹ και των Ταραντινών⁹², καθώς και σε πολλά άλλα περιστατικά. Προφανώς, ενέκρινε την απλότητα και τη λιτότητα των Αρκάδων⁹³. Ο τρυφηλός βίος οδηγεί στη μείωση της αγωνιστικότητας και της ανδρείας, κάνει τους ανθρώπους μαλθακούς, δούλους των υλικών αναγκών τους και οδηγεί, συνήθως, στην ήττα και στην υποδούλωση πόλεις και λαούς, όπως τους Βυζάντιους και τους Κολοφώνιους. Η ψυχική δουλεία εύκολα μετατρέπεται σε φυσική δουλεία. Ο Αγησίλαος, όταν του προσφέρεται από τους Αιγύπτιους πληθώρα τροφίμων, διατάζει να δοθούν στους είλωτες που τον ακολουθούσαν⁹⁴. Οι αντιλήψεις αυτές για τις συνέπειες της χλιδής και της τρυφηλότητας δεν είναι καινούργιες. Ανάλογες απόψεις εκφράζει και ο Ηρόδοτος (9.122) και ο Ξενοφών, πιθανότατα και ο Κτησίας⁹⁵. Η στάση μάλιστα αυτή του Αγησιλάου θυμίζει την αντίδραση του Πausανία ο οποίος μετά την μάχη των Πλαταιών, βλέποντας τον πολυτελή τρόπο με τον οποίο γευμάτιζαν οι Πέρσες, οίκτιρε την αφροσύνη τους (Ηροδ. 9.82). Κι αυτός όμως τελικά δεν απέφυγε τη διαβρωτική δύναμη της χλιδής και γι' αυτό το τέλος του ήταν ατιμωτικό (Θουκ. 1.128-135).

⁸⁶ Βλ. Flower (1994:69).

⁸⁷ *FGrHist* 115 F 31.

⁸⁸ *FGrHist* 115 F 62.

⁸⁹ *FGrHist* 115 F 99.

⁹⁰ *FGrHist* 115 F 117. Ο Κύρος υιοθέτησε τη συμβουλή του Κροίσου να προσφέρει μια τρυφηλή ζωή στους Λυδούς, προκειμένου να εξασφαλίσει την υποταγή τους (Ηροδ. 1.155).

⁹¹ *FGrHist* 115 F 213.

⁹² *FGrHist* 115 F 233.

⁹³ *FGrHist* 115 F 215.

⁹⁴ *FGrHist* 115 F 107.

⁹⁵ Βλ. *πρπ.* σ. 74 και *υποσ.* 112.

Κατά τον Θεόπομπο η ασεβής και υβριστική συμπεριφορά προς το θείο επιφέρει την τιμωρία του ασεβούς και του υβριστού. Κατά τη γνώμη του, αυτό συνέβη στην περίπτωση του Κότυος⁹⁶, που η ασέβειά του τον οδήγησε στην τρέλα και στη σφαγή της γυναίκας του, και στην περίπτωση επίσης του Αρχιδάμου⁹⁷ του γιου τού Αγησίλαου που δέχτηκε να του προσφέρουν οι Φωκείς *ιέρα* χρήματα και που τους βοήθησε κατά την εκπόρθηση του μαντείου των Δελφών. Κατά τον ίδιο, υπεύθυνη για τη συμμαχία αυτή είναι η γυναίκα του Δεινίχα που δωροδοκήθηκε από τους κυβερνήτες των Φωκέων, για να τον επηρεάσει. Ο Αρχιδάμος, γράφει ο Θεόπομπος, είχε άδοξο τέλος στη Σικελία: σκοτώθηκε πολεμώντας μαζί με τους Ταραντινούς εναντίον των βαρβάρων και δεν αξιώθηκε ταφής, διότι στάθηκε εμπόδιο η οργή του Απόλλωνος. Συνεπώς ο άνθρωπος τιμωρείται εξαιτίας των πράξεών του και εκ των υστέρων προστίθεται και η θεϊκή οργή⁹⁸.

Σε πάρα πολλά αποσπάσματα του Θεοπόμπου επισημαίνεται η *ἀκράτεια*, δηλαδή η έλλειψη εγκράτειας και μέτρου, η έλλειψη της αρετής που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε *σωφροσύνη*. Άτομα και πόλεις αξιολογούνται με βάση την παρουσία και, κυρίως, την απουσία του κριτηρίου αυτού⁹⁹. Έτσι καυτηριάζεται η χωρίς μέτρο οινοποσία των Ιλλυριών¹⁰⁰ οι οποίοι στη συνέχεια υποτάχτηκαν στον Φίλιππο, η άμετρη ροπή των Αρδιαίων¹⁰¹ προς το ποτό και το φαγητό, που τους οδηγεί στο να καταστραφούν από τους Κέλτες, καθώς επίσης και η ακολασία των Θεσσαλών¹⁰². Επιπλέον παρουσιάζεται με μελανά χρώματα ο συναγωνισμός του βασιλιά της Σιδώνας Στράτωνα με τον βασιλιά της Σαλαμίνας της Κύπρου Νικοκλή στο ποιος θα ξεπεράσει τον άλλο σε πολυτέλεια και ακολασία. Ο συναγωνισμός αυτός έληξε με τον βίαιο θάνατο αμφοτέρων¹⁰³. Παρόμοια ήταν η συμπεριφορά των κατοίκων της Χαλκίδας της Θράκης¹⁰⁴ και του Χαρίδημου του Ωρείτη¹⁰⁵. Ο γιος του Διονυσίου του πρεσβυτέρου ο Απολλοκράτης χαρακτηρίζεται ως *ἀκόλαστος* και *φιλόποτος*,

⁹⁶ *FGrHist* 115 F 31. Στην αποστασία του Κότυος από την αθηναϊκή κυριαρχία γίνεται αναφορά στο *FGrHist* 115 F 307, ενώ στο γεγονός της αποστασίας αναφέρεται και ο Φιλόχορος (*FGrHist* 328 F 42).

⁹⁷ *FGrHist* 115 F 312.

⁹⁸ Γενικά το πως βλέπει ο Ξενοφών την τιμωρία των ανθρώπων από τους θεούς βλ. πρπ. σ. 102.

⁹⁹ Βλ. και Dillery (1995:135-36). Για τον όρο βλ. σ. 105.

¹⁰⁰ *FGrHist* 115 F 39.

¹⁰¹ *FGrHist* 115 F 40.

¹⁰² *FGrHist* 115 F 49.

¹⁰³ *FGrHist* 115 F 114.

¹⁰⁴ *FGrHist* 115 F 139.

¹⁰⁵ *FGrHist* 115 F 143.

περιτριγυρισμένος από κόλακες¹⁰⁶. Έκλυτος ήταν ο βίος και του άλλου γιου του Διονυσίου, του Νυσαίου¹⁰⁷, *ἀσελγής* ήταν η *δίαιτα* του Φάρακος του Λακεδαιμονίου¹⁰⁸, ίδιος ήταν και ο τρόπος ζωής του Τιμολάου¹⁰⁹, αλλά και του Διονυσίου του νεωτέρου¹¹⁰ του οποίου η όραση επηρεάστηκε από την υπερβολική οινοποσία. Όπως ο Θεόπομπος επισημαίνει¹¹¹, μια τέτοια ζωή εξασθενίζει τη λογική σκέψη, καταστρέφει την ψυχή, κάνει τους ανθρώπους περισσότερο βίαιους.

Η απόλυτη εξουσία διαφθείρει τον άνθρωπο που την ασκεί, τον οδηγεί σε παραλογισμούς και σε παράτολμες πράξεις. Μια τέτοιου είδους συμπεριφορά βρίσκουμε στον τύραννο Κλέαρχο ο οποίος προσπάθησε να εξουδετερώσει με κώνειο τους πολιτικούς του αντιπάλους¹¹², καθώς και στον Ερμεία¹¹³. *Προπετής ἐπὶ τῶν κινδύνων*¹¹⁴ χαρακτηρίζεται το κεντρικό πρόσωπο των *Φιλιππικών*, ο Φίλιππος, στο πρόσωπο του οποίου θα λέγαμε ότι ο Θεόπομπος συγκεντρώνει όλα τα αρνητικά χαρακτηριστικά της εποχής του¹¹⁵. Συχνά χρησιμοποιεί τον υπερθετικό βαθμό των επιθέτων με τα οποία «στολίζει» το πρόσωπό του: τον ονομάζει *ἀκρατέστατον, ἀδικώτατον, κακοπραγμονέστατον*, ηγέτη που καταφεύγει στον δόλο και στη βία¹¹⁶ και που συχνά πυκνά είναι μεθυσμένος λόγω *ἀκρατοποσίας*¹¹⁷, ιδιαίτερα ύστερα από την νίκη του στη μάχη της Χαιρώνειας¹¹⁸. Επισημαίνει την

¹⁰⁶ *FGrHist* 115 F 185.

¹⁰⁷ *FGrHist* 115 F 187.

¹⁰⁸ *FGrHist* 115 F 192.

¹⁰⁹ *FGrHist* 115 F 210. Ο Θεόπομπος αναφέρεται στον ακόλαστο βίο του, στην έλλειψη κάθε είδους εγκράτειας, χαρακτηρίζοντάς τον ως *δοῦλον τῶν ἡδονῶν*, όπως ήταν ο Φίλιππος του οποίου θα μπορούσε να θεωρηθεί δάσκαλος.

¹¹⁰ *FGrHist* 115 F 283.

¹¹¹ *FGrHist* 115 F 57.

¹¹² *FGrHist* 115 F 181.

¹¹³ *FGrHist* 115 F 291.

¹¹⁴ *FGrHist* 115 F 282.

¹¹⁵ Flower (1994:20).

¹¹⁶ *FGrHist* 115 F 27. Βλ. Shrimpton (1991:136). Κατά τον Connor (1967:134), ο Θεόπομπος παρουσιάζει τον Φίλιππο να συμπεριφέρεται ως βάρβαρος. Σύμφωνα με την Mitchell (2007:50), ο Δημοσθένης προβάλλοντας τον Φίλιππο ως απειλή για τις ελληνικές πόλεις μεταφέρει την έννοια του *βαρβάρου* από την Ασία στην Ευρώπη και επαναπροσδιορίζει έτσι τον κίνδυνο που καθιστούσε αναγκαία την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*. Κατά τη γνώμη μας, ο ιστορικός ήθελε να τονίσει τον κίνδυνο να επιβληθεί στον ελληνικό χώρο δεσποτεία ανατολικού τύπου, κάτι που ως ένα βαθμό συνέβη κατά τη διάρκεια της Ελληνιστικής εποχής.

¹¹⁷ *FGrHist* 115 F 163. Ουσιαστικά από τον Φίλιππο λείπει η *σωφροσύνη*.

¹¹⁸ *FGrHist* 115 F 236.

τάση του να συναναστρέφεται ανθρώπους χαμηλής ηθικής στάθμης¹¹⁹ και να υποθάλλει την ακολασία και τη διαφθορά των άλλων, όπως για παράδειγμα των Θεσσαλών¹²⁰, καθώς και την απληστία του (*ἄπληστος*) και την κάκιστη διαχείριση των οικονομικών (*κάκιστος*). Μνημονεύει¹²¹ επίσης την ικανότητά του να εξομοιώνει με τον εαυτό του τους συντρόφους τους τους *άνδροπόρονους*. Με όλους τους παραπάνω χαρακτηρισμούς ο Θεόπομπος αμαυρώνει την εικόνα του Μακεδόνα βασιλιά ανεξαρτήτως της κοινωνικής του τάξης.

Με βάση τα πιο πάνω μπορούμε να απαριθμήσουμε τα βασικά χαρακτηριστικά ενός ανήθικου, κατά τον Θεόπομπο, ανθρώπου. Είναι αυτός που ζει μέσα στην πολυτέλεια και στη χλιδή και του λείπει η αυτοσυγκράτηση, το μέτρο, ο έλεγχος των ορμών και των αναγκών, ιδιαίτερα όσον αφορά την κατανάλωση τροφής και οίνου και την ικανοποίηση των ερωτικών επιθυμιών¹²². Επιπλέον, χαρακτηρίζεται από ασέβεια προς το θείο και από αλαζονεία. Για την ανάδειξή του χρησιμοποιεί κάθε μέσο, όπως τη διαφθορά, την κολακεία, τη βία, τον δόλο και την προδοσία. Με την ίδια λογική, τα ακριβώς αντίθετα πρέπει να είναι τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα ενός ηθικού, κατά τον Θεόπομπο, ανθρώπου: η λιτότητα και η απλότητα στον τρόπο ζωής, η εγκράτεια και η σωφροσύνη, ο έλεγχος των φυσικών αναγκών, η ευσέβεια, η μετριοπάθεια, η σύνεση, η αποφυγή άσκησης βίας και καταπιεστικής εξουσίας. Προφανώς, σε λίγους ανθρώπους θα ταίριαζαν όλα αυτά τα χαρακτηριστικά, ίσως και γι' αυτό ελάχιστοι επαινούνται, έστω κι έμμεσα, από τον Θεόπομπο. Ίσως στην κατηγορία αυτή να υπάγονταν οι *Ευσεβείς*, μόνο που αυτοί ανήκουν στη σφαίρα της ουτοπίας¹²³.

Εύλογα τίθεται το ερώτημα πώς κατάφερε και σημείωσε επιτυχίες ο Φίλιππος, εφόσον -κατά τον Θεόπομπο- άτομα με τέτοια ηθική συμπεριφορά οδηγούνται στην καταστροφή¹²⁴. Ίσως πέτυχε, όπως επισημαίνει η Pownall¹²⁵, λόγω ακριβώς αυτής της διαφθοράς και της ανηθικότητας που υπήρχε στον ελληνικό χώρο ή λόγω τύχης.

¹¹⁹ *FGrHist* 115 F 224.

¹²⁰ *FGrHist* 115 F 162.

¹²¹ *FGrHist* 115 F 225.

¹²² Ο Αριστοτέλης (*Πολιτικά* 1274a, 1303b, 1311a κ.ά) μνημονεύει ερωτοδουλειές που προκάλεσαν πολιτικές αλλαγές.

¹²³ *FGrHist* 115 F 75c.

¹²⁴ Διατηρώντας μια επιφύλαξη, θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι το άδοξο τέλος του Φιλίππου επιβεβαιώνει την άποψη του Θεοπόμπου για την τύχη των διεφθαρμένων ανθρώπων.

¹²⁵ 2004:174-175.

Ο Φίλιππος, όπως τονίζει και ο Connor¹²⁶, αντιπροσώπευε το απόλυτο κακό. Άρα σε μια διεφθαρμένη εποχή κυριάρχησε ο πιο διεφθαρμένος και ικανός στην τέχνη της διαφθοράς. Το ότι ο Μακεδόνας βασιλιάς σημείωσε σημαντικές επιτυχίες, μολονότι ήταν άκρως διεφθαρμένος και κυβερνούσε μια κοινωνία εξίσου διεφθαρμένη, προκαλούσε απογοήτευση στον Θεόπομπο. Μπορούμε να διακρίνουμε μια έντονα κυνική και απαισιόδοξη άποψη να προβάλλει μέσα από τα κείμενά του: ό,τι και να λέμε και να κάνουμε, πάντα οι πιο διεφθαρμένοι πολιτικοί κυριαρχούν στον κόσμο κι αυτό δεν πρόκειται, δυστυχώς, να αλλάξει.

Σύμφωνα με τον Διονύσιο τον Αλικαρνασσεά¹²⁷ μια από τις βασικότερες αρετές του Θεοπόμπου ήταν η ακόλουθη:

τελευταῖόν ἐστι τῶν ἔργων αὐτοῦ καὶ χαρακτηρισκώτατον, ὃ παρ' οὐδενὶ τῶν ἄλλων συγγραφέων οὕτως ἀκριβῶς ἐξείργασται καὶ δυνατῶς οὔτε τῶν πρεσβυτέρων οὔτε τῶν νεωτέρων: τί δὲ τοῦτὸ ἐστι; τὸ καθ' ἑκάστην πράξιν μὴ μόνον τὰ φανερὰ τοῖς πολλοῖς ὄραν καὶ λέγειν, ἀλλ' ἐξετάζειν καὶ τὰς ἀφανεῖς αἰτίας τῶν πράξεων καὶ τῶν πραξάντων αὐτὰς καὶ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς, ἃ μὴ ῥάδια τοῖς πολλοῖς εἰδέναι, καὶ πάντα ἐκκαλύπτειν τὰ μυστήρια τῆς τε δοκούσης ἀρετῆς καὶ τῆς ἀγνοουμένης κακίας.

Σύμφωνα με το απόσπασμα αυτό αναζητούσε τα ἀφανῆ αίτια¹²⁸. Δεν τον ενδιαφέρουν μόνο, όπως τον Θουκυδίδη (τὴν μὲν ἀληθεστάτην πρόφασιν, ἀφανεστάτην δὲ λόγῳ, 1.23.6), οι αφανείς αιτίες των πράξεων, αλλά και τα αφανή κίνητρα των πραξάντων¹²⁹. Δεν πρόκειται για κακόβουλο σχολιασμό, αλλά για αναζήτηση των προθέσεων, σχεδίων, επιθυμιών και προσωπικών παθών των

¹²⁶ 1967:146-147. Το ίδιο και στον Flower (1994:98, 118-119).

¹²⁷ Προς Πομπ. 6.8, *FGrHist* 115 T 20a.

¹²⁸ Ως προς την αναζήτηση των ἀφανῶν αἰτίων ο Θεόπομπος θυμίζει πολύ έντονα τους προσωκρατικούς φιλοσόφους Ξενοφάνη και Ηράκλειτο. Ο πρώτος τόνιζε ότι οι θεοί δεν τα φανέρωσαν όλα στον άνθρωπο και ότι ο άνθρωπος τα αποκαλύπτει με την έρευνά του (Ξενοφ. B18 DK) και ο Ηράκλειτος τόνιζε ότι φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ (B123 DK). Για μια ακόμη φορά ο Θεόπομπος προβάλλει τον εαυτό του ως φιλόσοφο. Για το θέμα αυτό βλ. επίσης και σ. 44, ενώ για περισσότερα σχετικά με τους δύο αυτούς προσωκρατικούς βλ. Βέικος (1988:79-124).

¹²⁹ Vattuone (2014:189-199).

πρωταγωνιστών, όλων δηλαδή εκείνων των στοιχείων τα οποία ωθούν κάποιον να αναλάβει δράση. Όπως ο Έφορος αναζήτησε τα βαθύτερα αίτια του Πελοποννησιακού πολέμου, έτσι και ο Θεόπομπος είδε την κυριαρχία της Μακεδονίας στον ελληνικό χώρο στενά συνδεδεμένη με την προσωπικότητα του Φιλίππου. Δεν αρκείται στη διατύπωση γενικών νόμων που ρυθμίζουν την πορεία της ιστορίας και την ανθρώπινη συμπεριφορά. Κατά τη γνώμη του πολύ σημαντικό ρόλο παίζουν στη λήψη των αποφάσεων οι αρετές και οι αδυναμίες των προσώπων.

7.3.2. Ηθική διάσταση: η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας

Από την αρχαιότητα αυτό, που είχε εντυπωσιάσει τους αναγνώστες του έργου του Θεοπόμπου, ήταν η αυστηρότητα των κρίσεών του, η οποία δεν περιοριζόταν μόνο στα ιστορικά πρόσωπα, αλλά περιλάμβανε πολιτεύματα, πόλεις, έθνη, και συμπεριφορές που θεωρούνταν αξιοκατάκριτες. Υπάρχει αυστηρά ηθικολογικός και επιτιμητικός τόνος που, ευτυχώς για μας, είναι εμφανής στα σωζόμενα αποσπάσματα. Δύσκολα κάτι ή κάποιος μπορούσε να ξεφύγει από τον επιτιμητικό λόγο του: *κατηγορεῖν μᾶλλον ἢ ἱστορεῖν τὰ πεπραγμένα* διαπίστωνε για το έργο του ο Λουκιανός¹³⁰. Ακόμη και ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, ο οποίος σε γενικές γραμμές κρίνει θετικά τα *Φιλιππικά* του Θεοπόμπου, θεωρεί ότι στις κατηγορίες του εναντίον ένδοξων προσώπων υπήρξε υπερβολικός, καθώς συμπεριέλαβε πράγματα που δεν ήταν *ἀναγκαῖα*. Τον παρομοιάζει με τους γιατρούς, που στην προσπάθειά τους να καυτηριάσουν αρρωστημένα μέλη καταστρέφουν και υγιή, αφήνοντας να εννοηθεί ότι αμαύρωνε και τις θετικές πλευρές της δράσης των προσωπικοτήτων τις οποίες παρουσίαζε αρνητικά¹³¹. Είναι χαρακτηριστική η διαπίστωση του Πλουτάρχου ότι *μᾶλλον ἐπαινοῦντι (τῷ Θεοπόμπῳ) πιστεύσειεν ἂν τις ἢ ψέγοντι· ψέγει γὰρ ἥδιον ἢ ἐπαινεῖ*¹³².

Ο Θεόπομπος ενδιαφέρθηκε έντονα για την ηθική συμπεριφορά και την προσωπική ζωή ατόμων και κοινωνικών ομάδων σε βαθμό που δεν απαντά σε προηγούμενους ιστορικούς. Πρόκειται για στροφή προς την προσωπική ηθική και την εξέταση της ατομικής συμπεριφοράς, η οποία αποτελεί νέα τάση στην ελληνική ιστοριογραφία. Επιπλέον, ο ιστορικός χρησιμοποίησε την ηθική συμπεριφορά ως κριτήριο για την ερμηνεία ιστορικών γεγονότων και πράξεων¹³³. Έχουμε ήδη μιλήσει

¹³⁰ *FGrHist* 115 T 25a.

¹³¹ *FGrHist* 115 T 20a.

¹³² *FGrHist* 115 F 333.

¹³³ Γι' αυτήν τη στροφή στην προσωπική ζωή και την ηθική αξιολόγηση των προσώπων μπορούμε να υποθέσουμε ότι προετοιμάζει -σε κάποιο βαθμό- και ο Θουκυδίδης: το έντονο ενδιαφέρον του για την προσωπική ζωή του Αλκιβιάδη (Θουκ. 6.15.3-5), καθώς και η κρίση του για το άδοξο τέλος του Νικίας (Θουκ. 7.86.5), είναι χαρακτηριστικά δείγματα. Βέβαια ο Νικίας αποτελεί μεμονωμένη περίπτωση ανθρώπου που δεν του άξιζε τέτοια τιμωρία. Όσον αφορά τον Αλκιβιάδη, υπήρχε αιτιώδης σχέση ανάμεσα στην προσωπική του ζωή και την πολιτική του δράση. Ο Tsakmakis (2002:169) υποστηρίζει ότι αυτές οι διαφοροποιήσεις στο έργο του Θουκυδίδα οφείλονται στο ότι ο ιστορικός αξιολογεί διαφορετικά τον ρόλο των προσωπικοτήτων αυτών στα ιστορικά γεγονότα και όχι στο ότι αλλάζει τις

για τέτοιες συμπεριφορές και ιδιαίτερα για την ηθικά αξιοκατάκριτη συμπεριφορά των ανθρώπων της αυλής και του ίδιου του Φιλίππου ο οποίος «λειτουργεί» ως μια μορφή επιδημίας που «μολύνει» οποιονδήποτε έρχεται σε επαφή μαζί του¹³⁴.

Ο Θεότομος θεωρεί ότι ζει σε μια εποχή ηθικής κατάπτωσης, πράγμα που μπορούμε να το συμπεράνουμε από μια σειρά παραδειγμάτων που θα δούμε στη συνέχεια, αλλά και από ένα χαρακτηριστικό, όπως νομίζουμε, απόσπασμα¹³⁵ του πρώτου βιβλίου των *Φιλιππικών*:

...οὐδείς ἐστι καὶ τῶν μετρίως εὐπορουμένων, ὅστις οὐ πολυτελεῖ
μὲν τράπεζαν παρατίθεται, μαγείρους δὲ καὶ θεραπείαν ἄλλην
πολλὴν κέκτηται καὶ πλείω δαπανᾷ τὰ καθ' ἡμέραν ἢ πρότερον ἐν
ταῖς ἐορταῖς καὶ ταῖς θυσίαις ἀνήλισκον.

Ο ιστορικός αισθάνεται ότι ζει σε μια εποχή στην οποία κυριαρχεί, σε βαθμό μεγαλύτερο από άλλες εποχές, η χλιδή, η απόλαυση των υλικών αγαθών και η επίδειξη του πλούτου, ακόμη κι από αυτούς που δεν είναι πλούσιοι. Μπορούμε να συμπληρώσουμε ότι παρόμοια άποψη θα είχε και για πολλές άλλες πλευρές της ηθικής συμπεριφοράς των ανθρώπων της εποχής του.

Σε ποιο βαθμό όμως η έμφαση, που δίνει ο ιστορικός αυτός στον ηθικό τομέα και στην ηθική αξιολόγηση της συμπεριφοράς προσώπων και κοινωνικών ομάδων, τον επηρεάζει στην κρίση του; Μήπως η ηθική ερμηνεία των πράξεων τον οδηγεί στο να υποτιμά, να παρερμηνεύει ή να παραβλέπει πολιτικά, οικονομικά, στρατιωτικά ή άλλα αίτια που δρομολογούν την ιστορική εξέλιξη και βοηθούν στη σωστή ερμηνεία της¹³⁶; Άραγε μπορούμε να μιλάμε για ιστορικό που αντιπροσωπεύει την παρακμή της ιστορίας¹³⁷ σε σχέση με αυτήν του 5^{ου} αι. π.Χ. ή μήπως για ιστορικό που εντοπίζει την παρακμή και την καυτηριάζει;

Νομίζουμε ότι πρέπει να είμαστε αρκετά επιφυλακτικοί στις κρίσεις μας. Αναμφισβήτητα κυριαρχεί ο ηθικός τόνος στο έργο του Θεοπόμπου. Αυτό δεν

θεωρητικές του αρχές που αφορούν αυτόν τον ρόλο. Για την έμφαση που δίνεται τον 4^ο αι. στις αρετές της ξεχωριστής προσωπικότητας βλ. Flower (1994:149), Gribble (2006:439-468).

¹³⁴ Βλ. πρπ. σσ. 243 κ.ε.

¹³⁵ *FGrHist* 115 F 36.

¹³⁶ Για παρόμοιες θέσεις βλ. Flower (1994:162), Pownall (2004:175).

¹³⁷ Θέση που στηρίζει ο Lane Fox (1986:117).

σημαίνει κατανάγκην ότι παρερμηνεύει τα γεγονότα¹³⁸ ή ότι τα ερμηνεύει μόνο από τη σκοπιά της ηθικής. Οι προηγούμενες απόψεις, που τις διατυπώσαμε με τη μορφή ερωτημάτων, στηρίχτηκαν σε αποσπάσματα που στην πλειονότητά τους σώθηκαν ακριβώς λόγω της αυστηρής κριτικής και του αισθησιακού περιεχομένου τους. Τα αποσπάσματα όμως δεν παύουν να αποτελούν, ως σύνολο, λίγες σελίδες ενός έργου που αποτελούνταν από πενήντα οκτώ τόμους. Παραδίδεται¹³⁹ το ότι ο Φίλιππος ο Ε΄ διέταξε τη σύνοψη του έργου του Θεοπόμπου και την απομάκρυνση των παρεκβάσεων, πράγμα που το περιόρισε σε δεκαέξι τόμους και το έκανε πιο χρηστικό. Αν αυτό ήταν ολότελα αρνητικό για τον Φίλιππο Β΄, πώς θα έκανε μια τέτοια παραγγελία ο μεταγενέστερος διάδοχος; Μήπως πέρα από τις αρνητικές κρίσεις για τον χαρακτήρα του Φιλίππου υπήρχαν και αναφορές στις πολιτικές και στρατιωτικές ικανότητές του; Ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα έχουμε σε απόσπασμα¹⁴⁰ το οποίο, αν και στο μεγαλύτερο μέρος του απηχεί τη σκέψη του Θεοπόμπου, δείχνει τις στρατηγικές ικανότητες του Φιλίππου: η κατάληψη του Βυζαντίου και της Περίνθου θα στερούσε από τους Αθηναίους την προμήθεια σταριού και ταυτόχρονα δύο σημαντικά ορμητήρια για τον στόλο τους. Η έμφαση στον ηθικό τομέα και η προβολή συμπτωμάτων παρακμής, δεν συνιστούν απαραίτητα παρακμή της ιστορίας. Η σύγχρονή του εποχή, με τις προτεραιότητες που θέτει, επηρεάζει τον τρόπο της σκέψης του και τον ωθεί στο να τονίζει ορισμένους τομείς. Δεν μπορούμε όμως να πούμε ότι προσπαθεί συνειδητά να αλλοιώσει την ιστορική αλήθεια.

¹³⁸ Η παρουσίαση και η αρνητική αξιολόγηση της ηθικής συμπεριφοράς, που επέδειξε ο Ηγησίλοχος στη Ρόδο (*FGrHist* 115 F 121), επιβεβαιώνει την έμφαση που της δίνει ο ιστορικός. Αυτό δεν σημαίνει ότι ο Θεόπομπος αγνοεί την ιστορική ανάλυση, καθώς ο Αθήναιος (από τον οποίο προέρχεται το απόσπασμα) παραλείπει το τμήμα εκείνο της αφήγησης, που αναφέρεται στην πολιτική κατάσταση της Ρόδου. Βλ. Vattuone (2014).

¹³⁹ *FGrHist* 115 T 31.

¹⁴⁰ *FGrHist* 115 F 292.

7.4. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή

Τα *Φιλιππικά* άρχιζαν με ένα εντυπωσιακό προοίμιο στο οποίο ο Θεόπομπος δήλωνε ότι τα εφόδιά του αποτελούσαν εχέγγυο για τη συγγραφή ιστορίας, ασκούσε κριτική σε προγενέστερους και σύγχρονους ιστοριογράφους, τόνιζε τη σπουδαιότητα του δικού του ιστορικού έργου και, πιθανότατα, διατύπωνε κρίσεις για την ηθικότητα της εποχής του:

συνακμάσαι δὲ λέγει αὐτὸς ἑαυτὸν Ἴσοκράτει τε τῷ Ἀθηναίῳ καὶ Θεοδέκτῃ τῷ Φασηλίτῃ καὶ Ναυκράτει τῷ Ἐρυθραίῳ, καὶ τούτους ἅμα αὐτῷ τὰ πρωτεῖα τῆς ἐν λόγοις παιδείας ἔχειν ἐν τοῖς Ἑλλησιν. ἀλλὰ Ἴσοκράτην μὲν δι' ἀπορίαν βίου καὶ Θεοδέκτην μισθοῦ λόγους γράφειν καὶ σοφιστεύειν, ἐκπαιδεύοντας τοὺς νέους κἀκεῖθεν καρπουμένους τὰς ὠφελείας· αὐτὸν δὲ καὶ Ναυκράτην αὐτάρκως ἔχοντας ἐν τούτοις ἀεὶ τὴν διατριβὴν ἐν τῷ φιλοσοφεῖν καὶ φιλομαθεῖν ποιεῖσθαι. καὶ ὡς οὐκ ἂν εἴη αὐτῷ παράλογον ἀντιποιοιμένῳ τῶν πρωτείων, οὐκ ἐλαττόνων μὲν ἢ δισμυρίων ἐπῶν τοὺς ἐπιδεικτικούς τῶν λόγων συγγραψαμένῳ, πλείους δὲ ἢ ἰε μυριάδας, ἐν οἷς τὰς τε τῶν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων πράξεις μέχρι νῦν ἀπαγγελλομένας ἔστι λαβεῖν. ἔτι δὲ καὶ διότι οὐδεὶς ἔστι τόπος κοινὸς τῶν Ἑλλήνων οὐδὲ πόλις ἀξιόχρεως, εἰς οὗς αὐτὸς οὐκ ἐπιδημῶν καὶ τὰς τῶν λόγων ἐπιδείξεις ποιούμενος οὐχὶ μέγα κλέος καὶ ὑπόμνημα τῆς ἐν λόγοις αὐτοῦ κατέλιπεν ἀρετῆς. ταῦτα αὐτὸς περὶ αὐτοῦ λέγων τοὺς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν χρόνοις ἔχοντας ἐν λόγοις τὸ πρωτεύειν πολὺν καταδεεστέρους ἀποφαίνεται τῶν καθ' ἑαυτὸν οὐδὲ τῆς δευτέρας τάξεως ἀξιουμένων. καὶ τοῦτο δῆλον εἶναί φησι καὶ ἐξ αὐτῶν τῶν παρ' ἑκατέρους ἐκπεπονημένων καὶ καταλελειμμένων λόγων· πολλὴν γὰρ τὴν τοιαύτην παιδευσιν ἐπίδοσιν λαβεῖν κατὰ τὴν αὐτοῦ ἡλικίαν. ἀλλὰ τίνας λέγει τοὺς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν χρόνοις, οὐκ ἔχω σαφῶς συμβαλεῖν· οὐ γὰρ δὴ καὶ

τολμῆσαι αὐτὸν ὑπολαμβάνω εἰς Ἡρόδοτον καὶ Θουκυδίδην ἀποτείνεσθαι, πολὺ καὶ αὐτοῦ ἐν πολλοῖς ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν ἐλαττουμένου. ἢ τάχα πρὸς Ἑλλάνικον καὶ Φίλιστον ἀφορᾷ τοὺς ἱστορικοὺς ἢ Γοργίαν καὶ Λυσίαν καὶ τοὺς τοιοῦτους ... αἰνίττεται, οὐδ' ἐκείνων τοσοῦτον ἐνδεέστερον ἐχόντων πρὸς τοὺς λόγους¹⁴¹.

Ἡ πολεμική κατά των ἄλλων συγγραφέων υπήρχε στο προοίμιο των *Φιλιππικῶν*, ὅπως μας διαβεβαιώνει και ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς¹⁴² (διαβολάς καθ' ἐτέραν). Ο Θεόπομπος κρίνει τον εαυτό του ισάξιο των συγχρόνων του Ισοκράτη, Θεοδέκτη και Ναυκράτη που ήταν ρήτορες και στη συνέχεια δηλώνει ότι τόσο αυτός όσο και ο Ναυκράτης είχαν την οικονομική άνεση να αναζητούν τη γνώση και να αγαπούν τη μάθηση (φιλοσοφεῖν και φιλομαθεῖν)¹⁴³, ενώ οι άλλο δύο ομότεχοί τους ασκούσαν τη ρητορική τέχνη για βιοποριστικούς λόγους. Αναφέρεται στη συνέχεια στο μέγεθος του συγγραφικού του έργου και στο ότι επισκέφτηκε σχεδόν κάθε μέρος του Ελληνισμού κάνοντας επίδειξη της τέχνης του. Θεωρεί τεκμήρια της ανωτερότητας του έργου του έναντι των προηγούμενων την ανάπτυξη της ρητορικής (ἢ ἐν λόγοις παιδεία) και της ιστοριογραφίας κατά την εποχή του. Κατά τη γνώμη του, το δικό του έργο είναι οπωσδήποτε πιο καλογραμμένο. Σε ένα άλλο απόσπασμα¹⁴⁴, το οποίο πιθανότατα ανήκει στο πρώτο βιβλίο των *Φιλιππικῶν*, τονίζει τη σημασία που έχει η εμπειρία για την επιτυχία: ἄριστος στα στρατιωτικά υποστηρίζει ότι είναι αυτός που αντιμετώπισε πολλές φορές τον κίνδυνο στη μάχη, ἄριστος στον λόγο αυτός που συμμετείχε σε πολιτικούς αγώνες ἢ –κατ' ἐπέκταση– που ασχολήθηκε ουσιαστικά και συστηματικά με την καλλιέργεια του λόγου. Συνεπώς δεν πρέπει να τίθεται σε αμφισβήτηση από κανέναν η δική του υπεροχή στον τομέα αυτόν. Είναι η πρώτη φορά που ένας ιστορικός κάνει ξεκάθαρη αναφορά στην ανωτερότητα της εκπαίδευσής του και στον όγκο του έργου του. Είναι η πρώτη φορά επίσης που γίνεται άμεσος συσχετισμός μεταξύ ρητορικής ικανότητας και ιστορίας. Ἄλλωστε ο Θεόπομπος διέπρεψε ως ρήτορας¹⁴⁵, πριν ασχοληθεί με την

¹⁴¹ *FGrHist* 115 F 25.

¹⁴² *FGrHist* 115 F 24.

¹⁴³ Είναι προφανές ότι ο Θεόπομπος προβάλλει τον εαυτό του ως φιλόσοφο και ως διανοητή της εποχής του. Βλ. πρπ. σ. 44.

¹⁴⁴ *FGrHist* 115 F 342.

¹⁴⁵ Βλ. πρπ. σ. 44 υποσ. 123.

ιστορική συγγραφή. Στο προοίμιο προβάλλει έντονα την αυτοπεποίθησή του και τη διάθεσή του να αμφισβητήσει τους προηγούμενους και τους σύγχρονους του ιστορικούς και ρήτορες. Ο Φώτιος¹⁴⁶ δεν μπορεί να φανταστεί ότι μπορεί να αναφέρεται στον Ηρόδοτο και στον Θουκυδίδη. Κατά τη γνώμη μας ο ίδιος ο ιστορικός δύσκολα θα μπορούσε να δεχτεί ότι υπήρξαν ανώτεροί του στον χειρισμό του λόγου.

Όπως ο Ηρόδοτος (1.1.1-5) και ο Θουκυδίδης (1.1), ο Θεόπομπος προσπάθησε να αναδείξει τη σπουδαιότητα του δικού του έργου με τον Φίλιππο ως κεντρικό πρόσωπο. Ο ένας γράφει, για να μην ξεχαστούν σπουδαία έργα Ελλήνων και βαρβάρων και για να αναζητηθεί η αιτία του μεταξύ τους πολέμου. Ο άλλος προβάλλει επίσης το πόσο πιο σημαντικός ήταν ο Πελοποννησιακός πόλεμος σε σύγκριση με όλους τους προηγούμενους. Έτσι και η σπουδαιότητα του έργου του Θεόπομπου, σύμφωνα με τον Πολύβιο (8.2.1, *FGrHist* 115 F 27), στηριζόταν στο ότι:

...διὰ τὸ μηδέποτε τὴν Εὐρώπην ἐνηνοχέναι τοιοῦτον ἄνδρα παράπαν οἷον τὸν Ἀμύντου Φίλιππον...

Ο Φίλιππος υπήρξε τόσο ξεχωριστή προσωπικότητα στην ευρωπαϊκή ήπειρο, που δικαιολογούνταν η συγγραφή ενός έργου με επίκεντρο τη δράση του. Ο Πολύβιος βέβαια υποστηρίζει ότι ο Θεόπομπος με τη δήλωσή του αυτή έρχεται σε αντίφαση με όσα ακολουθούν στο έργο του, ιδιαίτερα με τον τρόπο παρουσίασης του Φιλίππου και με τους αρνητικούς γι' αυτόν χαρακτηρισμούς. Πιστεύει μάλιστα ο Πολύβιος¹⁴⁷ ότι προσπαθεί ο ιστορικός μέσω της λαιδορίας να φανεί περισσότερο αξιόπιστος, όταν εγκωμιάζει. Οι διαπιστώσεις αυτές οδηγούν τον Πολύβιο σε αρνητική στάση έναντι των *Φιλιππικών*. Κατά τον Walbank¹⁴⁸ η κριτική του Πολυβίου εκπορεύεται από την πεποίθησή του ότι άνδρες, όπως ο Φίλιππος που μετέτρεψε τη Μακεδονία σε πανίσχυρο κράτος, πρέπει και αξίζει να επαινούνται και όχι να λαιδορούνται. Άλλωστε ο Φίλιππος έφερε την ελευθερία στην Πελοπόννησο και την απάλλαξε από τη Σπαρτιατική εξάρτηση. Επιπρόσθετα ο Πολύβιος¹⁴⁹ δεν θεωρούσε σωστή την ενσωμάτωση της ελληνικής ιστορίας σε αυτήν του Φιλίππου, την οποία

¹⁴⁶ Αυτός παραθέτει το παραπάνω απόσπασμα.

¹⁴⁷ *FGrHist* 115 T 19.

¹⁴⁸ "Polemic in Polybius", *JRS* 52 (1962), 2-3.

¹⁴⁹ ό.π.

πραγματοποίησε ο Θεόπομπος. Αντιθέτως θα έπρεπε ο Φίλιππος να αντιμετωπιστεί ως μέρος της ελληνικής ιστορίας¹⁵⁰. Ίσως, κατά τη γνώμη μας, ο Πολύβιος μέσω της κριτικής στον Θεόπομπο προσπαθεί να προβάλλει την μετριοπάθεια και την αντικειμενικότητα του δικού του ιστορικού λόγου. Η ενσωμάτωση της ελληνικής ιστορίας στα *Φιλιππικά* σχετίζεται προφανώς με τα νέα δεδομένα που δημιουργούσε η απώλεια της αυτονομίας των ελληνικών πόλεων και η αρχή μιας νέας εποχής για τον ελληνικό κόσμο με την ηγεμονία του Φιλίππου. Παρόμοιοι μπορούμε να πούμε ότι ήταν οι λόγοι που οδήγησαν πιο πριν τον Φίλιστο να οργανώσει τα *Σικελικά* του με επίκεντρο τη δράση του Διονυσίου.

Αν και υπάρχουν μελετητές που υποστηρίζουν ότι ο Θεόπομπος θαύμαζε¹⁵¹ την προσωπικότητα του Φιλίππου ή ενέκρινε τουλάχιστον την εξωτερική του πολιτική¹⁵², οι περισσότεροι δεν βρίσκουν αντίφαση ανάμεσα στην προοιμιακή του δήλωση και στα όσα ακολουθούν. Ο Flower¹⁵³ έχει τη γνώμη ότι ο Πολύβιος παρερμήνευσε την αντωνυμία *τοιούτων*. Ο ιστορικός αντιμετωπίζει αρνητικά τον Φίλιππο, ιδιαίτερα σε ό,τι έχει σχέση με την προσωπική του ζωή και την ηθική. Πιστεύουμε ότι ο Πολύβιος δεν παρερμήνευσε τη συγκεκριμένη αντωνυμία. Πράγματι η Ελλάδα και η Ευρώπη δεν είχε γνωρίσει μέχρι τότε κάποιον με την πολιτική και στρατιωτική ισχύ που διέθετε ο Φίλιππος και η οποία αποτελούσε σταθμό για την ελληνική και ευρωπαϊκή ιστορία. Ο Connor¹⁵⁴ νομίζει ότι ο Φίλιππος αντιπροσωπεύει για τον Θεόπομπο ό,τι πιο αρνητικό υπήρχε στην εποχή του, ενώ ο Shrimpton¹⁵⁵ επισημαίνει ότι τον αντιμετωπίζει ως μάλιστα της εποχής του. Δεν είναι βέβαιο όμως ότι τα *Φιλιππικά* περιείχαν μόνο αρνητικές θέσεις για τον Μακεδόνα βασιλιά. Η σύνταξη της σύνοψης¹⁵⁶ των *Φιλιππικών* θα ήταν ακατανόητη, αν οι αναφορές ήταν μόνο αρνητικές.

Ο Θεόπομπος συνέγραψε τεράστιο έργο με ποικιλία θεμάτων και πληθώρα παρεκβάσεων. Ο επιτιμητικός και ηθικολογικός χαρακτήρας διαφόρων σημείων του

¹⁵⁰ Η κριτική αυτή στάση του Πολυβίου δείχνει, σύμφωνα με τον Vattuone (2014:189-199), ότι τα *Φιλιππικά* δεν ήταν βιογραφία, αλλά ιστορία των συμβάντων στον ελληνικό χώρο κατά τα χρόνια του Φιλίππου.

¹⁵¹ Fritz (1941:765-787).

¹⁵² Pownall (2004:174).

¹⁵³ 1994:98-99. Τον ειρωνικό χαρακτήρα της αντωνυμίας επισημαίνει και ο Connor (1967:138).

¹⁵⁴ 1967:133-54.

¹⁵⁵ 1977:123-44.

¹⁵⁶ *FGrHist* 115 T 31.

έργου τον διαφοροποιούν αρκετά από τους άλλους ιστοριογράφους. Η αφήγηση των στρατιωτικών και των πολιτικών γεγονότων δεν αποτελεί τον κύριο όγκο του έργου. Αλλά και στο έργο του Ηροδότου η αφήγηση των Περσικών πολέμων καταλαμβάνει μικρό μέρος σε σχέση με την έκταση του συνολικού έργου. Ο Θεόπομπος συνεπώς ήταν περισσότερο μαθητής του Ηροδότου, του Θουκυδίδη και του Φιλίστου παρά του Ισοκράτη.

7.5. Ο νέος προσανατολισμός

7.5.1. Το άτομο στο επίκεντρο της ιστορίας

Ο Θεόπομπος συνιστά την κορύφωση μιας τάσης την οποία έχουμε αρχίσει να βλέπουμε από την αρχή του αιώνα. Δεν έχουμε απλώς ένα ιστορικό έργο στο οποίο οι διάφορες προσωπικότητες παίζουν κυρίαρχο ρόλο, αλλά μια αφήγηση η οποία δομείται με επίκεντρο την πολιτική, στρατιωτική και ηθική δράση μιας προσωπικότητας, αυτής του βασιλιά της Μακεδονίας Φιλίππου Β΄. Το συγκεκριμένο ιστορικό πρόσωπο¹⁵⁷ δίνει άλλωστε και τον τίτλο του έργου, *Φιλιππικά*. Και μόνο η επιλογή του Θεοπόμπου να οργανώσει με τέτοιο τρόπο την ιστορία του συνιστά μια σημαντική εξέλιξη σε σχέση με τους άλλους ιστορικούς του αιώνα. Προφανώς, ο Φίλιππος δεν ήταν η μοναδική προσωπικότητα στην οποία δινόταν έμφαση. Το έργο του δεν περιείχε μόνο την ιστορική περίοδο από το 359 π.Χ. και ύστερα, αλλά και προηγούμενες εποχές, οι οποίες παρουσιάζονταν με τη βοήθεια των παρεκβάσεων, καθώς και την ιστορία διάφορων περιοχών του ελληνικού χώρου και των λαών με τους οποίους ο Φίλιππος ερχόταν σε επαφή. Μπορούμε να υποθέσουμε ότι στο 10^ο βιβλίο του, *Περί δημαγωγών*, θα ήταν κυρίαρχη η αρνητική παρουσίαση των πολιτικών προσωπικοτήτων της Αθήνας του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ., όπως αφήνεται να εννοηθεί και από τον τίτλο που δόθηκε (μάλλον αργότερα) στο συγκεκριμένο βιβλίο. Σε κάθε περίπτωση το έργο αναδεικνυε τον κυρίαρχο πολιτικό και στρατιωτικό ρόλο του Φιλίππου κατά την εποχή του, παρά τους αρνητικότερους χαρακτηρισμούς για την προσωπική ζωή του και τη γενικότερη ηθική του στάση. Ο Θεόπομπος, ιδιαιτέρως σε θέματα ηθικής συμπεριφοράς, τον αντιμετωπίζει ως μάστιγα, ως επιδημία που προσβάλλει οποιονδήποτε έρχεται σε επαφή μαζί του.

Πώς δικαιολογείται όμως η εμφάνιση ιστορικού έργου με επίκεντρο τον ρόλο και τη δράση μίας ισχυρής προσωπικότητας; Μπορούμε να ισχυριστούμε ότι η στροφή προς την κατεύθυνση αυτή ήταν μια φυσιολογική εξέλιξη. Η συγγραφή έργων κατά τη διάρκεια του αιώνα αυτού με θέμα μια σημαντική προσωπικότητα επηρέασε οπωσδήποτε προς την εξέλιξη αυτή. Ως τέτοια μπορούν να θεωρηθούν τα κείμενα του Πλάτωνος και του Ξενοφώντος, που είχαν ως θέμα τη ζωή και τη φιλοσοφία του Σωκράτη, και φυσικά τα εγκωμιαστικά κείμενα που εμφανίζονται

¹⁵⁷ Όπως υποστηρίζει ο Flower (1994:116), η ονομασία του έργου δείχνει ότι ο Θεόπομπος θεωρούσε τον Φίλιππο κεντρική μορφή της εποχής του.

επίσης την περίοδο αυτή. Ο Ξενοφών έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στον Αγησίλαο. Στο ομώνυμο έργο του παρουσιάζει την πορεία του Σπαρτιάτη βασιλιά¹⁵⁸, τα κατορθώματά του και τη σπουδαιότητά του με τρόπο που προσομοιάζει με την ιστοριογραφία. Οι αναφορές των *Ελληνικών* στις πράξεις του τυράννου των Φερών Ιάσονος προοικονομούν την οργάνωση ενός ιστορικού έργου με επίκεντρο τη δράση μιας σημαντικής προσωπικότητας. Μη ιστορικά έργα της περιόδου αυτής, όπως οι λόγοι του Ισοκράτη, προέβαλαν τον ρόλο και τη δράση προσωπικοτήτων, όπως του βασιλιά της Κύπρου Ευαγόρα και του Φιλίππου¹⁵⁹, στο πλαίσιο έστω της αναζήτησης του προσώπου που θα μπορούσε να θέσει σε εφαρμογή την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*. Επιπλέον, σύμφωνα με τη (σωστή κατά τη γνώμη μας) άποψη του Flower¹⁶⁰, ο Δημοσθένης παρουσιάζοντας τη σύγκρουση ανάμεσα στην Ελλάδα και στη Μακεδονία ως σύγκρουση των Ελλήνων με τον Φίλιππο έδινε με αρνητικό τρόπο τον πρώτο ρόλο στην προσωπικότητα. Κατά τη γνώμη μας, ο Φίλιππος –Μακεδονικό κράτος- δικαιολογημένα¹⁶¹ προκαλούσε φόβο στον μεγάλο Αθηναίο ρήτορα. Στην ουσία αντιπροσώπευε τη δράση ολόκληρου του Μακεδονικού κράτους. Καλό είναι επίσης να θυμόμαστε ότι και ο Διονύσιος παρουσιάζεται από τον Φίλιππο να αντιπροσωπεύει τις Συρακούσες και τη Σικελία γενικότερα. Το μοναρχικό πολίτευμα επομένως φαίνεται ότι αναδεικνύει και ενισχύει τις ξεχωριστές αυτές προσωπικότητες. Φαίνεται ότι συμβαίνει και το αντίστροφο: δραστήριες ισχυρές προσωπικότητες μπορεί να οδηγήσουν σε συγκεντρωτικά πολιτεύματα.

Τον 4^ο αι. π.Χ. το άτομο ανεξαρτητοποιείται όλο και περισσότερο από την πόλη του. Τον αιώνα αυτό η προσωπική δόξα αποδεσμεύεται όλο και περισσότερο από τη δόξα της πόλης στην οποία ανήκει το άτομο. Όπως επισημαίνει και η Ferrario¹⁶², την περίοδο αυτή πολλαπλασιάζονται οι επιγραφές οι οποίες είναι αφιερωμένες σε ιδιώτες, ενώ έχουμε επίσης και τοποθέτηση αγαλμάτων για ζώντα πρόσωπα, όπως ήταν ο Κόνων για τον οποίο αναφέρεται (Δημ. *Κατά Λεπτίνην*, 70) ότι ήταν ο πρώτος μετά τους τυραννοκτόνους, που είδε το άγαλμά του τοποθετημένο

¹⁵⁸ Μάλιστα συμπεριέλαβε στα *Ελληνικά* του (4.22-37, 6.1.2-19) σχεδόν αυτούσιες τις αναφορές στη δράση του Αγησίλαου στην Μ. Ασία και στην Ελλάδα.

¹⁵⁹ Βλ. τις αντίστοιχες επιστολές του προς τον Μακεδόνα βασιλιά.

¹⁶⁰ 1994: 152-3.

¹⁶¹ Ο Φίλιππος συγκέντρωνε όλη την εξουσία και τη δύναμη του κράτους στα χέρια του. Είναι αυτονόητο βέβαια ότι ο συγκεντρωτισμός αυτός έδινε στον Φίλιππο τεράστια ισχύ και ευελιξία και αποτελούσε σημαντικό πλεονέκτημα έναντι των ελληνικών πόλεων και ταυτόχρονα μειονέκτημα, καθώς ο θάνατος του ηγέτη μπορούσε να οδηγήσει σε απώλεια της ισχύος του κράτους.

¹⁶² 2014:263-288.

στην αγορά της Αθήνας. Το ίδιο βίωμα είχε και ο Χαβρίας (Διοδ. Σικ. 15.33.4). Ο Λύσανδρος τιμήθηκε στη Σάμο ως θεός (Πλουτ. *Λύσ.* 18.3-4) και αφιέρωσε ένα εντυπωσιακό μνημείο στους Δελφούς, στο οποίο απεικονιζόταν να στεφανώνεται από τον θεό Ποσειδώνα (Παυσ. 10.9.7). Ο Αλκιβιάδης επίσης επιστρέφοντας στην Αθήνα φρόντισε για την ομαλή τέλεση των Ελευσινίων Μυστηρίων (*Ελλ.* 4.1.20), αποβλέποντας στο να αποκαταστήσει και να ενισχύσει τη φήμη του στην πόλη.

Ο 4^{ος} αιώνας ευνοούσε τον ρόλο και τη δράση των προσωπικοτήτων. Σωστά ο Osborne¹⁶³ υποστηρίζει ότι κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αιώνα οι ελληνικές πόλεις μετά τους Περσικούς πολέμους ένιωθαν μεγάλη αυτοπεποίθηση η οποία ενίσχυσε το ρόλο και τη σημασία της συλλογικής δράσης έναντι της ατομικής. Όλα αυτά όμως άλλαξαν ραγδαία με τον Πελοποννησιακό πόλεμο που εκμηδένισε την αυτοπεποίθηση αυτή και ενίσχυσε την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος μέσα στην πόλη. Από την άλλη η επιτυχία του Φιλίππου -και αργότερα του Αλεξάνδρου- αποκάλυψε την ανωτερότητα των νέων πολιτικών συστημάτων και τον σημαντικό ρόλο της προσωπικότητας. Κατά τη διάρκεια του αιώνα αυτού η δράση για παράδειγμα της Σπάρτης και της Θήβας ταυτίζεται με τις ενέργειες του Αγησιλάου και του Επαμεινώνδα. Μπορούμε να πούμε ότι η ιστορία της Σπάρτης και της Θήβας εμπεριέχεται στη δράση των πιο πάνω προσώπων. Φυσιολογικά λοιπόν ο Θεόπομπος δεν έγραψε *Μακεδονικά* κατά το πρότυπο των *Ελληνικών*, αλλά *Φιλιππικά*, καθώς η δράση του κράτους αυτού την περίοδο αυτή ταυτίζεται με τις ενέργειες του βασιλιά του.

Η αυξανόμενη έμφαση στη δράση της προσωπικότητας είναι απόλυτα κατανοητή με βάση τις αλλαγές που συντελούνται τον αιώνα αυτόν. Πρόκειται για εξέλιξη που επηρέασε καθοριστικά την ιστοριογραφία, τόσο στα χρόνια του Αλεξάνδρου, όσο και σε μεταγενέστερες εποχές.

¹⁶³ 2004:129-132. Ο Fox (2006:249) αναφέρει ότι στις μέρες μας ταυτίζουμε τον 4^ο αι. π.Χ. με διάσημους άνδρες, όπως ο Επαμεινώνδας και ο Αγησίλαος. Τονίζει όμως στη συνέχεια ότι θα ήταν λάθος να θεωρούμε τους άνδρες αυτούς σύμβολα νέας εποχής ατομικισμού, γιατί ο καθένας τους είχε ύπατο αξίωμα και λογοδοτούσε στην πατρίδα του.

7.5.2. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας

Ενδιαφέρον παρουσιάζει να ιδούμε τον τρόπο με τον οποίο ο Θεόπομπος αντιμετωπίζει τις διάφορες μορφές τών πολιτευμάτων. Σπεύδουμε να δηλώσουμε ότι δεν μας βρίσκει σύμφωνους η γνώμη του Fox¹⁶⁴ ο οποίος τον θεωρεί πολιτικά ανεύθυνο και για άλλους λόγους και επειδή ίσως δεν είχε άμεση ανάμειξη στα πολιτικά πράγματα, καθώς έζησε το μεγαλύτερο μέρος της ζωής του μακριά από την πατρίδα του. Πιστεύουμε αντιθέτως ότι είχε συγκεκριμένη πολιτική αντίληψη την οποία εκφράζει στο έργο του, έστω και έμμεσα.

Βεβαίως ο Θεόπομπος δεν αντιμετωπίζει θετικά το δημοκρατικό πολίτευμα: αναφερόμενος στους κατοίκους του Βυζαντίου, τονίζει με έμφαση ότι η εγκαθίδρυση τού πολιτεύματος αυτού τούς οδήγησε στην ασωτία, τη χλιδή και την καταστροφή. Παρουσιάζει τους Αθηναίους πολιτικούς από τον Θεμιστοκλή έως τον Εύβουλο¹⁶⁵ ως *δημαγωγούς*, ως πολιτικούς δηλ. που ενδιαφέρθηκαν αποκλειστικά για το προσωπικό τους συμφέρον και για την ενίσχυση της εξουσίας τους και προσπάθησαν να ικανοποιήσουν το πλήθος με οικονομικές παροχές, τις οποίες ο ίδιος χαρακτηρίζει επιλέξει ως δωροδοκία¹⁶⁶, συμβάλλοντας έτσι στην ηθική διαφθορά των πολιτών. Παρουσιάζοντας τα ελαττώματα του Χαβρία¹⁶⁷, καθώς τον βιογραφεί, απεικονίζει κατά τον ίδιο τρόπο το διεφθαρμένο πλήθος και τους διεφθαρμένους στρατηγούς του. Η θέση του αυτή μας βοηθάει να συμπεράνουμε ότι το δημοκρατικό πολίτευμα, που στηρίζεται στην κυριαρχία του πλήθους και στην αναπόφευκτη ικανοποίηση των απαιτήσεών του, δεν πρέπει να προτιμάται, γιατί οδηγεί στη διαφθορά. Γενικά η στάση του απέναντι σε όλους τους Αθηναίους πολιτικούς του 5^{ου} και του 4^{ου} αι. π.Χ. είναι αρνητική, δεδομένου ότι τους αντιμετωπίζει ως *δημαγωγούς*¹⁶⁸. Αρνητική έως εχθρική είναι επίσης και η στάση του απέναντι στην Αθήνα¹⁶⁹ είτε λόγω του πολιτεύματός της, είτε λόγω της επεκτατικής της πολιτικής κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ.

¹⁶⁴ 1986:108.

¹⁶⁵ *FGrHist* 115 F 85-100.

¹⁶⁶ *FGrHist* 115 F 90.

¹⁶⁷ *FGrHist* 115 F 105. Μπορούμε να φανταστούμε τον Θεόπομπο να κουνά το κεφάλι του, όταν είδε να στήνεται άγαλμα στην αγορά της Αθήνας (βλ. σ. 259) για πρόσωπο για το οποίο είχε τη χειρίστη εντύπωση.

¹⁶⁸ Στην πολιτική τους δράση ήταν αφιερωμένο το 10^ο βιβλίο των *Φιλιππικών*. Τον όρο βλ. και πρπ. σ. 234.

¹⁶⁹ Σύμφωνα με τον Shrimpton (1991:75), ο Θεόπομπος ως νησιώτης ένιωθε μίσος προς την Αθήνα, το ίδιο που ένιωθαν εν γένει οι νησιώτες προς την αθηναϊκή ηγεμονία.

Αρνητικά παρουσιάζει επίσης και την τυραννίδα. Χαρακτηρίζει τη συμπεριφορά των τυράννων ως αποκρουστική -κυρίως των Συρακουσίων, του Διονυσίου του Πρεσβυτέρου, των γιων του Απολλοκράτη και Νυσαίου και του Διονυσίου του Νεωτέρου¹⁷⁰, οι οποίοι είναι υποδείγματα ακολασίας. Απεναντίας η θετική αναφορά του στον Πεισίστρατο¹⁷¹ μπορεί να οφείλεται στη διαμετρικά αντίθετη συμπεριφορά που έδειξαν οι γιοι του. Συνεπώς δεν αποδέχεται ο Θεόπομπος το τυραννικό πολίτευμα, διότι αυτό αποδεσμεύει τα χειρότερα ανθρώπινα ένστικτα και διαφθείρει τους πολίτες.

Με αρνητικό τρόπο απεικονίζει και τα ολιγαρχικά πολιτεύματα. Για την ολιγαρχία της Ρόδου επισημαίνει ότι συνέβαλε στη διαφθορά των πολιτών. Από την άλλη τους Σπαρτιάτες μαζί με τους Θεσσαλούς τους κατακρίνει, γιατί είναι οι πρώτοι στον ελληνικό χώρο που χρησιμοποίησαν Έλληνες ως δούλους¹⁷². Επιπλέον δεν επιφυλάσσει κανένα θετικό λόγο για τον βασιλιά Αρχίδαμο, γιο του Αγησιλάου¹⁷³.

Δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι αν ο Θεόπομπος υπήρξε μαθητής του Ισοκράτη και κατά πόσον ήταν επηρεασμένος από την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*¹⁷⁴. Η αρνητική παρουσίαση του Ευαγόρα¹⁷⁵ και της Αθήνας δεν θα ταίριαζε σε μαθητή του Ισοκράτη. Αν θεωρήσουμε ότι τα *Φιλιππικά* του τα έγραψε, για να προωθήσει την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*, τότε ο τρόπος που επέλεξε να παρουσιάσει τον Φίλιππο, ελάχιστα εξυπηρετεί την επιδίωξη αυτή¹⁷⁶. Αλλωστε, ακόμη κι αν υπήρξε μαθητής του Ισοκράτη, δεν πρέπει να θεωρείται αυτονόητο ότι ο δάσκαλος μπορούσε να ελέγξει τον τρόπο σκέψης του μαθητή του.

Συνεπώς, αν λάβει κανείς υπόψη του το ότι ο Θεόπομπος δεν χαρακτηρίζει κολακευτικά τον Φίλιππο, το ότι δεν χρωστάει καλό λόγο για μονάρχες, όπως ο Στράτων και ο Νικοκλής, και το ότι σχολιάζει αρνητικά την πολυτέλεια των Περσών

¹⁷⁰ *FGrHist* 115 F 134, 185, 187, 283.

¹⁷¹ *FGrHist* 115 F 135.

¹⁷² *FGrHist* 115 F 121, 122.

¹⁷³ *FGrHist* 115 F 312.

¹⁷⁴ Ο Flower (1994:43-50) πιστεύει πως η μαρτυρία, ότι ο Θεόπομπος ήταν μαθητής του Ισοκράτη, είναι μεταγενέστερη και ότι ο ίδιος ο Ισοκράτης δεν έδειξε ενδιαφέρον γι' αυτό το λογοτεχνικό είδος. Ο Fox (1986:110) υποστηρίζει ότι δεν μπορούμε να εντοπίσουμε στα *Φιλιππικά* ούτε ίχνος της *Ιδέας της ένωσης των Πανελλήνων*.

¹⁷⁵ *FGrHist* 115 F 103 (Φώτιος): *καὶ ὡς τῆ ἐκείνου παιδὶ καταλειφθεῖση κόρη Εὐαγόρας τε καὶ ὁ τούτου παῖς Πνυταγόρας λανθάνοντες ἀλλήλους συνεκάθενδον...*

¹⁷⁶ Περισσότερα στοιχεία βλ. Connor (1967) και Shrimpton (1977).

βασιλέων, μπορεί να συμπεράνει ότι ούτε και αυτή η μορφή πολιτεύματος τον ενθουσίαζε. Κατά τη γνώμη του, η εξουσία οδηγεί στη διαφθορά, όπως φαίνεται από τη συμπεριφορά των πολιτικών από την εποχή του Κίμωνα και του Θεμιστοκλή έως τις ημέρες του Φιλίππου. Όλα αυτά, θα λέγαμε, δικαιολογούν τον πεσιμισμό του και την πίστη του ότι ζει σε εποχή διαφθοράς χωρίς ελπίδα για βελτίωση. Συνεπώς ο Θεόπομπος έχει αποκρυσταλλωμένη γνώμη ότι οι περισσότεροι πολιτικοί άνδρες είναι ακατάλληλοι να ασκήσουν εξουσία, ύστερα από έρευνα που έκανε πάνω στα κρυφά πάθη της ψυχής, καθώς και στο ηθικό έλλειμα των ανθρώπων¹⁷⁷.

Οι ηθικές αξίες που προβάλλονται στο έργο του Θεοπόμπου είναι εκείνες των υποστηρικτών της αριστοκρατίας, οι οποίες κυριαρχούν κατά τον 4^ο αιώνα π.Χ.: λιτότητα και απλότητα στον τρόπο ζωής, εγκράτεια και *σωφροσύνη*, έλεγχος των σεξουαλικών επιθυμιών, ευσέβεια, μετριοπάθεια, σύνεση, αποφυγή της βίας και της καταπιεστικής εξουσίας. Πρόκειται για αξίες με τις οποίες οι διανοητές του 4^{ου} αι. π.Χ. προσπαθούν να αντιπαρατεθούν στο δημοκρατικό πολίτευμα¹⁷⁸ της Αθήνας.

Εύλογα λοιπόν τίθεται το ερώτημα: ποιο πολίτευμα συμπαθεί ο Θεόπομπος; Αποκλείεται το πολίτευμα της Αθήνας. Δεν φαίνεται όμως να έχει ως πρότυπό του το λυκούργειο πολίτευμα της Σπάρτης, που το εξιδανικεύουν τόσο ο Ξενοφών, όσο και ο Έφορος. Απεναντίας, φαίνεται βέβαιο είναι ότι κανένα πολίτευμα της εποχής εκείνης δεν ανταποκρίνεται στα κριτήριά του. Ο Θεόπομπος, όντας ο τελευταίος χρονικά των ιστορικών που εξετάσαμε, ζει την απόλυτη διάψευση των προσδοκιών που καλλιέργησε ο αιώνας αυτός, η οποία αποτελεί οδυνηρή πραγματικότητα σε σχέση με αυτά που προσδοκούσε.

¹⁷⁷ *FGrHist* 115 T 20. Βλ. και Connor (1967:153).

¹⁷⁸ Βλ. Ober (1999).

8. Συμπεράσματα

8.1. Επιμέρους συμπεράσματα

8.1.1. Η διεύρυνση των ιστορικών πηγών και οι νέες τάσεις

Έχοντας μελετήσει τον τρόπο με τον οποίο οι ιστορικοί του 4^{ου} αι. π.Χ. αναζήτησαν και αξιοποίησαν τις πηγές, μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα.

Πρώτ' απ' όλα η προφορική ιστορία, οι παραδόσεις μεγάλων οικογενειών ή βασιλικών οίκων εξακολουθούν να παίζουν σημαντικό ρόλο και τον αιώνα αυτό. Η παράδοση και οι προφορικές μαρτυρίες δεν αποτελούν την κύρια πηγή πληροφόρησης, καθώς σταδιακά αποκτούν όλο και σημαντικότερο ρόλο οι γραπτές πηγές, καθώς αυξάνεται διαρκώς η λογοτεχνική παραγωγή και γενικότερα η παραγωγή γραπτών κειμένων και κατ' επέκταση ο αριθμός των ιστορικών έργων¹. Η επιλογή των κατάλληλων πηγών απαιτεί μια διαφορετική μορφή ελέγχου της αξιοπιστίας τους.

Επίσης οι ιστοριογράφοι του 4^{ου} αι. δεν αξιοποιούν στον βαθμό που θα μπορούσαν το επιγραφικό υλικό και τα αρχαιολογικά τεκμήρια, έστω κι αν αυτά κατά τον αιώνα αυτό προσφέρονταν σε αφθονία. Παρά τις εξαιρέσεις, φαίνεται ότι το υλικό αυτό δεν χρησιμοποιήθηκε συστηματικά και –ενδεχομένως- δεν εκτιμήθηκε ως απαραίτητο για τη συγγραφή της ιστορίας. Αυτοί που διαφοροποιούνται ως προς αυτή την τάση είναι οι Αθιδογράφοι οι οποίοι αναζητώντας υλικό, για να εμπλουτίσουν την ιστορία της Αθήνας -πρόσφατη και παλαιότερη- αξιοποιούν κάθε διαθέσιμο τεκμήριο.

Είναι σημαντικό να προσέξουμε ότι ολοένα και περισσότερο χρησιμοποιούνται γραπτές πηγές². Πληθώρα κειμένων, εγγράφων που βρίσκονται είτε στο *Μητρῶον* της Αθήνας είτε στα βασιλικά αρχεία των Περσών, πολιτικά κείμενα, καθώς και κείμενα ποιητικά (τραγωδίες ή κωμωδίες) ή ρητορικά αποτελούν πολύτιμο υλικό για τους ιστοριογράφους του αιώνα αυτού. Η χρήση της γραφής

¹ Thomas (1997a).

² Για την αξιοποίηση των γραπτών πηγών από τους ιστοριογράφους βλ. Rhodes (2007:56-66)

διευρύνεται σε συνδυασμό με την αναγκαιότητα της παιδείας. Όσο ο όγκος των κειμένων αυτών πολλαπλασιάζεται, τόσο περισσότερο χρησιμοποιούνται. Δεν είναι τυχαίο το ότι κατά τη διάρκεια του αιώνα αυτού τα ιστορικά έργα αυξάνονται σε έκταση, βασικά εξαιτίας της αύξησης των διαθέσιμων πηγών.

Όλοι οι ιστοριογράφοι του 4^{ου} αι. π.Χ. γράφουν σύγχρονη ιστορία ή, για να είμαστε πιο ακριβείς, γράφουν και σύγχρονη ιστορία. Ακόμη κι αυτοί, που αρχίζουν την αφήγησή τους από το απώτερο παρελθόν, αφιερώνουν μεγάλο μέρος του έργου τους στην εποχή στην οποία έζησαν. Αυτό σημαίνει ότι τους δινόταν η δυνατότητα για προσωπική έρευνα και αυτοψία. Αρκετοί από τους ιστορικούς υπήρξαν αυτόπτες μάρτυρες σημαντικών γεγονότων και ορισμένοι από αυτούς είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στις πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις, γνώριζαν προσωπικά ή συνδέονταν φιλικά με πρωταγωνιστές των εξελίξεων. Οι ιστορικοί είναι ως έναν βαθμό οι ίδιοι πηγή για τη συγγραφή του έργου τους.

Πολλοί από αυτούς καταγράφουν συστηματικά το πολύ μακρινό παρελθόν. Φαίνεται ότι αισθάνονται βέβαιοι για την ικανότητά τους να ανταποκριθούν σε ένα τέτοιο εγχείρημα και ότι έχουν και την κατάλληλη μέθοδο, για να το πετύχουν.

Αυτό βέβαια αναδεικνύει καθοριστικό παράγοντα κατά τη συγκέντρωση των πληροφοριών την κοινωνική θέση, τον πλούτο του ιστοριογράφου, καθώς και τον χρόνο που είχε στη διάθεσή του για έρευνα. Οι περισσότεροι ιστοριογράφοι ανήκαν στην αριστοκρατική τάξη, δεν αντιμετώπιζαν ιδιαίτερα οικονομικά προβλήματα και αρκετοί από αυτούς εξορίστηκαν για μικρό ή μεγάλο διάστημα και είχαν έτσι τη χρονική άνεση για αναζήτηση στοιχείων. Τον αιώνα αυτό συγγράφονται τεράστια σε έκταση ιστορικά έργα τα οποία καθιστούν αναγκαία τη δέσμευση και την αφοσίωση του συγγραφέα.

Κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. η ιστοριογραφία σημειώνει εξέλιξη και νέα ιστορικά έργα συγγράφονται. Οι ιστοριογράφοι, ιδιαίτερα εκείνοι που πραγματεύονται γεγονότα του μακρινού παρελθόντος, είναι υποχρεωμένοι να αξιοποιήσουν το έργο των προγενεστέρων. Έργα, όπως τα *Σικελικά*, οι *Αττίδες*, η *Παγκόσμια Ιστορία* του Εφόρου και τα *Φιλιππικά* του Θεοπόμπου, δεν θα μπορούσαν να γραφτούν, αν δεν βασίζονταν στους προηγούμενους. Εξακολουθούν βέβαια τον αιώνα αυτό να έχουν τη συνήθεια των ιστοριογράφων του 5^{ου} αι. π.Χ., να μην παραπέμπουν στις πηγές τους.

Αξιοσημείωτο είναι επίσης το ότι οι συγγραφείς τής εποχής αυτής έχουν στη διάθεσή τους αρκετό υλικό, ώστε να μην είναι απαραίτητη η προσωπική έρευνα, τα ταξίδια και οι συναντήσεις με σημαίνουσες προσωπικότητες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αυτής της νέας τάσης αποτελεί ο Έφορος ο οποίος συγγράφει το έργο του χωρίς να μετακινηθεί από την Αθήνα, χρησιμοποιώντας κατά βάση τους προηγούμενους. Συγκεκριμένα ο Έφορος είναι «ακαδημαϊκός ιστορικός», δεδομένου ότι βασίζεται στο έργο άλλων ακόμη και για γεγονότα της σύγχρονης ιστορίας, πράγμα που τον διαφοροποιεί ριζικά από τους προηγούμενους.

Οι περισσότεροι ιστοριογράφοι στέκονται κριτικά απέναντι στο έργο των προηγούμενων ή στις μαρτυρίες που συνέλεξαν κατά την έρευνά τους. Ουσιαστικός κριτικός έλεγχος πρωτογενών πηγών, όπως είναι τα δημόσια έγγραφα, επιγραφές ή αρχαιολογικά ευρήματα, φαίνεται ότι δεν γίνεται (υπάρχουν μεμονωμένες εξαιρέσεις). Συνήθως τέτοιου είδους πηγές είτε παρατίθενται αυτούσιες είτε αναφέρονται συνοπτικά χωρίς να κρίνεται η αξιοπιστία τους.

8.1.2. Η σπουδαιότητα της αυτοψίας και η επιδίωξη της αμεροληψίας

Παρά το ότι οι περισσότεροι ιστορικοί του 4^{ου} αι. π.Χ. δεν συμφωνούν με την αντίληψη του Θουκυδίδη, ότι η ιστορία πρέπει να περιλαμβάνει μόνο πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, εμπιστεύονται, όπως ο Ηρόδοτος και ο Θουκυδίδης, την αυτοψία ως τη βασικότερη μέθοδο στην αναζήτηση του υλικού. Όλοι δηλώνουν, άμεσα ή έμμεσα, ότι βασίστηκαν σ' αυτήν κατά τη συγγραφή του έργου τους. Με τον τρόπο αυτό προσπάθησαν να ενισχύσουν την αξιοπιστία και την εγκυρότητα του έργου τους κατά τρόπο ανάλογο με αυτόν του Αθηναίου ιστορικού του 5^{ου} αι. Πρόκειται για μια κοινά αποδεκτή επιστημονική μέθοδο αναζήτησης της αλήθειας, η οποία έχει τις απαρχές της στον κόσμο της ιπποκρατικής ιατρικής και γενικότερα της επιστήμης.

Ενδιαφέρουσες είναι και οι προσαρμογές που αναγκάζονται να κάνουν οι ιστορικοί κατά την εφαρμογή της. Καθώς καθίσταται αδύνατη η αυτοψία για εποχές προγενέστερες από αυτήν του ιστοριογράφου, αυτός καταφεύγει σε πηγές που μπορούν να θεωρηθούν ότι έχουν το τεκμήριο της αυτοψίας. Μπορεί λ.χ. να χρησιμοποιηθεί το έργο ενός προηγούμενου ιστορικού, ο οποίος ήταν σύγχρονος με τα γεγονότα και ο οποίος εξασφαλίζει το εχέγγυο της αυτοψίας. Αυτή τη

διαφοροποίηση τη βλέπουμε πιο έντονα στο έργο του Εφόρου, ο οποίος, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, είναι ο πρώτος ιστορικός που γράφει βασιζόμενος αποκλειστικά στο συγγραφικό έργο άλλων. Έχοντας το προνόμιο να είναι ο πρώτος «ακαδημαϊκός ιστορικός», ο Έφορος εκ των πραγμάτων διαφοροποιείται, όσον αφορά την αυτοψία, τουλάχιστον έτσι όπως αυτή παρουσιάζεται στους προηγούμενους ομότεχνούς του.

Με τον Έφορο επίσης, αλλά και με τους περισσότερους ιστορικούς του αιώνα, έχουμε μια σημαντική αλλαγή ως προς την αναγκαιότητα της αυτοψίας. Η διαφοροποίηση στη θεματολογία της ιστορίας, η συστηματική καταγραφή του ιστορικού παρελθόντος, η οποία αγκαλιάζει και το μυθικό, και η διεύρυνση των γεωγραφικών ορίων, ώστε να συμπεριλαμβάνεται όλος ο ελληνικός κόσμος κι ένα μέρος του βαρβαρικού, οδηγούν τον ιστορικό στο να μη θεωρεί αναγκαία την αυτοψία για τη συγγραφή. Εάν υπήρχαν ιστορικά έργα για προηγούμενες περιόδους και μάλιστα από ιστορικούς που έζησαν τα χρόνια εκείνα, είναι λογικό ότι προτιμήθηκαν ως πηγή για το νέο έργο. Η απουσία τέτοιων έργων όμως δεν σήμαινε ότι το μακρινό ιστορικό παρελθόν δεν μπορούσε να μελετηθεί συστηματικά. Όπως επισημάναμε παραπάνω, οι ιστοριογράφοι της εποχής αυτής έχουν τη μέθοδο εκείνη που μπορεί να τους βοηθήσει να διακριβώσουν τι συνέβη στο παρελθόν και να τεκμηριώσουν λογικά τα συμπεράσματά τους, παρακάμπτοντας το κριτήριο της αυτοψίας.

Η ιστοριογραφία τόσο με τη χρήση του τρίτου προσώπου, όσο και με άλλα μέσα, προσπαθεί να φανεί αμερόληπτη. Διαπιστώνουμε λοιπόν ότι οι ιστοριογράφοι του 4^{ου} αι. προσπάθησαν να ενισχύσουν την αίσθηση αυτή, η οποία στηριγμένη στην αυτοψία προσδίδει εγκυρότητα και αξιοπιστία στο ιστορικό έργο και βοηθά στην αναζήτηση της ιστορικής αλήθειας.

8.1.3. Η αφηγηματική τεχνική

Έχοντας μελετήσει τον τρόπο με τον οποίο οι ιστοριογράφοι του 4^{ου} αι. π.Χ. οργάνωσαν και παρουσίασαν το υλικό τους, μπορούμε να καταλήξουμε σε ορισμένα συμπεράσματα. Πρώτ' απ' όλα παρατηρείται μια τάση προς τη δραματοποίηση ιστορικών γεγονότων ή συγκεκριμένων ιστορικών στιγμών, η οποία θυμίζει αρκετά

Ηρόδοτο. Αυτό είναι πολύ έντονο στον Κτησία ο οποίος κατά κανόνα δραματοποιεί γεγονότα του παρελθόντος (απώτερου και πρόσφατου) και του παρόντος. Γενικά ο ιστορικός επιδιώκει κυρίως να τέρψει και να ζωντανέψει την αφήγησή του, κινούμενος σε μια λεπτή γραμμή μεταξύ ιστορίας και μυθιστορίας. Ο Ξενοφών δραματοποιεί επίσης περιστατικά, όχι κατ' ανάγκη καθοριστικά για την εξέλιξη των ιστορικών γεγονότων. Του προσφέρουν, πέραν της ζωντανίας και της παραστατικότητας, τη δυνατότητα να παρουσιάσει χαρακτήρες ή παραδείγματα ηθικής συμπεριφοράς που αξίζει κάποιος να μιμηθεί ή να απορρίψει. Οπωσδήποτε, οι δραματοποιημένες αυτές αφηγήσεις είναι σαφώς λιγότερες και μικρότερες σε έκταση από αυτές του Κτησία.

Όλοι σχεδόν οι ιστορικοί του αιώνα χρησιμοποίησαν λόγους (δημηγορίες) στο έργο τους. Στον Κτησία υπήρχαν προφανώς στα δραματοποιημένα τμήματα της αφήγησής του. Στον Ξενοφώντα υπάρχουν λόγοι, δεν διακρίνονται όμως για τα ρητορικά μέσα που χρησιμοποιούνται ούτε και τίθενται στο σχήμα θέσης-αντίθεσης, που χρησιμοποίησαν ο Θουκυδίδης και ο Ηρόδοτος. Οι λόγοι στον Ξενοφώντα δεν μας δίνουν συνήθως τα κίνητρα και δεν προσφέρουν πάντα το πλαίσιο για την ερμηνεία των γεγονότων. Αναδεικνύουν όμως πολλές φορές τον χαρακτήρα των προσώπων που τους εκφωνούν. Στα σωζόμενα αποσπάσματα του ιστορικού της Οξυρρύγχου δεν συναντούμε λόγους (πρέπει να υποθέσουμε ότι υπήρχαν, εφόσον προσπάθησε να μιμηθεί τον Θουκυδίδη). Λόγοι υπήρχαν στο έργο του Φιλίστου (πολύ πιθανό με τη μορφή *αντιλογιών*, όπως στον Θουκυδίδη), πιο απλοί στα νοήματα, πιο κατανοητοί και περισσότερο χρήσιμοι στους ρήτορες, όπως επισημαίνει ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς³. Πολύ δύσκολα θα ενσωματώνονταν λόγοι στο έργο των Ατθιδογράφων, δεν αποκλείεται όμως να αξιοποιούσαν ως πηγές αποσπάσματα από λόγους ρητόρων της εποχής τους ή να συνόψιζαν κάποιους από αυτούς. Μπορούμε να εικάσουμε ότι υπήρχαν λόγοι και στο έργο του Εφόρου, ενώ δύσκολα ένας επαγγελματίας ρήτορας, όπως ο Θεόπομπος θα άφηνε ανεκμετάλλευτη την ευκαιρία να αναδείξει τις ικανότητές του. Γενικότερα, στην ιστοριογραφία της κλασικής εποχής η ένταξη ρητορικών λόγων στην ιστορική αφήγηση θεωρήθηκε εκ των ων ουκ άνευ.

³ *FGrHist* 556 T16 a,b.

Οι ιστοριογράφοι του 4^{ου} αι. προτιμούν, όπως και αυτοί του 5^{ου}, την αφήγηση σε τρίτο πρόσωπο. Δεν αποκλείεται η παρέμβαση σε πρώτο πρόσωπο, συνήθως για να θυμίσει κάποια προηγούμενη τοποθέτηση ή για να αναδείξει μια στάση ή συμπεριφορά την οποία ο ιστορικός κρίνει σημαντικό να προσέξει ο αναγνώστης του. Ενδέχεται ο Κτησίας να χρησιμοποίησε περισσότερο το πρώτο πρόσωπο, ιδιαίτερα στα σημεία που προσπαθούσε να τεκμηριώσει τις θέσεις του. Ο βαθμός χρήσης του πρώτου προσώπου από τον Κτησία θα ήταν ανάλογος με αυτόν του Ηροδότου. Η χρήση πρώτου πληθυντικού από τον Έφορο, ιδιαίτερα στα σημεία που προσδιορίζει τη μέθοδο προσέγγισης του παρελθόντος, δείχνει πιθανότατα την αίσθηση του ανήκειν σε μια διακριτή ομάδα ανθρώπων, που ασχολείται συστηματικά με την ιστοριογραφία. Την ίδια αίσθηση δημιουργεί και η δήλωση του Θεοπόμπου ότι δεν αντιμετώπισε την ιστορία ως *πάρεργον*. Στους ιστορικούς αυτούς είναι έντονη και διακριτή η παρουσία ενός αφηγητή ο οποίος επιβάλλεται με το κύρος του και την ανωτερότητα της γνώσης που κατέχει σε σχέση με τον αναγνώστη. Ο Ξενοφών πάντως πρωτοπορεί, οικοδομώντας στα *Ελληνικά* ένα ισχυρό αφηγηματικό πρόσωπο, παρόλον ότι στο έργο δεν υπάρχει προοίμιο ούτε προσδιορίζεται η ταυτότητα και η εθνικότητα του συγγραφέα.

Από όλους αυτούς γράφουν σε καθαρή αττική διάλεκτο γράφουν μόνον ο ιστορικός της Οξυρρύγχου⁴ και οι Αττιδογράφοι. Ο Ξενοφών, αν και χρησιμοποιεί τη αττική διάλεκτο, ενσωματώνει σε αυτήν τύπους της ιωνικής, όπως εμπειριστατωμένα απέδειξε και η Κωστοπούλου⁵. Ιωνικοί τύποι απαντούν και στο έργο του Κτησία⁶ ο οποίος ήταν δωρικής καταγωγής. Αν και δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι και για τους υπόλοιπους ιστοριογράφους που εξετάζουμε, μπορούμε να εικάσουμε ότι η χρήση στοιχείων της ιωνικής διαλέκτου είναι χαρακτηριστική του λογοτεχνικού είδους που αυτοί υπηρετούν. Εξάλλου αρκετοί τύποι της διαλέκτου αυτής υπάρχουν και στον Θουκυδίδη⁷, ίσως και στον Φίλιστο, τον πιθανό «μιμητή» του⁸.

Οι ιστοριογράφοι του 4^{ου} αι. δόμησαν την αφήγησή τους γύρω από τους άξονες του χρόνου και του γεωγραφικού χώρου. Δεν ακολούθησαν όλοι το ίδιο

⁴ Βλ. Bruce (1967:18).

⁵ Κωστοπούλου (1999).

⁶ κέχρηται δὲ τῆ ἰωνικῆ διαλέκτῳ, εἰ καὶ μὴ δι' ὅλου, καθάπερ Ἡρόδοτος, ἀλλὰ κατ' ἐνίας τινὰς λέξεις (*FGrHist* 688 T 13).

⁷ Βλ. Connor (1984:58).

⁸ Βλ. σσ. 159 κ.ε.

χρονολογικό σύστημα. Ορισμένοι χρησιμοποίησαν το σύστημα του Θουκυδίδη με τη διάκριση σε *χειμώνα* και *θέρος*. Αυτό το έκανε πιο συστηματικά ο ιστορικός της Οξυρρύγχου και λιγότερο ο Ξενοφών (περισσότερο στο μέρος των *Ελληνικών* που ολοκληρώνει την αφήγηση του Πελοποννησιακού πολέμου). Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν οι *Ατθίδες* με την οργάνωση της αφήγησης γύρω από τον κατάλογο των μυθικών βασιλέων και των επώνυμων αρχόντων. Για τον Φίλιστο δεν έχουμε δυστυχώς καμία πληροφορία. Η χρονική διάρκεια και η γεωγραφική έκταση, που παρουσιάζουν τα έργα κυρίως του Εφόρου και του Θεοπόμπου, διαφοροποιούν τα δεδομένα. Ο Έφορος παρουσίασε την ιστορική του αφήγηση *κατά γένος*, αφηγούμενος πιθανότατα χρονικές ενότητες ευρύτερων γεωγραφικών περιοχών και αξιοποιώντας ποικίλα μέσα δήλωσης του χρόνου ή συγχρονισμού των γεγονότων. Η αφήγηση του Θεοπόμπου κάλυπτε χρονολογικά μια μικρή περίοδο εικοσιτριών ετών. Μόνο που η αφήγησή του δεν ακολουθούσε ευθύγραμμη πορεία, καθώς υπήρχε πλήθος εκτεταμένων αναδρομών με τη μορφή των παρεκβάσεων. Τα χρονικά και τα γεωγραφικά όρια διευρύνονταν, ενώ οι παρεκβάσεις πιθανόν να είχαν την έκταση ενός ή και περισσότερων βιβλίων. Αυτές είναι που δικαιολογούν τον αριθμό των πενήντα οκτώ βιβλίων, τη στιγμή που ήταν αρκετά για την παρουσίαση των καθαυτό πράξεων του Φιλίππου τα δεκάεξι βιβλία της σύνοψης⁹ του Φιλίππου Ε'. Η διάκριση των βιβλίων του σε χωριστές ομάδες, όπως *Περσικά*, *Σικελικά* κλπ. δείχνει ότι ίσως ακολουθήθηκε η μέθοδος του Εφόρου.

Σημαντική καινοτομία αποτελεί η οργάνωση της ιστορικής αφήγησης σε ξεχωριστά βιβλία, κάτι που γίνεται για πρώτη φορά με τον Έφορο. Ο ιστορικός αυτός δημοσιεύει σε συνέχειες το έργο του, φροντίζοντας το κάθε βιβλίο του να έχει αφηγηματική και νοηματική ενότητα. Δεν γνωρίζουμε αν ακολούθησε την ίδια πρακτική και ο Θεόπομπος, μπορούμε όμως να το εικάσουμε. Φρόντιζε το κάθε βιβλίο του να έχει ενότητα και προέβαινε στη δημοσίευσή του, πράγμα που καθιστούσε απαραίτητη την παρουσία προοιμίου. Το προοίμιο του έδινε τη δυνατότητα να εντάσσει το νέο βιβλίο στην ευρύτερη ιστορική αφήγηση και να εξασφαλίζει τη συνολική ενότητα. Είναι άγνωστο αν τα προοίμιά του είχαν τον επιδεικτικό και πομπώδη χαρακτήρα που βρίσκουμε στα *Φιλιπικά* του Θεοπόμπου. Από τους υπόλοιπους ιστορικούς τής περιόδου δεν μας σώζονται προοίμια, θεωρούμε όμως πιθανή την ύπαρξή τους (με εξαίρεση βέβαια τον Ξενοφώντα). Στην αφήγηση

⁹ *FGrHist* 115 T 31.

του Θεοπόμπου συναντάμε την αξιοποίηση ρητορικών μέσων, δεν μπορούμε όμως με ασφάλεια να θεωρήσουμε ότι ήταν μια πρακτική που αφορά ολόκληρο το έργο του. Η χρήση ρητορικών μέσων για την ενίσχυση της επιχειρηματολογίας και την επίτευξη της πειθούς χαρακτηρίζει την ιστοριογραφία τόσο του αιώνα αυτού, όσο και του προηγούμενου.

8.1.4. Αιτιότητα

Με βάση τα όσα προηγήθηκαν μπορούμε να καταλήξουμε στις εξής διαπιστώσεις: οι ιστορικοί του 4^{ου} αι. αναγνώρισαν τη σημασία του πολιτεύματος στη διαμόρφωση της ιστορικής πραγματικότητας. Αντιλήφθηκαν ότι ένα πολίτευμα μπορεί να εξασφαλίσει σταθερότητα και συνοχή σε ένα κράτος και η αλλοίωσή του να οδηγήσει στην κατάρρευση και στην παρακμή, όπως συνέβη με την αλλοίωση του λυκούργειου πολιτεύματος. Προφανώς, η επιδίωξη της ηγεμονίας και η επεκτατική πολιτική συνέτειναν στην αλλοίωσή του. Η μορφή του πολιτεύματος έπαιξε πρωτεύοντα ρόλο τόσο στη Σπάρτη, όσο και στην Περσική αυτοκρατορία. Ο αυταρχισμός και η παντοδυναμία των δυναστών καθορίζουν την τύχη των λαών και των προσωπικοτήτων που καταδυναστεύονται. Την ίδια ώρα όμως αυτή η καταδυνάστευση υπονομεύει το ίδιο το προσωποπαγές τους καθεστώς.

Αυτοκαταστροφική παρουσιάζεται κάθε μορφή τυραννίδας, με την εξαίρεση αυτής του Διονυσίου, η οποία προπαγανδίζεται από τον Φίλιστο ως η ιδανική μορφή εξουσίας. Γενικότερα η επιδίωξη με κάθε τρόπο της απόλυτης εξουσίας και της ηγεμονίας οδηγεί αργά ή γρήγορα στην καταστροφή και δεν αφήνει ανεπηρέαστες τις πόλεις, διότι την υφίστανται παρά τη θέλησή τους. Μια τέτοια νομοτελειακή αντίληψη της πραγματικότητας, που θυμίζει αρχαία τραγωδία¹⁰, προβάλλεται από τους περισσότερους ιστορικούς του αιώνα. Ο όρος «νομοτελειακή αντίληψη» δεν αποκλείει την προσωπική ή συλλογική ευθύνη. Η πολιτική αντιπαράθεση και ο ανταγωνισμός μέσα στην πόλη, ιδιαίτερα όταν παίρνει τη μορφή της *στάσεως* λειτουργεί επίσης ως παράγοντας αποσταθεροποίησης.

¹⁰ Ο Περυσινάκης (1998:112) υποστηρίζει ότι ο Ηρόδοτος εκμεταλλεύτηκε το *καθόλου* και τη φιλοσοφία της τραγωδίας, για να γράψει καθολική ιστορία του κόσμου. Περαιτέρω αποδεικνύει ότι κατά τον πατέρα της ιστορίας ο επεκτατισμός, είτε ως *κόρος*, είτε ως *ύβρις*, οδηγεί στην καταστροφή και στην αποτυχία. Σαφείς επιροές από την τραγωδία υπάρχουν και στον Θουκυδίδη, έστω κι αν δεν βρίσκουμε σε αυτόν απόψεις ότι ο *άμαρτάνων* πρέπει να τιμωρηθεί. Βλ. Hornblower (1987:175 κ.ε.).

Οι περισσότεροι ιστορικοί της περιόδου –εκτός από τον Φίλιστο και τον ιστορικό της Οξυρρύγχου– τονίζουν την επέμβαση του θείου στη διαμόρφωση των εξελίξεων, η οποία γίνεται σε περιορισμένο βαθμό και δεν πρέπει να εκληφθεί ως θεοκρατική ή μεταφυσική ερμηνεία. Η θεϊκή επέμβαση δεν είναι κάτι το αυθύπαρκτο, αλλά γέννημα της γενικής αντίληψης για τον ρόλο των θεών. Σε όλες τις περιπτώσεις τονίζεται περισσότερο η ηθική παράβαση που έχει συντελεστεί. Συνήθως οι παρεμβάσεις των θεών λειτουργούν ως ένα είδος διδασκαλίας και επίκρισης της συμπεριφοράς που κινείται έξω από τα όρια της ηθικής. Η ορθολογική αντιμετώπιση και ερμηνεία του κόσμου, μια παράδοση που ξεκίνησε από τους Έλληνες φιλοσόφους του 6^{ου} αι. π.Χ., συνεχίζονται στους ιστοριογράφους του 4^{ου} αι.

Ο οικονομικός παράγοντας προβάλλει καθοριστικός. Το χρήμα και ο πλουτισμός ή η επιδίωξή του κινούν τις εξελίξεις και οδηγούν σε πολέμους πόλεις και λαούς. Τα υλικά αγαθά και οι υλικές απολαύσεις λειτουργούν ως παράγοντας που διαφθείρει το ήθος ανθρώπων και λαών και οδηγεί συνήθως στην καταστροφή τους. Η απόκτησή τους και η επιδίωξη της εξουσίας συνδυάζονται με τις ανθρώπινες αδυναμίες, τα ανθρώπινα πάθη, τη *φύσιν*. Οι ανθρώπινες αδυναμίες, ιδιαίτερα όταν οι συνθήκες είναι ευνοϊκές, επηρεάζουν καθοριστικά τις ιστορικές εξελίξεις. Άτομα, που καταφέρνουν να καθυποτάξουν τα πάθη τους και μπορούν να αξιοποιήσουν τις ικανότητές τους, μπορούν να έχουν πρωταγωνιστικό και επωφελή ρόλο στην κοινωνία όπου δραστηριοποιούνται.

Ο Pelling¹¹ υποστηρίζει ότι οι αρχαίοι ιστοριογράφοι συνήθως δεν δηλώνουν ξεκάθαρα τα αίτια ή τους λόγους που ερμηνεύουν την εξέλιξη των γεγονότων. Κατά κανόνα προτιμούν να συνάγονται αυτά από την ίδια την αφήγηση, να μη λένε, αλλά να δείχνουν. Η πιο πάνω άποψη δεν μπορούμε να πούμε ότι ισχύει για όλη την ιστοριογραφία του αιώνα. Ιδιαίτερα στον Έφορο και στον Θεόπομπο διαπιστώνουμε μια τάση όχι μόνο να επισημαίνονται, αλλά και να προβάλλονται εκείνοι οι παράγοντες που υπήρξαν κατά τη γνώμη τους καθοριστικοί στην πορεία των γεγονότων. Και οι δύο δίνουν έμφαση στο θέμα της προσωπικής ευθύνης, των βαθύτερων κινήτρων που ωθούν κάποιον να δράσει. Η ιστορική εξέλιξη δεν καθορίζεται μόνο από γενικευτικά σχήματα ερμηνείας του κόσμου, αλλά και από προσωπικές επιλογές οι οποίες δεν πρέπει να θεωρούνται λιγότερο σημαντικές.

¹¹ 2000:8.

8.1.5. Η ιστορία ως μέσο ηθικής διδασκαλίας

Η αναμφισβήτητη έμφαση σε θέματα ηθικής υποδηλώνει ουσιαστικά στροφή προς την παραδειγματική ιστορία, στην ανάδειξη δηλαδή μεμονωμένων ατόμων ή και κοινοτήτων ως παραδειγμάτων προς μίμηση, ως προτύπων σωστής ή αξιοκατάκριτης ηθικής συμπεριφοράς¹². Η ιστορία φαίνεται ότι χρησιμοποιείται όλο και περισσότερο ως μέσο ηθικής διδασκαλίας. Βέβαια και στον Ηρόδοτο (στα παραδείγματα του Κροίσου, του Κύρου, του Πολυκράτη κ.ά.) υπάρχει το ηθικοδιδασκτικό στοιχείο, όμως στον Θουκυδίδη ο στόχος είναι μόνο διδακτικός (*κτῆμα ἐς αἰεὶ*). Στον αιώνα αυτό τα ζητήματα που σχετίζονται με την ατομική ή συλλογική ηθική επισημαίνονται από τους ιστορικούς όλο και περισσότερο με την παρέλευση του χρόνου. Αυτό δεν λειτουργεί μόνο παραδειγματικά (ως παράδειγμα προς μίμηση ή αποφυγή), αλλά και ερμηνευτικά, καθώς η ηθική συμπεριφορά μεμονωμένων προσώπων και λαών δίνει το κατάλληλο ερμηνευτικό πλαίσιο της εξέλιξης των γεγονότων¹³. Η χαλάρωση των δεσμών του πολίτη με την πόλη, η επιδίωξη του προσωπικού συμφέροντος έναντι του συλλογικού, η τυχοδιωκτική συμπεριφορά όλο και περισσότερων κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αιώνα οδηγούν φιλοσόφους, ρήτορες και ιστορικούς να αναζητήσουν τα αίτια που προκαλούν τέτοιες καταστάσεις. Οι συνθήκες της εποχής οδηγούν τους ιστορικούς του αιώνα αυτού να προβάλλουν περισσότερο την ηθική πλευρά των ζητημάτων. Δεν πρέπει επίσης να ξεχνούμε ότι η προβολή ζητημάτων ηθικής, ιδιαίτερα από ιστορικούς που κατάγονται ή ζουν στην Αθήνα, αποτελεί μια έμμεση κριτική προς το δημοκρατικό πολίτευμα. Όλο και πιο συχνά ακούγονται φωνές που υποστηρίζουν νέα μορφή ηγεσίας η οποία πρέπει να κοσμεύεται από τη *φιλανθρωπία* και τη *δικαιοσύνη*¹⁴. Για να συμβεί κάτι τέτοιο απαιτείται οι ηγέτες να έχουν και την ανάλογη ηθική. Η ηθική αυτή αποτελεί όλο και πιο συστηματικά αντικείμενο της ιστοριογραφίας της περιόδου αυτής.

¹² Ο Ξενοφών, για παράδειγμα, δεν περιγράφει αναλυτικά τις στρατιωτικές επιχειρήσεις, παρά την αδιαμφισβήτητη στρατιωτική εμπειρία του, όπως επισημαίνει ο Tuplin (1983:37-65). Κατά τη γνώμη μας, ίσως ενδιέφερε περισσότερο τον ιστορικό το ηθικό μήνυμα και όχι η λεπτομερής πολεμική καταγραφή. Κατά τον Κατσουλάκο (1999:37), ο Ξενοφών επιλέγει τα ιστορικά γεγονότα με κριτήριο το ηθικό τους μήνυμα και το πόσο επωφελέη είναι για τους αναγνώστες του.

¹³ Σύμφωνα με τον Fox (2006:240-241), τον αιώνα αυτό γενικεύεται η υποτιμητική αντιμετώπιση της γλιδής. Η «μαλθακότητα» και η κοινωνική επίδειξη φαντάζουν ως πληγές.

¹⁴ Βλ. Ξανθού (2001:15-45).

8.1.6. Η ένταξη σε μια παράδοση ιστορικής γραφής, η συνέχεια και η διαφοροποίηση από αυτή

Οι ιστορικοί του 4^{ου} αι. π.Χ. είδαν το έργο τους ως συνέχεια της παράδοσης ενός λογοτεχνικού είδους που καθιερώθηκε κατά τη διάρκεια του 5^{ου} αι. Με τα κείμενά τους κατέστησαν εμφανή τη συνέχιση αυτής της παράδοσης. Ταυτόχρονα την αντιμετώπισαν όχι ως κάτι παγιωμένο και στατικό, αλλά ως κάτι επιδεκτικό αλλαγών. Με τον τρόπο αυτό κατοχύρωναν τη θέση τους μέσα στην παράδοση αυτή και συνέβαλλαν στην εξέλιξή της ιστοριογραφίας ως διακριτού λογοτεχνικού είδους.

Το ανταγωνιστικό πνεύμα και η πολεμική εναντίον των προηγούμενων πρακτικών είναι απόλυτα κατανοητά μέσα σε ένα τέτοιο πλαίσιο. Τα βλέπουμε έντονα στο έργο του Κτησία με την αυστηρότητα της κριτικής του προς τον Ηρόδοτο και στο αλαζονικό και ιδιαίτερα επικριτικό προοίμιο των *Φιλιππικών*. Προφανώς τέτοιου είδους αναφορές θα υπήρχαν και στο έργο των υπολοίπων, αλλά δεν σώθηκαν.

Οι ιστοριογράφοι του αιώνα αυτού ως καλοί γνώστες των θεμάτων που αποτελούν το υλικό ενός ιστορικού έργου, προσπάθησαν να τα εμπλουτίσουν. Ο Ξενοφών δηλώνει ότι η ιστορία ασχολείται κατεξοχήν με γεγονότα αξιόλογα. Πιστεύει όμως ότι στα πολιτικά και στρατιωτικά πρέπει να συμπεριλαμβάνονται και εκείνα που αναδεικνύουν την ηθική ατόμων και λαών. Τον αιώνα αυτό υπήρξαν αρκετοί ιστορικοί οι οποίοι συμμερίστηκαν την παραπάνω άποψη, καθώς αναγνώρισαν τη σπουδαιότητα των πολιτικών και των στρατιωτικών γεγονότων και ταυτόχρονα ενσωμάτωσαν στο έργο τους και άλλες πτυχές της ανθρώπινης ζωής, τις οποίες θεώρησαν εξίσου αξιομνημόνευτες. Οι *Αθίδες*, η *Παγκόσμια Ιστορία* του Εφόρου και το έργο του Θεοπόμπου αποδεικνύουν του λόγου το αληθές.

Υπήρξαν βέβαια και αυτοί που προσπάθησαν να *μιμηθούν* τον Θουκυδίδη και την αντίληψή του για τη συγγραφή της ιστορίας. Η *μίμηση* ενός προτύπου, το οποίο ήδη από τον 4^ο αι. θεωρήθηκε ανυπέρβλητο, οδήγησε σε δυσάρεστες γι' αυτούς συγκρίσεις. Αυτή δεν συνιστούσε αντιγραφή. Πιο πολύ επιδίωκαν με αυτή να κατοχυρώσουν την αξία του έργου τους κάνοντας εμφανή τη στενή σχέση του με έναν από τους σπουδαίους ιστορικούς. Γενικότερα για τους ιστορικούς ο Θουκυδίδης αποτελεί σημείο αναφοράς άλλοτε με την υιοθέτηση, άλλοτε με τη μερική αποδοχή και άλλοτε με την προσαρμογή των αρχών που εκείνος εφάρμοσε στη συγγραφή της

ιστορίας. Σημείο αναφοράς είναι και ο Ηρόδοτος, καθώς τουλάχιστον θεματικά αρκετοί ιστορικοί του αιώνα συγκρίνονται και αντιπαρατίθενται μαζί του.

Οι ιστορικοί του αιώνα αυτού τήρησαν με συνέπεια τις αρχές και την παράδοση στην οποία εντάσσονται. Μελετώντας τα έργα του Ξενοφώντος και του ιστορικού της Οξυρρύγχου, που αφηγούνται την ίδια περίπου ιστορική περίοδο και αναφέρονται στα ίδια γεγονότα, διαπιστώνουμε ότι συμφωνούν μεταξύ τους στα περισσότερα σημεία. Διαφορές παρατηρούνται στα σημεία που ο καθένας τους θέλει να δώσει έμφαση. Περαιτέρω και οι δύο καταγράφουν και ερμηνεύουν την ιστορική πραγματικότητα, καθώς δεν διαστρεβλώνουν γεγονότα και πολύ περισσότερο δεν ενσωματώνουν στο έργο τους δημιουργήματα της φαντασίας τους.

8.1.7. Η πολιτική διάσταση της ιστοριογραφίας

Η συντριπτική πλειονότητα των ιστορικών του 4^{ου} αι. π.Χ. εκφράζει την αριστοκρατική ιδεολογία. Η έμφαση στην ηθική, στην ανυπαρξία ηθικών αξιών, στη σπουδαιότητα της *σωφροσύνης* και της εγκράτειας γενικότερα δείχνουν την ιδεολογική τους συγγένεια με τον συγκεκριμένο αυτό ιδεολογικό χώρο¹⁵. Ο θαυμασμός του λυκούργειου πολιτεύματος, της τάξης και της ευνομίας λειτουργεί ενισχυτικά προς την κατεύθυνση αυτή. Η εξέλιξη όμως των ιστορικών γεγονότων επηρέασε προφανώς τη στάση τους απέναντι στη Σπάρτη και στο πολίτευμά της. Η τραυματική εμπειρία της σπαρτιατικής ηγεμονίας, το ότι η Σπάρτη επιδίωξε το στενό της συμφέρον έναντι του πανελληνίου με την υπογραφή της Ανταλκιδείου ειρήνης και κυρίως η κατάρρευσή της μετά την μάχη στα Λεύκτρα το 371 π.Χ. ήταν παράγοντες που επηρέασαν τις εξελίξεις. Η πόλη αυτή δεν μπορούσε πλέον να λειτουργήσει ως πρότυπο, πράγμα που πρέπει να προκάλεσε την εναντίον της έντονη κριτική ιστορικών με φιλοαριστοκρατικές ιδέες.

Εξαίρεση στην πιο πάνω τάση αποτελούν οι *Ατθίδες*. Πρόκειται για ιστορικά έργα που πολιτικά προβάλλουν, ενισχύουν και στηρίζουν τη δημοκρατική συνείδηση των Αθηναίων. Απευθύνονται στο συγκεκριμένο κοινό της Αθήνας και παρουσιάζουν τυποποιημένη μορφή, όχι μόνο ως προς την παρουσίαση των γεγονότων, αλλά και ως

¹⁵ Ο Ισοκράτης στον *Αρεοπαγικό* του προπαγάνδισε μια μορφή ήπιας αριστοκρατίας ως την ιδανικότερη μορφή πολιτεύματος για την Αθήνα. Περισσότερα βλ. Bearzot (2003).

προς τον πολιτικό χαρακτήρα τους. Πολύ δύσκολα θα μπορούσε ένας συγγραφέας μιας *Αιθίδας* να βγεί έξω από το πλαίσιο αυτό.

Οι ιστοριογράφοι του αιώνα αυτού παρουσιάζουν κατά κανόνα αρνητικά την τυραννίδα ως πολιτειακή επιλογή. Όσοι από αυτούς περιγράφουν τη συμπεριφορά και τη δράση τυράννων δίνουν μια αποκρουστική εικόνα του πολιτεύματος αυτού, το θεωρούν κατακριτέο και επισημαίνουν το κακό τέλος των τυράννων, από τους οποίους οι περισσότεροι παρουσιάζονται ως παραδείγματα προς αποφυγή και ως άνθρωποι των οποίων η συμπεριφορά ξεφεύγει από το παραδεκτό ηθικά και κοινωνικά πλαίσιο.

Εξάιρεση του κανόνα αυτού αποτελεί η παρουσίαση της τυραννίδος από τον Φίλιστο. Είναι ίσως η πρώτη φορά που προβάλλεται θετικά και στηρίζεται ιδεολογικά η τυραννίδα ως πολίτευμα κατάλληλο, για να αντιμετωπιστούν οι κίνδυνοι που απειλούσαν τον Ελληνισμό σε Δύση και Ανατολή. Ο Φίλιστος πίστευε στη συγκεκριμένη μορφή πολιτεύματος, βοήθησε την ανάδειξή της στις Συρακούσες, πολέμησε γι' αυτήν, δεν την απαρνήθηκε, ακόμη κι όταν ο Διονύσιος Α' τον εξόρισε και πέθανε, ενώ προσπαθούσε να την υπερασπιστεί. Η αποφασιστική αυτή στάση και θέση προκάλεσαν προφανώς κατάπληξη κατά την εποχή του και αργότερα. Τάχθηκε συνειδητά υπέρ της αναγκαιότητας μιας εξουσίας συγκεντρωμένης σε ένα πρόσωπο, εμπλουτισμένης με στοιχεία φιλανθρωπίας και επιείκειας, πράγμα που είναι συνδυασμός τυραννίδας και ιδανικής βασιλείας. Ο Ξενοφών πιθανότατα δεν έβλεπε αρνητικά μια τέτοια μορφή εξουσίας και δεν παρουσίασε με αρνητικό τρόπο τον Διονύσιο τον οποίο μάλιστα δεν αποκαλεί τύραννο. Ο Ισοκράτης τον είδε ως το πρόσωπο που μπορούσε να υλοποιήσει την *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων* και ο Πλάτων, ως γνωστόν, διατηρούσε σχέσεις μαζί του.

Ο κίνδυνος που αντιπροσώπευε η Περσική αυτοκρατορία και η αναστάτωση που προκαλούσε η ηγεμονική πολιτική των ελληνικών πόλεων βοήθησαν να υιοθετηθεί ευρύτερα η *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*. Αν και ο βασικός εκφραστής της θεωρείται ο Ισοκράτης, μπορούμε να εντοπίσουμε στοιχεία της στους ιστοριογράφους του αιώνα. Δεν είναι απαραίτητο τα στοιχεία αυτά να προέρχονται από μαθητεία κοντά στον Ισοκράτη ή από επιρροή του. Οι ιστορικοί του αιώνα αυτού αφουγκράζονται τα προβλήματα, ζουν τις αγωνίες του ελληνικού κόσμου και τις εκφράζουν μετουσιωμένες με το έργο τους.

Δεν είναι συνεπώς τυχαίο το ότι οι περισσότεροι προβάλλουν με το έργο τους τον ιδανικό ηγέτη και τα χαρακτηριστικά που πρέπει ή δεν πρέπει αυτός να έχει. Αντιλαμβάνονται την αναγκαιότητα μιας συγκεντρωτικής μορφής εξουσίας ως της μόνης λύσης των προβλημάτων του Ελληνισμού, ο Φίλιστος μάλιστα προέκρινε ακόμη και την τυραννίδα. Έχοντας συνείδηση της κοινής καταγωγής των Ελλήνων πιστεύουν ότι είναι δυνατή η ένωσή τους μπροστά στον κοινό κίνδυνο. Βιώνουν όμως ταυτόχρονα και τη διάψευση των προσδοκιών τους. Ο Ξενοφών ιδιαίτερα απογοητεύεται από τον Αγησίλαο και τους Σπαρτιάτες, εξαιτίας του ότι δεν εφάρμοσαν πανελλήνια πολιτική. Το ίδιο θεωρεί ότι ισχύει και για τους Θηβαίους. Τα πιο πάνω πρεσβεύουν επίσης ο ιστορικός της Οξυρρύγχου, ο Έφορος και ο Θεόπομπος. Όσον αφορά τον Φίλιστο, δεν πρόλαβε να δει την τυραννίδα να καταλύεται κατά τα χρόνια του Διονυσίου Β΄.

Ο Θεόπομπος -ο μόνος ίσως ιστορικός της εποχής αυτής- έζησε την πραγματοποίηση της ένωσης των Ελλήνων υπό έναν ηγέτη, τον Φίλιππο, του πολιτικού στόχου δηλαδή τον οποίο προετοιμάζε και παρουσίαζε η ιστοριογραφία του αιώνα. Η προσωπική ζωή όμως και η συμπεριφορά του Μακεδόνα ηγέτη διέψευσαν τις προσδοκίες του ιστορικού.

8.2. Γενικά συμπεράσματα

Μελετώντας την αρχαία ιστοριογραφία στεκόμαστε κυρίως στους εμβληματικούς ιστορικούς του 5^{ου} αι. π.Χ., τον Ηρόδοτο και τον Θουκυδίδη. Δεν δίνουμε ίσως την πρέπουσα προσοχή στην ιστοριογραφική παραγωγή τού επόμενου αιώνα, από την οποία -με εξαίρεση το έργο του Ξενοφώντος- έχουν σωθεί μόνο μερικά σπαράγματα με βάση τα οποία προσπαθούμε να την ανασυνθέσουμε. Τα ιστορικά έργα του αιώνα αυτού υπήρξαν ογκώδη και καινοτόμα -με αρετές αλλά και αδυναμίες- άνοιξαν νέους δρόμους, διαμόρφωσαν νέες τάσεις και εξυπηρέτησαν συγκεκριμένους στόχους. Σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να την αντιμετωπίσουμε ως κατώτερη σε σύγκριση με αυτήν του 5^{ου} αι. π.Χ. Αντιθέτως, την εποχή αυτή η ιστοριογραφία παγιώνεται ως λογοτεχνικό είδος και καθιερώνεται ως μέσο γνώσης του ιστορικού παρελθόντος και του παρόντος και ως μέσο αγωγής. Με έργα τα οποία θα αποτελέσουν σημεία αναφοράς για τον αρχαίο κόσμο τίθενται οι βάσεις για την περαιτέρω εξέλιξη της ιστοριογραφίας.

Εμφανέστατη είναι η τάση για ανανέωση των θεμάτων της, όπως φαίνεται από την εμφάνιση νέων υποδιαιρέσεων ή την καθιέρωση εκείνων που κληροδότησε ο προηγούμενος αιώνας. Την περίοδο αυτή συγγράφονται *Ελληνικά*, *Σικελικά*, *Περσικά*, *Ατθίδες*, η πρώτη *Παγκόσμια Ιστορία* και εμφανίζεται το πρώτο ιστορικό έργο το οποίο επικεντρώνεται αποκλειστικά στη δράση μίας και μόνο ιστορικής προσωπικότητας, τα *Φιλιππικά*. Όσο κι αν κάποια από τα έργα αυτά έλκουν την καταγωγή τους από τον προηγούμενο αιώνα, δεν μπορούμε να παραβλέψουμε την ποικιλία των θεμάτων και την ανανέωση που φέρνουν στην ιστορική παραγωγή.

Ενδιαφέρουσα είναι η τάση για τη δημιουργία συγκεντρωτικών έργων. Από την πολεμική «μονογραφία» μεταβαίνουμε στη συγγραφή *Ελληνικών* ή *Σικελικών*, από την ιστορία μίας πόλης στην ιστορία μίας ευρύτερης γεωγραφικής και πολιτισμικής ενότητας, από την ελληνική ιστορία στην περσική και στην παγκόσμια. Προφανώς, οι αλλαγές αυτές αντανακλούν και τις αντίστοιχες κοινωνικές και πολιτικές αλλαγές, την κρίση της ελληνικής πόλης-κράτους κατά τη διάρκεια του 4^{ου} αι. και τη μετάβαση σε ευρύτερες και πιο συγκεντρωτικές μορφές εξουσίας. Η τάση όμως αυτή δεν περιορίζεται μόνο στα θέματα που επιλέγουν οι ιστορικοί. Ακόμη και τα ίδια τα ιστορικά έργα κατά τη διάρκεια του αιώνα αυτού τείνουν να συμπεριλαμβάνουν όλη την προηγούμενη ιστορική παραγωγή. Έτσι η *Παγκόσμια*

Ιστορία του Εφόρου ή τα *Φιλιππικά* τού Θεοπόμπου είναι ταυτόχρονα *Ελληνικά* και *Σικελικά* και *Περσικά* και τοπική ιστορία. Αυτό βέβαια αυξάνει τον όγκο κάθε ιστορικού έργου. Το έργο του Εφόρου αποτελείται από τριάντα βιβλία, ενώ αυτό του Θεοπόμπου από πενήντα οκτώ.

Η αντιμετώπιση του ελληνικού κόσμου ως ενότητας οδηγεί και στη διεύρυνση των χρονικών ορίων της ιστορίας. Καθίσταται αναγκαία η συστηματική μελέτη των απαρχών του και η καταγραφή της ιστορίας του ως μιας συνέχειας από τα μυθικά χρόνια μέχρι τη σύγχρονη των ιστορικών εποχή, οι οποίοι την ξεκινούν από την κάθοδο των Δωριέων, αν και συνήθως μετακινούνται ακόμη πιο πίσω στο παρελθόν. Οι ιστορικοί αυτοί δείχνουν ενδιαφέρον για τη συγκεκριμένη περίοδο, παρά το ότι είναι υποχρεωμένοι να στηριχτούν για την καταγραφή της σε μύθους και σε παραδόσεις.

Αντιλαμβάνονται ως ενιαίο τον τότε γνωστό κόσμο όπου συμπεριλαμβάνονται Έλληνες και βάρβαροι, κυρίως αυτοί με τους οποίους ο Ελληνισμός έρχεται σε επαφή. Ο κόσμος αυτός εκτείνεται από τον χώρο της Μεσογείου έως τα όρια της Ινδίας. Στη διαμόρφωση της αντίληψης αυτής σημαντική είναι η συμβολή του έργου του Κτησία. Η συγγραφή από Έλληνα ογκώδους έργου αφιερωμένου στην περσική ιστορία δείχνει το αυξανόμενο ενδιαφέρον των ομοεθνών του για το συγκεκριμένο κράτος και δηλώνει την ανάγκη γνωριμίας και κατανόησης ενός λαού με τον οποίο βρίσκονται σε συνεχή επαφή και αντιπαλότητα. Η περσική ιστορία αποτελεί βέβαια μεγάλο τμήμα του έργου του Ηροδότου. Έργο όμως, το οποίο πραγματεύεται αποκλειστικά την ιστορική διαδρομή του συγκεκριμένου κράτους και όχι μόνο τη σύγκρουσή του με τον ελληνικό κόσμο, συνιστά τομή και ταυτόχρονα διαμορφώνει νέα υποδιαίρεση της ιστορίας, την οποία θα ακολουθήσουν έπειτα κι άλλοι ιστορικοί. Όσοι ασχολήθηκαν με την Περσική αυτοκρατορία είτε έζησαν σε αυτή για μεγάλο χρονικό διάστημα είτε κατοικούσαν σε περιοχές (συνήθως της Μ. Ασίας) που έρχονταν πιο συχνά σε επαφή με το μεγάλο αυτό κράτος της Ανατολής.

Το ίδιο ισχύει και για το έργο του Εφόρου και του Θεοπόμπου. Η *Παγκόσμια Ιστορία*, η προσπάθεια δηλαδή καταγραφής της συνολικής ιστορίας του ελληνικού κόσμου συνιστά νέα υποδιαίρεση της ιστοριογραφίας, η οποία ενέπνευσε μεταγενέστερους ιστορικούς, όπως τον Πολύβιο και τον Διόδωρο τον Σικελιώτη. Το

ίδιο ισχύει και για τα *Φιλιππικά*. Όχι βέβαια ότι υπήρξαν πολλοί που μιμήθηκαν την αυστηρότητα και τον έντονα επιτιμητικό τόνο τους. Όσον αφορά το συγκεκριμένο έργο, σημαντική είναι η σύνδεση της ιστορίας με τη δράση ενός και μόνο προσώπου, η οργάνωση δηλαδή ενός ιστορικού έργου με επίκεντρο μια σπουδαία προσωπικότητα. Προς την κατεύθυνση αυτή προετοιμάζε και το έργο του Φιλίστου. Πρόκειται για τάση η οποία γίνεται πιο έντονη κατά τα χρόνια των ιστορικών του Αλεξάνδρου και κατά τους επόμενους αιώνες.

Κυρίαρχη είναι τον αιώνα αυτό και η πραγμάτευση της σύγχρονης ιστορίας, των γεγονότων δηλαδή τα οποία οι ιστορικοί έζησαν ή μπορούσαν να ελέγξουν. Αυτό δεν έρχεται σε σύγκρουση με το ότι οι μελετούν ταυτόχρονα και το μακρινό παρελθόν. Σε κάθε περίπτωση αυτό που ονομάζουμε σύγχρονη ιστορία καλύπτει το μεγαλύτερο μέρος κάθε ιστορικού έργου. Αυτό ισχύει όχι μόνο για τον Έφορο, αλλά και για τους συγγραφείς τοπικής ιστορίας, όπως για παράδειγμα τους Αθτιδογράφους.

Η επιλογή τής εξιστόρησης του μακρινού παρελθόντος και η διεύρυνση των θεμάτων που πρέπει να συμπεριλαμβάνει ένα ιστορικό έργο μεγάλωνουν το εύρος των πηγών που καλούνται να χρησιμοποιήσουν και να ερμηνεύσουν οι ιστορικοί. Ένα ιστορικό έργο ασχολείται κυρίως με πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, αλλά όχι μόνο με αυτά. Έθιμα, παραδόσεις, τοπωνύμια, μορφές κοινωνικής οργάνωσης, *θαυμαστά* μνημεία και περιστατικά αποτελούν υλικό για το έργο των περισσότερων ιστορικών του αιώνα αυτού. Αυτό διευρύνει το πλήθος των πηγών που μπορούν να αξιοποιηθούν και δημιουργεί ταυτόχρονα νέα δεδομένα στην αξιολόγησή τους.

Όλοι τους αναγνωρίζουν την καθιερωμένη από τον 5^ο αι. αξία της αυτοψίας και του επιτόπιου ελέγχου των πηγών και αντιλαμβάνονται την σπουδαιότητα της αξιοποίησης αυτοπτών μαρτύρων. Η διεύρυνση της ιστορικής αφήγησης -χρονικά και γεωγραφικά- οδηγεί κατά τη διάρκεια του αιώνα αυτού σε αναπροσαρμογή της αρχής της αυτοψίας. Υπάρχουν βέβαια οι ιστορικοί που όχι μόνο είναι αυτόπτες μάρτυρες, αλλά και αποτελούν οι ίδιοι πηγή της ιστορίας τους, όπως συμβαίνει με τον Ξενοφώντα, τον Κτησία και τον Φίλιστο. Καθώς όμως η ιστορία πραγματεύεται όλο και μεγαλύτερες χρονικές ενότητες και ασχολείται με άλλα έθνη πέραν του ελληνικού, καθίσταται όλο και περισσότερο αναγκαία η αξιοποίηση των συγγραμμάτων προηγούμενων ιστορικών. Η συγγραφή *Παγκόσμιας Ιστορίας* είναι αδύνατη χωρίς την αξιοποίηση της προηγούμενης ιστορικής παραγωγής.

Ο Έφορος ήταν ο πρώτος που συνέγραψε ιστορία βασιζόμενος αποκλειστικά στην υπάρχουσα λογοτεχνική παραγωγή της εποχής του, η οποία ήταν ήδη πολύ μεγάλη και ασφαλώς δεν περιλάμβανε μόνο ιστορικά έργα. Γίνεται ο πρώτος «ακαδημαϊκός ιστορικός» δημιουργώντας νέα τάση στην ιστοριογραφία. Η επιλογή του σημαίνει μια διαρκώς αυξανόμενη αξιοποίηση γραπτών πηγών. Προϋποθέτει ταυτόχρονα την ύπαρξη βιβλιοθηκών, την κυκλοφορία και εμπορία βιβλίων και τη διεύρυνση του αριθμού των εγγράμματων και καλλιεργημένων ανθρώπων. Τόσο με τον Έφορο, όσο και με τον Θεόπομπο, διαπιστώνουμε τη μετάβαση από τον πολιτισμό κυρίως του προφορικού λόγου στον πολιτισμό κυρίως του γραπτού λόγου, πράγμα που αποτέλεσε βασικό χαρακτηριστικό της ελληνιστικής και της ρωμαϊκής εποχής. Τα πιο πάνω οδηγούν επίσης και σε αναπροσαρμογή της αρχής της αυτοψίας, σε έμμεση δηλαδή αυτοψία. Ο ιστοριογράφος επιλέγει εκείνα τα έργα κι εκείνες τις γραπτές πηγές που βασίζονται, όσο αυτό είναι δυνατόν, στην αυτοψία. Στην περίπτωση που κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό, χρησιμοποιεί εκείνες τις πηγές που αξιολογεί ως πιο αξιόπιστες.

Οι ιστοριογράφοι του αιώνα αυτού αξιοποιούν πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές. Η έμφαση που δίνουν στην αυτοψία δείχνει προτίμηση στις πρώτες, χωρίς όμως να είναι βέβαιο ότι τις αξιοποιούσαν πάντοτε σωστά. Έχουν στη διάθεσή τους περισσότερα δημόσια έγγραφα και άλλες γραπτές πηγές των οποίων φαίνεται ότι κάνουν κριτική αξιολόγηση, δεν φαίνεται όμως αν την κάνουν σε όλο το έργο τους.

Αισθάνονται βέβαιοι ότι μπορούν να πραγματευτούν το απώτερο παρελθόν για το οποίο οι πληροφορίες εμπεριέχονται σε μύθους, θρύλους και παραδόσεις. Η βεβαιότητα αυτή δεν εδράζεται στην ανακάλυψη νέων πληροφοριών ή νέων τεκμηρίων. Αξιοποιούνται ως ιστορικές πηγές οι μύθοι, οι θρύλοι και οι παραδόσεις, αφού πρώτα περάσουν από μια διαδικασία εκλογίκευσης, η οποία βέβαια δεν είναι κάτι καινούργιο, αφού πραγματοποιείται και στο έργο του Ηροδότου και του Θουκυδίδη. Το ιδιαίτερο είναι ότι αναλαμβάνουν με αυτοπεποίθηση την εξιστόρηση του πολύ μακρινού παρελθόντος. Όσον αφορά αυτό, πιστεύουν ότι έχουν τα μέσα, για να δώσουν πιο έγκυρες και ακριβείς πληροφορίες, σε αντίθεση προς εκείνους του 5^{ου} αι. π.Χ., στους οποίους μάλιστα ασκούν έμμεση κριτική κυρίως με το να συμπληρώνουν το υλικό τους.

Ορισμένοι ιστορικοί του 4^{ου} αιώνα έχουν τον Θουκυδίδη ως πρότυπο, επιδιώκοντας μάλιστα να τον μιμηθούν. Οι περισσότεροι όμως διαφοροποιούνται, ιδιαίτερα στην αντίληψη ότι η ιστορία πρέπει να περιλαμβάνει μόνο πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα, των οποίων αναγνωρίζουν την αξία. Θεωρούν όμως ότι εξίσου αξιολογικά είναι οι δημηγορίες και τα έργα που λειτουργούν ως πρότυπα συμπεριφοράς, που έχουν δηλ. διδακτικό και παιδευτικό χαρακτήρα.

Η ιστοριογραφία πρωτοδημιουργήθηκε ως λογοτεχνικό είδος στην Ιωνία. Ο Θουκυδίδης, αν και Αθηναίος, χρησιμοποίησε αρκετές ιωνικές λέξεις που τις κληρονόμησε το λογοτεχνικό αυτό είδος. Κατά τον 4^ο αι. π.Χ. παρατηρείται το ίδιο φαινόμενο: ο Κτησίας, μολονότι είναι δωρικής καταγωγής, επηρεάζεται ελαφρώς από την ιωνική διάλεκτο, πράγμα που παρατηρείται και στο πρώτο μέρος των *Ελληνικών* του Ξενοφώντος. Παρατηρείται επίσης η σταδιακή κυριαρχία της αττικής διαλέκτου όχι μόνο στους Αθηναίους ιστορικούς, αλλά και σε εκείνους που κατάγονται από άλλες πόλεις.

Αποτελεί κανόνα η χρήση του τρίτου προσώπου στην ιστορική αφήγηση. Ο ιστορικός επιλέγοντας το συγκεκριμένο πρόσωπο επιδιώκει να δημιουργήσει στους αναγνώστες του την εικόνα ενός αμερόληπτου συγγραφέα. Αυτό βέβαια δεν σημαίνει ότι απουσιάζουν οι αναφορές σε πρώτο πρόσωπο, κατά κανόνα περιορισμένες και συνήθως δηλωτικές των προθέσεων ή των στόχων του ιστορικού. Ορισμένοι από τους ιστορικούς του αιώνα αυτού παρουσιάζουν λογοτεχνικές αρετές. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τον Ξενοφώντα και τον Κτησία. Στο έργο τους απαντούν πολλές δραματοποιημένες αφηγήσεις που δίνουν ζωντάνια, ενώ χρησιμοποιούν αρκετές αφηγηματικές τεχνικές, για να ενισχύσουν τη συνοχή του έργου τους και να διευκολύνουν τους αναγνώστες να κατανοήσουν τα ιστορούμενα γεγονότα. Τα εκτεταμένα έργα της περιόδου αυτής οδήγησαν σε διαφοροποίηση της οργάνωσης και της «δημοσίευσης» ενός ιστορικού έργου. Ο Έφορος καινοτομεί και σε αυτό το σημείο. Είναι ο πρώτος που χωρίζει το έργο του σε βιβλία και ο πρώτος ο οποίος προτάσσει προοίμιο στην αρχή κάθε βιβλίου του. Στην περίπτωση αυτή βλέπουμε να αξιοποιεί η ιστοριογραφία ρητορικά μέσα όχι κατανάγκη για την ενίσχυση της πειθούς, αλλά για την καλύτερη οργάνωση και προσέγγιση από τον αναγνώστη ενός τεράστιου υλικού.

Η αναζήτηση της αιτιότητας, των λόγων διαμόρφωσης και εξέλιξης των ιστορικών γεγονότων και η επιδίωξη της ερμηνείας τους αποτελούν ουσιώδη στοιχεία της ιστορικής συγγραφής. Οι ιστορικοί του 4^{ου} αι. ανέδειξαν τους οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες που επηρεάζουν το ιστορικό γίνεσθαι, προέβαλαν στοιχεία της ανθρώπινης φύσης που επηρεάζουν θετικά ή αρνητικά το άτομο και την ευρύτερη κοινωνία και αναζήτησαν τα αίτια της κατάρρευσης ηγεμονιών και αυτοκρατοριών. Απέφυγαν να δώσουν επιφανειακή ερμηνεία της ιστορικής εξέλιξης της εποχής τους και αναζήτησαν τους βαθύτερους λόγους των αλλαγών. Όλοι οι ιστορικοί προσπάθησαν να ερμηνεύσουν ορθολογικά την ιστορική πραγματικότητα, περιορίζοντας τον ρόλο του θεϊκού παράγοντα στην εξέλιξη των γεγονότων. Ως προς αυτό δεν παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές από τους ομότεχνούς τους του προηγούμενου αιώνα. Και τον αιώνα αυτό υπάρχουν γενικευτικά σχήματα αιτιότητας, τα οποία δεν θεωρούνται ικανοποιητικά. Οι αλλαγές, που συντελούνται, είναι τεράστιες και οι ιστορικοί της εποχής αναζητούν τους παράγοντες που ωθούν σε δράση τους πρωταγωνιστές της ιστορίας, τα βαθύτερα κινητρά τους, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ασχολούνται με κακόβουλο σχολιασμό. Την ιστορική εξέλιξη την επηρεάζουν οι ανθρώπινες επιλογές τις οποίες οι ιστορικοί της εποχής προσπάθησαν να τις φωτίσουν από όλες τις πλευρές.

Οι ιστορικοί αυτοί διαφοροποιούνται από τους προηγούμενους κατά πολύ, όσον αφορά την έμφαση που δίνουν στην ηθική διάσταση των γεγονότων. Τονίζουν τα ηθικά ζητήματα που προκύπτουν από ενέργειες ή συμπεριφορές και φροντίζουν να το προσέξει αυτό ο αναγνώστης. Από τη μια επισημαίνουν και επαινούν τις σύμφωνες με την ηθική συμπεριφορές και πράξεις προσώπων, και από την άλλη κατακρίνουν τις μη ηθικές. Στην ιστοριογραφία του 4^{ου} αι. είναι μεγάλος ο αριθμός των άμεσων ή έμμεσων αξιολογικών κρίσεων. Ως έναν βαθμό, η ιστορία χρησιμοποιείται ως μέσο ηθικής διδασκαλίας σε μια εποχή που αρκετοί ιστοριογράφοι την αντιμετωπίζουν ως εποχή παρακμής.

Η έμφαση που δίνεται στην ηθική συμπεριφορά δεν σημαίνει ότι η ιστορία ως διακριτό λογοτεχνικό είδος απειλείται. Πρόκειται για μια ταραγμένη εποχή, για εποχή μετάβασης από την πόλη-κράτος σε νέους ευρύτερους κοινωνικούς σχηματισμούς. Στο νέο περιβάλλον στάθηκε αδύνατο να ενσωματωθούν οι παλιές ηθικές αξίες. Αρκετοί ιστορικοί του αιώνα αυτού αισθάνονται ότι ζουν σε εποχή ηθικής παρακμής. Είναι λογικό να ερμηνεύουν την εξέλιξη αυτή των πραγμάτων επηρεασμένοι από

αυτή την αίσθηση¹⁶. Το ότι δίνουν έμφαση σε ορισμένες πτυχές της σύγχρονής τους πραγματικότητας δεν σημαίνει ότι αγνοούν ή παραβλέπουν τους υπόλοιπους παράγοντες που κινούν τα νήματα της ιστορικής εξέλιξης.

Κατά τον 4^ο αι. π.Χ. ο κύκλος των εγγράμματων ανθρώπων διευρύνεται και η ανάγκη για ευρύτερη παιδεία καθίσταται επιτακτική. Ταυτόχρονα για την ιστορία δείχνουν ενδιαφέρον οι μορφωμένοι άνθρωποι και ιδιαίτερα οι ρήτορες-πολιτικοί. Η ιστοριογραφία προσαρμόζεται στα νέα δεδομένα και ενσωματώνοντας όλη την κατακτημένη γνώση επιδιώκει όχι μόνο να προβληματίσει, αλλά και να επηρεάσει την πολιτική και κοινωνική συμπεριφορά των αναγνωστών της. Ιστοριογράφοι, όπως ο Θεόπομπος, αισθάνονται ότι έχουν τις ικανότητες να πετύχουν κάτι τέτοιο. Η επίθεσή του εναντίον της πλατωνικής φιλοσοφίας¹⁷ δείχνει ίσως την πίστη του στον πρωτεύοντα ρόλο που πρέπει να παίζει η ιστοριογραφία στην παιδεία των ανθρώπων.

Η ιστοριογραφία της εποχής προσφέρει πολύτιμο υλικό στη ρητορική, αλλά δέχεται και έντονες επιρροές από αυτήν. Αυτό δεν σημαίνει ότι υπήρχε διάσταση ανάμεσα στην ιστοριογραφία και τη ρητορική¹⁸. Οι δημηγορίες ήταν αναπόσπαστο στοιχείο της ιστοριογραφίας και προϋπέθεταν γνώση των κανόνων της ρητορικής και ένα ακροατήριο εξοικειωμένο και ικανό να κρίνει τον δημόσιο λόγο. Η σύνδεση εξιστόρησης και λόγου, μύθων και έργων ξεκινά από την *Ιλιάδα* η οποία αποτέλεσε το πρότυπο της ιστοριογραφίας. Για τον Όμηρο (*Ιλ.* 9.443) και για τους αρχαίους Έλληνες λόγος και έργο αποτελούν στοιχεία αλληλένδετα. Ο αφηγητής στην ιστοριογραφία καλώντας μας να πιστέψουμε ή να μην πιστέψουμε, να κρίνουμε και να συγκρίνουμε, προσπαθεί να φανεί πειστικός και χρησιμοποιεί ρητορικά μέσα¹⁹. Η ρητορική διαχέεται σε όλα τα λογοτεχνικά είδη και όχι μόνο στην ιστοριογραφία²⁰. Οι ιστοριογράφοι του 4^{ου} αιώνα διαμορφώνουν επίσης με τη βοήθεια ρητορικών στοιχείων το ύφος τους και τις δημηγορίες που περιλαμβάνουν τα έργα τους και προσπαθούν να πείσουν τους αναγνώστες τους για την εγκυρότητα της αφήγησής

¹⁶ Δεν είναι μόνο οι ιστοριογράφοι του αιώνα αυτού που δείχνουν ενδιαφέρον για θέματα ηθικής, είναι και οι φιλόσοφοι.

¹⁷ *FGrHist* 115 F57c, F259, F204.

¹⁸ Fox., M., Livingstone, N. (2007:542-561).

¹⁹ Αυτό δεν ισχύει μόνο για την ιστοριογραφία. Κατά τον Περυσινάκη (2012:430) και η αρχαϊκή λυρική ποίηση ενσωματώνει ρητορική πρακτική και λειτουργεί ως πρόδρομος των μεταγενέστερων επιδεικτικών ή πανηγυρικών λόγων, ιδιαίτερα στις περιπτώσεις κατά τις οποίες ο ποιητικός λόγος λειτουργεί ως πολιτικός.

²⁰ Βλ. Pelling (2000).

τους. Ο Έφορος και ο Θεόπομπος φαίνεται ότι επηρεάζονται περισσότερο από την ρητορική τέχνη. Όχι τόσο λόγω της παράδοσης που τους θέλει μαθητές του Ισοκράτη, όσο κυρίως λόγω της μεγαλύτερης αξιοποίησης ρητορικών στοιχείων στα έργα τους. Ενδείξεις της συγκεκριμένης τάσης αποτελούν: το ότι ο Έφορος τοποθετεί προοίμιο σε κάθε βιβλίο της *Παγκόσμιας Ιστορίας* του, το ότι ο ίδιος συγκρίνει το ιστοριογραφικό έργο με το ρητορικό και το ότι ο Θεόπομπος, ο καταξιωμένος επαγγελματίας ρήτορας, ασχολήθηκε με την ιστοριογραφία, σχολιάζοντας δηκτικά και καυστικά πρόσωπα και καταστάσεις. Ο τελευταίος είναι ο πρώτος ιστορικός που αντιλαμβάνεται την επίδοσή του στη ρητορική τέχνη ως τεκμήριο της ικανότητάς του να συγγράψει ιστορικό έργο. Τα πιο πάνω δεν δηλώνουν ότι η ιστορική διήγηση υποβαθμίζεται, ότι ο ιστορικός αποκρύπτει την αλήθεια ή μεγαλοποιεί τα γεγονότα. Τόσο ο Έφορος, όσο και ο Θεόπομπος, αισθάνονται ότι υπηρετούν ένα διακριτό λογοτεχνικό είδος το οποίο έχει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και απαιτεί αφοσίωση και αποκλειστική ενασχόληση.

Η ιστοριογραφία του 4^{ου} αι. π.Χ. δίνει πρωτεύοντα ρόλο στην προσωπικότητα. Όλα σχεδόν τα έργα τονίζουν τον σημαντικό ρόλο των προσώπων που καθόρισαν τις εξελίξεις της εποχής. Ο Θεόπομπος μάλιστα δόμησε ολόκληρο έργο στηριζοντάς το στη δράση του Φιλίππου, του βασιλιά της Μακεδονίας, ενώ κάτι ανάλογο έκανε πρωτύτερα ο Φίλιστος. Η τάση αυτή δεν οφείλεται σε γενικότερη πεποίθηση ότι η προσωπικότητα διαδραματίζει τον σημαντικότερο ρόλο στην ιστορική εξέλιξη, αλλά στα νέα δεδομένα που είχαν δημιουργηθεί στην Ελλάδα τον 4^ο αι. Οι συνεχείς πολεμικές συγκρούσεις μεταξύ των Ελληνικών πόλεων και ο ανελέητος αγώνας για την κατάκτηση της ηγεμονίας αποδυνάμωσαν την πόλη-κράτος και τους δεσμούς του πολίτη με αυτήν και διευκόλυναν την ανάληψη ατομικής δράσης και την επιδίωξη του ατομικού συμφέροντος. Η πόλη ταυτίζεται όλο και περισσότερο με τον ηγήτορά της, είτε αυτός είναι ο Αγησίλαος στη Σπάρτη είτε ο Επαμεινώνδας στη Θήβα.

Άκρισία και *ταραχή* είναι οι λέξεις που προσδιορίζουν κατά τον Ξενοφώντα την κατάσταση στην Ελλάδα μετά τη μάχη της Μαντινείας. Ο Ξενοφών και οι άλλοι ιστορικοί της εποχής είδαν την αδυναμία των πολιτικών συστημάτων να διασφαλίσουν την ελευθερία και την ευημερία των Ελλήνων. Γι' αυτό και στέκονται κριτικά απέναντί τους, έστω κι αν συμπαθούν κάποια από αυτά. Ταυτόχρονα, αισθάνονται ότι η νέα μορφή πολιτικής οργάνωσης, που είναι απαραίτητη, είναι η

συγκεντρωτική. Τα χαρακτηριστικά της εξουσίας αυτής και τον νέο τύπο ηγέτη, που απαιτούσαν οι καιροί, προσπάθησαν οι ιστοριογράφοι να προσδιορίσουν στο έργο τους. Κάποιοι από αυτούς, όπως ο Φίλιστος, προπαγάνδισαν ανοικτά μια νέα μορφή εξουσίας και πολιτικής οργάνωσης του ελληνικού χώρου. Μέσα στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η επιρροή που ασκεί στους ιστορικούς η *Ιδέα της ένωσης των Πανελλήνων*.

Σήμερα θεωρούμε δεδομένο ότι η ιστορία διαμορφώνεται από τις ανάγκες, τις αγωνίες και τις προκλήσεις που αντιμετωπίζει κάθε εποχή. Το ίδιο συνέβη και με την ιστοριογραφία του 4^{ου} αι. π.Χ., η οποία προσπάθησε να δώσει απαντήσεις στα ερωτήματα τα οποία έθεταν οι άνθρωποι τα χρόνια εκείνα. Τον αιώνα αυτό η ιστορία καθιερώνεται, γνωρίζει μεγάλη ανάπτυξη και διαμορφώνει τις κατευθύνσεις εκείνες που θα επηρεάσουν την εξέλιξή της τους επόμενους αιώνες. Το ιστοριογραφικό έργο, που παράγεται στον αιώνα αυτό, είναι πλουσιότατο και πολύμορφο. Ο 4^{ος} αι. π.Χ. λοιπόν δεν είναι ο αιώνας της παρακμής της ιστοριογραφίας, αλλά ο αιώνας της ακμής της.

Summary

Dimensions and purposes in the historiography of the fourth century BC

Our admiration for the excellent work of Herodotus and Thucydides usually leads us to underestimate the importance of the historiography of the fourth century BC. It is often seen as a decline or at least inferior to the historiography of the 5th century. In fact the fourth century historiography has proved to be innovative and above all influential. The historians of the fourth century continued the legacy of their predecessors but they also created new dimensions and purposes for the following historians.

In my thesis, I concentrated on the historians who wrote during the fourth century until Alexander succeeded his father Philip. From Alexander onwards we have significant changes in historiography which are out of the scope of this work and it would be more fruitful for these to be included in a work devoted to Hellenistic Historiography. I examined the work of Ctesias' *Persica*, Xenophon's *Hellenica*, the *Hellenica Oxyrrhynca* (unknown historian), Philistus' *History of Sicily*, Atthidographers, Ephorus' *Universal History* and Theopompus' *Philippica*. My research examined aspects of historiography and it has the following structure: subject and genre, sources and enquiry, narration, causation and the emphasis on morality, tradition and influence, the emphasis on individuals (paradigmatic history) and the political dimension of historiography.

During the fourth century BC, new subgenres were created in historiography. Historians wrote *Persica*, *Hellenica*, *History of Sicily*, *Atthis* (history of the city of Athens), *Universal History* and a history of Philip, king of Macedonia (*Philippica*). In these works, history seems to widen its scope. The subject matter is not a single war but also the history of Greeks from their origins, the history of a single city or a wider area (like Sicily) or even the history of a single person (Philip). Fourth century historians have the notion of continuation. As a result Thucydides' unfinished work will be continued by three historians. The historians of this era feel confident in handling new subjects and in creating new sub-genres in historiography.

Each work of this period has a considerable amount of books. From the seven books of Xenophon's *Hellenica* we move to the thirty books of Ephorus' *Universal*

History and the fifty-eight books of Theopompus' *Philippica*. This means new sources. Although Xenophon used himself as the source of his history, the fourth century indicates a significant change in the handling of sources; during this era principles of the fifth century such as autopsy, personal inquiry, and travel are confronted with a new alternative: the use of written sources which are collected in libraries, private or public. Historians compose without leaving their residence, based their work on their predecessors' written material, indicating the birth of a new type of historian, the 'armchair' or scholar historian; this model of writing history required new methods in qualification and assessment of sources. The historians of the fourth century felt confident to test these new methods even for the distant past.

The fourth century historians make use of the narrative techniques which they inherited from their predecessors, but these techniques, although valuable, are not adequate for the new necessities in the fourth century historiography. The Thucydidean seasonal chronology is soon rejected and new methods of arranging the material are adopted: Ephorus is the most innovative since he writes history *kata genos* and is the first to publish his work in separate books using a separate proem for each of them. In *Atthides*, we are confronted with an annalistic form of presenting the historical research.

The fourth century also witnesses changes to the way in which historians explain why events happen; patterns of explanations deriving from the fifth century survive but new elements are incorporated in the armament of historians; the collapse of the Athenian, Spartan and Theban hegemony is explained mainly by political but also by moral criteria. The same applies to Philip's predominance; Herodotean divine agency is present in the fourth century as is Thucydides' willingness to avoid references to divine. Luxury makes people lose their boldness and facilitates their subjugation. There is also a tendency for historians to reveal the hidden motives of the leaders, otherwise unknown to their readers.

Emphasis is given in this century on morality; there is a concentration on individual behaviour and events or actions are selected when they can be used as an example for emulation or for avoidance; history in the fourth century will have a paradigmatic and instructive character.

Tradition is important for the historians of the fourth century. The influence of predecessors is obvious as is the tendency to enhance their authority and pave their way with a direct or indirect polemic to them.

The historiography of the fourth century, demonstrates an increasing interest in individuals. References to individuals were also made by the historians of the fifth century but they were rare and were in causal connection with the following events (e.g. the behaviour of Alcibiades as it is presented by Thucydides). Furthermore, the historians of the fourth century seek in individuals' personal or social conduct to detect positive and mainly negative examples. The increasing role of individuals in this century is culminated with the predominance of Philip in Theopompus' work.

The historiography of the fourth century BC clearly has a political dimension. The upheaval in Greece during this century leads historians, e.g. Philistus, to support the concentration of political power in one man; other writers will also promote the ideal of panhellenism which, in the end, leads to domination under one ruler. It looks like the imagery created by fourth century writers prepared for the domination of Philip. Philip was the end of a long procedure.

Index Nominum

A

Αγαμέμνων, 24, 170
 Αγησίλαος, 8, 11, 21, 22, 24, 74, 84, 85, 89, 95, 96,
 98, 101, 102, 103, 116, 117, 119, 122, 124, 126,
 127, 136, 139, 142, 143, 145, 167, 236, 243,
 258, 259, 261, 276, 284
 Αγησίπολις, 116
 Αγίς, 116
 Άδραστος, 96
 Αδριατική, 10, 231
 Αθήνα, 8, 9, 10, 12, 13, 21, 23, 24, 25, 28, 29, 30,
 36, 40, 72, 77, 86, 92, 93, 97, 100, 102, 103,
 104, 106, 117, 118, 125, 129, 132, 134, 137,
 145, 156, 166, 169, 170, 171, 173, 174, 177,
 179, 180, 181, 184, 185, 188, 189, 190, 195,
 199, 201, 209, 212, 217, 218, 220, 223, 227,
 230, 232, 233, 235, 236, 237, 238, 240, 241,
 242, 243, 257, 259, 260, 261, 262, 263, 265,
 272, 274, 275, 298, 300, 301, 302, 303, 304,
 305, 307, 308, 309, 311, 312
 Αθήναιος, 78, 236, 239, 251
 Αίγινα, 130
 Αιγός Ποταμοί, 24, 85, 100, 112, 151
 Αίγυπτος, 14, 36, 44, 48, 204
 Αιλιανός, 166
 Αισχύλος, 44, 102
 Ακαδημία, 45
 Αλέξανδρος, 4, 13, 14, 18, 22, 37, 42, 44, 45, 47,
 70, 95, 98, 113, 160, 168, 259, 279
 Αλθαμένης, 211
 Αλίαρτος, 101
 Αλικαρνασσός, 62, 63
 Αλκιβιάδης, 86, 103, 112, 138, 174, 185, 186, 195,
 196, 213, 214, 217, 230, 249, 259, 301
 Αλκμάν, 197
 Άμεστρις, 68
 Άμηστρις, 75
 Αμύντας, 254
 Άμυτις, 68, 69, 75
 Αμφίπολη, 92, 100, 146, 241
 Αναξίβιος, 100
 Ανάχαρσις, 194, 212
 Ανδροκλείδας, 133
 Ανδροτίων, 4, 29, 30, 31, 171, 172, 174, 175, 177,
 178, 179, 180, 181, 182, 184, 186, 188, 189,
 190, 231, 294
 Ανθηδών, 219
 Αντακίδας, 27, 86, 274
 Αντιγένης, 29
 Αντίγονος Γονατάς, 30
 Αντίθεος, 133
 Αντίοχος, 31, 32, 49, 74, 138, 140, 146, 147, 152,
 159
 Απολλοκράτης, 244
 Απόλλων, 49, 50, 76, 166, 244
 Απολλωνίδης, 69
 Αρβάκης, 74
 Αργινούσες, 86, 97, 112
 Άργος, 10, 29, 133, 138, 210
 Αριάδνη, 171
 Αριστόδημος, 176
 Αριστομάχη, 162

Αριστοτέλης, 43, 45, 83, 96, 119, 145, 190, 201,
 230, 232, 234
 Αριστοφάνης, 195, 197, 216, 232
 Αριστοφών, 241
 Αρίων, 44
 Άρπαλος, 168
 Άρριανός, 21, 168
 Αρσίτης, 66
 Αρταγέρσης, 67
 Αρταξέρξης, 16, 17, 18, 19, 49, 51, 57, 60, 61, 67,
 68, 69, 70, 71, 74, 80, 86, 196
 Άρτεμη, 101, 103
 Αρτύφιος, 66
 Αρχίδαμος, 99, 174, 244
 Αρχίλοχος, 197
 Ασία, 11, 23, 24, 36, 42, 47, 85, 86, 89, 99, 116,
 117, 119, 126, 127, 133, 139, 140, 145, 168,
 212, 238, 245, 258
 Αστυάγης, 50, 161
 Άτσσα, 68, 74
 Ατρέας, 170
 Αττική, 12, 27, 28, 174, 181, 184, 191, 195, 232
 Άτυς, 96
 Αυλίδα, 24, 119, 219

B

Βαβυλώνα, 76, 95
 Βακτρία, 72
 Βακχυλίδης, 50
 Βελιτανάς, 76
 Βοιωτία, 12, 130
 Βοττιαία, 183
 Βρασιδάς, 146

Γ

Γίγαντες, 223
 Γέλα, 49, 161
 Γέλων, 84, 146, 147, 163, 167
 Γίγαντες, 41
 Γλαύκος, 224
 Γοργίας, 37, 45, 209, 242, 253, 308
 Γόρδιον, 143
 Γρύλλος, 57, 89
 Γύλιππος, 150

Δ

Δωρίμαχος, 128
 Δαίδαλος, 170, 171
 Δαίμαχος, 20, 25, 26, 197
 Δαμασίστρατος, 43
 Δαμόστρατος, 43
 Δαρείος, 16, 48, 50, 52, 56, 59, 62, 66, 68, 70, 72,
 73, 74, 76, 77, 98, 104
 Δασκύλιον, 143
 Δάτης, 50
 Δεινίχα, 244
 Δείνων ο Κολοφώνιος, 15
 Δεκέλεια, 134
 Δελφοί, 41, 104, 174, 185, 199, 223, 224, 225, 228,
 244, 259

Δερκυλίδας, 107, 196, 212
 Δευκαλίων, 170, 220
 Δευκαλίωνα, 170
 Δήλιος, 137
 Δήλος, 9, 215
 Δημαίνετος, 122, 130, 145
 Δημάρατος, 24
 Δήμητρα, 24, 307
 Δημήτριος, 64
 Δημοκλήδης, 70
 Δημοσθένης, 149, 150, 151, 209, 232, 245, 258
 Δημόφιλος, 34, 42, 225
 Δήμων, 29, 180
 Διαγόρας, 186
 Δίας, 50, 166
 Διογένης ο Λαέρτιος, 21, 101
 Διόδωρος, 16, 17, 21, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 46, 52, 53, 67, 70, 73, 80, 126, 138, 139, 140, 147, 148, 150, 151, 152, 156, 157, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 195, 196, 197, 203, 206, 207, 208, 209, 210, 211, 218, 221, 222, 232, 278, 294, 302
 Διονύσιος, 15, 32, 33, 48, 64, 84, 95, 118, 147, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 182, 183, 227, 234, 236, 238, 244, 245, 247, 249, 253, 255, 258, 261, 267, 270, 275, 276, 294
 Διονύσιος από τη Μίλητο, 15, 48
 Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, 33
 Διόσκουροι, 24, 170
 Δίων ο Χρυσόστομος, 22
 Δήμητρα, 156
 Δούρις, 37, 46
 Δωριεύς, 174, 186
 Δωριείς, 10
 Δωρίς, 162

E

Έγεστα, 149
 Εκαταίος, 41, 48, 194, 224, 231
 Έκτορας, 67, 89, 99
 Ελένη, 170
 Ελλάδα, 8, 10, 12, 16, 19, 23, 24, 36, 38, 40, 56, 61, 71, 73, 76, 89, 105, 110, 117, 127, 198, 207, 218, 255, 258, 284, 312
 Ελλάνικος, 15, 28, 29, 30, 49, 51, 170, 173, 174, 175, 177, 180, 181, 191, 194, 199, 231, 253
 Ελλήσποντος, 119, 219
 Επαμεινώνδας, 9, 12, 184, 219, 220, 259
 Ερεχθέας, 180
 Ερμοκράτης, 98, 149, 150, 161
Εύρωπη, 207, 208, 254
 Ευαγόρας, 23, 60, 238, 258, 261
 Ευκτήμων, 182
 Ευνάπιος, 21, 295
 Εύπολις, 195, 197, 216, 217
 Ευριπίδης, 44, 105
 Ευρύβατος, 224
 Ευρυμέδοντας, 174, 185
 Εύφρων, 105, 118
 Έφεσος, 26, 96, 119, 126
 Έφορος, x, 4, 7, 15, 20, 26, 27, 29, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 126, 128, 140, 141, 146, 147, 157, 162, 164, 169, 174, 188, 191, 193, 194, 195, 196, 197, 198, 199, 200,

201, 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 242, 248, 262, 264, 265, 266, 267, 268, 269, 271, 273, 276, 278, 279, 280, 281, 284, 295

Z

Ζάλευκος, 212
 Ζαρναία, 65, 68

H

Ηγησίλοχος, 251
 Ήρα, 29, 210
 Ηρακλείδες, 25, 34, 38, 40, 42, 170, 203, 209
 Ηρακλείδης, 150
 Ηρακλείδης ο Κυμαίος, 15, 78
 Ηράκλειτος, 115, 247
 Ηρακλής, 24, 41, 86, 170, 171, 223
 Ηριπίδας, 119
 Ηρόδοτος, viii, 2, 3, 5, 6, 15, 18, 19, 23, 31, 32, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 57, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 68, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 85, 87, 90, 92, 93, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 102, 104, 105, 106, 109, 111, 112, 113, 115, 118, 129, 132, 134, 139, 141, 146, 168, 169, 171, 173, 175, 180, 188, 194, 198, 201, 207, 208, 209, 211, 212, 219, 224, 227, 228, 231, 232, 237, 238, 242, 243, 254, 256, 265, 267, 268, 270, 272, 273, 274, 277, 278, 280, 308, 314
 Ησιόδος, 44, 211

Θ

Θεμιστογένης, 85, 90
 Θεμιστοκλής, 49, 77, 146, 171, 173, 181, 189, 222, 223, 230, 260, 262
 Θεόγνις, 89, 105, 111
 Θεοδέκτης, 252, 253
 Θεόδωρος, 162, 163
 Θεόπομπος, x, 4, 13, 15, 20, 25, 26, 33, 37, 40, 46, 47, 74, 82, 143, 159, 174, 175, 204, 208, 229, 230, 232, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 246, 247, 249, 250, 251, 255, 257, 260, 262, 264, 268, 269, 270, 271, 273, 278, 280
 Θερμοπύλες, 24, 52, 207
 Θέων, 148, 150, 155, 238
 Θήβα, 8, 9, 10, 12, 13, 23, 25, 28, 86, 93, 97, 102, 105, 113, 118, 125, 129, 130, 132, 133, 134, 138, 140, 145, 177, 184, 220, 232, 259, 284
 Θηραμένης, 96, 100, 103, 108, 115, 128, 172, 190
 Θησέας, 170, 171, 180, 220
 Θίβρων, 107, 108, 116, 117
 Θουκυδίδης, viii, 2, 3, 5, 6, 10, 15, 19, 20, 21, 23, 24, 26, 27, 30, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 40, 41, 42, 45, 47, 48, 49, 52, 53, 55, 56, 58, 59, 60, 64, 73, 77, 80, 82, 83, 85, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 99, 100, 102, 105, 106, 109, 110, 111, 112, 113, 118, 121, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 132, 133, 135, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 163, 166, 169, 170, 171, 174, 175, 180, 181,

183, 185, 186, 188, 191, 194, 195, 196, 198,
199, 201, 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210,
217, 220, 221, 228, 229, 230, 232, 234, 235,
237, 242, 247, 249, 254, 256, 265, 267, 268,
269, 270, 272, 273, 277, 280, 281, 296
Θρασύβουλος, 97
Θράσυλλος, 26

I

Ιάσων, 99, 104, 105, 115, 118
Ιδριεύς, 177
Ιεροκλείδης, 175
Ιέρων, 22, 147, 167
Ινδία, 68, 70, 73
Ίππυς, 31, 146
Ισημνίας, 133, 134
Ισοκράτης, 10, 11, 23, 28, 37, 39, 43, 44, 45, 72, 84,
93, 106, 114, 118, 119, 120, 168, 169, 170, 186,
190, 191, 196, 205, 209, 213, 220, 221, 227,
232, 240, 252, 253, 256, 258, 261, 274, 275,
284, 298, 305
Ιστορικός της Οξυρρύγχου, 3, 20, 25, 122, 125, 128,
137, 138, 145, 268, 269, 271, 276
Ιταλία, 31
Ιφιγένεια, 24
Ιφικράτης, 90, 100, 116
Ίωνες, 10, 271

K

Καδμεία, 97, 98, 103, 117, 118, 133, 184
Κάδμος, 173, 184, 232
Καλλίας, 24, 170, 232, 233
Καλλικράτης, 149
Καλλικρατίδας, 96, 120, 142, 220
Καλλίμαχος, 182
Καλλισθένης, 47
Καμβύσης, 51, 62, 75, 86, 98, 104
Κανδαύλης, 63, 96, 98, 113
Κανωνός, 86
Καρπασεύς, 142
Καρχηδόνα, 36
Κατάνη, 163, 166
Καύνος, 121, 124, 129, 130
Κάδμος, 171
Κέκροπας, 170, 180
Κικέρων, 33, 159, 161, 242
Κίμων, 31, 174, 181, 189, 230, 262
Κινάδων, 117
Κίτιο, 174
Κλεανδρίδης, 195
Κλέαρχος, 60, 67, 245
Κλειγένης, 98
Κλειδήμος, 29, 30, 170, 172, 173, 174, 175, 179,
180, 181, 185, 186, 220, 296
Κλεισθένης, 172, 180
Κλειτόδημος, 185
Κλειτέλης, 97
Κλεομένης, 102, 175
Κλέων, 59, 72, 230, 234
Κνίδος, 11, 15, 20, 45, 62, 126, 143
Κοϊντιλιανός, 33, 159
Κοιρατάδας, 133
Κόνων, 11, 60, 98, 122, 126, 127, 129, 130, 132,
134, 142, 143, 145, 258

Κόρινθος, 10, 24, 41, 103, 118, 125, 130, 132, 133,
138, 161, 228, 233
Κορνήλιος Νέπωσ, 33, 165
Κορώνεια, 8, 21, 85, 89, 90, 117, 129
Κότυς, 238, 243, 244
Κούναξα, 16, 18, 57, 67, 69, 70, 71, 80, 197
Κράτιππος, 20, 25, 26
Κρέων, 169
Κριτίας, 115
Κροίσος, 24, 36, 40, 42, 50, 56, 62, 73, 74, 76, 98,
99, 115, 146, 166, 210, 224, 231, 240, 243, 272
Κτησίαρχος, 15
Κτησίας, 3, 15, 16, 17, 18, 19, 39, 49, 50, 51, 52,
53, 54, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 65, 66,
67, 68, 69, 70, 72, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81,
82, 83, 84, 85, 89, 109, 197, 224, 231, 243, 267,
268, 273, 278, 279, 281, 296
Κτησίσοχος, 15
Κύζικος, 86
Κύμη, 15, 34, 191
Κύρος, 15, 16, 18, 21, 22, 50, 51, 56, 57, 61, 62, 63,
67, 68, 69, 70, 73, 74, 85, 96, 98, 100, 104, 120,
131, 161, 196, 197, 224, 272
Κύψελος, 77
Κώκαλος, 31
Κως, 62, 69

Λ

Λακρατεΐδης, 175
Λάχης, 147
Λεοντιάδης, 98, 133
Λεόντων κεφαλαί, 143
Λεύκτρα, 9, 12, 40, 86, 201, 203, 274
Λέχαιο, 174
Λεώνυμος, 142
Λίβιος, 35
Λουκιανός, 19, 236, 249
Λύκειο, 201
Λυκούργος, 107, 117, 197, 210, 212, 218, 227, 232
Λυκόφρων, 165
Λύσανδρος, 10, 20, 44, 47, 96, 98, 116, 138, 140,
212, 217, 220, 259
Λυσίας, 11, 253

M

Μάγνης ο Σμυρναίος, 44, 231
Μάγοι, 165
Μάγος, 50, 56, 98
Μακεδονία, 9, 13, 14, 36, 41, 43, 207, 236, 237,
240, 248, 254, 257, 258, 284
Μανδάνη, 50
Μάνια, 118
Μαντίνα, 9, 12, 20, 23, 42, 89, 95, 102, 103, 105,
110, 196, 201, 203, 284
Μαραθόνας, 50, 232
Μαρδόنيος, 76, 134
Μαρκελλίνος, 208
Μασσαγέτες, 68, 74, 104
Μαύσωλος, 44
Μεγαβάτης, 136
Μεγάβυζος, 59
Μελάνθιος, 29, 180
Μέμων, 53
Μένασκος, 119
Μεσόγειος, 31, 36, 203, 278

Μεσσήνη, 161
 Μιλτιάδης, 194
 Μίλων, 130
 Μίνδαρος, 24
 Μίνωας, 39, 41, 53, 170, 220
 Μνάσιππος, 116, 117
 Μοτύη, 163
 Μούσα, 62
 Μύρτις, 157
 Μυσία, 143
 Μυτιλήνη, 49, 196

N

Νάναρος, 66, 69
 Νάξος, 163, 166
 Ναυκράτης, 252, 253
 Νικίας, 33, 77, 100, 148, 149, 150, 151, 153, 249
 Νικοκλής, 244, 261
 Νικόλαος Δαμασκηνός, 17
 Νινευή, 52, 72
 Νίνος, 52, 72
 Νινύας, 68, 69, 74, 75, 78
 Νίτωκρης, 76
 Νότιο, 122, 140
 Νυσαίος, 245, 261

Ξ

Ξάνθιππος, 214
 Ξάνθος, 48
 Ξενοκλής, 139, 143
 Ξενοφάνης, 44, 247
 Ξενοφών, ix, 2, 3, 4, 8, 11, 15, 16, 20, 21, 22, 23, 25, 26, 27, 28, 36, 39, 42, 52, 57, 59, 64, 66, 71, 74, 77, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 127, 128, 129, 136, 138, 139, 140, 141, 142, 145, 151, 153, 167, 170, 174, 177, 186, 192, 196, 197, 201, 203, 212, 213, 220, 224, 225, 231, 239, 243, 244, 257, 262, 267, 268, 269, 270, 272, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 281, 284, 296, 305
 Ξέρξης, 15, 24, 56, 62, 68, 70, 71, 72, 73, 75, 76, 84, 98, 104, 119, 207, 209, 238

O

Οιδίποδας, 177, 184
 Όλορος, 92
 Ολυνθος, 99
 Όμηρος, 24, 48, 49, 62, 92, 98, 99, 105, 197, 208, 211, 224, 283
 Ονόμαρχος, 225
 Ορσιππος, 119
 Ορφείας, 44, 186
 Οτάνης, 118, 173

Π

Πάγκαλος, 143
 Παλλάδιον, 172
 Παλλήνη, 183, 223
 Πάρης, 102

Πάρος, 224
 Παρσώνδας, 66, 69, 80
 Παρύσατις, 16, 57, 60, 66, 67, 68, 74
 Παυσανίας, 30, 49, 74, 101, 146, 150, 165, 174, 175, 185, 197, 212, 243, 297
 Παφλαγονία, 143
 Πεδάρτιος, 121
 Πεισιστρατίδες, 49, 172, 180
 Πέλοπας, 170
 Περίανδρος, 44, 77, 165, 228
 Περικλής, 8, 59, 72, 77, 93, 114, 118, 133, 166, 175, 186, 191, 195, 205, 213, 214, 215, 217, 218, 223, 227, 230, 234, 235, 241, 298
 Πέρυθος, 34, 41, 209, 251
 Περσείας, 170
 Περσεφόνη, 24, 191
 Περσία, 36, 51
 Πισούθνης, 16
 Πλαταιές, 20, 24, 25, 52, 74, 93, 146, 197, 232, 243
 Πλάτων, 23, 39, 44, 45, 77, 83, 102, 106, 107, 115, 117, 119, 201, 212, 221, 240, 257, 275
 Πλειστοάνακτας, 195
 Πλούταρχος, 17, 18, 31, 32, 33, 35, 46, 47, 57, 67, 79, 80, 98, 108, 148, 149, 150, 151, 153, 165, 181, 189, 249
 Πολύβιος, 3, 33, 34, 35, 37, 38, 41, 42, 193, 194, 201, 203, 221, 222, 254, 255, 278, 297
 Πολυδάμας, 99
 Πολυκράτης, 53, 77, 86, 220, 272
 Πολύξενος, 166
 Πολύφρων, 118
 Ποτίδαια, 215
 Προκλής, 24, 97
 Πρόξενος, 21
 Πτολεμαίος, 44
 Πύθων, 223

P

Ρήγιο, 31, 146, 161
 Ρόδος, 121, 124, 127, 128, 129, 142, 186, 251, 261

Σ

Σάκκες, 65
 Σαλαμίνα, 173, 194, 244
 Σαλγανεύς, 219
 Σάμος, 37, 220, 259
 Σαρδανάπαλλος, 69, 74, 76, 78, 84
 Σάρδεις, 70, 122, 124, 139, 143
 Σάτυρος, 96
 Σελινούς, 149
 Σεμίραμις, 50, 52, 68, 69, 70, 72, 73, 75, 78
 Σηστός, 56
 Σικελία, 31, 32, 36, 49, 85, 100, 146, 147, 149, 153, 154, 156, 163, 167, 170, 174, 185, 191, 195, 197, 207, 208, 219, 237, 238, 244, 258
 Σκυθία, 36, 50, 73
 Σόλων, 44, 50, 99, 146, 165, 166, 173, 180, 181, 189, 231, 240
 Σπαρέθρη, 68
 Σπάρτη, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 21, 24, 102, 103, 105, 106, 107, 115, 117, 119, 120, 125, 128, 129, 132, 133, 134, 137, 140, 145, 170, 195, 209, 210, 212, 213, 217, 218, 220, 227, 236, 241, 259, 262, 270, 274, 284, 304
 Σπιθριδάτης, 96, 136

Στάτειρα, 68, 74
 Στέφανος ο Βυζάντιος, 33
 Στησίχορος, 171
 Στράβων, 34, 35, 43, 207, 208, 219, 297
 Στράτων, 244, 261
 Στυραγγαίος, 65, 66
 Συρακούσες, 31, 32, 84, 95, 146, 149, 150, 153,
 154, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 195, 258, 275
 Σφοδρία, 97, 98, 117
 Σωκράτης, 21, 39, 77, 114, 115, 257

T

Τελυτία, 90, 100, 115
 Τέμπη, 238
 Τίγρης, 52
 Τιθραύστης, 138, 142
 Τιθωνός, 53
 Τίμαιος, 33, 37, 46, 147, 188
 Τιμοκράτης, 122, 138, 139
 Τιμόλαος ο Θηβαίος, 245
 Τιμόλαος ο Κορίνθιος, 134
 Τισίφονος, 21
 Τισσαφέρνης, 93, 95, 103, 139, 142, 143
 Τιτύος, 223
 Τίμαιος, 193
 Τόμυρις, 68
 Τριάκοντα, 86, 97, 103, 105, 115, 117, 118, 172
 Τριπτόλεμος, 24, 170
 Τροία, 24, 48, 99, 102
 Τυρταίος, 111, 197

Y

Υπέρβολος, 172, 174, 186, 189
 Υπερβόρειοι, 231

Φ

Φαλίνο, 60
 Φανόδημος, 29, 30, 31, 172, 174, 175, 179, 180,
 181, 189, 191
 Φάραξ, 245

Φαρνάβαζος, 96, 101, 138, 196
 Φειδίας, 195, 214, 216, 217
 Φερέξ, 21, 98, 105, 115, 258
 Φίλιππος, 9, 13, 23, 34, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 84,
 225, 229, 236, 237, 238, 240, 241, 244, 245,
 246, 248, 250, 251, 254, 255, 257, 258, 259,
 261, 262, 269, 276, 284
 Φίλιστος, x, 4, 7, 32, 33, 39, 82, 146, 147, 148, 149,
 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158,
 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168,
 188, 197, 201, 227, 231, 255, 256, 258, 267,
 268, 269, 270, 271, 275, 276, 279, 284, 285, 297
 Φιλοκλής, 151
 Φιλοκράτης, 175, 240, 241
 Φιλόστρατος, 37
 Φιλόχορος, 29, 30, 31, 171, 172, 178, 181, 182,
 189, 244, 297
 Φλέγρα, 223
 Φλειούς, 97, 98, 108, 116
 Φίλιστος, 253
 Φοιβίδας, 98
 Φοινίκη, 171
 Φορμίων, 186
 Φύλαρχος, 46
 Φωκίδα, 27
 Φώτιος, 16, 17, 43, 50, 51, 56, 64, 66, 67, 70, 79,
 80, 204, 254, 261

X

Χαβρίας, 243, 260
 Χαρώνεια, 13, 245
 Χαλκίδα, 44
 Χαρίδημος, 182
 Χάρης, 98, 182
 Χαρίδημος, 244
 Χαροιάδης, 147
 Χάρων ο Λαμνακηνός, 15, 48
 Χειρικράτης, 122
 Χίος, 43, 44, 96, 121, 211
 Χοιρίλος, 47, 48, 197

Index Locorum**Ανδροτίων** (*FGrHist* 324)

F 30	175
F 42	172
F44	182
F 60	171

Αριστοτέλης *Ρητορική*

1406 b.27	177
-----------	-----

Διόδωρος Σικελιώτης *Ιστορική Βιβλιοθήκη*

5.1.4	206
12.38-41	213-217
14.8.5	166
14.45.1	167
14.70.4-14.71.4	156-157
15.1.1-2	222
16.76.5	209

Διονύσιος Αλικαρνασσεύς*Προς Πομπ.*

6.8	247
-----	-----

Ελληνικά Οξυρρύγχου

P II	121-122
P IV.1	126
P VII	132
P XV.2	128
P XVI	130
P XVI.1	126

P XVII.5	130
P XIX.2-3	131
Ευνάπιος	
<i>Βίοι Σοφιστών</i>	
1.1	22
Έφορος (FGrHist 70)	
T10	209
T11	206
F8	221
F9	169, 198
F31b	199
F34	223
F110	203
F111	193
F118	218
F119	219
F122	199
F149	200
F183	224
F196	213-217
Θεόπομπος (FGrHist 115)	
T20	234, 247
F25	229, 252-3
F26	234
F27	254
F36	250

F164	240-1
F 166	241
F333	249
F395	230
Θουκυδίδης	
1.22	55,221,229
2.45	230
2.65	138
3.90.1	111
Κλειδήμος (FGrHist 323)	
F10	185
F21	173
Κτησίας (FGrHist 688)	
T8	51, 56-57
T 13	66, 80
F8b	65
F16	52
Ξενοφών <i>Ελληνικά</i>	
2.3.56	110
4.2.8	119
4.8.1	111
5.1.4	111
5.4.1	103
6.4.23	115
7.2.1	112
7.5.27	21, 79

Λακεδαιμονίων Πολιτεία

14.7 107

Παυσανίας*Ελλάδος Περιήγησις*

1.29.12 151

Πολύβιος*Ρωμαϊκή Ιστορία*

4.20.5 221

8.2.1 254

12.27.7 203

12.28.8-12 193

Στράβων

9.2.2 219

Φίλιστος (FGrHist 556)

T4 166

T14 148

T 16 a,b 155, 157-8

T20b 155

F 28 162

F53 151

F 67 156

Φιλόχορος (FGrHist 328)

F2b 171

F30 172-3

F51 182-183

IG II² 204

176

Βιβλιογραφία

Alonso-Nunez J.M., “The Emergence of Universal Historiography from the 4th to the 2nd Centuries B.C.” in Herman Vedin, Guido Schepens and Els de Keyser (eds), *Purposes of History: Studies in Greek History from the 4th to 2nd Centuries B.C.*, Studia Hellenistica (Louvain, 1990)

Alty J., "Dorians and Ionians", *JHS* 102 (1982), 1-14

Anderson G., *The Second Sophistic* (London 1993)

Andrewes A., “Diodorus and Ephorus: One source of Misunderstanding” in Eadie J.W. and Ober J. (eds), *The craft of the Ancient Historian, essays in honor of Chester G. Starr* (Lanham 1985) 189-195

———, “Thucydides and the Persians”, *Historia* (1961), 1-18

Asmonti L.A., “The Arginusae Trial, the Changing Role of *Stategoí* and the Relationship Between *Demos* and Military Leadership in Late-Fifth Century Athens”, *BICS* 49, 2006:1-21

Austin M. & Vidal-Naquet P., *Economic and Social History of Ancient Greece*, London 1977

Azoulay V., *Περικλής*, μετ. Δ. Δημακόπουλος, εκδ. Πόλις (Αθήνα 2015)

Badian E., “Xenophon the Athenian” in C.J. Tuplin (ed), *Xenophon and his world* (Stuttgart 2004) 33-52

Baragwanath E., *Motivation and Narrative in Herodotus* (Oxford 2008)

Barber G.L., *The Historian Ephorus* (Cambridge 1935)

Basset S.R., “Innocent Victims or Perjurers Betrayed?”, *CQ* 52.2 (2002) 447-461

———, “The Death of Cyrus the Younger”, *CQ* 49.2 (1999) 473-483

Bearzot C., «Ο Ισοκράτης και το ζήτημα της δημοκρατίας» στο Σπαθάρας Δ.Γ., Τζαλλήλα Λ. (επιμ.), *Πειθώ, Δεκατρία μελετήματα για την αρχαία ρητορική, Σμίλη* (Αθήνα 2003)

——— “The Use of Documents in Xenophon’s *Hellenica*” in Parmeggianni G. (ed), *Between Thucydides and Polybius*, (Washington, D.C. 2014) 89-114

Βέικος Θ., *Οι προσωκρατικοί*, εκδ. Ζαχαρόπουλος (Αθήνα 1988)

Bleckmann B., *Athens Weg in die Niederlage: die letzten Jahre des Peloponnesischen Krieges* (Stuttgart-Leipzig 1998) 199-257

———, *Fiktion als Geschichte: Neue Studien zum Autor der Hellenika Oxyrhynchia und zur Historiographie der vierten vorchristlichen (Jahrhunderts 2006)*

Bertelli L., "Aristotle and History" in Parmeggianni G. (ed), *Between Thucydides and Polybius*, (Washington, D.C. 2014) 289-304

Bingwood J.M., "Ctesias of Cnidus", *Harvard Studies in Classical Philology* 70 (1965) 263-279

———, "Diodorus and Ctesias", *Phoenix* 34.3 (1980) 195-207

———, "Ancient Accounts of the Battle of Cunaxa", *AJPh* 104.4 (1983) 340-367

———, "Ctesias' *Indica* and Photius", *Phoenix* 43 (1989) 302-316

———, "Ctesias, His Royal Patrons and Indian Swords", *JHS* 115 (1995) 135-140

Blösel W., "The Herodotean Picture of Themistocles: A Mirror of Fifth-century Athens" in Luraghi N. (ed), *The Historian's Craft in the Age of Herodotus* (Oxford 2001) 180-197

Bocquet J., "Ctesias' Assyrian King-List and his Chronology of Mesopotamian History", *Ancient Society* XXI (1990) 5-16

Bosworth B., "Athens' First Intervention in Sicily: Thucydides and the Sicilian Tradition", *CQ* 42.1 (1992) 46-55

Bosworth B., "Plus ça change...Ancient Historians and their Sources", *Classical Antiquity* 22.2 (2003) 167-198

Bowden H., "Xenophon and the Scientific Study of Religion" in C.J. Tuplin (ed), *Xenophon and his world* (Stuttgart 2004), 229-246

Bradley P.J., "Irony and the Narrator in Xenophon's *Anabasis*" in Gray V.J. (ed), *Xenophon* (Oxford 2010) 520-552

Briant P., "History and Ideology-The Greeks and Persian decadence" in

Brock R., 'Versions, "Inversions" and Evasions: Classical Historiography and the 'Published' Speech', in Brock R. and Woodman A. J. (eds), *Papers of the Leeds International Latin Seminar*, Vol. 8 (Leeds 1995) 209-224

———, "Authorial Voice and Narrative Management in Herodotus", in Derow P. & Parker R. (eds) *Herodotus and his World* (Oxford 2003), 3-16

———, “Xenophon’s Political Imagery” in C.J. Tuplin (ed), *Xenophon and his world* (Stuttgart 2004) 247-257

Brown T.S., “Menon of Thessaly”, *Historia* 35.4 (1986) 387-404

Brown T.S., “Timaeus and Diodorus’ Eleventh Book”, *The American Journal of Philology* 73.4 (1952) 337-355

Bruce I.A.F., *An Historical Commentary on the “Hellenica Oxyrhynchia”* (Cambridge 1967)

———, “Theopompus and Classical Greek Historiography”, *H & T* 9 (1970), 86-109

Buck R.J., *Boiotia and the Boiotian League 423-371 BC* (Edmonton 1994)

Buckler J., *The Theban Hegemony 371-362 B.C.* (Cambridge Mass., London 1980)

———, *Aegean Greece in the Fourth Century Greece*, (Leiden, Boston 2003)

———, “The Incident at Mount Parnassus, 395 BC” in C.J. Tuplin (ed), *Xenophon and his world* (Stuttgart 2004) 397-411

Buijs M., *Clause Combining in Ancient Greek Narrative Discourse* (Leiden, Boston 2005)

Bury J.B., *The Ancient Greek Historians* (New York 1958)

Carlier P., “Homeric and Macedonian Kingship”, in R. Brock & S. Hodkinson (eds), *Alternatives to Athens: Varieties of Political Organization and Community in Ancient Greece* (Oxford 2000) 259-268

———, *Ο Ελληνικός κόσμος τον 4ο π.Χ. αιώνα*, μετ. Μαίρη Στεφάνου, Μεταίχμιο (Αθήνα 2005)

Cartledge P., *Agesilaos and the crisis of Sparta* (London 1987)

Cawkwell G.L., “Review: the Oxyrynchus Historian”, *The Classical Review* 18.3 (1968) 288-290

———, “Review: The Greek Historians of the West”, *The Classical Review* 39.2 (1989) 244-245

Chaniotis A., “Travelling Memories in the Hellenistic World” in Hunter R. and Rutherford I., (eds), *Wandering Poets in Ancient Greek Culture* (Cambridge 2009) 249-269

Christ M.R., “Theopompus and Herodotus: a reassessment”, *CQ* 43 (1993), 47-52

- Connor W.R., “Theopompus’ treatment of Cimon”, *GRBS* 4 (1963), 107-14
- , “History without heroes: Theopompus’ Treatment of Philip of Macedon”, *GRBS* 8 (1967), 133-54
- , *Theopompus and Fifth-Century Athens* (Washington, DC 1968)
- , *Thucydides*, (Princeton 1984)
- Coulter G.H., “The Temporal Characteristics of the Historical Present in Thucydides” in Lallot J., Rijksbaron A., Jacquino B., Buijs M. (eds), *The Historical Present in Thucydides* (Leiden, Boston 2011) 223-242
- Debnar P., “Blurring the Boundaries of Speech: Thucydides and Indirect Discourse” in Tsakmakis A., Tamiotaki M. (eds), *Thucydides: Between History and Literature* (GmbH, Berlin, Boston 2013) 271-285
- de Jong I.J.F., “The Voice of Anonymity: tis-Speeches in the Iliad”, *Eranos* 85 (1987) 69-84
- , “Introduction” in de Jong, I.J.F., Nunlist R., Bowie A. (eds), *Narrators, Narratees and Narratives in Ancient Greek Literature* (Leiden, Boston 2004a) 1-10
- , “Herodotus” in de Jong I.J.F., Nunlist R., Bowie A. (eds), *Narrators, Narratees and Narratives in Ancient Greek Literature* (Leiden, Boston 2004b) 101-114
- , “The Homeric Narrator and His Own *Kleos*”, *Mnemosyne*, 59.2 (2006) 188-207
- Demont P., “The Causes of the Athenian Plague and Thucydides” in Tsakmakis A., Tamiotaki M. (eds), *Thucydides: Between History and Literature* (GmbH, Berlin, Boston 2013) 73-87
- Depew D. and Poulakos T., “Introduction” in Poulakos T. and Depew D. (eds), *Isocrates and civic education* (Austin 2004) 1-18
- Dewald C. “Practical Knowledge and the Historian’s Role in Herodotus and Thucydides” in *The Greek historians, Literature and History-Papers presented to A.E. Raubitscheck*, pref. by Jameson, M. H. (Saratoga, Cal. 1985), 47-63
- , “The Construction of Meaning in the First Three Historians” in Marincola J. (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography* (Malden, Oxford, Victoria 2007) 89-101
- de Romilly J., *Αλκιβιάδης*, μετ. Αθηνά-Μπάμπη Αθανασίου, Κατερίνα Μηλιαρέση, εκδ. το άστρ (Αθήνα 1995)

De Voto J.G., “Agesilaos and Tissaphernes near Sardis in 395 BC”, *Hermes* CXVI (1998) 41-53

Dickie M.W., ‘Thucydides, not Philistus’, *GBRS* XVII (1976) 217-219

Dillery J., *Xenophon’s Historical Perspectives* (UMI Michigan 1989)

———, *Xenophon and the History of his Times* (London and New York 1995)

———, “Xenophon, the Military Review and Hellenistic Pompeii” in C.J. Tuplin (ed), *Xenophon and his world* (Stuttgart 2004), 259-276

Dobesch G., *Der panhellenische Gedanke im 4. Jh. v. Chr. und der ‘Philippus’ des Isocrates* (Vienna 1968)

Dowden K., *The Uses of the Greek Mythology* (London and New York 1992)

Drews R., “Ephorus and his sources”, *AJPhil* 83 (1962), 383-392

———, “Ephorus and History written κατά γένος”, *AJPhil* 84 (1963), 244-255

———, “Revisited Ephorus’ κατά γένος History”, *Hermes* 104 (1976), 497-498

Due B., “Lysander in Xenophon's Hellenica”, *C&M* 38 (1987), 53-62

Ευσταθίου Α., Πυλαρινός Θ., *Διοδώρου Σικελιώτη Ιστορική Βιβλιοθήκη, Βιβλίο 16* (Κέρκυρα 2009)

Ferrario, S., “The Tools of Memory” in Parmeggianni G. (ed), *Between Thucydides and Polybius*, (Washington, D.C. 2014) 263-288

Flower M.A., *Theopompus of Chios* (Oxford 1994)

Fornara G.W., *The Nature of History in Ancient Greece and Rome* (Berkeley, Los Angeles, London 1983)

Fowler R.L., “Herodotos and his contemporaries”, *JHS* 116 (1996) 62-87

———, “Genealogical thinking, Hesiod’s Catalogue, and the creation of the Hellenes”, *PCPhS* 44 (1998), 1-19

Fox R.L., “Theopompus of Chios and the Greek World” in Boardman, J. and Vaphopoulou-Richardson, C.E. (eds), *Chios : a conference at the Homereion in Chios*, (Oxford 1986), 105-120

———, *Ο Κλασικός Κόσμος*, μετ. Δ. Στεφανάκης-Ο. Παπακόστα (Αθήνα 2006)

- Fox M., Livingstone N., "Rhetoric and Historiography" in Worthington I. (ed), *A Companion to Greek Rhetoric* (Malden, Oxford, Victoria 2007) 542-561
- Fragoulaki M., *Kinship in Thucydides* (Oxford 2013)
- Fritz K., "The historian Theopompos", *AHR* 46 (1941), 765-787
- Garrity T.F., "Thucydides 1.22.1: Content and Form in the Speeches", *AJPhil* 119.3 (1998) 361-384
- Glotz G., *Η ελληνική πόλις*, μετ. Αγνή Σακελλαρίου, Μ.Ι.Ε.Τ. (Αθήνα 1981)
- Gould J., *Herodotus* (London 1989)
- Gray V.J., "Dialogue in Xenophon's *Hellenica*", *CQ* 31 (1981) 321-334
- , *The Character of Xenophon's Hellenica* (Baltimore 1989)
- , "Interventions and citations in Xenophon's *Hellenica* and *Anabasis*", *CQ* 53 (2003), 111-123
- , "Xenophon" in de Jong I.J.F., Nunlist R., Bowie A. (eds), *Narrators, Narratees and Narratives in Ancient Greek Literature* (Leiden, Boston 2004) 129-146
- , *Xenophon on Government* (Cambridge 2007a)
- , "Narrative Manner and Xenophon's More Routine *Hellenica*" in Marincola J. (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography* (Malden, Oxford, Victoria 2007b) 342-348
- , "Introduction" in id. (ed) *Xenophon* (Oxford 2010) 1-28
- Grayson C.H., "Did Xenophon Intend to Write History?" in Levick, B. (ed), *The Ancient Historian and his Materials* (Westmead 1975), 31-43
- Grethlein J., Krebs C., "The Historian's Plupast: Introductory Remarks on its Forms and its Functions" in Grethlein J., Krebs C. (eds), *Time and Narrative in Ancient Historiography* (Cambridge 2012) 1-16
- Gribble D., "Narrator Interventions in Thucydides", *JHS* 11 (1998:41-67)
- , "Individuals in Thucydides" in Rengakos A., Tsakmakis A. (eds), *Brill's Companion to Thucydides* (Leiden, Boston 2006) 439-468
- Hammond N.G.L. and Griffith G.T., *A history of Macedonia* Vol. II (Oxford 1971)
- , "Portents, Prophecies, and Dreams in Diodorus Books 14-17", *GRBS* (1998) 407-428

Hansen M.G., *Polis: An Introduction to Ancient Greek City-State* (Oxford 2006)

Hanson V.D., *Ο Πελοποννησιακός πόλεμος*, μετ. Άγ. Φιλιππάτος, εκδ. Λιβάνη (Αθήνα 2007)

Harding P., "The Theramenes Myth", *Phoenix* 28 (1974) 101- 122

———, *Androtion and the Atthis: the fragments* (Oxford: Clarendon, 1994)

———, "Local History and Atthidography" in Marincola, J. (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography* (Malden, Oxford, Victoria 2007) 180-188

———, *The story of Athens : the fragments of the local chronicles of Attika* (London 2008)

Harrison T., *Divinity and History: The Religion of Herodotus* (Oxford 2000)

———, (ed) *Greeks and Barbarians* (Edinburgh 2002), 102-121

Henry W.P., *Greek Historical Writing* (Chicago 1966)

Herrman J., *Hyperides: Funeral Oration* (Oxford 2009)

Higgins W.E., *Xenophon the Athenian* (Albany 1977)

Hirsch S.W. *The Friendship of the Barbarians* (Hanover NH, London 1985)

Hodkinson S., *Ιδιοκτησία και πλούτος στη Σπάρτη της κλασικής εποχής*, μετ. Ιωάννα Κράλλη, Πατάκης (Αθήνα 2004)

Hornblower S., *Thucydides*, (London and Baltimore 1987)

———, *A Commentary on Thucydides* Vol. I (Oxford 1991)

———, "Introduction" in Hornblower, S. (ed) *Greek Historiography* (Oxford 1994) 1-72

———, "The Fourth-Century and Hellenistic Reception of Thucydides", *JHS* CXV (1995) 47-68

———, "Greece: The History of the Classical Period", in Boardman J., Griffin J. & Murray O. (eds), *Greece and the Hellenistic World*, (Oxford 2001) 118-149

———, *Θουκυδίδου Ιστορίαι*, τομ. Α-Β (Θεσσαλονίκη 2006)

Humble N., "Sophrosyne and the Spartans in Xenophon" in Hodkinson S. and Powell A. (eds), *Sparta: New Perspectives* (London 1999) 339-354

———, “The author, Date and Purpose of Chapter 14 of the *Lakedaimonion Politeia*” in Tuplin C.J. (ed), *Xenophon and his world* (Stuttgart 2004) 201-213

Hunter R. and Rutherford I. (eds), *Wandering Poets in Ancient Greek Culture* (Cambridge 2009)

Jacoby F., *Atthis : the local chronicles of ancient Athens* (Salem, N.H., 1949).

———, “The Authorship of the Hellenica of Oxyrhynchus”, *CQ* (1950) 1-11

———, *Die Fragmente der griechischen Historiker* (Berlin 1923-58)

Immerwahr H.R., *Form and Thought in Herodotus* (Cleveland, Ohio 1966)

Jaeger W., *Paideia: the Ideal of the Greek Culture*, Vol. 2 (Oxford 1945)

Johnson S., “Classical sources for Early Christian Miracle Collections: The Case of the Fifth-Century *Life and Miracles of Thecla*”, *Studia Patristica*, XXXIX (2006) 399-408

Joyce C., “Was Hellanikos the First Chronicler of Athens?”, Department of Classics, University of Durham (1999),
<http://www.dur.ac.uk/Classics/histos/1999/joyce.html> (πρόσβαση 1/5/2008)

Kane J., “Greek Values in Xenophon’s *Hellenica*”, in Loizou Andros and Lesser Harry (eds), *Polis and Politics: Essays in Greek Moral and Political Philosophy* (Avebury 1990), 1-11

Κακριδής Φ.Ι., *Αρχαία Ελληνική Γραμματολογία* (ΙΝΣ, Θεσσαλονίκη 2005)

Kapellos A., “Xenophon and the Execution of the Athenian Captives at Aegospotami”, *Mnemosyne* 66 (2013) 464-472

Κατσουλάκος Θ., *Οι απόψεις του Ξενοφώντα για την ιστορία* (Αθήνα 1999)

Keaney J.J., “Androtion F6 again”, *Historia* XXV (1976) 480-482.

———, “Androtion F6 and Methodology”, *Klio* 77 (1995) 126-131

Kelly D., “What Happened to Athenians Captured in Sicily?”, *The Classical Review* 20.2 (1970) 127-131

Kennedy G.A., *The Art of Persuasion in Greece* (London 1963)

———, *A New History of Classical Rhetoric* (Princeton 2011)

Kenyon F.G., *Books and Readers in Ancient Greece and Rome* (Oxford 1951)

Kinzl K.H., “Androtion’s Dating of Ostrakismos”, *The Ancient History Bulletin* 5.4 (1991) 109-111

Κονομής Ν., «Λυρική ποίηση» στην Ι.Ε.Ε. τομ. Γ2, Εκδοτική Αθηνών (Αθήνα 1972)

Korff E.C., “Thucydides 7.42.3: an Unrecognized Fragment of Philistus”, *GBRS XVII* (1976) 23-30

Krentz P., *Xenophon: Hellenica I-II.3.10* (Warminster 1989)

———, “The Arginousai Affair”, in R.B. Strassler (ed), *The Landmark Xenophon’s Hellenika* (New York 2009)

Κυρτάτας Δ.Ι., *Κατακτώντας την Αρχαιότητα*, εκδ. Gutenberg (Αθήνα 2002)

Ξανθού Μ.Γ., “Εισαγωγή” στο Ξανθού, Μ.Γ., *Ισοκράτης*, εκδ. Ζήτρος (Αθήνα 2001)

Κωστοπούλου Α., *Η χρήση ιωνικών τύπων στον Ξενοφώντα*, Διδακτορική Διατριβή (Ιωάννινα 1999)

Laforse B.M., “Xenophon, Callicratidas and panhellenism”, *AHB* 12 (1998), 55-67

———, “The Greek World”, in K.H. Kinzl (ed), *A Companion to Classical Greek World* (Malden, MA: Blackwell 2006) 544-559

Lenfant D., *Ctesias de Cnide. La Perse. L’ Inde. Autres Fragments* (Paris 2004)

———, “Greek Historians of Persia” in Marincola J. (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography* (Malden, Oxford, Victoria 2007) 200-209

———, “Ctesias and his Eunuchs: a Challenge for Modern Historian”, *Histos* 6 (2012) 257-297

———, “Greek Monographs on the Persian World” in Parmeggianni G. (ed), *Between Thucydides and Polybius*, (Washington, D.C. 2014) 197-210

Lewis S., “Καὶ σαφῶς τύραννος ἦν: Xenophon’s Account of Euphron of Sicyon”, *JHS* 124 (2004) 65-74

Llewellyn-Jones J. & Robson, J., *Ctesias’ History of Persia, Tales of the Orient* (New York 2010)

Lesky A., *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μετ. Αγ. Τσοπανάκης, Εκδ. Κυριακίδη (Θεσσαλονίκη 1998)

Loftus A., “A new fragment of the Theramenes Papyrus (P. Mich. 5796B)”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 133 (2000) 11–20

Louden B., *The Iliad* (Baltimore 2006)

- Luraghi N., “Ephorus in Context” in Parmeggianni G. (ed), *Between Thucydides and Polybius*, (Washington D.C. 2014) 133-152
- Mackay E.A. (ed), *Orality, Literacy, Memory in the Ancient Greek and Roman World* (Leiden, Boston 2008)
- Marincola J., “Herodotean Narrative and the Narrator’s Presence”, *Arethusa* 20 (1987) 121-137
- , *Authority and Tradition in Ancient Historiography* (Cambridge, New York 1997)
- , *Greek Historians*, (Oxford 2001)
- , “Speeches in Classical Historiography” in id. (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography* (Malden, Oxford, Victoria 2007a) 118-132
- , “Universal Histories from Ephorus to Diodorus” in id. (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography* (Malden, Oxford, Victoria 2007b) 171-179
- , “Rethinking Isocrates and Historiography” in Parmeggianni G. (ed), *Between Thucydides and Polybius*, (Washington, D.C. 2014) 39-62
- McBride J., “Review of F. Pownall: *Lessons from the past: The Moral Use of History in Fourth-Century prose*”, *Bryn Mawr Classical Review* 2004.07.17, <http://ccat.sas.upenn.edu/bmcr/2004/2004-07-17.html> (πρόσβαση 21/1/2007)
- McKechnie R.P. & Kern J.S., *Hellenica Oxyrhynchia* (Warminster 1987)
- Miller M.C.J., “A Note on the Boiotian Constitution and P. Oxy. 842”, *The Ancient World* 38.2 (2007) 109-117
- Mitchell L., *Panhellenism and the Barbarian* (Swansea 2007)
- Moles J., “Review of Xenophon’s *Hellenica*”, *CQ* 42 (1992) 281-284
- Montiglio S., “Wandering philosophers in classical Greece”, *JHS* 120 (2000) 86-105
- Mossé C., *Αθήνα, η ιστορία μιας δημοκρατίας*, μετ. Δήμητρα Αγγελίδου, MIET (Αθήνα 2002)
- Murray G., “Theopompus or the Cynic as Historian”, in Murray, G., *Classical Studies* (Oxford 1946) 149-170
- Murray O., “Herodotus and Hellenistic Culture”, *CQ* 22 (1972) 200-13

Nichols A., *The Complete Fragments of Ctesias of Cnidus: Translation and Commentary with an Introduction* (University of Florida 2008)

Nicolai R. “Thucydides *Archaeology*: Between Epic and Oral Tradition” in Luraghi N. (ed), *The Historian’s Craft in the Age of Herodotus* (Oxford 2001) 263-285

———, “Thucydides Continued”, in A. Rengakos, A. Tsakmakis (eds), *Brill’s Companion to Thucydides* (Leiden 2006) 693-719

———, “At the Boundary of Historiography” in Parmeggianni, G. (ed), *Between Thucydides and Polybius*, (Washington, D.C. 2014) 63-88

Ober J., *Political Dissent in Democratic Athens: Intellectual Critic of Popular Rule* (Princeton, 1999)

Osborne R., *Greek History* (London 2004)

Oxford Classical Dictionary 3rd ed., Simon Hornblower and Antony Spawforth (eds), (Oxford 2003)

Parmeggianni G., *Eforo di Cuma: studi di storiografia greca* (Bologna 2011)

———, “Introduction” in id. (ed), *Between Thucydides and Polybius*, (Washington, D.C. 2014a) 1-6

———, “The Causes of Peloponnesian War” in id. (ed), *Between Thucydides and Polybius*, (Washington, D.C. 2014b) 115-132

Pascual J., “Xenophon and the Chronology of the War on Land from 393 to 386 B.C.”, *CQ* 59.1 (2009) 75-90

Pavlou M., “Attributive Discourse in the Speeches of Thucydides” in Tsakmakis A., Tamiotaki M. (eds), *Thucydides: Between History and Literature* (GmbH, Berlin, Boston 2013) 409-433

Pearson L., *The Local Historians of Attica* (Chico, Ca, 1981).

———, *The Greek Historians of the West: Timaeus and His Predecessors* (Atlanta, Ga 1987)

Pedech P., “Philistos et l’ expedition athenienne en Sicile”, in *Φιλίας χάριν: Miscellanea in onore di Eugenio Manni* v. i-vi (Roma 1980) 1709-1734

Pelling C., “Thucydides’ Archidamus and Herodotus’ Artabanus” in M. Flower & M. Toher (eds), *Georgica* (BICS Supplement 58) (1991) 120-142

———, *Literary Texts and the Greek Historian* (London, New York 2000)

———, *Plutarch and History: eighteen studies* (Swansea, London 2002)

———, “Bringing Autochthony Up-to-Date: Herodotus and Thucydides”, *CW* 102 v. 4 (2009) 471-483

Πεντζοπούλου-Βαλαλά Τ., “Τα γοργία σχήματα” στο Πεντζοπούλου-Βαλαλά, Τ., *Γοργίας, Ζήτρος* (Αθήνα 1999) 45-56

Perlman S., “Panhellenism, the Polis and Imperialism”, *Historia* 25 (1976), 1-30

Περυσινάκης Ι.Ν., “Προβλήματα Ερμηνείας και Μετάφρασης της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας: Θέογνης”, *Παλίμψηστον* 11 (1991) 41-58

———, *Η Έννοια του Πλούτου στην Ιστορίην του Ηροδότου* (Ιωάννινα 1998)

———, “Ηθικές αξίες και πολιτική συμπεριφορά στην αρχαία ελληνική λογοτεχνία: Προβλήματα ερμηνείας και μετάφρασης της αρχαίας ελληνικής λογοτεχνίας. Μια προσέγγιση.” στο Τσάφος Β. (επιμ.), *Η Διδασκαλία των Αρχαίων Ελληνικών στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση*, Έκδοση της Π.Ε.Φ. (Αθήνα 2008) 63-83

———, *Αρχαϊκή Λυρική Ποίηση*, εκδ. Παπαδήμα (Αθήνα 2012)

Pesely G.E., “The Speech of Endius in Diodorus Siculus 13.52.3-8”, *Classical Philology* 80.4 (1985) 320-321

———, “Did Aristotle use Androtion’s *Atthis*?”, *Klio* 76 (1994) 155-171

Pitcher L.V., “Characterization in Ancient Historiography” in Marincola J. (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography* (Malden, Oxford, Victoria 2007) 102-117

Pownall F.S., “Condemnation of the impious in Xenophon’s *Hellenica*”, *HThR* 91 (1998), 251-277

———, “Shifting Viewpoints in Xenophon’s *Hellenica*: The Arginusae Trial”, *ATHEN.* 2000 499-513

———, *Lessons from the past: The Moral Use of History in Fourth-Century prose* (Ann Arbor, 2004)

———, “Theopompos and the Public Documentation of Fifth-Century Athens” in Cooper G. (ed), *Epigraphy and the Greek Historian* (Toronto 2008)

Raaflaub K.A., “Κτήμα ἐς αἰεὶ: Thucydides’ Concept of “Learning through History” and Its Realization of his Work” in Tsakmakis A., Tamiotaki M. (eds), *Thucydides: Between History and Literature* (GmbH, Berlin, Boston 2013) 3-21

Rademaker A., *Sophrosyne and the Rhetoric of Self-Restraint* (Leiden, Boston 2005)

Rahn P.J., “Xenophon's Developing of Historiography”, *TAPhA* 12 (1971), 497-508

Rainey S., “Thucydides, 1.98-118, Diodorus, 11.60-12.28 and their common source”, *Athenaeum* 92 (2004) 217-236

Rengakos A., “Thucydides’ Narrative: the Epic and Herodotean” in Rengakos A., Tsakmakis A. (eds), *Brill’s Companion to Thucydides* (Leiden-Boston 2006) 279-300

Ρεγκάκος Α.Β., *Επινοώντας το Παρελθόν*, εκδ. Πόλις (Αθήνα 2009)

Rhodes P.J., “Documents in Greek Historians” in Marincola J. (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography* (Malden, Oxford, Victoria 2007) 56-66

Rice D.G., “Xenophon, Diodorus and the Year 379/78 BC. Reconstruction and Reappraisal” in Kagan D. (ed), *Studies in Greek Historians in Memory of Adam Perry* (Cambridge 1975) 95-130

Rollinger R., (2007) *Review of D. Lenfant: Ctesias de Cnide. La Perse. L’Inde. Autres Fragments*, <http://bmcr.brynmaur.edu/2012/2012-04-027.html>, πρόσβαση 18/4/2012

Rood T., *Thucydides: Narrative and Explanation* (Oxford 1998)

———, “The Development of War Monograph” in Marincola J. (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography* (Malden, Oxford, Victoria 2007a) 147-158

———, “Xenophon and Diodorus: continuing Thucydides”, in Tuplin C.J. (ed), *Xenophon and his world* (Stuttgart 2004), 341-395

———, “Objectivity and Authority” in Rengakos A., Tsakmakis A. (eds), *Brill’s Companion to Thucydides* (Leiden-Boston 2006) 225-250

———, “The Development of War Monograph” in Marincola J. (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography* (Malden, Oxford, Victoria 2007a) 147-158

———, “Thucydides” in de Jong I.J.F., Nünlist R. *Time in ancient Greek Literature, Studies in Ancient Greek Narrative* (Leiden 2007b) 131-146

———, “Xenophon” in de Jong, I.J.F., Nünlist, R. (eds), *Time in ancient Greek Literature, Studies in Ancient Greek Narrative* (Leiden 2007c) 147-164

———, “Redeeming Xenophon: Historiographical Reception and the Transhistorical”, *Classical Receptions Journal* 5 (2013) 199-211

———, “The Plupast in Xenophon’s *Hellenica*” in Grethlein J., Krebs C. (eds), *Time and Narrative in Ancient Historiography* (Cambridge 2012a) 76-94

———, “Thucydides” in de Jong, I.J.F. (ed), *Space in Ancient Literature* (Leiden, Boston 2012b) 141-159

———, “Thucydides” in de Jong I.J.F., Nunlist R., Bowie A. (eds), *Narrators, Narratees and Narratives in Ancient Greek Literature* (Leiden, Boston 2004) 115-128

Rubincam C., “Did Diodorus Siculus Take Over Cross References from his Sources?”, *The American Journal of Philology* 119.1 (1998) 67-87

Rung E., “Xenophon, the Oxyrhynchus Historian and the Mission of Timocrates to Greece”, in Tuplin C.J. (ed), *Xenophon and his world* (Stuttgart 2004) 413-425

Ruschenbusch E., “Was Hellanikos the First Chronicler of Athens?”, *Klio* 85 (2003) 7-8.

Rutger A.J., “The Historical Present in Thucydides: Capturing the Case of *αἶρεῖ* and *λαμβάνει*” in Lallot J., Rijksbaron A., Jacquinod B., Buijs M. (eds), *The Historical Present in Thucydides* (Leiden, Boston 2011) 37-64

Ryder T.T.B., *Koine Eirene* (London, New York, Toronto 1965)

Said S., “Myth and Historiography” in Marincola J. (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, Vol. 1 & 2 (Malden, MA, Oxford, 2007) 76-88

Σακελλαρίου M.B., *Η Αθηναϊκή Δημοκρατία*, (Ηράκλειο 2000)

Samuel D.H., “Cyme and the Veracity of Ephorus”, *TAPhA* 99 (1968), 375-388

Sanders L.J., “Diodorus Siculus and Dionysius I of Syracuse”, *Historia* XXX (1981) 394-411

———, *Dionysius I and Greek Tyranny* (London 1987)

Schepens G. & Delcroix K., “Ancient Paradoxography: Origin, Evolution and Perception” in O. Pecere & A. Stramaglia (eds) *La letteratura di consume nel mondo greco-latino* (Cassino 1996) 375-460

Schepens G., “Historiographical problems in Ephorus”, in *Historiographia antiqua. Commentationes Lovanienses in honorem W. Peremans septuagenarii editae*: Symbolae Ser. A VI (Leuven 1977) 95-118

———, “History and *Historia*: Inquiry in the Greek Historians”, in J. Marincola (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography*, Vol. 1 & 2 (Malden, MA, Oxford 2007) 39-55

———, “Timocrates Mission to Greece-Once Again”, in F. Hobden & C. Tuplin (eds), *Xenophon: Ethical Principles and Historical Enquiry*, Mnemosyne Supplements (Leiden and Boston 2012) 213-241

Schuller W., *Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας*, μετ. Αφροδίτη Καμάρα, Χριστίνα Κοκκινιά, MIET (Αθήνα 2001)

Scodel R. *Listening to Homer* (Ann Arbor 2009)

Shrimpton G.S., “Theopompus’ Treatment of Philip in the *Philippica*”, *Phoenix* 31 (1977), 123-44

———, *Theopompus the Historian* (Montreal 1991)

Smart J.D., “Thucydides and Hellenicus” in Moxon, I.S., Smart, J.D., Woodman, A.J. (eds), *Past Perspectives: Studies in Greek and Roman Historical Writing* (Leeds 1986) 19-35.

Sordi M., “Lo Ierone Di Senofonte, Dionigi I e Filisto”, *Athenaeum* LVIII (1980) 3-13

———, “Filisto e la propaganda Dionisiana” in Herman Vedin, Guido Schepens and Els de Keyser (eds), *Purposes of History: Studies in Greek History from the 4th to 2nd Centuries B.C.*, *Studia Hellenistica* (Louvain, 1990) 159-171

Soulis E.M., *Xenophon and Thucydides. A study on the historical methods of Xenophon in the Hellenica with special reference to the influence of Thucydides* (Athens 1972)

Stahl P.H., “The Dot on th “i”: Thucydides’ Epilogues” in Tsakmakis, A., Tamiotaki, M. (eds), *Thucydides: Between History and Literature* (GmbH, Berlin, Boston 2013) 309-328

Stronk J., “Ctesias of Cnidus: from Physician to Author”, *Talanta* 36-37 (2004-2005) 101-122

———, “Ctesias of Cnidus, a Reappraisal”, *Mnemosyne* 60 (2007) 25-58

———, *Ctesias’ Persian History* (Dusseldorf 2010)

Stylianou P.J., *A Historical Commentary on Diodorus Siculus Book 15* (Oxford 1998)

Syme R., “The Cadusii in History and Fiction”, *JHS* 108 (1988) 137-150

Tatum J., *Xenophon's Imperial Fiction: the Education of Cyrus* (Princeton 1989)

Thomas D., "Introduction" in R.B. Strassler (ed), *The Landmark Xenophon's Hellenika* (New York 2009) ix-lxvi

Thomas R., *Γραπτός και Προφορικός Λόγος στην Αρχαία Ελλάδα* (Ηράκλειο 1997a).

———, "Ethnography, Proof and Argument in Herodotus' *Histories*", *PCPS* 43 (1997b) 128-148

———, *Herodotus in context* (Cambridge 2000)

———, "Herodotus' Histories and the Floating Gap" in Luraghi N. (ed), *The Historian's Craft in the Age of Herodotus* (Oxford 2001) 198-210

———, "Local History, *Polis* History, and the Politics of Place" in Parmeggianni G. (ed), *Between Thucydides and Polybius*, (Washington, D.C. 2014) 239-262

Tod M.N., *A Selection of Greek Historical Inscriptions* (Oxford 1948)

Too Y.L., *The Rhetoric of Identity in Isocrates* (Cambridge 1995)

Tsagalis C., "Names and Narrative Techniques in Xenophon's *Anabasis*" in Grethlein, J., Rengakos, A. (eds), *Narratology and Interpretation* (Berlin 2009) 451-479

Tsakmakis A., "Review of Alcibiades and Athens. A study in Literary Presentation by D. Gribble", *JHS* 122 (2002) 169

———, "Thucydides and Herodotus", *SCI* 14 (1995) 17-32

Τσιμπουκίδης Δ.Ι., *Ιστορία του Ελληνιστικού Κόσμου*, εκδ. Παπαδήμα (Αθήνα 1984).

Tully J., "Ephorus, Polybius and τὰ καθόλου γράφειν" in Parmeggianni G. (ed), *Between Thucydides and Polybius*, (Washington, D.C. 2014) 153-196

Tuplin C., "Military Engagements in Xenophon's *Hellenica*" in I.S. Moxon, J.D. Smart, A.J. Woodman (eds), *Past perspectives : studies in Greek and Roman historical writing : papers presented at a conference in Leeds* (Leeds 1983), 37-65

———, *The Failings of Empire: A Reading of Xenophon Hellenica 2.3.11-7.5.27* (Stuttgart 1993)

———, "Doctoring the Persians: Ctesias of Cnidus, Physician and Historian", *Klio* 86.2 (2004) 305-347

———, “Continuous Histories (*Hellenika*)” in Marincola J. (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography* (Malden, Oxford, Victoria 2007) 160-170

———, “Review of Fiktion als Geschichte: Neue Studien zum Autor der *Hellenika Oxyrhynchia* und zur Historiographie des vierten vorchristlichen Jahrhunderts”, *JHS* 128 (2008) 239–240

———, “Persia in Xenophon’s *Hellenika*”, in R.B. Strassler (ed), *The Landmark Xenophon’s Hellenika* (New York 2009)

———, “Ctesias as Military Historian” in Wiesehofer J., Lonfronchi G.B., Rollinger R. (eds), *Die Welt des Ktesias. Ctesias’ world* (Wiesbaden 2011)

———, “The Sick Man of Asia” in Parmeggianni G. (ed), *Between Thucydides and Polybius*, (Washington, D.C. 2014) 211-238

Usher S., “Xenophon, Critias and Theramenes”, *JHS* 88 (1968), 128-135

———, *Greek Oratory* (Oxford 1999)

Vannicelli P., “Herodotus’ Egypt and the Foundations of Universal History” in Luraghi N. (ed), *The Historian’s Craft in the Age of Herodotus* (Oxford 2001) 211-240

Vattuone R., “Western Greek Historiography” in Marincola J. (ed), *A Companion to Greek and Roman Historiography* (Malden, Oxford, Victoria 2007) 189-199

———, “Looking for the Invisible” in Parmeggianni, G. (ed), *Between Thucydides and Polybius*, (Washington, D.C. 2014) 7-38

Walbank F.W., “Polemic in Polybius”, *JRS* 52 (1962), 1-12

———, *Polybius* (Berkeley, Los Angeles 1972)

———, *Selected Papers* (Cambridge 1985)

Wareh T., *The Theory and Practice of Life: Isocrates & the Philosophers* (Cambridge, London 2012)

Westlake H.D., “Individuals in Xenophon, *Hellenika*” in *id. Essays on the Greek Historians and Greek History* (Manchester 1969), 203-225

———, “Agesilaos in Diodorus”, *GRBS* (1986), 263-277

Waterfield R., “Xenophon’s Socratic mission” in C.J. Tuplin (ed), *Xenophon and his world* (Stuttgart 2004), 79-110

Whitehead D. “Athenians in Xenophon's *Hellenika*”, *LCM* 13 (1988), 145-147

Wickersham J. *Hegemony and Greek Historians* (London 1994)

Willcock M.M., *A Companion to the Iliad* (Chicago and London 1976)

Wilson J.R., “*ΚΑΙ ΚΕ ΤΙΣ ΩΔ’ ΕΡΕΕΙ*: An Homeric Device in Greek Literature”, *Illinois Classical Studies* 4 (1979) 1-15

Zahrnt M. “Sicily and Southern Italy in Thucydides” in A. Rengakos, A. Tsakmakis (eds), *Brill’s Companion to Thucydides* (Leiden 2006) 629-655

Ζωγράφου Γ., *Διξοί Λόγοι στην Ιστορίην του Ηροδότου: μια μεθοδολογική τεχνική* (Ιωάννινα 2010)